

Міністерство освіти і науки України
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»
Кафедра історії

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ:

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Засновано 1989 р.

Випуск 53

Київ 2021

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ: ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ. —

Вип. 53. К. : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2021. 388 с.

До збірника увійшли наукові розвідки, присвячені малодослідженим проблемам громадсько-політичного, соціально-економічного, культурного і релігійного життя українського народу. Розрахований на викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією України.

Редколегія:

Баженова Г. Ю., кандидат історичних наук, PhD in History (Польща); *Гриневич Л. В.*, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник; *Дерлуг'ян Г.*, доктор соціологічних наук, професор (ОАЕ); *Дука О. В.*, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник (Росія); *Капелюшний В. П.*, доктор історичних наук, професор; *Кахнович В. А.*, кандидат історичних наук, доцент (Білорусь); *Кізлова А. А.*, доктор історичних наук (*відповідальний секретар*); *Коркач Д. А.* (*технічний редактор англomовних текстів*); *Костилєва С. О.*, доктор історичних наук, професор (*голова редакційної колегії*); *Левітас Ф. Л.*, доктор історичних наук, професор; *Онобль Е.*, доктор історичних наук, доцент (Швейцарія); *Перга Ю. М.*, кандидат історичних наук (*технічний редактор*); *Пукито А.*, доктор політичних наук (Литва); *Тарнавський І. С.*, доктор історичних наук, професор; *Хаусман Гідо*, доктор історичних наук, професор (Німеччина); *Хитровська Ю. В.*, доктор історичних наук, професор; *Щербак В. О.*, доктор історичних наук, професор; *Яворський Д.*, доктор політичних наук, професор (Канада).

Редакційна рада:

Ігнатова Л. Р., кандидат історичних наук, доцент; *Ковальський Б. П.*, кандидат історичних наук, професор; *Ліхолат О. В.*, доктор історичних наук, професор; *Шаповальський Л. В.*, кандидат історичних наук, доцент.

Редактор англomовних статей — *Коркач Д. А.*

Автори висловлюють особисту думку, яка не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Автори, що публікують статті в збірнику, дають згоду на право розміщення статті на відповідних електронних ресурсах, згідно з чинним законодавством.

Затверджено до друку Вченою Радою Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Протокол № 10 від 13.12.2021 р.

Видання внесене до переліку фахових видань України з історичних наук, до категорії «А», рішенням Атестаційної колегії МОН № 886 від 02.07.2020 р.

У разі передруку матеріалів узгодження з Національним технічним університетом України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» обов'язкове.

Засновники:

Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Кафедра історії.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 24239-14079 ПР від 07 листопада 2019 р.

Ministry of Education and Science of Ukraine
National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»
Department of History

HISTORY PAGES

THE COLLECTION OF ACADEMIC PAPERS

Established in 1989

Volume 53

Kyiv 2021

HISTORY PAGES

THE COLLECTION OF ACADEMIC PAPERS

Established 1989

Volume 53

Kyiv 2021

The Collection includes academic analysis of various issues of political, social, economic, civil, cultural and religious life of Ukraine.

Recommended for scholars and students interested in Ukrainian history.

Editorial board:

Chairman: <i>Svitlana Kostylieva</i> Professor (History), Ukraine	<i>Victor Kakhnovich</i> Ph.D. (History), Belarus
<i>Éric Aunoble</i> Dr., Switzerland	<i>Antonina Kizlova</i> Dr. (History), Ukraine
<i>Hanna Bazhenova</i> PhD (History), Poland	<i>Iuliia Khytrovska</i> Professor (History), Ukraine
<i>Guido Hausmann</i> Professor (History), Germany	<i>Daryna Korkach</i> , Ukraine
<i>Liudmyla Hrynevych</i> Professor (History), Ukraine	<i>Feliks Levitas</i> Professor (History), Ukraine
<i>Georgi M. Derluguian</i> Professor (Sociology), United Arab Emirates	<i>Iurii Perga</i> Ph.D. (History), Ukraine
<i>Aleksandr Duka</i> PhD (Philosophy), Russia	<i>Andzej Puksto</i> Dr., Lithuania
<i>John G. Jaworski</i> Professor (Political sciences), Canada	<i>Vitaliy Shcherbak</i> Professor (History), Ukraine
<i>Valerii Kapeliushnyi</i> Professor (History), Ukraine	<i>Igor Tarnavskyy</i> Dr. (History), Ukraine

Editorial Council:

Liudmyla Ihnatova PhD (History), Ukraine; *Borys Koval'skyi* Professor (History), Ukraine; *Oleksandr Likholat* Professor (History), Ukraine; *Liubov Shpakovskyy* PhD (History), Ukraine.

Editor of english articles — *Daryna Korkach*.

The authors express their personal opinion, which does not reflect views of editorial board members. Thereby only authors are responsible for verification of facts and information used in articles.

The authors give their consent for publication and posting articles on related electronic resources according to Ukrainian legislation.

Approved for publication by the Scientific Council of Igor Sikorsky KPI.
Protocol № 10 від 13.12.2021 p.

Collection of Research Papers «History Pages» is a professional edition (Category “A”) on the basis of the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 886 from 02.07.2020 on historical sciences.

Certificate of state registration KB № 24239-14079 PIP from 07.11.2019.

ЗМІСТ

<i>О. А. Бороденко, Р. А. Сітарчук</i> Шлюборозлучні умови: особливості законодавчого регулювання та дотримання серед українського православного населення (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.)	9
<i>О. В. Малюта</i> Економічна та гуманітарна співпраця України і Швейцарії наприкінці XVIII — у першій чверті XX ст.	23
<i>Є. В. Перегуда, О. Є. Пилипенко, А. О. Лихолат</i> Науково-дослідна діяльність викладацького складу університетів Наддніпрянської України у передреформений період XIX ст. . . .	54
<i>Г. М. Надтока, І. С. Тарнавський, І. В. Горпинченко</i> «Польське питання» та римсько-католицька церква на українських землях у складі Російської імперії (1864–1914 рр.) .78	78
<i>І. І. Жовта</i> Постать керівниці у повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — на початку XX ст.	95
<i>Ш. Ш. Рамазанов, Ф. Л. Левітас</i> Бабин Яр. Голокост — табуйовані теми радянської історіографії	113
<i>М. В. Мандрик-Мельничук, Г. Г. Коцур, П. К. Крокош</i> Хірург-віртуоз Микола Скліфосовський: сторінки життя, пов’язані з Україною	130
<i>О. М. Кравчук, Н. П. Кузьмінець</i> Встановлення влади Директорії Української Народної Республіки у Вінниці 19 листопада 1918 р.	142
<i>Т. В. Вронська, С. П. Ляковська</i> Інститут практикантів у кадровій політиці радянських спецслужб (1920–1940-ві рр.)	156
<i>Р. Й. Голик, І. В. Орлевич</i> Школа Львівського ставропігійського інституту в міжвоєнний період	172
<i>І. Райківський, Л. Кобута</i> Доля лідерів УСДП після включення Галичини до складу СРСР восени 1939 р.	183
<i>О. М. Ігнатуша, Т. С. Грузова</i> Церква в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: історіографічний дискурс	197
<i>Д. В. Нефьодов</i> Західна історіографія господарської реформи у СРСР 1965 р.	222

<i>Н. Ф. Вароди</i>	
Відзеркалення теми революції 1956 р. в Угорщині у закарпатських газетах того часу	230
<i>О. А. Чумаченко</i>	
Розвиток середньої спеціальної освіти в галузі авіадвигунобудування 1950–1980-х рр. на прикладі Запорізького авіаційного коледжу ім. О. Г. Івченка	241
<i>V. Kurban, N. Jafarov, A. Aslanli</i>	
Turkey-USSR Relations during the Turgut Özal Administration	257
<i>V. Gulay, V. Maksymets</i>	
The Modern State-Making of the Slovak Republic: Historical Lessons of V. Meciar’s Political Regime (1993–1998)	286
<i>О. В. Дудник, А. В. Шауренко.</i>	301
Європейський вектор у змінах в системі охорони здоров’я України 1991–2001 рр.	301
<i>Н. Д. Городня</i>	
Співпраця США і В’єтнаму в сфері безпеки у 2001–2017 рр.	316
<i>О. Л. Ковальков</i>	
Військово-технічна підтримка Республіки Афганістан з боку СРСР у 1989–1991 рр.	339
<i>І. В. Дворкін, С. С. Телуха, А. В. Харченко</i>	
Формування історичної пам’яті в підручниках з історії України: до та після Євромайдану	356
<i>Оксана Ворон, Олена Ворон</i>	
Проблема реституції культових будівель та майна Римо-католицької церкви в незалежній Україні	370
<i>Відомості про авторів</i>	381
<i>Information about authors</i>	384

CONTENTS

Divorce Conditions: Features of Legislative Regulation and Observance by the Ukrainian Orthodox Population of the Second Half of the 18 th — First Half of the 19 th Centuries	9
<i>O. Maliuta</i>	
Economic and Humanitarian Cooperation between Ukraine and Switzerland (Late 18 th — 20 th Cent.)	23
<i>Ye. Pereguda, O. Pylypenko, A. Lykholat</i>	
Research-Scientific Activity of Teaching Staff of the Universities of Dnipro Ukraine Before Period of Reforms 19 th Cent.	54
<i>H. Nadтока, I. Tarnavskyy, I. Horpynchenko</i>	
«Polish Question» and the Roman Catholic Church in Ukrainian Lands in the Russian Empire (1864–1914)	78
<i>I. Zhovta</i>	
The Figure of the Head-Teacher in the Daily Life of the Girls of the Kyiv Institute of Noble Girls in the 19 th — Early 20 th Cent.	95
<i>Sh. Ramazanov, F. Levitas</i>	
Babyn Yar. Holocaust — Taboo Topics of Soviet Historiography	113
<i>M. Mandryk-Melnychuk, H. Kotsur, P. Krokosh</i>	
The Virtuositic Surgeon Mykola Sklifosovsky: Pages of Life Related to Ukraine	130
<i>O. Kravchuk, N. Kuzminets</i>	
Establishment of the Authorities of the Directory of the Ukrainian People’s Republic in Vinnytsia, November 19, 1918	142
<i>T. Vronska, S. Liaskovska</i>	
Institute of Trainees in Soviet Intelligence Services Personnel Policy (20–40’s of the 20 th Cent.)	156
<i>R. Holyk, I. Orlevych</i>	
The School of Lviv Stavropigian Institute in the Interwar Period	172
<i>I. Raikivskiy, L. Kobuta</i>	
The Fate of the Ukrainian Social Democratic Party Leaders after Integration of Halychyna into the USSR in Autumn 1939	183
<i>O. M. Ihnatusha, T. S. Hruzova</i>	
The Church under the Conditions of the Holodomor of 1932–1933: Historiographic Discourse	197
<i>D. Nefyodov</i>	222
Western Historiography of the 1965 Economic Reform in the USSR	222
<i>N. Váradí</i>	
The Echo of the 1956 Hungarian Revolution in the Contemporary Transcarpathian Printed Press	230

<i>O. A. Chumachenko</i>	
Development of Secondary Special Education in the Field of Air Engineering of the 1950–1980’s: the Case of Zaporizhzhia Aviation College named after A. G. Ivchenko	241
<i>B. Курбан, Н. Джафаров, А. Асланлі</i>	
Відносини між Туреччиною і СРСР в епоху правління президента Тургутта Озала	257
<i>B. В. Гулай, В. Є. Максимець</i>	
Новітнє державотворення Словацької Республіки: історичні уроки режиму В. Мечяра (1993–1998 рр.)	286
<i>O. Dudnyk, A. Shaurenko</i>	
European Vector in Changes in the System of Health Care of Ukrainian 1991–2001	301
<i>N. Gorodnia</i>	
U. S. — Vietnam Security Cooperation in 2001–2017	316
<i>O. Koval’kov</i>	
Military and Technical Support of the Republic of Afghanistan by the USSR in 1989–1991	339
<i>I. V. Dvorkin, S. S. Telukha, A. V. Kharchenko</i>	
The Memory Policy and History Textbooks in Ukraine: before and after Euromaidan	356
<i>Oksana Voron, Olena Voron</i>	
The Problem of Restitution of Religious Buildings and Property of the Roman and Catholic Church in Independent Ukraine	370
<i>Відомості про авторів</i>	381
<i>Information about authors</i>	384

УДК 271.2-454:347.627.2(477) «175/182»
DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248440

О. А. Бороденко

ORCID: 0000-0002-0292-9310; Researcher ID: AAL-7665-2021;
Scopus-Author ID: 57220862661

*Полтавський національний педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка*

Р. А. Сітарчук

ORCID: 0000-0003-0280-6844; Researcher ID: AAU-5963-2021

*Полтавський національний педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка*

O. Borodenko

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

R. Sitarchuk

Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University

ШЛЮБОРОЗЛУЧНІ УМОВИ: ОСОБЛИВОСТІ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ДОТРИМАННЯ СЕРЕД УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО НАСЕЛЕННЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

*Divorce Conditions: Features of Legislative Regulation and
Observance by the Ukrainian Orthodox Population of the Second
Half of the 18th — First Half of the 19th Centuries*

Мета дослідження — проаналізувати особливості законодавчого регулювання шлюборозлучних умов та їхнього дотримання серед українського православного населення другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Дослідження здійснено на матеріалах процесуально-юридичних, директивно-розпорядчих документів із застосуванням загальнонаукових (аналіз, синтез, конкретизація, верифікація) та спеціально-історичних (критичного аналізу та «деконструкції» джерел) методів. Наведені приклади родинного життя окремих шлюбних пар сприяли «олюдненню» фактологічного матеріалу. Розлогий масив актових документів, застосування різних методологічних підходів в опрацюванні джерел сприяли новому вивченню та осмисленню окремих шлюборозлучних практик у середовищі українських православних парафій визначеного хронологічного періоду. У результаті

дослідження розкрито кілька умов, за яких відбувалося розірвання подружнього життя. Визначено, що за патріархально-патерналістського суспільства заміжні жінки були беззахисні перед проявами чоловічого насилля, що й унеможливило реалізацію прав жіноцтва на розлучення. Заслання до Сибіру одного з подружньої пари давало змогу іншому припинити дію шлюбу та створити нову сім'ю. У церковно-статистичній документації такі особи, які виявили бажання повторно вінчатися, мали відповідні позначки.

Ключові слова: православна парафіяльна громада, сім'я, судовий документ, цивільне законодавство, шлюбборозлучна умова, шлюб.

The article analyzes the peculiarities of the legislative regulation of divorce among the Ukrainian Orthodox population during the second half of the XVIII – the first half of the XIX cent. The research was carried out on the basis of the legal and directive-administrative documents using general scientific (analysis, synthesis, concretization, verification) methods and the methods peculiar to historical science (critical analysis and deconstruction of the sources) methods. The given examples of the family life of married couples contributed to the «humanization» of factual material. An extensive array of documents, the use of various methodological approaches and their application to the study of available sources enabled the authors to scrutinize the divorce practices among Ukrainian Orthodox parishioners of a certain chronological period.

According to the research, the termination of marital relationship occurred as a result of several conditions, in particular, the fact of adultery, male inability to have a family life. These circumstances were discussed in the clerical courts, the parties of the process provided evidence and eyewitness testimonies. The adulterers and those who had disgraced the sanctity of marriage were punished differently.

In cases when severe incurable diseases in one of the spouses were revealed, as a rule, guided by a sense of mercy, the family was not divided. The five-year absence of a matrimonial partner with a lack of information about his life was considered a reason for divorce. In the case of a prolonged absence of one of the spouses, who had been held in captivity, the courts sometimes made exceptions. In patriarchal-paternalistic societies, married women were unprotected from male violence, which made it impossible to exercise the rights of women to divorce. In general, small number of people used their divorce rights.

Keywords: Orthodox parish community, family, court document, civil law, divorce condition, marriage.

Постановка проблеми. Зміна одного шлюбного партнера на іншого в результаті розірвання подружнього зв'язку була поширеною наприкінці XVII — на початку XVIII ст., адже існувало близько 26 законних підстав

для розлучення. Зокрема, один із подружньої пари скоїв перелюб або наречена втратила невинність до шлюбу, один із подружжя зазіхнув на життя шлюбного партнера, мав інше віросповідання, скоїв державну зраду, нездатний до подружнього життя, безвісно зник, був узятий у полон, уражений великою хворобою, став ченцем або ж неспроможний утримувати дружину та родину під час голоду, вів асоціальний спосіб життя чи виявив господарську непорядність, які спричинили банкрутство сім'ї тощо. Допускалося розлучення за згодою обох сторін (Нижник, Н. 2006, с. 71–110). Подружня пара мала б повідомити православного парафіяльного священника про відмову від спільного життя та господарювання й отримати розлучний лист. Інколи розлучення відбувалося поза участю парафіяльного кліру (Миронов, Б. 2003, с. 174). Збільшення випадків послідовної полігамії¹ демонструвало зростання шлюбної активності українського населення.

Обмеження шлюборозлучного процесу започатковано Синодським указом від 11 грудня 1730 р. Актовий документ забороняв священникам роз'єднувати подружні пари та видавати їм розлучні листи. За невиконання указу представників парафіяльного духовенства карали по-різному, передусім накладали штраф або позбавляли сану². Проте, зловживаючи посадовими обов'язками, парохі й далі розлучали та вінчали парафіян. Тому 10 липня 1767 р. осіб парафіяльного кліру знову письмово зобов'язали: ні за яких обставин розлучних листів не оформляти, без відповідних дозволів чоловіків від живих дружин, а дружин від живих чоловіків не вінчати. Всі справи про розлучення мали розглядатись у духовних відомствах, а рішення затверджуватися в Найсвятішому Синоді³.

Загалом сімейний союз втрачав юридичну силу в зв'язку зі смертю одного з представників подружжя, але в окремих випадках існувала інша форма втрати юридичної сили шлюбу — розлучення. В пункті 46 Цивільного закону 1857 р. задекларовано неможливість самовільного розірвання подружнього зв'язку лише за взаємною згодою подружжя поза рішенням суду⁴. У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. кількість шлюборозлучних умов скоротилася до кількох пунктів. Назвемо окремі з них. Відповідно до цивільного законодавства 1806, 1832 та 1857 рр. шлюб припиняв дію в таких випадках: 1) доведення факту перелюбу з боку одного з представників подружньої пари або нездатність до шлюбного співжиття; 2) безвісна відсутність одного з матримоніальних партнерів; 3) те, що

¹ Послідовна полігамія виникала у випадках овдовіння, розлучень за умов утворення нових шлюбів (Рыбаковский, Л. 2003, с. 184–185).

² Полное собрание законов Российской империи, с 1646 года [в 45 т.] 1830. (Далі — ПСЗРИ). СПб: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Собрание первое. Т. VIII. С. 348.

³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVIII. С. 171.

⁴ Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Законы Гражданские. 1857. СПб. Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Т. X. Ч. I. С. 9.

шлюбний партнер відбуває покарання (заслання, поселення та інші випадки) за злочин¹.

З огляду на це *метою дослідження* є аналіз названих шлюбборозлучних умов та їхнього дотримання серед українського православного населення другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Заявлена мета дала змогу окреслити такі завдання. На прикладі окремих подружніх пар розглянути випадки перелюбу та застосовані до порушників заходи покарання відповідно до цивільного законодавства; продемонструвати деякі сім'ї, в яких один із партнерів був нездатним до спільного життя через «чоловічу неспроможність», невиліковну хворобу тощо; проаналізувати тривалу відсутність одного представника подружжя як окрему шлюбборозлучну умову; побіжно розкрити дозволи на вінчання полоненим особам; показати спроби розлучень унаслідок насилля в міжстатевих відносинах сімейних пар; схарактеризувати заслання до Сибіру як законний привід для розірвання матримоніального союзу; представити особливості запису шлюбборозлучних умов подружніх пар у церковній документації.

Зауважимо, що в статті аналізуємо шлюбборозлучні умови та їхнє дотримання саме серед українського православного населення, бо для представників інших віросповідань матримоніальні вимоги були іншими.

Джерельна база дослідження представлена матеріалами писемних документів із фондів чотирьох державних архівів: Полтавської, Сумської, Харківської областей та Центрального державного історичного архіву України в м. Київ. Зокрема, використано процесуально-юридичну, передусім судові справи, і директивно-розпорядчу документацію, а саме: укази, Устав духовної колегії 1721 р., Устав духовних консисторій 1841 р., «Уложеніе о Наказаніяхъ Уголовныхъ и Исправительныхъ» 1845 р. тощо. Значний масив джерел зумовив застосування загальнонаукових методів: аналізу, синтезу, конкретизації, верифікації тощо. З-поміж спеціально-наукових уживано метод критичного аналізу, адже досліджуваний матеріал не можна сприймали «на віру», та «деконструкції» джерел, оскільки в документації виокремлено необхідний фактологічний матеріал.

Дослідження має міждисциплінарну спрямованість. Використано різновекторний методологічний інструментарій, який представляє специфіку предметних полів історії держави та права, соціальної антропології, соціо-релігійної історії, історії ідентичностей, історії тілесності, емоцій і сексуальної поведінки, історії повсякдення тощо.

Наукова новизна. Залучення матеріалів різних актових джерел, новітніх методологічних підходів дали авторам змогу вперше проаналізувати осо-

¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIX. С. 107; Свод законов гражданских и межевых. Законы Гражданские. 1832. СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Т. X. Ч. I. С. 23; Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Законы Гражданские. 1857. СПб. Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. Т. X. Ч. I. С. 9.

близькості дотримання окремих шлюбборозлучних умов у середовищі українських православних громад другої половини XVIII — першої половини XIX ст.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Правові регулятори шлюбної поведінки в Російській імперії аналізували російські дослідники Б. Миронов, Н. Нижник, М. Цатурова. Українські дослідниці І. Ворончук та І. Петренко розглянули родинну термінологію, прокреаційну поведінку волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст., припинення й розірвання шлюбу в повсякденних шлюбно-сімейних відносинах мирян Російської держави XVIII ст. тощо (Миронов, Б. 2003; Нижник, Н. 2006; Цатурова, М. 1991; Ворончук, І. 2012, с. 56–137; Петренко, І. 2010. Ч. I, с. 35–52).

Основні результати дослідження. У судах того часу представлено чимало шлюбборозлучних справ про розпусну поведінку заміжніх жінок (Борденко, О. 2012, с. 17–21). Проте в другій половині XVIII — першій половині XIX ст. побільшало скарг на перелюби одружених чоловіків. Зокрема, полковник Лука Лукашевич 1783 р. обвинувачував дружину Агрипину в зазіханні на його життя, позашлюбному співжитті з багатьма чоловіками, включаючи їхнього наймита, чародійстві, спробі «заговорити його» та отруїти миш'яком¹. Щоправда, ще 1733 р. продаж миш'яку й інших отруйних речовин було заборонено², але, як бачимо, жінці вдалося придбати заборонений хімічний препарат, що демонструвало невиконання державного указу на практиці.

До Роменського духовного правління надійшла позовна заява мешканців с. Липового. Агафія Іванова 1751 р. просила розлучити її з чоловіком Михайлом, оскільки односельці викрили її таємні зустрічі з молодиком Яковом Винником. Розпусників покарали прилюдним побиттям батогами. Про це звітували в окремій довідці козаки-виконавці³.

Позивач 1778 р., підданий Переяславського полку Іван Подвальний, просив розлучення з дружиною Мариною, яка обвинувачувалася в позашлюбному співжитті, пияцтві та втечах від нього. Для чоловіка це був другий шлюб, до того ж, напевно, між подружжям була суттєва різниця у віці. Разом подружжя прожило три роки, проте жінка не хотіла жити з чоловіком за християнськими настановами. Своє рішення Іван пояснив асоціальними проявами в поведінці дружини: «погрузив себя в необычайною пьянственною страстию и позабыв о страхах божих, чиня от меня побеги делает по своей ненасытности со многими ... безстыдные блудодеяния»⁴. Одного разу, в неділю, Марину було помічено в шинковій хаті, де відбулося «блуд-

¹ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1673.

² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. IX. С. 12.

³ Державний архів Сумської обл. (Далі — Держархів Сумської обл.). Ф. 960. Оп. 2. Спр. 200.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1221.

додеяние» з Іваном Мартосом. За 10 тижнів жінка втекла від законного чоловіка й перебувала в бігах¹.

Позовні заяви від дружин про розлучення з чоловіками, які вели розпусний спосіб життя з іншими жінками, в умовах патріархальних настроїв, мабуть, були рідкісні. Доволі сміливою для того часу стала заява Меланії, яка 1770 р. вимагала розірвати шлюб зі значковим товаришем Григорієм Яковенком. Жінка обвинувачувала його в розпусній поведінці, чоловік же не заперечував проти розлучення. Остаточне рішення за цією судовою справою, яку розглядало Роменське духовне правління, залишилося невідомим².

Отже, порушували подружню вірність як одружені чоловіки, так і заміжні жінки. Очевидних розпусників не допускали до надання свідчень під присягою в суді. У середині XIX ст. публічного визнання факту перелюбу з боку одного шлюбного партнера було недостатньо для розірвання шлюбу³. Головними доказами шлюбного злочину визнавалися свідчення двох або трьох очевидців, наявність незаконно народжених дітей, підтверджених метричними актами та даними про позашлюбні зв'язки⁴. Особу, яка перебувала в шлюбі та зганьбила святість цього таїнства, карали усамітненням у монастирі, якщо такий у їхній місцевості був, або ув'язненням терміном від одного місяця до одного року. До того ж на винного накладали церковну спитимію. В разі викриття перелюбу під час розслідування іншої справи, шлюбних злочинців перенаправляли з цивільного до духовного суду. Особу, з якою здійснено перелюб, теж карали ув'язненням на термін від трьох до шести місяців або арештом від трьох тижнів до трьох місяців⁵.

Іншою шлюбнорозлучною причиною була нездатність одного з представників подружньої пари до спільного життя. Щоправда, у трактуванні названого чинника могли виникати різні життєві колізії. Однією з вельми пікантних ознак, яка спонукала заміжню жінку до розірвання шлюбу, можна вважати «чоловічу» неспроможність до сімейного життя. З такою заявою 1776 р. в Полтавську духовну консисторію звернулася Марина Гноєва, позаяк за сім років спільного життя «не едного плотского сношения неимела»⁶. Інша заміжня жінка Домнікія Гроздевна 1799 р. скаржилася на свого чоловіка, що він уже два роки поспіль «нераздьялял ... супружескаго ложа» у зв'язку з нездатністю до сімейного життя⁷. Подібний випадок зафіксовано 1772 р., коли Христина поскаржилася на чоловіка Андрія Клочка, з яким два роки

¹ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1221.

² Держархів Сумської обл. Ф. 960. Ф. 2. Спр. 927.

³ Указатель алфавитный к Своду законов Российской Империи. 1834. СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. С. 673.

⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 251.

⁵ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 971–972.

⁶ Державний архів Полтавської обл. (Держархів Полтавської обл.). Ф. 801. Оп. 1. Спр. 513. Арк. 1–2.

⁷ Держархів Полтавської обл. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1395. Арк. 2.

від вінчання не було «супружеского совокуплення», та просила розлучення¹. У двох названих судових справах шлюб не розірвали, оскільки відповідно до Кормчої книги підставою для розлучення могла бути трирічна «чоловіча недієздатність». Акт нездатності чоловіка до статевого життя підтверджувався висновком Лікарської Управи². Розуміємо, що такі заяви до суду були нечисленними, бо, напевно, таких чоловіків було не так уже й багато та далеко не всі дружини наважувалися розголошувати подробиці інтимного життя в судових установах.

Емоційно забарвленою виявилася судова справа, яку розглядало Бориспільське духовне правління 1774 р. клопотання про розірвання шлюбу було обопільним бажанням подружжя Матвієнкових. Шість років тому Грицько Матвієнко одружився з козачкою Марією Федоровою Бояркою. Подружня пара прожила рік, але дружина несподівано захворіла на страшну хворобу: перестала ходити, одна нога була скорчена, а інша взагалі всохла, руки теж були нерухомі. Ніякі засоби лікування Марії не допомогли. Чоловік і дружина звернулися до духовного відомства з проханням дозволити Григорію одружитися вдруге зі здоровою жінкою. Марія виявила бажання бути доглянутою в її родині — жити з матір'ю-вдовою та братами. До справи додали свідчення мешканців села про стан подружжя та родичів жінки, які погодилися на довічне її утримання. Рішення духовного відомства не задовольнило заяву подружжя: Григорію належало жити з Марією до її смерті згідно з Божим благословенням³. Як бачимо, духовний суд, дотримуючись норм християнської моралі, передусім милосердної поведінки у взаєминах між людьми загалом і шлюбними партнерами зокрема, не врахував невиліковну хворобу дружини та не дозволив подружжю, яке виявило бажання розлучитися, здійснити такий намір.

Відповідно до другого пункту шлюботорозлучних умов особа могла розірвати подружній зв'язок, якщо один із подружжя був відсутній протягом п'яти років, утік або зник, не залишивши будь-яких відомостей про себе⁴. Таких випадків зареєстровано чимало. 1772 р. Анастасія Галушкова просила розлучити її з Федором Кисляченком і дозволити вийти заміж повторно, бо чоловік, з яким вона прожила у шлюбі півроку, крав, чинив інші незаконні справи та врешті покинув її. Відтоді минуло 18 років. У наведеній ситуації духовне відомство надало жінці благословення на розлучення та дозволило укласти новий шлюб⁵.

Розглянемо ще кілька випадків. Секунд-майор Пешанський клопотав про задоволення його прохання на третій шлюб, оскільки дружина Уля-

¹ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 20–39.

² ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XVI. Ч. I. С. 251.

³ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1035.

⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXI. С. 363.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 887. Арк. 1–20.

на після народження дитини шість років з ним не проживала, про місце її перебування не було відомо¹. Напевно, ця заява набула схвального рішення. В іншому випадку 1778 р. суд відмовив у задоволенні позову на розлучення мешканці с. Деньги Єфимії Приходьківні. Перший чоловік Іван Ігнатенко покинув її, і вже через рік жінка звернулася до священника про надання дозволу на нове заміжжя з Іваном Івашенком. У клопотанні жінці відмовили, адже чоловік-утікач був живим, а терміни його відсутності були менші за встановлені в законодавчому порядку. Натомість Єфимію та Івана викликали до суду й звинуватили в позашлюбному співжитті. Коханці вирішили уникнути покарання шляхом втечі². Наведений приклад демонструє небажання окремих осіб виконувати визначені законом шлюботорозлучні вимоги. Реалії життя та неспроможність представників обох статей вгамовувати сексуальні потяги були сильнішими спонуками до повноцінного, але водночас незаконного спільного життя.

Деякі життєві ситуації диктували виконання або недотримання п'ятирічної вимоги відсутності одного з представників подружньої пари. Лише детальний аналіз окремих судових справ дає змогу робити висновки про справжню картину правового дисциплінування осіб парафіяльного кліру та вірян. Зокрема, 25-річну мешканку с. Куренівка Київського повіту Ксенію Гаврилівну Голубенку 1779 р. звинуватили в багатомужності (поліандрії) (Рыбаковский, Л. 2003, с. 174). За наявності двох живих чоловіків жінка висловила бажання вийти заміж за третього — Наума Данилова. Отже, в документі зафіксовано явище бігамії, тобто такого різновиду розпусти у повсякденних практиках православних, за якого новий шлюб укладався за наявності нерозірваного попереднього (Нижник, Н. 2006, с. 168–169)³.

У результаті допитів свідків та Ксенії було виявлено численні порушення матримоніальних вимог. З першим чоловіком Андрієм Василевським жінка була повінчана 6 червня 1772 р., про що зроблено запис у метричній книзі. Шлюб проіснував півроку, потім чоловік пиячив, проживав у різних шинкових хатах і врешті зник безвісти. Бігамістка прожила сама три роки, тобто не дотрималася п'ятирічної відсутності першого чоловіка, вийшла заміж за солдата Сидора Семеновича. 1776 р. поширилися чутки про смерть солдата, тому вже восени 1779 р. Ксенія висловила бажання побратися з третім чоловіком, але цього разу декілька очевидців засвідчили, що бачили першого законного чоловіка у «Виннице жидовской» та в інших населених пунктах.

Отже, розгляд наведеної судової справи демонстрував кілька порушень цивільного законодавства⁴. По-перше, другий шлюб жінка уклала та майбутній третій планувала при живих попередніх чоловіках, що було заборо-

¹ Держархів Полтавської обл. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1190.

² ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1292.

³ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 25.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 1043. Спр. 25.

нено відповідними указами¹. По-друге, не було витримано терміну п'ятирічної відсутності першого чоловіка. По-третє, документально не доведено смерть другого чоловіка-солдата, а без свідoctва про смерть військової особи новий шлюб солдатки був неприпустимим, тим паче він був незаконно укладеним (Бороденко, О. 2019, с. 9). По-четверте, жінка була уродженкою м. Біла Церква, натомість вінчання відбулося не в її рідній церкві, а у двох інших сільських парафіях. Тим самим було порушено ще одну вимогу вінчання: таїнство шлюбу проведено не в рідній парафії нареченої². Наведений приклад є підтвердженням того, що норми цивільного законодавства порушували як малокваліфіковані парохі, так і неграмотний, необізнаний у законодавчих тонкощах простий люд.

У клопотанні 1764 р. мешканця слободи Калужини Каменського намісництва Михайла Филипенка висловлювалося прохання про дозвіл на спільне проживання з першою дружиною Христиною, яка повернулася з 22-річного татарського полону. Для цього чоловіку потрібно було розлучитися з другою дружиною Мотроною, яка народила від нього двох хлопців — 13 та 20 років — і була заміжня вже тричі. Рішення в цій справі було таким: Михайлові Филипенку слід було повернутися до першої дружини Христини, а Мотроні — бути вільною, і лише в разі смерті Христини надавалося право знову зійтися для спільного життя з другою дружиною Мотроною³.

Під час розгляду цієї справи було виявлено порушення матримоніальних вимог: Мотрона виявилася чотиришлюбницею, а церква офіційно дозволяла брати шлюб тричі. Незважаючи на 22-річну відсутність першої дружини (п'ятирічний термін відсутності збіг), церква, керуючись бажанням осіб обох статей, відновила шлюб. Загалом 1741 р. полоненим, яких було взято трофеєм під час війн, дозволяли добровільно брати шлюб із кріпаками, набуваючи такого ж соціального статусу. Для кожного укладали «сказку» з підписом полоненого. Шлюб міг бути укладеним за умови, що в документі вказувалася відсутність живих дружин або чоловіків за колишнім місцем проживання⁴.

Одним зі спонукальних чинників жіноцтва до розлучення можна вважати насильницькі дії чоловіків щодо дружин. Такі випадки неодноразово розглядалися у суді. За скаргою від 27 березня 1783 р. дружина козака з м. Ромни Агрипина скаржилася на чоловіка Якова Майбороду за побиття, просила захистити її від насилля чоловіка та «от несносной постельной нечистоты» шляхом розлучення. Злочини чоловіка засвідчував вірчий лист.

¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VII. С. 42; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XII. С. 873; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIX. С. 654.

² ПСЗРИ. Собрание первое. Т. III. С. 422; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 343, 707; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XX. С. 197.

³ ЦДДАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 471.

⁴ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XI. С. 512.

Жінка вказала, що внаслідок насильницьких дій чоловіка народилося трое нездорових дітей, які прожили від 10 тижнів до півтора року. Ще двоє недоношених малюків не вижили. Від побоїв Агрипина скаржилася на слабкість здоров'я та шум у голові. Після чергового сімейного конфлікту жінку чоловік жорстоко побив до півсмерті. Громада звернула увагу на її рани в лазні та фактично примусила написати доповідну з проханням про розлучення¹.

Через те, що чоловіки застосовували фізичну силу проти членів родини, розлучитися у другій половині XVIII — першій половині XIX ст., на відміну від попереднього часу, мабуть, було практично неможливо, оскільки православно-етичні норми та цивільне законодавство покладали на дружин такі обов'язки: кохати, шанувати чоловіка й коритися йому. Щоправда, чоловіки були зобов'язані любити, утримувати та захищати дружину². Відповідно до Синодського указу від 18 жовтня 1744 р. подружжя мало проживати в одному будинку³. Спроби захистити жінку від родинного насилля було зроблено з середини XIX ст. У кримінальному законодавстві 1845 р. такі порушення кваліфікувались як зловживання правами та обов'язками подружжя. За скаргою дружини або її батьків про завдані тяжкі побої, каліцтва або поранення чоловіка притягали до кримінальної відповідальності та церковного покаяння, однак про розлучення не йшлося⁴.

Іншим законним приводом розірвати шлюб було заслання за рішенням суду однієї особи з подружньої пари на каторжні роботи або на поселення до Сибіру. В матеріалах духовних відомств такі справи нечисленні. Однією з них була справа злочинця, жителя м. Ізюм Кузьми Варварового. За протизаконні дії чоловіка перший раз публічно побили батогами, але той не покався та не припинив злочинну діяльність. За рішенням Ізюмської міської ратуші порушника покарали за неправомірні вчинки вдруге: ізоляцією від людей чесною поведінки до Сибіру на поселення.

Його дружина Стефанида 13 березня 1825 р. після року відсутності чоловіка подала клопотання про надання їй дозволу на новий шлюб. Жінка мотивувала своє рішення самотнім станом і беззахисністю: «терплю в пропитанні і содержанні себя несносную тягость»⁵. Стефанида додала до клопотання копію свідоцтва про вирок, винесений Кузьмі, а також довідку з метричної книги про їхнє вінчання. Цікаво, що останній названий документ розкривав потаємні сторони походження покараного чоловіка. Кузьма походив з міщанського роду повітового м. Обоянь Курської губ., прибув до м. Ізюм за білетом

¹ Держархів Сумської обл. Ф. 960. Оп. 2. Спр. 1548.

² Указатель алфавитный к Своду законов Российской Империи. 1834. СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. С. 54.

³ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIII. С. 246.

⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. XX. Ч. I. С. 971.

⁵ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI, с. 231; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIII. С. 817; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVIII. С. 170; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVIII. С. 292; Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.). Ф. 40. Оп. 15. Спр. 238.

сироти, там його всиновив його дядько, купець третьої гільдії Пилип Токарев. За його опікунства молодик повінчався 22 січня 1811 р. з купецькою дівкою Макара Костянтиновича Шивердієва — Стефанидою. На базі положення указів 16 серпня 1720 р., 29 березня 1753 р., 9 липня 1767 р., 20 квітня 1804 р., було ухвалено позитивне рішення в цій справі — розлучити¹.

За подібним сценарієм 1 квітня 1826 р. в Слобідсько-Українській духовній консисторії розглядали справу Матрони Титаренко, в дівоцтві Нечипоренко. Жінка сім років проживала самотньою, але, перебуваючи у «нестарому» 30-річному віці, виявила бажання вдруге законно вийти заміж. Її чоловік Іван Титаренко був засланий до Сибіру за вбивство людини. На момент слухання справи було надано свідоцтво про укладання шлюбу, копію винесеного вироку чоловікові та деякі інші свідчення. Врешті було ухвалено задовольнити клопотання².

У схожу ситуацію потрапила ще молодша 21-річна Феодосія Лисенкова зі слободи Довгенької Ізюмського повіту Слобідсько-Української губ. 1838 р. жінка подала прохання Преосвященному архієпископу Харківському та Охтирському про дозвіл на нове вінчання, оскільки її чоловік Степан Лисенко за крадіжку грошей на суму 2299 руб. був покараний безстроковим засланням в арештантські роти. Окрім донесення Феодосія надала й інші документи: свідоцтво про вінчання з метричної книги, копію вироку, винесеного чоловікові, витяг із цивільного кодексу про можливий дозвіл на одруження особам, зв'язаним шлюбом зі злочинцями-арештантами тощо³. Отже, позовні заяви наведених судових справ відповідали шлюботорозлучним умовам цивільних законів, тому сімейні союзи розривали, а прохачі мали право на нове законне вінчання.

Загалом відповідно до цивільного законодавства дружинам дозволялося слідувати за чоловіками, яких було відправлено до Сибіру. Дружина кріпака, який переселявся до Сибіру з волі поміщика, мала їхати разом із ним, незважаючи на те, що могла бути вільною. Натомість єврейські чоловіки не могли переїздити за засланими на сибірську каторгу дружинами⁴.

З-поміж інших вирізилася й інша історія. У позові поміщика, поручика зі Зміївського повіту Олександра Лисаневича йшлося про надання дозволу його кріпакові Осипу Вороному одружитися вдруге через те, що його дружина Домнікія була заслана до Сибіру. Клопотання не задовольнили, бо Слобідсько-Українська духовна консисторія послуговувалась указами від 20 червня 1797 р. та 29 січня 1824 р., які забороняли приймати від населення

¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. VI. С. 231; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XIII. С. 817; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVIII. С. 170; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXVIII. С. 292; Держархів Харківської обл. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 238.

² Держархів Харківської обл. Ф. 40. Оп. 15. Спр. 1055.

³ Держархів Харківської обл. Ф. 40. Оп. 25. Спр. 360.

⁴ Указатель алфавитный к Своду законов Российской Империи. 1834. СПб.: Тип. II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии. С. 54.

прохальні листи, написані не на аркушах з гербовими печатками, без сплачених коштом позовника відповідних податків та без вказівки місця проживання позовника¹. Тому донесення поміщика відхиляли б доти, доки було б виконано наведені умови подання позовної заяви². Подальше вирішення цієї справи невідоме: чи не поскупився пан у сплаті відповідних податків задля повторного влаштування сімейного життя кріпака, чи змогла віднайти необхідну суму залежна людина самотужки? Передбачаємо, що справа мала позитивне вирішення, адже поміщикам були вигідні нові одруження та дітонародження, позаяк кількість кріпаків і в майбутньому додаткових робочих рук збільшувалася.

Виходячи з наведених указів XVIII — першої половини XIX ст., у цивільних кодексах 1832 та 1857 рр. та Уставі духовних консисторій 1841 р., було задекларовано статті, які уможлилювали розірвання шлюбу. Відповідно до їхнього змісту один представник подружньої пари мав змогу подати прохання до єпархіального керівництва й отримати дозвіл на новий шлюб, якщо шлюбний партнер перебував на засланні, на каторжних роботах або на поселенні. Якщо чоловік або дружина переїздили жити до засудженого на заслання, шлюб не втрачав юридичної сили. Міру покарання злочинця-чоловіка, відправленого на поселення, могли замінити на солдатську службу, якщо останній мав відмінне здоров'я. Натомість таким солдаткам дозволялося просити про розірвання шлюбу в разі позбавлення правопорушника станових прав. За умови повернення покараних злочинців із місця поселення на підставі наданого їм Височайшого милосердя та за відсутності розірваного подружнього зв'язку зі шлюбним партнером, чоловік і дружина залишались у статусі нерозлучених, у старому сімейному союзі³.

В метричних книгах і церковних обшуках, окрім записів про сімейний стан наречених — неодружений / незаміжня, вдівець / вдова, — фіксували й таку інформацію: розлучений / розлучена та чоловік чи дружина, заслання до Сибіру⁴. Ця додаткова примітка передбачалася для осіб, які вінчалися з новим шлюбним партнером. Зокрема, 10 листопада 1848 р. в Іллінській церкві м. Суми 30-літня державна селянка, «вдова по случаю ссылки мужа ея в каторжные работы» Марія Яковлева Пушкарьова побралася з 30-літнім неодруженим Стефаном Авксентійовичем Вакулою того ж соціального статусу⁵. Як бачимо, сімейний статус жінки задекларований як удова, хоча її чоловік, імовірно, був живим і перебував на засланні в Сибіру.

¹ ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXIV. С. 641; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XXXIX. С. 32

² Держархів Харківської обл. Ф. 40. Оп. 17. Спр. 1313.

³ Свод законов. 1832. Т. X. Ч. I. С. 22–23; Свод законов. 1857. Т. X. Ч. I. С. 10–11; ПСЗРИ. Собрание первое. Т. XVI. С. 250.

⁴ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Приложение. Ч. I. С. 817.

⁵ Держархів Сумської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 79 зв. — 80.

В окремих випадках вказували факт розлучення. В рекомендаціях щодо форми запису метричних книг відповідно до указу Синоду від 28 лютого 1831 р. позначалося: «Такого-то числа, такого-то уезда, такого-то села такой то помещицы крестьянин имя и отчество, холостой с однодворцов, имя отчество, разведенного то да-то с первым своим мужем однодворцем имя, отчество и фамилия, по разрешению Духовнаго Начальства»¹. Загалом, церковно-статистична документація вказує на фіксовані одиничні випадки осіб, які скористалися шлюботорозлучними правами та отримали позитивне вирішення в судових інстанціях відповідно до чинного цивільного законодавства.

Висновки. Отже, шлюб українського православного населення другої половини XVIII — першої половини XIX ст. втрачав юридичну силу за певних умов. По-перше, доведений із допомогою свідків і позивачів факт перељобу, який скоїв один із подружжя. Розпусна поведінка була характерна для одружених осіб обох статей, за що й призначали покарання відповідно до закону.

По-друге, трирічна «чоловіча неспроможність» могла бути підставою для розлучення. Натомість наявність інших невиліковних хвороб в одного зі шлюбних партнерів, очевидно, не була достатньою підставою розірвати шлюб.

По-третє, розірвання шљобу відбувалося на шостий рік відсутності подружнього партнера, але за умови браку будь-яких відомостей про його життя. У випадках повернення шљобного партнера-полоненого траплялися винятки з правил, коли духовний суд розлучав нові та возз'єднував старі подружжя. Полонені могли приживатися на українських землях, якщо одружувалися з кріпаками.

По-четверте, спроби захистити жінку від чоловічого насилля почастишали з середини XIX ст. В умовах панування патріархально-патерналістського суспільства жінка була фактично беззахисною перед насильницькими діями чоловіка в сімейних відносинах.

По-п'яте, заслання одного з подружжя до Сибіру було приводом для розірвання шљобу. Якщо ж особа вдруге вінчалась, у церковній документації робили спеціальні примітки про статус її попереднього сімейного партнера.

По-шосте, наведені окремі приклади подружніх пар засвідчували очевидні порушення правового дисциплінування, випадки недотримання християнсько-етичних і звичаєвих норм поведінки.

Бороденко, О. 2019. Документи-дозволи на шљоб XVIII — першої половини XIX століть: спроба аналізу. *Історична пам'ять*. Вип. 40 (1). С. 8–14.

¹ ПСЗРИ. Собрание второе. Т. VI. Приложение. Ч. I. С. 817.

Бороденко, О. А. 2012. Розпуста як прояв девіантної поведінки самотніх жінок Гетьманщини XVIII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXIII. С. 17–21.

Ворончук, І. О. *Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*. Київ. 712 с.

Миронов, Б. Н. 2003. *Социальная история России периода империи (XVIII — начало XX века)*: в 2 т. Т. 1: генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин. 339 с.

Нижник, Н. С. 2006. *Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории*. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс. 172 с.

Петренко, І. 2010. *Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст.*: в 2 ч. Полтава: РВВ ПУЕТ. Ч. I. 276 с.

Рыбаковский, Л. Л. 2003. *Демографический понятийный словарь*. Москва: ЦСП. 352 с.

Цатурова, М. К. 1991. *Русское семейное право XVI–XVIII вв.* Москва: Юридическая литература. 111 с.

Borodenko, O. 2019. Dokumenty-dozvoly na shliub XVIII — pershoi polovyny XIX stolit: sprobа analizu. [Resolving Documents for Marriage of the 18th — First Half Of The 19th Centuries: an Attempt to Analyze]. *Istorychna pam'iat*. Vyp. 40 (1). S. 8–14. [in Ukrainian].

Borodenko, O. A. 2012. Rozpusta yak proiav deviantnoi povedinky samotnikh zhinok Hetmanshchyny XVIII stolittia. [Dissoluteness as a Display of Single Women's Deviant Behavior during Hetmanship in the 18th century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. XXXIII. S. 17–21. [in Ukrainian].

Voronchuk, I. A. 2012. *Naselennia Volyni v XVI — pershiy polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky* [Population of Volyn in the XVI — the First Half of the 17th Century: Family, Household, Demographic Factors]. Kyiv. 712 s. [in Ukrainian].

Mironov, B. N. 2003. *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII — nachalo XX veka)*: v 2 t. T. 1: genезis lichnosti. demokraticheskoy semi. grazhdanskogo obshchestva i pravovogo gosudarstva. [The Social History of Russia During the Empire (XVIII — Early XX Century): v 2 t. T. 1: the Genesis of Personality, a Democratic Family, Civil Society and the Jural State]. Sankt-Peterburg: «Dmitriy Bulanin». 339 s. [in Russian].

Nizhnik N. S. 2006. *Pravovoye regulirovaniye semeyno-brachnykh otnosheniy v russkoy istorii*. [Legal Regulation of Family and Marriage Relations in Russian History]. Sankt-Peterburg: Yuridicheskiy tsentr Press. 172 s. [in Russian].

Petrenko, I. 2010. *Shliubno-simeini vidnosyny v povsiakdennomu zhytti myriian Rosiiskoi derzhavy XVIII st.* [Marriage and Family Relations in the Everyday Life of the Laity of the Russian State of the XVIII Century]: v 2 ch. Poltava: RVV PУET. Ch. I. 276 s. [in Ukrainian].

Rybakovskiy, L. L. 2003. *Demograficheskii ponyatiynnyy slovar*. [Demographic Thesaurus]. Moskva: TsSP. 352 s. [in Russian].

Tsaturova, M. K. 1991. *Russkoye semeynoye pravo XVI–XVIII vv.* [Russian Family Law XVI–XVIII Centuries]. Moskva: Yuridicheskaya literatura. 111 s. [in Russian].

УДК 94(477+494)+339.137.2 «1786–1921»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248444

О. В. Малюта

ORCID: 0000-0003-1970-7260

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця

O. Maliuta

O. Bogomolets National Medical University

**ЕКОНОМІЧНА ТА ГУМАНІТАРНА СПІВПРАЦЯ
УКРАЇНИ І ШВЕЙЦАРІЇ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ —
У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТ.**

*Economic and Humanitarian Cooperation between Ukraine
and Switzerland (Late 18th — 20th Cent.)*

У статті вивчено еміграцію швейцарців наприкінці ХVІІІ ст. — в першій чверті ХХ ст. в українські землі й те, як вони налагоджували там соціальне підприємництво, співпрацю у розвитку економіки, господарства, промисловості, у військовій, медико-санітарній галузях. Зроблено висновок, що швейцарська еміграція в українські землі в досліджуваний період була системною, сприяла розвитку економіки, інфраструктури, формуванню нових населених пунктів, фермерських господарств, прискорювала модернізацію та індустріалізацію.

Ключові слова: Україна, Швейцарія, економічна співпраця, гуманітарна співпраця, українська державність, соборність.

In Ukrainian historiography there is a lack of studies that would explore the development of Ukrainian social entrepreneurship in the international arena and its connections with Swiss entrepreneurship in particular. The main purpose of this research is to study and analyze the process of establishing Swiss social entrepreneurship in the Ukrainian lands and to determine the consequences of the strategic Ukrainian-Swiss Confederation economic partnership in the late 18th — in the first quarter of the 20th cent. The sources for writing this article are constituted by the documents regarding the general context economic situation of that time, foreign policy of the Ukrainian People's Republic, the financial condition of the Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in Switzerland, copies of protocols of the Ordinary trade and financial mission of the Ukrainian People's Republic in Switzerland. These documents are available at the Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine in the collections 3696 (Ministry of Foreign Affairs of the Ukrainian People's Republic), 4211 (Extraordinary Diplomatic Mission of the Ukrainian People's Republic in Switzerland). The methodological foundations of the study are

derived from the general principles of scientific knowledge, which are the principles of historicism, objectivity, and systemic approach to the study of available data. The general methods, such as analysis, synthesis, classification, verification, as well as methods peculiar to history as a science, for instance, biographical and diachronic methods, were used. In this article the author comprehensively studies and covers the creation of the economic strategic partnership between Switzerland and Ukraine, the establishment of agricultural entrepreneurship in the farms of Zurichthal, Shabo, Osnova, New Lansi. The article also explores the diplomatic cooperation between Switzerland and Ukraine from the first quarter of the 19th century to first quarter of the 20th century. The author concludes that Swiss emigration to Ukrainian lands in the late 18th — 19th centuries was systemic and contributed to the development of the economy and infrastructure, launched the formation of new settlements and farms, as well as accelerated the processes of modernization and industrialization. Zurichthal, Neu-Zurichtal, New Lansi, Osnova, Shabo and their products were internationally competitive and were known on the world market. Swiss business in Ukraine contributed to the development of the Ukrainian economy and implemented the approach of economic modernization of the highly developed world countries into Ukrainian economy.

Keywords: Ukraine, Switzerland (Swiss Confederation), economic partnership, humanitarian cooperation, Ukrainian statehood, unity.

Міжнародні гарантії «вічного нейтралітету», надані Швейцарії в першій чверті XIX ст., сприяли поширенню європейської політичної еміграції до Цюриха та Женеви. Світова довіра дала підстави започаткувати тут 1863 р. найбільший у світі міжнародний добродійний гуманітарний рух Червоного Хреста, а за понад півстоліття відкрити у Женеві штаб-квартиру безпекової і миротворчої Ліги Націй, а згодом Організації Об'єднаних Націй. Поступово Швейцарія стала одним із провідних фінансових центрів світу, найбільших у світі експортерів капіталу з найстабільнішою валютою і доброю репутацією банків, розвинутими високими технологіями, високою обороноздатністю й безпекою.

Дослідження економічної та гуманітарної співпраці України й Швейцарії наприкінці XVIII — у першій чверті XX ст. набуває актуальності з погляду аналізу впливу на українську економіку швейцарського підприємництва та побудови взаємовигідних міжнародних відносин. Промислова революція наприкінці XVIII — у XIX ст. спричинила еміграцію швейцарців до Російської імперії й сприяла зародженню швейцарських промислових і аграрних підприємств в українських землях. Швейцарські дослідники Д. Драйер, П. Колмер, Й. Фогелі, К.-Г. Штрауб вивчали історію європейської інтеграції Швейцарії та Росії (побіжно згадували українські землі) в моменти позбавлення України можливості представляти себе

як самостійного партнера в зовнішній співпраці, У. Раубер (Rauber, U. 1985, S. 460) дослідив швейцарську промисловість у Росії, зокрема підприємництво родини Енні з Ененди, побіжно розглядав українські землі як південь Росії. Виникнення в XIX ст. в українських землях міських колоній і аграрних поселень Швейцарії (Цюрихтал, Шабо, Основа) стало об'єктом наукових студій істориків Г. Гетте та Г. Молоткова (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014а, с. 81–86; Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014b, с. 52–59). Причини еміграції зі Швейцарії, створення перших аграрних поселень у південноукраїнських землях дослідив доктор історії П. Коллмер у Цюриху (Коллмер, П. 2019, с. 8–28), утворення поселення Шабо — доктор юридичних та філологічних наук О. Мевлі у Лозанні (Мевлі, О. 2019, с. 29–45), виникнення швейцарських поселень Цюрихталя і Ней-Цюрихталя детально описав український історик Ю. Лаптев (Лаптев, Ю. 2019, с. 65–88), Шабо — доктор теології Ж.-П. Бастиан у Страсбурзі (Бастиан, Ж.-П. 2019, с. 124–149) тощо. Ці дослідження доповнюють одне одного. Аташе місії УНР у США, кінорежисер Є. Слабченко у книзі подав короткі відомості про те, як швейцарський дипломат Шарль Пікте де Рошмон створив господарство Нове Лансі, а женевський радник Л. Ревійо — господарство «Женевка» (Слабченко, Є. 2016, 495 с.). Вийшов науковий збірник «Україна — Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність» (Матяш, І., упор. 2020), який назвав багатьох швейцарських підприємців початку XX ст. у розрізі історії громад Києва, Краматорська, Одеси, Харкова, не розглядаючи при цьому західноукраїнські землі й Крим.

Проблема економічної та гуманітарної співпраці між Україною та Швейцарією наприкінці XVIII — у першій чверті XX ст. не була предметом спеціальних наукових досліджень. Методологічними основами її розкриття є принципи наукового пізнання: історизм, системність, об'єктивність, конкретність істини. Застосовано філософські, загальнонаукові (аналіз, синтез, класифікація, верифікація), спеціальні — історичні (проблемно-хронологічний, біографічний, діахронний) групи методів.

Джерелами написання статті стали архівні матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, інформація з тогочасних періодичних видань, опубліковані документи. В українській історіографії лише в окремих дослідженнях згадано одне — два швейцарські поселення на півдні України, що вповні не розкрило вплив швейцарців на розвиток економіки. Водночас швейцарське підприємництво полишило по собі чимало господарств і підприємств у різних галузях української економіки.

Мета статті: визначити основні особливості налагодження швейцарського підприємництва на українських землях, дослідити наслідки впливу економічного партнерства українських і швейцарських підприємців на укра-

їнську економіку, їхньої гуманітарної співпраці — на державотворення 1917–1921 рр. Для досягнення мети розв’яжемо такі завдання:

- вивчити виникнення наприкінці XVIII — у першій чверті XX ст. в українських землях господарств і підприємств зі швейцарським капіталом і вплив двостороннього партнерства на українську економіку;
- простежити гуманітарну співпрацю й дипломатичні відносини України та Швейцарії у першій чверті XX ст. та показати їх місце у державотворенні на українських землях.

Наприкінці XVIII ст. українці та швейцарці співпрацювали у сільському господарстві, промисловості, військовій галузі. Інтереси швейцарських громадян з 1820 р. в Одесі, з 1902 р. — у Києві представляли консульства Швейцарії (Kollmer, P. 2016). Промисловий переворот спонукав швейцарців відкривати власні справи, зокрема й на незаселених південноукраїнських землях. Маніфест Катерини II дозволив іноземцям оселитись у різних губерніях Російської імперії. Через потребу захистити відвойовані в турків південноукраїнські землі та Крим їх прискорено заселяли селянами, відставними солдатами, греками, вірменами, німцями (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014b, с. 52). Уповільнену індустріалізацію в Російській імперії прискорили висококваліфіковані швейцарські промисловці, ремісники, безземельні селяни (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014а, с. 8). Указ імператора Олександра I від 20 лютого 1804 р. визначив майновий ценз для переселенців у сумі понад 300 гульденів, вимагав досвіду роботи в рільництві, тваринництві, садівництві, виноградарстві. Переселенців звільнили від військової повинності, закріпачення, забезпечили 60-ма десятинами землі на сім’ю, встановили 30-річне пільгове оподаткування (Лаптев, Ю. 2019, с. 66) (10 років не оподатковували землю), гарантували свободу віросповідання (Кашенко, С. & Кашенко, Е. & Иванова, И. 2019, с. 61).

Бойові дії французької армії на території Швейцарії наприкінці XVIII ст., примусова служба в армії загарбників, ліквідація самоврядування й порушення політичних свобод, введення нових податків (Райнхардт, В. 2013, с. 48), голод 1800 р. викликали супротив і боротьбу швейцарців за політичні права й нейтралітет власної країни. Віденський конгрес 1815 р. визнав і забезпечив гарантії національної безпеки й нейтралітету Швейцарії. В Конституції Швейцарської конфедерації від 1848 р. 25 кантонів з різною історією, чотирма офіційними мовами, головними католицьким і протестантським віросповіданнями поступилися частиною суверенітету на користь політичної нації¹. Українські землі стали для швейцарського капіталу ринком, куди інвестували під час запізнилої індустріалізації. В Російській імперії з кінця XVII ст. по 1917 р. жило близько 25 тис. швейцарських громадян. Дехто з них у 1701–1945 рр. реемігрував до Швейцарії (Коллмер, П. 2019, с. 13).

¹ Зустріч з Вольфом Ліндером, 2019. URL: <https://cutt.ly/ww32I3>.

Постійний з 1855 р. потік франкомовних швейцарців посилювався в 1860–1870-х рр. через економічну кризу (Мевлі, О. 2019, с. 39).

Порушені на початку XIX ст. торгівельні зв'язки з постачальником сукна на Великою Британією змусили Російську імперію розвивати власну текстильну промисловість: російська армія для обмундирування потребувала сукна й інших тканин. Швейцарський капітал допоміг відкрити текстильні підприємства в імперії: 1786 р. – фабрику тканини у Крюкові на Полтавщині¹, 1797 р. – панчішну майстерню в м. Махнівка Подільської губ. (Машкін, О. 2009, с. 149).

Частина швейцарських переселенців в Україні у XIX — на початку XX ст. розвивали сільське господарство на незаселених землях, тому дослідники назвали іноземне освоєння нових земель «аграрною колонізацією». Найбільші й найрозвинутіші швейцарські поселення в українських землях — Цюрихталь з дочірньою колонією Ней-Цюрихталь, Шабо та його дочірня колонія Основа. Швейцарські емігранти селились у містах чи селах окремо або групами сімей. Переселенський рух з Швейцарії до Криму 1803 р. очолив збанкрутілий цюрихський торгівець Г. Ешер. 228 швейцарських переселенців дісталися до Криму (Лаптев, Ю. 2019, с. 67, 68). Переселенці, з-поміж яких 136 уродженців швейцарського німецькомовного кантону Цюрих (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014а, с. 53), отримали землі, заснували на місці покинутого татарського села Джейлав-Сарай поселення Цюрихталь (Коллмер, П. 2019, с. 21). Очікування швейцарців не справдилися: сімейний наділ був 23 дес., оплата за кожну по 20 коп. Вісім поселень швейцарського колоністського округу (Судак, Гейльбрун, Гельцерберг Феодосійського пов., Цюрихталь) і німецьких переселенців у Нейзацькому колоністському окрузі (Нейзац, Фриденталь, Розенталь, Кроненталь Симферопольського пов.) отримали назву Mutterkolonien.

Швейцарці в 31 господарстві Цюрихталю вели зернове господарство, вівчарство, садівництво, виноградарство, на прибутки з яких збудували млин, церкву, школу (Див.: Лаптев, Ю. 2019, с. 66–69). Сільське господарство стало основною справою колишніх текстильників (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014b, с. 54). Цюрихталь отримав прибутки від Кримської війни: продавав провіант для російської армії й вигідно набував нові землі. 1860 р. розбагатілі поселенці Цюрихталю заснували дочірню колонію — с. Ней-Цюрихталь (Вербрюс, Родники, зараз Новий Цюрихталь) і колонію Карамін (Грюненталь, зараз с. Михайлівка) (Див. детальніше: Лаптев, Ю. 2019, с. 68–70, 74). Поселенці вирощували породу молочних корів «червона німкеня», німецьких коней. Вівчарством швейцарці займалися до 1860-х рр. Після збільшення попиту й ціни на хліб, пасовища виорали, поголів'я худоби зменшили (Лаптев, Ю. 2019, с. 77). 1882 р. Цюрихталь став центром волості, його домо-

¹ Коваленко О. Історія Кременчука в контексті німецької колонізації. URL: <https://cutt.ly/oYZHrz3>

господарства мали покращену інфраструктуру. В Цюрихталі відкрили училище (1905), аптеку (1910), пошту, кузню (Лаптев, Ю. 2019, с. 71, 72). У 70 дворах Цюрихталя 1914 р. жило 382 місцевих і 259 найманих працівників. У спільній власності 57 дворів було 4813 дес. землі (5256 га). Швейцарські поселенці ідентифікували себе з німцями, при цьому були російськими підданими швейцарського походження. Поселенці населених пунктів Цюрихталь (у 1915–1917 рр. — Святогір'я), Ней-Цюрихталь (у 1915–1917 рр. — Родники), Конграт, Менгермен Німецький, Джепарт-Юрт, Бесют, Чорний Кіш, Ішунь, Челебі-Елі, Каракул, одна родина в поселенні Судак походили з Швейцарії (Лаптев, Ю. 2019, с. 73, 74).

Відповідно до царського указу від 1827 р. іноземці могли торгувати в Росії швейцарською великою рогатою худобою, тонкорунними вівцями. У Російську імперію з Європи довозили домашню худобу елітних порід за спрощеною процедурою. Спочатку іноземні, потім вітчизняні підприємці розводили тонкорунних овець, постачали їх до сусідніх губерній (Машкін, О. 2009, с. 144, 145). Батько декларації про постійний нейтралітет, забезпечений міжнародними гарантіями, ініціатор розширення кордонів Швейцарії, військовий і дипломат Шарль Пікте (з 1794 р. Пікте де Рошмон) 1787 р. відвідав Велику Британію, що спонукало його розвивати сільське господарство. Він намагався допомогти власній країні подолати затяжну європейську економічну кризу, наростити виробництво, вів найпрогресивнішими методами господарство, зрештою, став самостійно писати праці з аграрного господарства, розводив овець-мериносів і збудував відому за межами Женеви прядильну фабрику. Прибуткове вівчарство спонукало Пікте де Рошмона розширити володіння, заснувати овечу ферму за межами батьківщини. 1807 р. 20-річний син Шарля-Пікте де Рошмона — Шарль-Рене демонстрував женевську помпу імператору Олександру І. Імператор доручив губернаторові Одеси, герцогу Арману-Емануелю-Софі-Септемані-де Рішельє допомогти родині Рошмонів знайти землю. Шарль-Рене придбав у вересні 1808 р. за 35 верст від Одеси 9–12 тис. га землі. Уряд надав Пікте де Рошмону позику в 100 тис. руб. на 15 років для створення великого агрокомплексу. Господарство дозволили назвати Нове Лансі¹. клопотання імператора Олександра про закупівлю в Женеві й відправлення для розведення на півдні Російської імперії 1500 мериносів іспанської породи 1809 р. задовольнили частково. Наполеон дозволив вивезти з Женеви лише 1 тис. мериносів (Слабченко, Є. 2016, с. 338). Підготовка мериносів до подорожі в Україну змусила Рошмона в умовах війни в Європі отримати концесію й дозвіл експортувати тварин, найняти досвідчених вівчарів, закупити провіант, дистанційно керувати будівництвом ферми в Новому Лансі. Сімей-

¹ Беглова Н. Притяжение Женеви. Женевцы в России Арман де Ришельё и Пикте де Рошмон, или Рассказ о том, как один женевец делал бизнес в России, 2014. URL: <https://cutt.ly/YYZKCMq>

не підприємство на Одещині очолив син — Шарль-Рене¹. 2 липня 1809 р. із Гран-Лансі в Україну Шарль Пікте де Рошмон відправив у супроводі сина 900 мериносів, копита яких захищали шкіряні черевики. 3 листопада 1809 р. прибуло лише 870 овець. Фермерське господарство Нове Лансі 1816 р. мало близько 13 тис. га й налічувало 1818 р. 10765 овець (Слабченко, Є. 2016, с. 338). Так в Україні було створено племінне овече господарство, вирощені в якому вівці надавали особливо цінний тип вовни, потрібний для надтонких тканин, виробів місцевих бомондів, армійського сукна².

1805 р. женевець, згодом консул і державний радник Л. Ревійо отримав від царського уряду за 28 км від Одеси та Нового Лансі 12 тис. дес. землі з кошарами на 10 тис. овець, 18 коней і волів та заснував господарство «Женевка». Родина відправила йому з Женеви 250 мериносів (вижив 231). Під час голоду в Швейцарії Л. Ревійо відрядив 1816 р. до Женеви вирощене у господарстві зерно. 12 тис. мериносів «Женевки» 1819 р. випасали українські чабани козацького походження. За три роки Л. Ревійо подарував 3 тис. мериносів женевському приятелю Одеуду, щоб організувати довкола Судака овечо-виноградарське господарство (Слабченко, Є. 2016, с. 339). Після повернення до Женеви Л. Ревійо 1825 р. став консулом, а господарство «Женевка» викупив Шарль-Рене. Через рік ферми Нове Лансі та «Женевка» мали 28 тис. га землі, понад 24 тис. голів великої рогатої худоби. Конкуренція з англійською вовною, яка з 1830-х рр. заповонила ринок, призвела до падіння цін. Шарль-Рене 1831 р. продав «Женевку», Нове Лансі реалізували 1856 р. Вовна швейцарських господарств, зокрема Нового Лансі, була найкращою в Європі³.

Російський імператор Олександр I під впливом свого наставника Ф. Лагарпа неподалік від Одеси, навколо Аккермана (нині Білгород-Дністровський), біля с. Шабаг (нині — село в Білгород-Дністровському р-ні Одеської обл.) виділив 4500 м² земель, на 170 з яких росли виноградники (Бастиан, Ж.-П. 2019, с. 134) для колонії швейцарських спеціалістів-виноградарів і виноробів (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014а, с. 54). Розводити виноградники мали на пісках на місці турецьких садків, яке турки назвали Ашабаг, тобто Нижній сад (Шишмарев, В. 2019, с. 195). Швейцарський ботанік Луї-Венсан (Венсен) Тардан із Веве 1820 р. отримав офіційний дозвіл переселяти франкомовних швейцарців із кантону Во до м. Аша-Абаг (Крим). Офіційна дата заснування колонії Шаба (Шабаг, Шабо) – 10 листопада 1822 р., час прибуття перших поселенців із кантону Во (Марусенко, М. & Миретина, М. 2019, с. 94).

¹ Беглова Н. Притяжение Женевы. Женевцы в России Арман де Ришельё и Пикте де Рошмон, или Рассказ о том, как один женевец делал бизнес в России, 2014. URL: <https://cutt.ly/YYZKCMq>

² Беглова Н. Притяжение Женевы. Женевцы в России Арман де Ришельё и Пикте де Рошмон, или Рассказ о том, как один женевец делал бизнес в России, 2014. URL: <https://cutt.ly/YYZKCMq>

³ Беглова Н. Притяжение Женевы. Женевцы в России Арман де Ришельё и Пикте де Рошмон, или Рассказ о том, как один женевец делал бизнес в России, 2014. URL: <https://cutt.ly/YYZKCMq>

В березні 1823 р. 24 швейцарські фахові виноградарі й землероби у Бессарабії на правому березі Дністровського лиману за 50 верст від Одеси на місці колишнього турецького поселення (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014b, с. 55) отримали сімейні наділи по 65 га, 36 виноградників, заснували колонію Шабаг (Грива, О. 2019, с. 151). У Шабо висадили в березні 1823 р. на 54 га землі 80 тис. виноградних живців (Бастіан, Ж.-П. 2019, с. 144, 145). Переселенці вирощували до 50 сортів винограду¹. 1852 р. у Шабо було 53 господарства, 269 колоністів (Марусенко, М. & Миретина, М. 2019, с. 94). 1924 р. у Шабо проживало близько 1 тис. осіб (Грива, О. 2019, с. 153). За століття кількість переселенців зросла у 12 разів, вони вдосконалили маловідому в Російській імперії технологію обробітку винограду. Швейцарці за 15 років культивували 30 привезених із Греції, Португалії, Угорщини, Франції сортів винограду, близько 2 тис. слив, вишень, груш, шовковиць. Швейцарські переселенці з 1830 р. у чотирикласній церковнопарафіяльній школі вивчали німецьку та французьку (мова діловодства до 1871 р.). У Шабо були найкращий у повіті духовий оркестр, конка, вокзал, кооперативний банк, споживчий кооператив, магазин (вміщував пошту, телеграф, овочесховище, млин, сироварню). Шабо з часом стало найбагатшою колонією Російської імперії (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014b, с. 55). Швейцарські виноградарі й винороби півдня Російської імперії за сприяння влади кантону Во налагодили збут продукції до німецької частини Швейцарії (Мевлі, О. 2019, с. 37). Ринком збуту для швейцарської продукції стала й Одеса (Грива, О. 2019, с. 152). Шабські виноградники стали найкращими в губернії, білі столові вина — відомими в Бессарабії й центральних російських містах. У Шабо успішно вирощували зернові, розвивали садівництво, скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво, рибальство. Через загальнообов'язкову військову повинність від 1877 р й нестачу землі частина виноробів 12 жовтня 1887 р. покинула Шабо (Грива, О. 2019, с. 154).

Франкомовні колоністи з Шабо Л. Гехлер, Ю. Майер, Ж. Жатон 1889 р. викупили для виноградарства в поміщика Несторова ділянку переміщуваних пісків на Дніпровському лимані площею 1,1 тис. га (Шишмарев, В. 2019, с. 201). Цими пісками з часів Катерини II особисто опікувався уряд, а названі підприємці 1890 р. заснували на цих землях дочірню колонію Шабо — с. Основа (згодом — Французька Основа, нині в складі Нової Каховки) (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014b, с. 56). Серед її зачинателів були 5 швейцарців. Деякі колоністи на час робіт приїздили до Основи, дехто продав землі й повернувся до Шабо. Щорічно збільшувана на 1–3% площа летючих пісків у 1820-х рр. становила 5,5 млн. га й у 1880-х рр. мала бути засаджена сосновим лісом (Шишмарев, В. 2019, с. 200, 201). 7 колоністів Основи

¹ Назаренко Е. Шабо — колонія швейцарських виноробів // День. 3 липня 1919. URL: <https://cutt.ly/PYZ4I8s>

1896 р. збудували власну бондарню, млин, дизельну електростанцію, магазин з поштовим бюро (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014b, с. 56, 57). У 1890-х рр. на 120-тис. км. сипучих пісків по течії Дніпра виникли поселення: Ключове, Лугове, Новий Судак (Нові Судаки), Нове Шабо (Шаба), Веселе (Шишмарев, В. 2019, с. 201, 202). Площа виноградників 1914 р. займала 4,2 тис. га, у 1918–1923 рр. — зменшилася на 53% (Шишмарев, В. 2019, с. 203).

Швейцарські поселення виникали і в інших місцевостях. 1836 р. 10 швейцарських сімей викупили у власника с. Мокрого Новоград-Волинського пов. Волинської губ. князя Любомирського 243 га землі й утворили селище Шрагдорф (називали також Швейцарією) (Дідух, В. & Нікітук, В. & Якубовська Т. 2016). Швейцарець Енні викупив кам'яногірський маєток (1748 га землі) на околиці Дашева Липовецького пов. Київської губ. та збудував Собську цукроварню¹. Г. Енні був співвласником Грушківського, Кальницького, Хреновецького, Вендичанського цукрових заводів на Поділлі². Засновником Вищеолчаївського цукрового заводу став швейцарець Ю. Кронгельман³.

На початку ХХ ст. директором-розпорядником пайового товариства «Машинобудівельний завод “Прогрес”» у Бердичеві став Ф. Енні, директором правління — Г. Енні. Невдовзі весь основний капітал товариства (350 тис. руб.) був у руках братів Енні. Завод мав механічну майстерню, кузню, чавунно-ливарний цех із сушарками й вагранками, модельне, мідно-котельне відділення. Оскільки цукрова промисловість була провідною в країні, підприємство від 1903 р. повністю спеціалізувалося на випуску обладнання для цукрових та рафінадних заводів⁴.

У ХІХ — на початку ХХ ст. підросійська Україна була одним із найбільших центрів швейцарського виробництва на теренах імперії. Загалом, у Російську імперію інвестували на понад 300 млн. швейцарських франків, заснували близько 300 швейцарських промислових компаній. Швейцарські підприємці досягали різних новаторських економічних звершень (Kollmer, P. 2016). При цьому швейцарський капітал незначно був представлений в українській промисловості. У другій половині ХІХ ст. в центрі Галицького нафтового регіону — Бориславі, нафту й газ видобував з-поміж інших іноземних компаній незначний відсоток швейцарських⁵. Швейцарський капітал у розробці нафтових родовищ становив лише 10% від усіх інозем-

¹ Олійник В. Колоніальна експансія Південно-Західного краю, 2012. URL: <https://cutt.ly/pYZ5ndO>; Історія виникнення с. Дашів. URL: <https://cutt.ly/2YZ5Qiu>

² Білецький П. Іноземне представництво в Подільській губернії (1861–1917). Дис. ... к. і. н. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 101.

³ Білецький П. Іноземне представництво в Подільській губернії (1861–1917). Дис. ... к. і. н. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 25.

⁴ Бердичів у статусі міста (1845–1917 рр.), 2012. URL: <https://cutt.ly/xYZ5Mcd>

⁵ Микулич О. Історія та перспективи видобутку нафти в Бориславі, 2020. URL: <https://cutt.ly/EYZ6wkR>

них інвестицій (Білецький, В. & Гайко, Г. & Орловський В. 2000, с. 14)¹. Швейцарія в 1897–1908 рр. експортувала незначну кількість гасу, бензину, масел². Власне Швейцарія була одним із імпортерів галицької нафти (Пасіцька, О. 2019, с. 119).

На початку ХХ ст. швейцарські інвестиції в сумі 750 тис. руб. отримала в Одесі джутова фабрика (Левицький, В. 2019, с. 25).

Швейцарські технології забезпечували надання високоякісних послуг, розширювали їх обсяг. Швейцарська компанія «Дюфур і К^о» створила у Вінниці телефонну мережу (Шведун, В. 2009, с. 168).

В Купині Кам'янецького пов. Подільської губ. на межі ХІХ та ХХ ст. оновили водяний млин новітньою швейцарською (з фабрики Густава Даверіо в Цюриху) турбіною, що урухомлювала токарний, фрезерний, розточувальний, свердлильний верстати, динамо-машину. Населення містечка збільшило греблю, збудувало корпус для швейцарських машин. Швейцарське млинарське устаткування доставляли декілька залізничних вагонів. Купинська делегація пройшла річне навчання на фабриці Г. Даверіо³.

Швейцарці контролювали кондитерський ринок Києва (Гетте, Г. & Молотов, Г. 2014а, с. 83): інвестували в кондитерське виробництво, крамниці роздрібною торгівлі. Відомими київськими кондитерами швейцарського походження були Й. Трамер, М. Штифлер, Б. Семадені (Мошенський, С. 2014, с. 63). Швейцарська кондитерська з 1860 р. працювала в Києві. 1877 р. у місті відкрили «Швейцарську кондитерську Б. Семадені й Франконі» (після заміни партнера — «Семадені й Люрс»), 1878 р. — «Кондитерську Семадені» («Нова швейцарська кондитерська»). М. Штифлер і Б. Семадені з 1888 р. налагодили власне виробництво й торгівлю солодошами, відкрили підприємство «Мартін Штифлер» (фабрика кондитерських виробів, два магазини). Б. Семадені володів третиною майна новоствореної фірми «Мартін Штифлер», брав участь в управлінні підприємством. Б. Семадені заснував 1890 р. власні шоколадну й цукеркову фабрики. Син А.-В. Семадені мав бізнес із виготовлення тістечок. 1913 р. відкрили нове відділення кондитерської, розширили, а 1914 р. продали фабрику⁴.

Брати Вюрглери були акціонерами пайового товариства цукеркової фабрики «Валентин Єфімов». А. Вюрглер, директор в утвореній із неї, найбільшій у Києві Деміївській паровій фабриці шоколаду і цукерок «Валентин Єфімов» (зараз фабрика «Рошен») (Мошенський, С. 2014, с. 61, 63). Швейцарські кав'ярня-кондитерська «Франконі з Семадена», булочна братів Бос-

¹ Клапчук В. Таємниці Галицьких надр. Нафтовидобування у часи ЗУНР та міжвоєнний період, 2017. URL: <https://cutt.ly/3YZ6Cvi>

² Клапчук В. Нафтова та озокеритова лихоманка. Харків, 2016. URL: <https://cutt.ly/gYZ61yQ>

³ Див.: Поліщук Д. Останній водяний млин. Швейцарія і більшовицька контрабанда, 2011. URL: <https://cutt.ly/MYXwfu3>

⁴ Гамоля Н., Мокроусова О. Шоколадний Семадені // Контракти: електрон. версія газ. 2004. № 27. URL: <https://cutt.ly/kYXwKt2>

сі — Bossi & Bonifari працювали в Одесі. У Харкові в 1860-ті рр. відкрили молочний магазин (власник Г. Вітвер) (Гетге, Г. & Молотков, Г. 2014а, с. 83). Швейцарці разом із місцевими промисловцями організовували спільні підприємства. Зокрема, акціонерне товариство київського пивоварного заводу (1872 р., засновники М. Хряков, швейцарські компаньйони Г. і Ф. Енні, К. Вейссе (Мошенський, С. 2014, с. 61). Згадані А. і К. Вюрглери мали офіс на Хрещатику, 3 й постачали сільгоспмашини, механічне обладнання для цукроварень, пивоварень, винокурень¹. 15 грудня 1900 р. започаткували акціонерне товариство торгівлі технічними виробами «Брати К. і А. Вюрглер» (основний капітал 300 тис. руб., засновники й директори: К. Вюрглер, А. Вюрглер, Ю. Штюрц) (Мошенський, С. 2014, с. 63).

Швейцарський інженер Р. Майлларт заклав корпус залізобетонного заводу в Харкові, будував другий сталеплавильний завод у Кам'янській області Донських козаків. Його працівниками були швейцарці (Мошенський, С. 2014, с. 84, 85). Швейцарець Я. Гретер, згодом бельгійський консул, збудував найбільший у галузі машинобудівний Київський чавуноливарний і механічний завод (розпочав роботу 26 липня 1882 р.), з 1899 р. «Акціонерне товариство Київського машинобудівного і казанового заводу «Гретер і Криванек» (засновники і директори Я. Гретер, О. Криванек, Ф. Вітачек, власник — пайове товариство «Гретер, Криванек і Ко») (Мошенський, С. 2014, с. 61, 62). Статутний капітал акціонерного товариства становив 1 млн. руб. Контрольний пакет акцій був у Я. Гретера (324 акції)². Основний капітал товариства 1,25 млн. руб. поділили на 1250 акцій. 4 із 21 акціонера мали швейцарське підданство (Мошенський, С. 2014, с. 62). Підприємство виробляло устаткування для лісопильних, цегляних, цукрових, цукрорафінадних заводів, трамвайні й залізничні рейки, підвісні мости, власну модель парової машини (випущено 1896 р.). Компаньйони й акціонери заводу силами своєї фірми «Кукш і Лідке» збудували 1898 р. головний корпус Київського політехнічного інституту³. Я. Гретер був акціонером ЗАТ «Товариство київської міської залізниці»⁴. Завод власним коштом 1908 р. побудував близько 5 верст ширококоліїної залізничної гілки до станції Святошин (вартість колії 103 тис. руб.⁵), 1909 р. почав виготовляти перший у Російській імперії дизельний двигун. Перша Світова війна спричинила масовий відплив іноземних капіталів. Невдовзі власники продали підприємство.

Швейцарські переселенці створили колонії навколо швейцарських консульств у Києві й Одесі. Київському консульському округу (очільник

¹ Гамоля Н., Мокроусова О. Шоколадний Семадені // Контракти: електрон. версія газ. 2004. № 27. URL: <https://cutt.ly/CYXqG6U>

² Завод Большевик Гретер Яков. URL: <https://cutt.ly/gYXqmUu>

³ Завод Большевик Гретер Яков. URL: <https://cutt.ly/gYXqmUu>

⁴ Корнійчук Д. Київському трамваю — 120 років. Як він з'явився у місті // Журналіст. 2012. 18 червня. Історична правда 28 квітня 2020. URL: <https://cutt.ly/NYXqUu2>

⁵ Завод Большевик Гретер Яков. URL: <https://cutt.ly/gYXqmUu>

на кінець 1915 р. — Г. Енні, довірені особи: в Миколаєві — Ф. Штаєль, в Харкові — Е. Гретер, в Ялті — Е. Дюріг) підпорядковували шість українських губерній. Нечисленна швейцарська колонія Києва складалася з великих підприємців, власників заводів, службовців. Швейцарське консульство в Одесі (консул Одеського округу — Я. Еттерлін; почесний консул — Л. Жаке, віце-консул — А. Рішара) з 1889 р. стало генеральним (генеральний консул — Г. Фрейденрейх, канцлер — Е. Вей). Одеський консульський округ охопив сім губерній. Одеська колонія існувала з 1918 р. до лютого 1920 р. і включала до 400 осіб (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014а, с. 82, 84). Швейцарці заснували в Одесі комуну (пов'язана з підприємцями зі Сходу й Європи), що складалася 1817 р. з 42 швейцарських будинків (Бастиан, Ж.-П. 2019, с. 126, 127). Швейцарське консульство в Одесі опікувалось поселеннями Цюрихталі і Шабо¹. Більшість швейцарських дипломатів були українськими підприємцями

Проголошення УНР сприяло встановленню офіційних дипломатичних стосунків зі Швейцарією. Україна потребувала зовнішньої підтримки в розбудові власної держави. Дипломатичні контакти УНР і Швейцарія встановили і грудні 1917 р. з ініціативи українського уряду. Генеральний секретаріат УНР надав особистому ад'ютанту генерального секретаря військових справ С. Петлюри Г. Гасенку мандат від 14 грудня 1917 р. на здійснення спеціальної організаційно-інформаційної й розвідувальної дипломатичної місії² в Швейцарії, Франції, Австрії, Німеччині, Італії, США³. Г. Гасенко зустрівся з президентом і міністром закордонних справ Швейцарії. Дипломат створив і очолив Українське інформаційне бюро, в Женеві організував закордонний заклад УНР та українсько-швейцарський комерційний заклад⁴. Г. Гасенко мав у Швейцарії добрі стосунки з представниками країн Антанти. Та своїм інтерв'ю у виданні «L'Ukraine», на думку М. Василька, якому заважали антирумунські погляди Г. Гасенка, він нібито втрутився у внутрішні справи Румунії, котра перед країнами Антанти виступала за самостійну Україну, й зіпсував її ставлення до України⁵. 1918 р. Г. Гасенко став співзасновником у Женеві товариства пропаганди проти анексії Бессарабії до складу Румунії, очолив дипломатичну місію України в Румунії (через румунську окупацію Покуття дипломат самовільно розірвав дипло-

¹ Білоусова Л. Матеріали державного архіву Одеської області про діяльність іноземних консульств у Одесі в XIX — на початку XX століть. URL: <https://cutt.ly/WYXquNi>

² Дзюба Д. Георг де Гасенко. Порохівниця: електронна версія, 15 грудня 2017. URL: <https://cutt.ly/nYXrwt>

³ Гандзій О. «Якби йому жінку, як у Винниченка», 7 листопада 2019 р. URL: <https://cutt.ly/6YXrMk>

⁴ Дзюба Д. Георг де Гасенко. Порохівниця: електронна версія, 15 грудня 2017. URL: <https://cutt.ly/nYXrwt>

⁵ Справоздання М. Василька В. Темницькому (Берн 31 липня 1919) // Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). К., 2016. С. 489.

матичні відносини УНР з Румунією). Г. Гасенко збирав серед українських емігрантів медикаменти та орендованим французьким літаком постачав їх українцям на фронт. Згодом здобутки Г. Гасенка, відомого інженера-конструктора, творця викупленого до Франції океаноплана «Морська блоха» (1923 р., швидкість — 200 км/год, двигун — 180 к. с., безперервний політ — 7 год.), винишувача підводних човнів, високо оцінювали швейцарці¹.

Інтереси українських громадян у Швейцарії представляли посольство Української держави в Берні, генеральне консульство в Цюриху (почесний консул С. Куоні, з 7 жовтня 1918 р. генеральний консул О. Вілінський²), консульство в Женеві (консул Є. Сокович³). Напівофіційний український консулат у Лозанні, згодом у Берні, очолювали Є. Бачинський, Є. Сокович. У складі Надзвичайної дипломатичної місії Української держави в Швейцарії у Берні працювали: радник Г. Білянкін⁴, Д. Андрієвський, О. Гладишовський⁵, О. Ван-дер Брігген⁶, службовці І. Добродієва⁷, В. Якубовський⁸, Біліц, Є. Лукасевич⁹.

Швейцарія 1918 р. визнала Україну й зміцнила з нею стосунки. У Швейцарії утворили Українську Національну Раду, що інформувала про Україну (Токаревський. 1918, 16 с.). Місія політичного департаменту швейцарського уряду (очолював її майор дю Буа) влітку 1918 р. відвідала Україну, була прийнята в гетьмана, провела зустрічі з українськими діячами. Дю Буа обстоював незалежність України у швейцарських газетах «Der Bund», «Neue Züricher Zeitung». Співпраця з нейтральною Швейцарією породжувала для П. Скоропадського можливість контактувати з Антантою. 27 липня 1918 р. дю Буа прийшов до висновку, що практично весь обсяг річних потреб у збіжжі (40 тис. 20-тонних вагонів) Швейцарія могла без труднощів імпортувати з України. Спроможність експорту України у звичайний рік становила 40 тис. вагонів (Сліпченко О. 2017, с. 722)¹⁰. У 9 українських губерніях у середньому збирали 18,5 млрд. т зернових і лише 2/3 хліба споживало населення України, решту експортували до різних країн (Токаревський. 1918, с. 11)¹¹.

Швейцарським консулом у Києві в 1917–1918 рр. був промисловець Г. Енні. На 24 грудня 1918 р. швейцарський консул у Києві В. Ренігер мав дипломатичну переписку від МЗС УНР¹² на безперешкодний виїзд

¹ Гандзій О. «Якби йому жінку, як у Винниченка», 7 листопада 2019 р. URL: <https://cutt.ly/6YXroMk>

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 64–64 зв.

³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 4.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6 зв.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 51.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. Арк. 11.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. Арк. 12.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 9.

¹⁰ Місія майора дю Буа // Україна дипломатична. К., 2017. Вип. 18. С. 715–723.

¹¹ Самостійна Україна. К. С. 16.

¹² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 6.

з міста, переміщення залізницею через Голоби до Швейцарії й назад разом із дружиною Емілією й сином Адамом¹. 28 грудня 1918 р. консульське посвідчення для відвідин Донщини отримав дипломатичний кур'єр швейцарського уряду Е. Кобі. Вся офіційна кореспонденція в його запломбованих сумках на підставі міжнародного права не підлягала оглядові влади і військових².

Надзвичайна дипломатична місія другої УНР працювала у Швейцарії. Вона врегульовувала українські інтереси в країнах Європи й Америки. Головами місії були Є. Лукасевич, М. Василько, З. Курбас (секретар, виконував обов'язки голови). Основним осідком залишався Берн. Офіційно 24 січня 1919 р. місію очолив випускник Цюрихського університету, лікар, організатор Червоного Хреста в Україні Є. Лукасевич, міністр-резидент на посаді надзвичайного посла і уповноваженого міністра до Швейцарії. Його радником призначили Є. Соковича³. Дипломатичними представниками ЗУНР, а потім ЗОУНР під керівництвом Є. Лукасевича були секретар Г. Біленький, військово-морський аташе генерал Л. Дроздовський (з 25 жовтня 1918 — військовий агент Української держави у Швейцарії, з 9 травня 1919 його повноваження поширили на Італію (осідок у Берні) (Галайчук, Б. 1938, с. 38))⁴.

Швейцарський дипломатичний департамент на 17 січня 1919 р. офіційно прийняв Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Швейцарії. Міністр-резидент, голова місії в Швейцарії Є. Лукасевич звернув увагу МЗС на фактичне провадження всіх консульських справ місією. Крім того, інтереси УНР представляли два консули, які не мали права й дозволу від Швейцарської конфедерації звершувати діяльність й не виконували своїх обов'язків⁵. Наказом МЗС УНР від 12 лютого 1919 р. № 62 ліквідували з 1 лютого 1919 р. генеральне консульство в Цюриху та консульство в Женеві⁶.

Посол Є. Лукасевич продав у Києві свій дім, за добрим курсом конвертував українські гроші у швейцарські франки й перетворився на власника колосального капіталу, який пропонував у формі позик українській інтелігенції (зокрема Є. Чикаленку) (Чикаленко, Є. 2005, с. 368–369). Дипломат замовив транспортування швейцарських товарів до Одеси, але через несплату за фрахт пароплава в Марселі французи вивантажили товари на берег. Швейцарські фабриканти планували заколот, після чого італійське посольство відмовилося надати візи Є. Лукасевичу та його родині⁷.

¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 4.

² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 2.

³ Журнали засідань Ради Народних Міністрів від 4 квітня 1919 р. № 95. 2006. Т. 1. С. 291.

⁴ Організація української дипломатичної служби // Альманах Червоної калини. Річник XVIII. Україна на дипломатичному фронті. Львів. С. 35–39.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 6.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 4.

⁷ Справоздання М. Василька В. Темницькому (Берн, 22 липня 1920) // Архів Української Народної Республіки. С. 479–483.

Через черговий більшовицький наступ на Україну в лютому 1919 р. швейцарське консульство евакуювалося до Вінниці разом із урядом УНР. Швейцарський консул П. Бернгардт 1919 р. вивіз швейцарських колоністів з Харкова. 3 березня 1919 р. під керівництвом посла Я. Еттерліна до Швейцарії повернулися 53 поселенці швейцарської колонії в Одесі на наданому від французького уряду пароплаві «Lloyd Triestino», в травні — ще близько 150 швейцарців. Так закінчилась історія міських колоній Швейцарії (Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014а, с. 85). Архівні документи свідчать, що консульство Швейцарії у Києві існувало, ймовірно, до жовтня 1919 р.¹

Багато зробила для популяризації України як потенційного торговельного партнера Швейцарії Надзвичайна торговельно-промислова місія до Франції, Італії, Бельгії. Ця місія за клопотанням українського посла в Швейцарії прагнула розширити повноваження й можливість експортувати українську продукцію до Швейцарії. Радники з Берна 19 березня 1919 р. надіслали міністрові народного господарства УНР доповідну записку про економічний розвиток і можливість експортувати українську продукцію. Її обґрунтували даними за 1915 р., щоб показати пропускну спроможність швейцарського ринку. Надзвичайна торговельно-промислова місія до Франції, Італії й Бельгії чекала в Берні дозволу французького посольства у Швейцарії в'їхати до Франції. Місія налагодила відносини з представниками швейцарської промисловості й фінансових кіл, сприяла розвитку торгівлі. УНР претендувала вийти до наповненого грошима швейцарського ринку. Площа Швейцарії за даними 1915 р. становила близько 4 млн. дес., населення — 3,8 млн. осіб. Високо розвинутими були виноградарство, скотарство, лісництво, фабрична промисловість. Поголів'я великої рогатої худоби сягало понад 1,6 млн. голів, коней 142 тис., свиней, овець, кіз — понад 1 млн. Ліси охопили 1,1 млн. га площі. У країні працювали 8216 фабрик і заводів. У Швейцарії була високою експортно-імпортна спроможність споживчого ринку: імпорт 1915 р. обраховували у 1680 млн. франків, експорт з країни — в 1670 млн. франків. Головну роль у швейцарському товарообміні відігравала Німеччина, що імпортувала на 433 млн. франків зі Швейцарії й майже на стільки само експортувала. Головними статтями імпорту були зернові на 248 млн. франків, хімічні продукти на 103 млн. франків, живі тварини на 57 млн. франків, цукор на 43 млн. франків, кам'яне вугілля на 125 млн. франків, залізо, чавун, сталь на 117 млн. франків². Головні статті експорту: вироби з шовку на 358 млн. франків, бавовни на суму 322 млн. франків, вовни — на 32 млн. франків, заліза на 192 млн. франків, хімічні — 91 млн. франків. Пуд пшениці на швейцарському ринку коштував близько 7,5 франків, яйця — від 10 до 20 сантиметрів штука, мед — близько 3 франків за кілограм, цукор — близь-

¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 37.

² ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 19.

ко 1 франка за кілограм. Перша Світова війна спричинила економічну кризу й для нейтральної Швейцарії. У 1914–1916 рр. на швейцарському ринку зросла вартість зернових: пшениці — орієнтовно з 25 до 45 франків, жита — з 19 до 35 франків, вівса і ячменю — з 22 до 41 франка. За два роки на швейцарському ринку зернові як імпортований товар у середньому на 54% піднялись у ціні. Довжина швейцарської залізничної колії становила 5260 км, країна мала 1617 паровозів, 5311 пасажирських, 14653 товарних вагонів. Незбалансований державний бюджет Швейцарії за 1915 р. мав 21 млн. франків дефіциту: прибуткова частина становила 78 млн., видаткова — 99 млн. Грошовий ринок Швейцарії на 1 січня 1917 р. забезпечував баланс швейцарського національного банку в сумі 1 млрд. франків балансових коштів, 474 млн. франків готівки. Загальний баланс готівки приватних банків перевищував 13 млрд. франків. Швейцарський ринок був насичений вільними грошима. Промисловість і грошовий ринок Швейцарії за 1915–1916 рр. зросли. Зазначені факти стали передумовою для налагодження відносин Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії з індустріальними й фінансовими колами країни. Конкретні пропозиції до місії надали промисловці (чимало оферт з цінами, рахунками, каталогами) й банкіри (про забезпечення майбутнього товарообміну Швейцарії з Україною відповідними розрахунками в коштах). Швейцарські промисловці для налагодження тісних торгових і грошових відносин з Україною для освоєння (виходу на український ринок) утворили спеціальні товариства «Україна» та «Дніпро»¹. Українська валюта не визнавалась і не котирувалась на західних європейських біржах, через відсутність валюти держав Антанти у розпорядженні України планували обмінювати швейцарський крам у швейцарських франках (паритетній із золотом грошовій одиниці) на партію свого краму за чинними у Швейцарії конкурентними цінами. Розрахункові палати в Україні та Швейцарії робили компенсаційні обрахунки. Пуд пшениці у Швейцарії коштував близько 10 франків, пара черевиків — 60 франків. Швейцарія пару черевиків могла обміняти на 6 пудів пшениці. У мирний час вартість пуда пшениці в Україні була 30 крб., за умови її транспортування до Швейцарії зростала до 40 крб. Український уряд або кооперація на 6 пудах української пшениці могли втратити 120 руб. за умови її продажу до Швейцарії. Заробіток із продажу пари черевиків за 240 руб. покривав збитки з продажу пшениці. Така компенсаційна торгівля могла знизити вартість українського краму й підняти вартість української валюти. Продавати українські та купувати швейцарські товари за відсутності українського торгового апарату в Швейцарії можна було через Одесу або інший український порт. Такі умови обміну не вдовольнили швейцарських підприємців. Налагодження безперервного товарообміну вимагало необхідних для цього коштів у Швейцарії. Місія

¹ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 20.

потребувала 5–10 млн. франків для відкриття і роботи українського банку в Швейцарії¹. Українцям на 5 років пропонували за курсом 85% (5,5% росту, 2,55% комісії банкам) позику в 100 млн. швейцарських франків. Можливий курс для місії: 90%, ріст — 4%, 2% комісії банкам. Синдикат кількох десятків швейцарських фірм пропонував УНР електричні машини, динамо-машини, мотори, акумулятори, найкращу сталь з електричних печей, двигуни внутрішнього згорання, нафто-петроль-газо-мотори, локомотиви, трактори, продукти текстильної промисловості (сорочки, білизна), типографічне приладдя, алюмінієвий посуд, газові, водопровідні, металеві труби. Економічними й торговими інтересами Швейцарії, контролем її ринку в роки Першої Світової війни опікувалась Антанта. Швейцарці не мали власного виходу до моря. Антанта забезпечила швейцарський товарообіг через два порти: Сетт у Франції та Геную в Італії (постачала все потрібне для швейцарської промисловості, хліб, цукор, сирі матеріали)². Місія УНР просила міністра доручити їй закупити у Швейцарії та інших державах крам. Налагодження товарообміну з державами Антанти вимагало до 10 млн. грн., які місія просила виплатити голові місії П. Чижевському, доручити йому або представнику С. Перепелиці заснувати банк³. Надзвичайна фінансово-торговельна українська місія для Франції, Італії, Бельгії, Швейцарії (голова — П. Чижевський) приїхала навесні 1919 р. до Женеви. Рада Народних Міністрів УНР 8 травня 1919 р. поширила на Швейцарію права й обов'язки торговельно-фінансової місії до Франції, Бельгії, Італії⁴. Місія працювала до 30 червня 1919 р. За участі П. Чижевського 1919 р. утворили Український комітет, що пропагував самостійність України, та Український клуб у Женеві.

«Вістник Української Народної Республіки» інформував про спричинені політикою Антанти труднощі для Швейцарії у торгових справах. Перевозити швейцарські вироби через французький та італійський кордони було важко. Німеччина не чинила ніяких перепон у торгівлі із Швейцарією⁵. Тому налагодження товарно-економічних відносин потребували обидві сторони. Тодішня вінницька газета «Селянська громада» писала про заінтересованість Швейцарії в тому, щоб визнати Україну і встановити тісний економічний обмін. Швейцарська промисловість була заінтересована в цукрі, зерні, галицькій нафті. За роки війни у Швейцарії назбиралося взуття, одяг, металевих виробів, які вона за низькими цінами була готова експортувати до України. Торговельні товариства «Дніпро», «Україна» збиралися відправляти зі Швейцарії пароплави з товарами до України. Швейцарії потрібен був дозвіл на експорт своїх товарів. Пароплави, іноземні торговельні порти, українські порти пере-

¹ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 21.

² ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 22.

³ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 23.

⁴ Журнали засідань Ради Народних Міністрів № 124 від 08.05.1919 р. 2006. Т. 1. С. 341–342.

⁵ Торговельні труднощі Швейцарії // Вістник Української Народної Республіки, 18 липня 1919. Ч. 1.

бували в непевному становищі. Швейцарія могла передати Україні сільсько-господарські машини, паровози, бо електрифікувала свою залізницю. Зрештою, швейцарських промисловців цікавили економічні перспективи України, тому українська торговельна місія (голова П. Чижевський) мала успіх у Швейцарії. Заходами цієї місії в Женеві заснували українсько-швейцарську торговельну палату¹ (президент — швейцарський дипломат Ш. Ніколь, 1918–1928 рр.): випускала бюлетені, інформувала країни Європи про торгівлю і політико-самостійницькі прагнення України. До палати входили визначні швейцарські торгові представники і промисловці. У складі палати був економіст В. Пфлюгер, що в Україні вів перемовини з українським урядом.

Нелегким було реальне налагодження торговельних взаємин. Повірений швейцарського громадянина О. Гільперто, одесит Д. Дашченко, 21 січня 1919 р. просив міністра закордонних справ УНР розслідувати загарбання військом Директорії належних О. Гільперто (посвідчив документ, затверджений швейцарським консулом) двох вагонів (542243, 982131) тютюну зі станції Одеса Вантажна. Міністра просили повернути тютюн чи заплатити його вартість грошима. 22 травня доручили розслідувати військовому міністерству, повернути вагони мав начальник зміни². Відсутність постійного контролю української влади над українськими теренами, постійні зміни влади 1919 р. викликали занепокоєння у швейцарських громадян, які мали родинні зв'язки в Україні. Швейцарський громадянин Г. Графа турбувався про місце перебування й долю його тещі В. Бережної й тестя Т. Бережного (мешканці с. Ольховичі Звенигородського пов. Київської губ.). Їх розшукував 31 жовтня 1919 р. виконувач обов'язків голови надзвичайної місії УНР у Швейцарії М. Левицький³. При цьому, швейцарці й надалі прагнули зробити щось добре для України. Так, будівельник і представник фабрики автомобілістів «Графт і Сліфт», архітектор Куенц просив (орієнтовно 21 січня 1919 р.) міністра закордонних справ про посаду головного архітектора або урядовця, на користь якої він міг відмовитися від попередньої у Швейцарії. Куенц був фахівцем з будівництва житлових споруд і доріг, умів скласти калькуляцію всіх галузей будівництва⁴. Невідомо, чи задовольнили це прохання.

Надзвичайним послом і повноважним міністром УНР в Швейцарії 15 травня 1919 р. затвердили барона М. Василька⁵. Урочисту обітницю вірно служити УНР 18–26 листопада 1919 р. дали голова Надзвичайної української дипломатичної місії в Швейцарії М. Василько⁶, його заступник М. Левитський, радники місії Є. Сокович, Й. Райс, радник місії, начальник пресо-

¹ У. К. Швейцарія міняє товари на наш хліб і нафту // Селянська громада. Вінниця. 1919. 21 вересня. Ч. 14. С. 7

² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 101. Арк. 11.

³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 4.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 101. Арк. 12.

⁵ Журнали засідань Ради Народних Міністрів від 09.05.1919 р. № 125. 2006. Т. 1. С. 343–344.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 7.

го відділу Д. Дгиза, старший секретар С. Старосольський та інші службовці місії¹.

Міністр закордонних справ І. Темницький 15 серпня 1919 р. дозволив із сум посольства виплатити громадянам УНР, які зверталися безпосередньо або за участю громадських організацій, щомісячну допомогу в сумі до 5 тис. франків. Місія мала привілейоване становище: при виплатах 1 крб. прирівнювався до 1 франка².

Надзвичайна дипломатична місія УНР у Берні у період від 16 жовтня 1918 р. по 1 липня 1919 р. отримала близько 318 тис. швейцарських франків. Виплати для місії здійснювалися в англійській, французькій, німецькій, швейцарській валюті³. У розпорядженні місія УНР мала практично 61 тис. російських рублів царських часів й 251 тис. російських рублів Тимчасового уряду (керенок). Змогли конвертувати лише 37,5 тис. крб. на 43,1 тис. німецьких марок та практично 197 тис. крб. на 50 тис. швейцарських франків. Частково конвертовані російські рублі через заборону обігу в Швейцарії стали неконвертованими. У січні — лютому 1919 р. місія покривала понад 107 тис. швейцарських франків дефіциту свого бюджету за рахунок коштів з таємних та інформаційних фондів⁴. Місія УНР просила розраховуватися з нею у франках або англійських фунтах⁵. Голова місії УНР в Швейцарії М. Василько 25 липня 1919 р. просив забезпечити рівне становище зі службовцями інших місій і виплатити місії 72106 франків⁶.

Українські дипломати й політики використовували Швейцарію як майданчик для вирішення «українського питання». Уряд ЗУНР долав міжнародну ізоляцію нотами до Вашингтона і Лондона через американське й британське посольства у Швейцарії та Швеції (Макар, Ю. 2017, с. 85). Радник делегації ЗУНР на Паризькій мирній конференції С. Томашівський 10 березня 1919 р. приїхав до Берна, звернувся до В. Вільсона, Ж. Клемансо, Д. Ллойд Джорджа, А. Саландра, переслав копію ноти до Парижа про приїзд французького генерала Ж. Бартелемі⁷. Меморіал про перемовини з поляками надіслало до Парижа американське посольство. С. Томашівський особисто поінформував американців про українські справи. Окремій військовій місії надав матеріали зі студювання етнографічних кордонів на території колишньої Австро-Угорщини⁸. Надіслав до Парижа 18 депеш⁹.

¹ Див.: ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 6, 8–11, 13–23; ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1.

² ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 53.

³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 6.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 34.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 42.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 46.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3505. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 161.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 3505. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 162.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 3505. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 162 зв.; ЦДАВО України. Ф. 3752. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 24.

Світові лідери дізнавалися про Україну від дипломатів своїх держав у Швейцарії. Дипломат О. Севрюк (голова дипломатичної місії в Італії) та Левинський після повернення зі Швейцарії в Україну поінформували громадськість про настрої інших держав щодо України. Англія поважала непопушність права українського народу на самостійність. Японський посол у Швейцарії майже щотижня пересилав до Японії звіти про найважливіші події в Україні. Японія постійно цікавилась Україною і симпатизувала їй. Уряд Італії вжив усіх заходів для повернення до себе симпатій України¹. Проте голова надзвичайної дипломатичної місії УНР в Данії Д. Левицький наголошував на спекуляціях різних політичних сил швейцарською пресою, вважаючи за найшанованішу данську².

Голова надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні М. Василько 21 липня 1919 р. отримав повноваження від федерального радника Швейцарії Ф. Калондера, якому передав вірчу грамоту. Голова швейцарського політичного департаменту зовнішніх відносин Ч. Паравіціні взяв до уваги лист-представлення українського міністра закордонних справ на посаді голови офіційної місії України у Швейцарії, сподівався налагодити взаємні теплі відносини³. Ф. Калондер прийняв М. Василька і запевнив, що той факт, що Швейцарія на момент їх зустрічі не визнала Україну, був не необізнаністю Швейцарії в українських справах, а лише вмінням адаптуватися до вимог країн Антанти. Вчений і фахівець з безпеки Ф. Калондер мав відіграти величезну роль у роботі Ліги Націй, засідання якої мали відбутись у Женеві. Ф. Калондер запевнив М. Василька, що зробить ситуацію такою, щоб Швейцарія визнала Україну⁴. Швейцарські формальності завадили Президенту Швейцарії прийняти М. Василька як голову ще невизнаної держави⁵.

М. Василько 8 вересня 1919 р. вважав обов'язком представити себе Пласанту Стовалу, послу США до Швейцарії у 1913–1919 рр., щоб продовжити й зміцнити дуже перспективні реальні відносини зі США, котрі напередодні налагодила українська надзвичайна дипломатична місія у Вашингтоні. М. Василько просив визначити час дипломатичного візиту⁶, розуміючи, що місія УНР в Швейцарії могла шляхом співпраці зі США сприяти вирішенню «українського питання» й зміцнити позиції України в світі.

Голова місії УНР у Швейцарії М. Василько побоювався прийняття постанов щодо Галицької України, тому намагався випередити візит до Відня

¹ За кордоном // Новини Інформаційного бюро Армії Української Народної Республіки (м. Жмеринка). 16 лютого 1919. Ч. 9. С. 1.

² ЦДАВО України. Ф. 3513. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 40.

³ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2.

⁴ Справоздання М. Василька В. Темницькому (Берн, 22 липня 1920) // Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). Київ, 2016. С. 480, 479–483.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 1.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.

Є. Петрушевича, та польська військова влада у грудні 1919 р. відмовила йому у візі на відвідини Варшави¹. М. Василько намагався досягнути консенсусу, представити за кордоном напрям політики С. Петлюри. Дипломат розраховував навідати С. Петлюру й особисто це йому запропонувати. Чекав розпоряджень міністра закордонних справ².

Доктора права та філософії, віце-президента Української Національної Ради Буковини В. Залозецького іменували 1919 р радником посольства ЗУНР у Відні. Щирий прихильник орієнтації на Англію й Америку налагодив з альянтами зв'язки, домігся відправлення продуктової місії альянсу до Західної України (очолили американські полковники Джонсон, Р. Батлер), розгорнув дипломатичну акцію у Берні в обороні правдивого інформування про Україну (Смаль-Стоцький, Р. 2008, с. 926). 7 травня 1920 р. В. Залозецький з Берна інформував про свої візити до Женеві: дискусії в Лізі Націй про поділ України, відвідини відомого йому зі Станіслава першого редактора «Журналь де Женеве». Планував у червні разом із міжнародним комітетом Червоного Хреста й комітетом надання допомоги дітям улаштувати чайний вечір, прибуток з якого мали віддати українським дітям, 50 з котрих мала прихистити Швейцарія³. 22 серпня 1920 р. у Женеві відбулося свято української культури для американців і французів. Витрачено 3000 франків, чистий прибуток у сумі 500 франків поділили між українськими й швейцарськими дітьми⁴. 1920 р. В. Залозецького С. Петлюра призначив радником посольства, пізніше — повіреним (з повноваженнями посла) УНР у Берні⁵. 23 березня 1920 р. В. Залозецький посвідчив документ МЗС до всіх учасників зовнішнього товарообміну України (урядових інституцій, громадських фінансових, кооперативних промислових і торговельних організацій) про закупівлю за кордоном рухомого складу (паротягів, вагонів, пароплавів, самоходів, грузовиків, автомобілів), станків, предметів, матеріалів, які використовували в залізничному, водному, автомобільному сполученні для задоволення всіх «стратегічних і економічних вимог». Оскільки Україна для власного товарообігу та виконання обов'язків з експорту за кордон збіжжя, цукру, сировини, потребувала залучення транспортної спроможності інших держав, закупівлі нового транспорту⁶.

М. Василько 16 травня 1920 р. клопотав про офіційне звільнення з-під санкцій у Німеччині українських грошей, дбав про офіційне звернення з приводу цього до найвищої ради союзників. Допомагав міністрові фінансів повернути з залишків і українських акредитивів у державному банку гроші

¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 1.

² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 2

³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 2.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 2.

⁵ Спомини про Володимира Залозецького // Добржанський О., Старик, В. Бажаємо до України. Одеса: Маяк, 2008. С. 928.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 18.

українських місій, потрібні для армії, налагодження внутрішнього адміністрування, економічного життя краю¹. Міністр закордонних справ А. Ніковський 2 червня 1920 р. рекомендував М. Васильку як голові місії впливати на європейську політичну думку, забезпечувати суверенність самостійної УНР, дружні дипломатичні відносини зі світовими урядами, остаточно закріпити міжнародне становище УНР, політично й економічно співіснувати з іншими державами². Заступник голови надзвичайної місії УНР у Швейцарії М. Левицький 7 червня 1920 р. повідомив МЗС про налагодження дружніх відносин між українською місією та польським урядом у Берні після офіційного визнання УНР з боку Польщі. Голови обох представництв обмежилися візитами, підтримували постійні відносини³.

УНР і Швейцарія постійно взаємодіяли у вирішенні гуманітарних та безпекових питань. Дипломатична місія в Берні відстежувала трансфер і перебування на території Швейцарії українських військовополонених, емігрантів, утікачів. Проте в країні не перебували військовополонені українці, часом її терени перетинали інтерновані й полонені емігранти або втікачі з Франції та Італії. Місія за можливості допомагала їм дістатися до України, інформувала про це МЗС УНР. Колишніх австрійських підданих-емігрантів, між якими було чимало українців, швейцарський уряд відряджав окремими потягами до Відня. Федеральний військовий департамент Швейцарії про кожне відправлення окремо інформував місію і посольство у Відні. Заступник голови місії УНР М. Левитський 16 серпня 1920 р. повідомив МЗС про відсутність у Швейцарії спеціальних місій, комісій, делегацій, агентур⁴.

За результатами домовленостей Міністерства народного господарства УНР і Червоного хреста 16 вересня 1919 р. до Гусятина прибув перший санітарний потяг у складі 5 закордонних лікарів, 14 сестер-жалібниць. Виконали тільки частину домовленостей: в Україну мали надійти ліки, дезінфекційні засоби, медико-санітарне майно⁵. Безперервні епідемії іспанського грипу, плямистого й черевного тифу, холери в Україні викликали занепокоєння, створювали загрозу населенню Європи. Постійні евакуації населення, брак медикаментів і санітарно-лікарської допомоги в Україні спричинили такі наслідки: за 2,5 року (з 1920) на тиф перехворіли понад 2 млн. осіб, на холеру — понад 58 тис. осіб, через голод 1920-х рр., за наявними у Червоного Хреста даними, померло понад 122 тис. осіб⁶. До вирішення таких гуманітарних проблем активно долучались українські емігранти й мережа Червоного хреста в усіх країнах Європи.

¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 3.

² ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 33.

³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 17.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 24.

⁵ Приїзд санітарної валки Женевського комітету Червоного хреста // Селянська громада. 21 вересня 1919. Ч. 14. С. 7.

⁶ Закордонне представництво Українського Червоного Хреста. Берлін, 1919. С. 3, 5.

Надзвичайна дипломатична місія УНР у Швейцарії заплатила 1738 франків за зимове півріччя 1919–1920 рр. шкільних студій у швейцарських школах для 7 осіб, у Цюриху — на річне приготування їжі бідним громадянам, чим користувалися передусім студенти, допомагала їм матеріально¹.

Через скрутну ситуацію в УНР, вимушений виїзд державної влади зі столиці, боротьбу за територію, неможливість збирати податки й поповнювати скарбницю, розшматування українських земель за низкою міжнародних договорів на Паризькій мирній конференції, довелося залишити тільки найпотрібніші дипломатичні представництва, зменшити їхнє утримання. Тому дипломатичну роботу в Швейцарії міг собі дозволити далеко не кожен. Важливість діяльності дипломатичної місії УНР у Швейцарії визнавали в уряді, оцінювали її значення у забезпеченні соборності УНР, визнанні з боку інших країн. 24 серпня 1920 р. голові місії М. Васильку підпорядкували Надзвичайну дипломатичну місію УНР в Італії². 2 вересня 1920 р. М. Василько призначив радником з військових справ дипломатичної місії військового представника УНР в Італії українського патріота, знавця італійської, отамана І. Косака (підлягав особисто голові)³. Секретар департаменту «апостола миру» Папи Римського Бенедикта XV Майоні Валентіні повідомляв дипломата про можливість на 13 вересня 1920 р. приїхати до Італії приватно, проте це не передбачало будь-якого визнання УНР⁴. М. Василько прагнув формального представлення послом в Угорщині⁵, та невдовзі його вплив поширили на Угорщину. Про свою діяльність звітував товаришу міністра закордонних справ УНР професору О. Ейхельману⁶.

Штатний розклад Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Берні від 1 вересня 1920 р. передбачав (наказ голови від 23 серпня 1920 р.) таких працівників: голова місії М. Василько, заступник голови місії М. Левитський — зарплату зменшено з 2500 до 1500 франків, секретар С. Старосольський — з 1000 до 600 франків, директор канцелярії О. ван-дер-Брігген — з 1000 до 600 франків, канцелярський урядовець Л. Ганкевич — з 800 до 480 франків, друкарка-перекладачка О. Косач-Шимановська — з 1000 до 600 франків, референт пресового бюро Д. Донцов — 1500 франків, драгман Г. Чикаленко-Келлер — 600 франків⁷, службовець Р. Леруа. Щомісячні видатки місії становили 9600 франків⁸. Посади радника В. Залозецького (1500 франків), старшого урядника канцелярії В. Соколовського (1000 фран-

¹ Закордонне представництво Українського Червоного Хреста. Берлін, 1919. С. 85.

² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 10.

³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 14.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 13, 13 зв.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 12.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 6.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 59.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 6.

ків), допоміжний фонд ліквідували¹. Виплати урядовцям не забезпечували скромне проживання в Берні, змушували докладати з власних заощаджень до зарплати. М. Левитський 4 жовтня 1920 р. наполіг на підвищенні зарплати². Ще 29 серпня М. Василько попереджав міністра закордонних справ про вже скорочений з 20 червня 1920 р. бюджет місії до 20000 франків. Такі самі штати затвердили на липень і серпень. Останній бюджет місії становив 10000 франків, місячний бюджет попереднього голови місії без видатків на пресу й інформацію становив 42050 франків³. Від 1 січня 1921 р. до Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії та Швейцарії входили голова місії М. Василько, заступник голови М. Левитський, керівник справ, директор канцелярії О. ван дер Брігген, керівник пресової служби Д. Донцов, урядовці О. Косач, В. Соколовський. Щомісячні видатки місії становили 4800 франків⁴. Утримання місії в січні — березні 1921 р. становило понад 880 тис. франків⁵. Заступник голови місії УНР в Швейцарії 5 жовтня 1920 р. просив пресове бюро МЗС надсилати відомості з фронту, оскільки місія мала змогу передавати їх у європейську пресу, інформувати іноземну громадськість. Кілька разів на тиждень місія отримувала точні й детальні відомості про події на фронті⁶. Погане фінансування заважало виконанню інформаційної функції місії. Українське пресове бюро в Берні на 14 січня 1921 р. не могло передплатити всіх часописів Швейцарії. Тому пересилало до МЗС вирізки з незначною частиною нотаток про Україну з найважливіших газет. Повний огляд українських справ у швейцарській пресі міністерство мало отримувати з квартальних звітів пресового бюро⁷.

Секретар надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії С. Старосольський (на червень 1920 р.⁸ — квітень 1921 р.⁹), випускник двох університетських факультетів, суддя найвищого трибуналу Відня, вважав обов'язком повсякчас служити національній справі, розумів тяжке фінансове становище України, та вже 3 вересня 1920 р. поінформував про неможливість при нужденній платі за кордоном налагоджувати відносини, приймати дипломатичні запрошення, бо «власне з самого патріотизму годі вижити»¹⁰.

Торговельні відносини між Україною та Швейцарією на 31 липня 1920 р. не велися (тому економічні або торгові документи УНР не оприлюднювали), швейцарські та українські громадяни були рівними у створенні в Україні про-

¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 59 зв.

² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 61.

³ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 63а.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 9, 9 зв.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 9, 17 зв.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 592. Арк. 20.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 11.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 368. Арк. 18.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 4 зв.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 57.

мислових чи торговельних підприємств¹. Опікуна економічних справ місії, радника Є. Соковича з березня 1920 р. перевели до Берліна, референт з економічних справ був відсутній (на 10 вересня 1920)². Радник інформував про природні багатства й економічне становище України впливові швейцарські кола, МЗС УНР — про економічний стан справ (торгівлі, промисловості, курсу валют). Підготовку економічних звітів доручили секретареві та керівнику консульського відділу місії С. Старосольському. Економічно-фінансова діяльність не входила до компетенції дипломатичної місії, її передали окремій фінансово-торговій місії з осередком у Женеві. Такі самі справи вели україно-швейцарська торгова палата в Женеві, представники українських кооперативів. На 10 травня 1921 р. УНР не була офіційно визнана з боку Швейцарії, але швейцарський уряд вважав українську місію в Берні акредитованою³.

Після участі у конференції у Спа М. Василько радив С. Петлюрі замінити склад дипломатичного представництва в Парижі⁴ й поїхав на прохання міністрів Х. Барановського та Б. Мартоса до Амстердама залагодити «чайну справу» у фірмі «Розеліус». Намагався допомогти обом міністрам повернути українські гроші, бо потрібно було знайти кошти для місії у Парижі та Лондоні⁵. 17 вересня 1920 р. дипломат поінформував міністра фінансів УНР Х. Барановського про спробу повернути через амстердамський торговельний суд⁶ декілька тисяч голландських гульденів (більшу від боргу України суму) за організованою посередництвом українських урядовців «чайною справою»: борги України за кожен фунт «старого чаю» по 32 центи, у той час як фунт свіжого чаю в Баварії коштував по 30 центів. Голова місії сподівався отримати гроші під час спільної подорожі з міністром до Відня⁷.

Після задоволення геополітичних інтересів і розподілу світу на Паризькій мирній конференції погляди провідних українських діячів у сподіванні справедливості були прикуті до Женеві та Ліги націй, яка могла вирішити долю українського народу. Є. Петрушевич звертався з нотами до Ліги націй. Делегація ЗУНР (керівник Є. Петрушевич) у складі: К. Левицький, С. Витвицький, Е. Брайтер у Женеві інформувала учасників загальних зборів Ліги Націй (15 листопада — 11 грудня 1920 р.) про польський окупаційний режим у Галичині, просила вирішити політичну долю Східної Гали-

¹ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 52.

² ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 85.

³ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 19 зв.

⁴ Справоздання М. Василька Симону Петлюрі (Берн 26 серпня 1920) // Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). Київ, 2016. С. 525.

⁵ Справоздання М. Василька А. Ніковському (Спа, 17 липня 1920) // Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921). Київ, 2016. С. 515.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 11.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 213. Арк. 11 зв.

чини¹. Створення самостійної держави зі Східної Галичини могли підтримати США, але вони не були в Найвищій Раді та Лізі Націй². Президент ЗУНР Є. Петрушевич подав 12 лютого 1921 р. про це ноту до Великої ради Ліги Націй у Женеві³, 29 березня 1921 р. — до голови Паризької конференції послів копії 29 оскаржень польського окупаційного режиму в Східній Галичині⁴. Ліга Націй прийняла односторонню постанову (від 22 вересня 1922 р.): вирішити державне становище Східної Галичини. Президент ЗУНР Є. Петрушевич та Президія Української Національної Ради Східної Галичини 28 вересня 1922 р. просили Паризьку мирну конференцію послів не допустити на підставі міжнародних договорів, аби Польща провела у Східній Галичині вибори до польського сейму й сенату у Варшаві⁵.

Українська армія потребувала забезпечення й обмундирування, тому МЗС УНР надало Надзвичайній дипломатичній місії УНР у Швейцарії 1 березня 1921 р. пропозицію торговельного підприємства в Лозанні безпосередньо продемонструвати міністерствам народного господарства й військових справ зразок черевика та сукна. Їх своєчасно передали Головному отаманові та міністерству військових справ⁶.

Швейцарський інженер К. Вольф пропонував продати українському уряду близько 1 млн. уживаних, у доброму стані німецьких крісів піхотного зразка (модель 98 П). К. Вольф пропонував постачати потрібну амуніцію. Зразки й відомості міг надати з Мюнхена інженер Франц Гемберг, головний уповноважений К. Вольфа⁷. Секретар місії 17 червня 1921 р. про кріси поінформував МЗС УНР. Канцелярія міністра закордонних справ 22 червня 1921 р. передала матеріали на розгляд міністерству військових справ⁸. Начальник управи військового міністра полковник Безручко таємно інформував МЗС про неможливу закупівлю й довозення зброї до України. Радили виявити придатність до використання зразків К. Вольфа, інструктувати про можливість їх купити⁹. Таємна резолюція до надзвичайної місії уповноважила передати цю інформацію до Швейцарії¹⁰.

Федеральний політичний департамент Швейцарії через секретаря місії УНР В. Соколовського 13 липня 1921 р. просив МЗС негайно надати йому повний текст Ризького мирного договору (лютий 1921 р.) за можливості французькою або німецькою мовою. МЗС наказало українській місії в Поль-

¹ ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 300.

² ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 301.

³ ЦДАВО України. Ф. 4440. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 256.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 35.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 6.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 1.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 7.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 8.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 7 зв., 9.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 9.

щі негайно вислати для місії УНР у Швейцарії текст договору¹. Керівник справ місії УНР у Швейцарії (Берн) В. Соколовський повідомив до МЗС УНР про початок 29 серпня 1921 р. надзвичайних зборів Ліги націй в Женеві у справі Горішнього Шлезьку та 15 вересня 1921 р. чергових пленарних зборів².

Міністр закордонних справ УНР А. Ніковський таємно доручив керівникові справ дипломатичної місії в Швейцарії 28 вересня 1921 р., аби окремий відділ закордонних закупівель Військового міністерства зібрав інформацію, налагодив торгові стосунки з закордонним ринком у пошуку необхідних для української армії речей і матеріалів. Якнайшвидшу інформацію очікували зібрати в Німеччині, Австрії, Румунії, Чехії. Необхідно було поінформувати про заінтересовані в торгівлі з Україною торгово-промислові підприємства чи банки, їхні матеріальні засоби, речі, необхідні для української армії, підприємств-виробників військової амуніції, обставини продажу стратегічних запасів для України, забезпечення української армії великими кампаніями гуртових закупівель, наявність документів на вивезення речей, заборони на експорт, перелік найнадійніших для таких операцій фірм, пункти дешевого провезення закуплених речей (від 100 кг) до кордону з Польщею, гарантії, ціни. Українська армія потребувала одягу (10 позицій), взуття, шоломів, зброї, біноклів призматичних, труб Цейса, різної зброї, піпших кухонь, медико-санітарних матеріалів³.

Голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії, міністр М. Василько 14 листопада 1921 р. призначив секретарем місії З. Курбаса й доручив йому бути повіреним у справах, заступати його в момент відсутності⁴. Вже 5 грудня голова доручив йому вислати до політичного департаменту ноту та декрет консулу С. Куоні⁵. 5 січня 1922 р. М. Василько просив секретаря місії З. Курбаса вжити заходів, аби швейцарське посольство у Відні дало візу на в'їзд до Швейцарії секретареві посольства М. Левицькому. Про отриману візу мали поінформувати голову місії⁶. Невдовзі секретар місії З. Курбас через брак коштів навіть на одяг просив голову місії подбати про підвищення у штатному розкладі з 1 січня 1922 р. його щомісячної зарплати до 250 франків (секретар до 1 вересня 1920 р. отримував 1 тис. франків) або одноразової допомоги з коштів місії⁷. Через припинення діяльності посольства УНР у Німеччині після укладення Рапалльського договору, М. Василько доручив З. Курбасу видавати паспорти особам, які виїздили з Німеччини за кордон. Йому надали 200 примірників паспортних

¹ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 10.

² ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 70. Арк. 12.

³ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 57, 59.

⁴ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 62.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 65.

⁶ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 71.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 81.

книжок¹. Невдовзі Організація для захисту інтересів українських біженців з Німеччини дбала про український паспорт для інженера Г. Гребеня². Після того, як М. Василька призначили послом до Німеччини, керівником надзвичайної дипломатичної місії УНР у Швейцарії був у 1923–1926 рр. консул З. Курбас.

Швейцарські поселення на українських землях Цюрихталь, Ней-Цюрихталь, Шабо у ХХ ст. процвітали. З 12 жовтня 1940 р. до відбуття останніх мешканців до Швейцарії Шабо поступово перестала існувати як колонія (Грива, О. 2019, с. 156, 158). У серпні 1941 р. нащадків швейцарських переселенців депортували з Криму до Середньої Азії. 1945 р. радянська влада перейменувала Цюрихталь на Золоте Поле, 1948 р. Ней-Цюрихталь — на Червоногвардійське (Лаптев, Ю. 2019, с. 76).

Отже, швейцарська еміграція в українські землі в кінці ХVІІІ — у ХІХ ст. сприяла розвитку української економіки, інфраструктури, утворенню нових населених пунктів, господарств, прискорила модернізацію й індустріалізацію промисловості, вихід українських товарів на світовий ринок. Про Цюрихталь, Ней-Цюрихталь, Нове Лансі, Основу, Шабо і їх конкурентну продукцію було відомо на світовому ринку. Швейцарський капітал влився у розвиток українського фінансово-економічного сектора, аграрного і промислового виробництва, було налагоджено співпрацю у військовій галузі. Швейцарське підприємництво допомагало українській економіці залучати досвід розвинутих західних країн: технічно забезпечило відстале господарство, допомагало відновити стратегічно важливі галузі, впровадити нові технології й техніку, прищепило підходи та методи господарювання, прискорило розвиток економіки. Значну підтримку україно-швейцарських ініціатив як українські, так і швейцарські громадяни знаходили в роботі дипломатичних відомств. Дипломатичний корпус Швейцарії у першій чверті ХІХ — першій чверті ХХ ст., заглиблений у фінансово-економічні процеси українських земель, мав підприємницькі інтереси, його представники були власниками або акціонерами великих виробництв. Швейцарський капітал запровадив в українських землях соціальне підприємництво, забезпечивши робочими місцями й продукцією місцеве населення, втілюючи у повсякденне життя українців культуру виробництва та соціального захисту робітників. Дипломатична співпраця українських державних утворень та Швейцарії в фінансово-економічній та військовій галузях у першій чверті ХХ ст. була доволі продуктивною.

Бастиан, Ж.-П. 2019. Эмиграция из кантона Во в Новороссию: колонизация Шабаг в 1822 г. *Судьбы Швейцарских колоний в Северном Причерноморье и Крыму ХІХ — начала ХХ века*. Лозанна — Санкт-Петербург: СВЕТ. С. 124–149.

¹ ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 107.

² ЦДАВО України. Ф. 4211. Оп. 1. Спр. 158. Арк. 103.

Білецький, В. & Гайко, Г. & Орловський, В. 2000. *Історія та перспективи нафтодобування*. Львів.

Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014а. Миські швейцарські колонії на півдні Російської імперії. *Чорноморський літопис*. Вип. 10. С. 81–86.

Гетте, Г. & Молотков, Г. 2014б. Швейцарские аграрные колонии на юге Российской империи. *Історичний архів*. Вип. 12. С. 52–59.

Грива, О. 2019. Швейцарская колония Шабо: история и современность. *Судьбы швейцарских колоний в Северном Причерноморье и в Крыму (XIX — начало XX века)*. Санкт-Петербург: Свет. С. 150–163.

Дідух, В. & Нікітюк, В. & Якубовська Т. 2016. *Історія містечка Ярунь та його околиць до середини XX ст.* Тернопіль.

Кащенко, С. & Кащенко, Е. & Иванова, И. 2019. Неудавшиеся попытки эмиграции из Швейцарии в южные регионы Российской империи в первой трети XIX в. *Судьбы швейцарских колоний в Северном Причерноморье и в Крыму (XIX — начало XX века)*. Санкт-Петербург: Свет. 46–64.

Коллмер, П. 2019. История швейцарской эмиграции в Россию: состояние вопроса и перспективы исследования. *Судьбы швейцарских колоний в Северном Причерноморье и в Крыму (XIX — начало XX века)*. Санкт-Петербург: Свет. С. 8–28.

Лаптев, Ю. 2019. Швейцарцы в Крыму: колония Цюрихталь: Исторический очерк. *Судьбы швейцарских колоний в Северном Причерноморье и в Крыму (XIX — начало XX века)*. Санкт-Петербург: Свет. С. 65–88.

Макар, Ю. 2017. Українській дипломатії 100 років. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. Т. 35–36. С. 77–94.

Марусенко, М. & Миретина, М. 2019. Швейцарские диалекты в Крыму и в Северном Причерноморье: лингво-идентичностный аспект. *Судьбы швейцарских колоний в Северном Причерноморье и в Крыму (XIX — начало XX века)*. Санкт-Петербург: Свет. С. 89–104.

Матяш, І., упор. 2020. *Україна-Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність*. Берн, Київ.

Машкін, О. 2009. Іноземні підприємці в економічному житті Східної України наприкінці XVIII — в першій половині XIX ст.: до загальної постановки теми. *Історія народного господарства та економічної думки України*. Вип. 42. С. 141–151.

Мевли, О. 2019. Эмиграция в Россию в контексте истории кантона Во. *Судьбы швейцарских колоний в Северном Причерноморье и в Крыму (XIX — начало XX века)*. Санкт-Петербург: Свет. С. 29–45.

Мошєньський, С. 2014. *Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи*. Лондон: XLibris, 2014.

Пасіцька, О. 2019. Розвиток нафтового бізнесу в Галичині від «нафтової столиці Європи» до кризи «галицької Каліфорнії». *Гілея*. Історичні науки. Вип. 142 (№ 3). Ч. 1. С. 118–122.

Райнхардт, В. 2013. *Історія Швейцарії*. Москва: Весь мир.

Слабченко, Є. 2016. *Дипломатична історія України*. Київ: Кліо.

Сліпченко, О. 2017. Місія майора дю Буа. *Україна дипломатична*. Вип. 18. С. 715–723.

Смаль-Стоцький, Р. 2008. Володимир Залозецький (У сімдесятиріччя лідера Буковини). В: Добржанський, О. & Старик, В. *Бажано до України: Змагання за українську державність на Україні у спогадах очевидців (1917–1921 рр.)*. Одеса: Маяк. С. 923–927

Токаревський. 1918. *Самостійна Україна (Визнання Української Народної Республіки європейськими державами і головні підстави державної і економічної незалежності України)*. Київ.

Чикаленко, Є. 2005. *Щоденник 1919–1920*. Київ; Нью-Йорк: Вид. О. Теліги.

Шведун, В. 2009. *Миттєвості з історії Вінниці*. Вінниця.

Шишмарев, В. 2019. Швейцарское поселение в Шабо. *Судьбы швейцарских колоний в Северном Причерноморье и в Крыму (XIX — начало XX века)*. Санкт-Петербург: Свет. С. 194–207.

Kollmer, P. 2016. *Wirtschaftlicher und Kultureller Austausch. Historisches Lexikon der Schweiz*. [Online]. Available at: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/003376>

Rauber, U. 1985. *Schweizer Industrie in Russland: ein Beitrag zur Geschichte der industriellen Emigration, des Kapitalexportes und des Handels der Schweiz mit dem Zarenreich, 1760–1917*. Zürich: H. Rohr.

Bastian, Zh.-P. 2019. Jemigracija iz kantona Vo v Novorossiju: kolonizacija Shabag v 1822 g. [Emigration from the Canton of Vaud to Novorossiya: Colonization of Shabag in 1822] *Sud'by Shvejcarskih kolonij v Severnom Prichernomor'e i v Krymu XIX — nachalo XX veka*. Lozanna — Sankt-Peterburg: SVET. S. 124–149. [in Russian].

Biletskyi, V. & Haiko, H. & Orlovskiy V. 2000. *Istoriia ta perspektvyu naftovydobuvanniai u [History and Prospects of oil Production]*. Lviv. [in Ukrainian].

Hette, H. & Molotkov, H. & 2014a. Miski shveitsarski kolonii na pıvdni Rosiiskoi imperii [Urban Swiss Colony in the South Russian Empire]. *Chornomorskyi litopys*. Vyp. 10. S. 81–86. [in Ukrainian].

Hette, H. & Molotkov, H. 2014b. Shvejcarskie agrarnye kolonii na juge Rossijskoj imperii [Swiss Agricultural Colonies in the South of the Russian Empire]. *Istorychnyi arkhiv*. Vyp. 12. S. 52–59. [in Russian].

Griva, O. 2019. Shvejcarskaja kolonija Shabo: istorija i sovremennost' [Swiss Colony Shabo: History and Modernity]. *Sud'by shvejcarskih kolonij v Severnom Prichernomor'e i v Krymu (XIX — nachalo XX veka)*. Sankt-Peterburg: Svet. S. 150–163. [in Russian].

Didukh, V. & Nikitiuk, V. & Yakubovska T. 2016. *Istoriia mistehka Yarun ta yoho okolyts do seredyny XX st. [History of Town Yarun and Its Outskirts]*. Ternopil. [in Ukrainian].

Kashhenko, S. & Kashhenko, E. & Ivanova, I. 2019. Neudavshiesja popytki jemigracii iz Shvejcarii v juzhnye regiony Rossijskoj imperii v pervoj treti XIX v. [Failed Attempts to Emigrate from Switzerland to the Southern Regions of the Russian Empire in the First Third of the 19th Century]. *Sud'by shvejcarskih kolonij v Severnom Prichernomor'e i v Krymu (XIX — nachalo XX veka)*. Sankt-Peterburg: Svet. S. 46–64. [in Russian].

Kollmer, P. 2019. Istoriya shvejcarskoj jemigracii v Rossiju: sostojanie voprosa i perspektivy issledovanija [The History of Swiss Emigration to Russia: State of the Art and Research Prospects]. *Sud'by shvejcarskih kolonij v Severnom Prichernomor'e i v Krymu (XIX — nachalo XX veka)*. Sankt-Peterburg: Svet. S. 8–28. [in Russian].

Laptev, Ju. 2019. Shvejcarcy v Krymu: kolonija Cjurihtal': Istoricheskij ocherk [The Swiss in Crimea: the Zurichtal Colony: A Historical Outline]. *Sud'by shvejcarskih kolonij v Severnom Prichernomor'e i v Krymu (XIX — nachalo XX veka)*. Sankt-Peterburg: Svet. S. 65–88. [in Russian].

Makar, Yu. 2017. Ukrainskii dyplomatii 100 rokiv [100 Years of Ukrainian Diplomacy]. *Istorko-politychni problemy suchasnoho svitu*. T. 35–36. S. 77–94. [in Ukrainian].

Marusenko, M. & Miretina, M. 2019. Shvejcarskie dialekty v Krymu i v Severnom Prichernomor'e: lingvo-identichnostnyj aspekt [Swiss Dialects in the Crimea and the Northern Black Sea Region: Linguistic-Identity Aspect]. *Sud'by shvejcarskih kolonij v Severnom Prichernomor'e i v Krymu (XIX — nachalo XX veka)*. Sankt-Peterburg: Svet. S. 89–104. [in Russian].

Matyash, I., upor. 2020. *Ukraina-Shveitsariia: malovidomi storinky istorii ta suchasnist [Ukraine-Switzerland: Little-Known Pages of History and Modernity]*. Bern, Kyiv. [in Ukrainian].

Mashkin, O. 2009. Inozemni pidpriettsi v ekonomichnomu zhytti Skhidnoi Ukrainy naprykintsy XVIII — v pershii polovyni XIX st.: do zahalnoi postanovky temy [Foreign Entrepreneurs in the Economic Life of Eastern Ukraine in the Late XVIII — in the First Half of the XIX Century: to the General Statement of the Topic]. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy*. Vyp. 42. S. 141–151. [in Ukrainian].

Mevli, O. 2019. Jemigracija v Rossiju v kontekste istorii kantona Vo [Emigration to Russia in the Context of the History of the Canton of Vaud]. *Sud'by shvejcarskih kolonij v Severnom Prichernomor'e i v Krymu (XIX — nachalo XX veka)*. Sankt-Peterburg: Svet. S. 29–45. [in Russian].

Moshenskyi, S. 2014. *Finansovi tsentry Ukrainy ta rynek tsinnykh paperiv industrialnoi epokhy [Financial Centres of Ukraine and the Securities Market of the Industrial Era]*. London: XLibris, 2014. [in Ukrainian].

Rajnhardt, V. 2013. *Istoriija Shvejcarii [History of Switzerland]*. Moskva: Ves' mir. [in Russian].

Slabchenko, Ye. 2016. *Dyplomatychna istoriia Ukrainy [Diplomatic History of Ukraine]*. Kyiv: Klio. [in Ukrainian].

Shvedun, V. 2009. *Myttievosti z istorii Vinnytsi [Moments of History of Vinnytsia]*. Vinnytsia. [in Ukrainian].

Slipchenko, O. 2017. Misiia maiora diu Bua [Mission of Major du Bua]. *Ukraina dyplomatychna*. Vyp. 18. S. 715–723. [in Ukrainian].

Smal-Stotskyi, R. 2008. Volodymyr Zalozetskyi (U simdesiatyrichchia lidera Bukovyny) [Volodymyr Zalozetsky (In the 70th Anniversary of the Leader of Bukovyna)]. V: Dobrzhanskyi, O. & Staryk, V. *Bazhaemo do Ukrainy: Zmahannia za ukrainsku derzhavnist na Ukraini u spohadakh ochevydsiv (1917–1921 rr.)*. Odesa: Maiak. S. 923–927. [in Ukrainian].

Tokarevskyi. 1918. *Samostiina Ukraina (Vyznannia Ukrainskoi Narodnoi Respubliki yevropeiskymy derzhavamy i holovni pidstavy derzhavnoi i ekonomichnoi nezalezhnosti Ukrainy) [Independent Ukraine (Recognition of the Ukrainian People's Republic by European States and the Main Grounds for State and Economic Independence of Ukraine)]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Chykalenko, Ye. 2005. *Shchodennyk 1919–1920 [Diary 1919–1920]*. Kyiv; New York: Vyd. O. Telihy. [in Ukrainian].

Shishmarev, V. 2019. Shvejcarskoe poselenie v Shabo [Swiss Settlement in Shabo]. *Sud'by shvejcarskih kolonij v Severnom Prichernomor'e i v Krymu (XIX — nachalo XX veka)*. Sankt-Peterburg: Svet. S. 194–207. [in Russian].

Kollmer, P. 2016. *Wirtschaftlicher und Kultureller Austausch. Historisches Lexikon der Schweiz*. [Online]. Available at: <https://hls-dhs-dss.ch/de/articles/003376> [in German].

Rauber, U. 1985. *Schweizer Industrie in Russland: ein Beitrag zur Geschichte der industriellen Emigration, des Kapitalexportes und des Handels der Schweiz mit dem Zarenreich, 1760–1917*. Zürich : H. Rohr. [in German].

УДК 94(477)/19

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248446

Є. В. Перегуда

ORCID: 0000-0001-7561-7193

*Київський національний університет
будівництва і архітектури*

О. Є. Пилипенко

0000-0002-6096-9433

Національний університет харчових технологій

А. О. Лихолат

0000-0003-4314-2482

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Ye. Pereguda

Kyiv National University of Construction and Architecture

O. Pylypenko

National University of Food Technologies

A. Lykholat

National Technical University of Ukraine

«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПЕРЕДРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД ХІХ СТ.

*Research-Scientific Activity of Teaching Staff of the Universities
of Dnipro Ukraine Before Period of Reforms 19th Cent.*

У статті досліджено зародження і становлення української науки в Київському та Харківському університетах. Всебічно розглянуто науково-дослідну діяльність професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів Наддніпрянської України першої половини ХІХ ст., різноманітних факторів, які сприяли цьому процесу. Доведено, що українські вчені першої половини ХІХ ст. працювали у складних умовах занепаду та розкладання феодальної системи Російської імперії, реакційної політики уряду і царату. Професорсько-викладацький склад зазначених університетів зробив ґрунтовний внесок у становлення та розвиток математики, хімії, фізики, геології, палеонтології, анатомії, ботаніки, історії, лінгвістики та інших наук. Сформувалися наукові школи для підготовки висококваліфікованих фахівців з наведених галузей знань.

Ключові слова: університет, професорсько-викладацький склад, гуманітарні й технічні науки, наукове товариство, Університетський статут, наукове дослідження та розробка, Наддніпрянська Україна.

The process of origination and formation of the Ukrainian science in Kyiv and Kharkiv universities is investigated in this article. The research activity of professors and teaching staff of the higher educational institutions of the Upper Dnipro Ukraine (Naddnipyrianshchyna, over Dnipro land) in the early 19th century is comprehensively examined. Grounding on the analysis of archival materials and published documents it is proved that Ukrainian scientists of the first half of the 19th century worked in difficult conditions of the decay and decomposition of the feudal system of the Russian empire and retrograde policy of government.

The university faculty took part in the making and the further development of chemical, physical, geological, palaeontological, anatomic, botanical, historical, linguistic, legal and other natural sciences at that time within the universities. Scientific schools were formed in order to prepare the skilled specialists in the abovementioned areas of knowledge. In 19th century the Kharkiv and Kyiv universities became the core centres of scientific thought of the Upper Dnipro Ukraine. Economic development of this part of the Russian empire required rapid quantitative and qualitative increase of skilled teachers and the growth of number of students. After the adoption of the University Charters in 1804 and in 1835 these higher educational institutions had a sufficient level of faculty advisors that provided powerful and swift development of different areas of the science. The university faculty and the students were actively involved in conducting scientific experiments in the laboratories, creation of various scientific societies, maintaining the activity of scientific organizations, exchange of scientific and technical information with other Russian universities, solving urgent economic problems of the Russian empire.

Keywords: university, faculty advisors, humanitarian and technical sciences, scientific societies, University charters, scientific research and developments, Ukraine of Naddnipyrianschyna.

Перша половина XIX ст. є важливим періодом в історії вітчизняної науки. Саме тоді була заснована та система науково-дослідних центрів, яка надалі неухильно еволюціонувала. В цей період на українських землях набули подальшого розвитку організаційні форми науки, які рівнялися на досвід провідних країн Західної Європи.

Джерельну базу та наукову літературу було опрацьовано на основі залучення сукупності загальнонаукових і спеціальних наукових методів, які забезпечили комплексність дослідження. До джерельної бази залучено фонди Центрального державного історичного архіву України м. Києві, Державного архіву м. Києва.

Історія становлення Харківського і Київського університетів, формування їх професорсько-викладацького складу стали об'єктом всебічного вивчення відомих учених, безпосередніх свідків описуваних подій — Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула, М. Ф. Владимирського-Буданова, І. М. Бороздіна та ін. (Багалей, Д. И. 1893–1898; Багалей, Д. И. & Сумцов, Н. Ф. & Бузескул В. П. 1906; Бороздин, И. Н. 1910; Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884; Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884а). Ці праці було приурочено до ювілейних дат існування перших університетів Наддніпрянської України. Основну увагу дореволюційних дослідників історії університетів Наддніпрянської України дореформеної доби XIX ст. було зосереджено на висвітленні діяльності Харківського університету під час дії статутів 1804 і 1835 рр., а Київського університету — статутів 1833 і 1842 рр. Більшість дорадянських монографій і статей було присвячено державній політиці щодо вищої освіти, становленню перших вітчизняних університетів, рівню їх матеріального забезпечення, хронічному недоукомплектуванню штатів, складній і обтяжливій процедурі набуття наукових ступенів, тому, як викладачі відстоювали принципи автономії й самоврядування закладів вищої освіти тощо.

Історіографічні матеріали XIX — початку XX ст. характеризуються довідниково-фактологічним, а не науково-аналітичним підходом до розкриття різних аспектів університетської освіти. Визначені проблеми досліджували, як правило, професори й викладачі тих самих університетів, посадовці профільного міністерства (зокрема міністри), а також літератори, аналітики, публіцисти та громадські діячі. Отже, дорадянський період в історіографії став часом первинного накопичення фактичного матеріалу, а також початкового визначення наукових напрямів і розробки проблем з історії університетської освіти Наддніпрянської України дореформеної доби XIX ст. Другий період дослідження життя й професійної діяльності професорсько-викладацьких кадрів університетів Наддніпрянщини, який має хронологічні межі з 1917 до 1991 рр., можна назвати радянським.

У підходах до вивчення обраної теми в означений період превальювали «соціально-класові» аспекти, а також існували ідеологічні й політичні упередженість і стереотипи, побудовані на засадах марксистського вчення. Головну увагу приділяли дослідженню негативного впливу феодально-кріпосницьких підвалин, що в той час доживали в Російській імперії останні десятиліття. Інші аспекти розвитку університетської освіти й науки науковці цього періоду розглядали побіжно. В історіографії 1920–1950 рр. перевагу надавали висвітленню ролі провідного класу пролетаріату та панівної ідеології. Виходили роботи, присвячені становленню й розвитку окремих наукових галузей в університетах Наддніпрянщини: О. Гольдман «Фізика за сто років у Київському університеті», К. Волков «До історії хімічної науки у Київському університеті за сто років», Н. Комарь «История аналити-

ческой химии в Харьковском университете», Л. Крижановський «До історії геолого-мінералогічних дисциплін в Київському університеті за сто років», И. Волчанецкий «Очерки истории зоологии в Харьковском университете», О. Соколовський «Нарис роботи Київського університету в галузі систематики рослин та вивчення місцевої флори за минуле сторіччя», О. Маркевич «Наука і наукові працівники в Київському університеті за 112 років його існування (1834–1946 рр.)» та інші.

В пізні часи радянської доби вийшло друком чимало спеціальних досліджень, присвячених як історії розвитку окремих галузей університетської науки, так і окремим ученим — видатним представникам професорсько-викладацьких колективів університетів ХІХ ст. (Верхратський, С. А. & Заблудовський, П. Ю. 1991; Сарбей, В. Г. 1982; Соболева, Е. В. 1983). У цих роботах висвітлюються становлення перших вітчизняних наукових шкіл, формування нових галузей науки і напрямів наукових досліджень. Та все-таки радянська історіографія значно розширила й поглибила розробку пропонованої теми, суттєво просунувшись уперед порівняно з дореволюційним періодом. Незважаючи на ідеологічні стереотипи і кліше, які зумовлювали упередженість підходів і висновків, а також перекоси у вивченні окремих тематичних підрозділів (наприклад, радянські дослідники приділяли непропорційно велику увагу аналізу революційних рухів у студентському середовищі), дослідження історії вищої освіти за часів СРСР стало справді науковим, теоретичним. Також у цей період набагато ширше стали використовувати архівні джерела. Але суттєвим недоліком історіографії радянської доби було нехтування особливостями національного розвитку освіти тих чи інших регіонів Російської імперії.

Третій період розвитку вітчизняної історіографії означеної теми почався 1991 р. і триває досі. Наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. українські дослідники, вивчаючи історію освіти, науки та культури України ХІХ ст., намагалися відійти від усталених концепцій в оцінці власного минулого і виробити об'єктивні підходи до його вивчення. На сучасному етапі українська історична наука прагне розширювати й поглиблювати проблематику досліджень, а також використовувати нові методологічні підходи та засоби.

Сучасні вітчизняні фахівці з історії вищої, зокрема, університетської освіти активно досліджують різні аспекти означеної тематики. Протягом 1991–2010-х рр. вийшло кілька індивідуальних і колективних монографій, у яких розкрито широке коло питань з історії української науки і освіти ХІХ ст., внесок у їх розвиток видатних учених, створення вітчизняних наукових шкіл, діяльність наукових товариств при університетах тощо. У цих роботах комплексно висвітлено зародження, становлення і подальший поступ різних галузей української науки (філософії, історії, філології, правознавства, фізики, хімії, математики, біології, політекономії, медицини тощо), які в пер-

шій половині XIX ст. майже цілком були зосереджені у стінах університетів. Деякі з цих видань оздоблені раритетними ілюстраціями та рідкісними фотографіями провідних вітчизняних науковців, університетських корпусів і приміщень, навчально-допоміжних закладів тощо (Бакіров, В. & Духопельников, В. М. & Зайцев, Б. П. & ін. 2004; Колесник, В. Ф., кер. авт. кол. 2014; Кравченко, В. В. & Посохов, С. І. & Наумов, С. О. & Куделко, С. М. & Зайцев, Б. П. 2004; Матвійчук, О. & Струк, Н. 2005; Онопрієнко, В. І. 1998; Пилипчук, О. Я. & Коновець, О. Ф. & Яресько, Л. П. 1998; Різун, В. В. & Тимошик, М. С. & Конверський А. Є. & ін. 2004; Черняк, С. Г. 2011). Також сучасні українські історики досліджують різні аспекти громадської діяльності представників вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції дореволюційного періоду (Робак, І. Ю. 2007), вивчають специфіку розвитку різних галузей науки і роль у цьому окремих учених (Корифеї української науки... 2000; Костенко, І. В. 2009).

Природно, що особлива увага сучасної української історіографії прикута до становлення й розвитку історичної науки на теренах України, створення перших вітчизняних шкіл у цій науковій галузі. Означений напрям досліджень представлено, насамперед, монографіями О. Тарасенко «Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834—1884 рр.» (Тарасенко, О. О. 1995) і С. Стельмаха «Історична думка в Україні XIX — початку XX століття» (Стельмах, С. 1997). У праці О. Тарасенко розглядається створення перших вітчизняних наукових шкіл істориків на тлі становлення університету Св. Володимира. Значну увагу дослідниця приділила і окремому висвітленню науково-освітньої діяльності провідних київських учених-істориків того періоду: М. Максимовича, М. Костомарова, В. Циха, В. Шульгіна та інших.

С. Стельмах, користуючись новітніми методами і підходами наукових досліджень, проаналізував процеси, які відбувались у вітчизняній історичній науці протягом дореволюційного періоду. Також С. Стельмах створив кілька наукових розвідок, присвячених формуванню професорських корпорацій у Харківському й Київському університетах у першій половині XIX ст., становленню наукових шкіл і фахових дисциплін у цих вищих навчальних закладах, політиці царату щодо університетської освіти, діяльності іноземних учених у Харківському університеті на початку його існування тощо (Стельмах, С. П. 2000; Стельмах, С. П. 2000). Протягом даного періоду історіографія досліджуваної теми також поповнилася численними біографічними розвідками, присвяченими розгляду життя і науково-освітнім здобуткам, суспільно-політичним поглядам, громадській та культурно-просвітницькій діяльності видатних представників вітчизняної науково-педагогічної інтелігенції першої половини XIX ст. (Бойко, Н. І. 2004; Боярська, Л. 2002; Жук, В. В. 2015; Історія України в особах... 1995; Куделко, С. М. & Гри-

гор'єв, А. В. 2009; Матвійчук, О. & Струк, Н. 2005; Радиш, Я. Ф. 1996; Франчук, В. Ю. 2012). Сучасна українська історіографія започаткувала нові підходи до вивчення життя й діяльності визначних учених минулого, а також визначення їхнього внеску в розвиток вітчизняної науково-освітньої сфери, які базуються на нових концептуальних засадах — насамперед, на принципах об'єктивності, системності та історизму.

Мета статті полягає у дослідженні становлення науково-дослідної діяльності професорсько-викладацького складу перших українських університетів у першій половині XIX ст. Для досягнення цієї мети необхідно вирішити науково-дослідницьке завдання — узагальнити й систематизувати результати наукової діяльності університетів Наддніпрянської України на початку XIX ст.

Наукова новизна полягає в тому, що було систематизовано дані про діяльність університетських науковців, досліджено основні умови та напрями наукових досліджень, проаналізовано політику царського уряду Російської імперії щодо наукової діяльності українських університетів, класифіковано види наукових досліджень, вивчено основні періоди діяльності вищих навчальних закладів обраного періоду, визначено основні напрями досліджень з обраної теми та окреслено подальші наукові завдання.

Розвиток науки на території Наддніпрянської України пов'язаний, насамперед, з виникненням Харківського і Київського університетів. Царський уряд пішов на цей крок під впливом тогочасних загальноєвропейських тенденцій. Зародження капіталістичних відносин і промисловості потребувало нових наукових і технологічних винаходів та розробок. Без розвитку науки не могло й ітися про модернізацію економіки держави. Виникнення нових форм господарювання потребувало широкого вивчення, дослідження й використання природних багатств, досягнень наукового прогресу. Але, з іншого боку, намагання панівної політичної еліти будь-що зберегти феодально-кріпосницькі підвалини суттєво перешкоджали розвитку науково-дослідної діяльності.

У першій половині XIX ст. в Російській імперії спостерігалось значне піднесення науки, зумовлене загальним ходом соціально-економічного розвитку, подальшим занепадом феодально-кріпосницького ладу і розвитком нових капіталістичних відносин. Організація наукових досліджень у Російській імперії в першій половині XIX ст. була державна. Такий принцип функціонування наукових установ і закладів вищої освіти було закладено з моменту їх заснування. В цей період усі університети отримали статус державних закладів і назву імператорських (Павлова, Г. Е. 1990, с. 36). На їхні потреби з державного бюджету виділялися щорічні асигнування, що давало уряду право регулювати, контролювати та спрямовувати наукову діяльність. У зв'язку зі змінами внутрішньої й зовнішньої політики в країні часто виникали гострі фінансові кризи. Але навіть ті порівняно невеликі

кошти, які виділялися на науку, давали змогу утримувати штат працівників, мати дослідницьку і видавничу базу.

Суттєвим важелем організації і управління наукою було фінансування. Наприклад, якщо частка державного бюджету Російської імперії, що витрачалася на військові потреби в 1804–1805 рр., становила 43%, то на Міністерство народної освіти, включаючи наукові дослідження, — близько 2% (Погребинский, А. П. 1954, с. 21). Якщо утримання імператорського двору 1804 р. коштувало державі 11 млн руб., то на всю освіту імперії того року було виділено лише 2,6 млн руб., тобто у 4,2 раза менше. До середини XIX ст. витрати на потреби освіти й науки становили тільки близько 1% від загальної суми державних витрат. Вони зростали вкрай повільно і відігравали мізерну роль у державному бюджеті протягом усього XIX ст. (Фальборк, Г. & Чарнолуцкий, В. 1899, с. 24, 33–34) Так, 1861 р. вони становили трохи більше, ніж 3,5% загальнодержавних витрат. У грошовому еквіваленті це становило 18 млн руб. (Рождественский, С. В. 1902, с. 397). На власне науку витрачалася ще менше коштів. Загальні витрати на науку в масштабах держави не перевищували наприкінці дореформеного періоду 400 тис. руб. Це становило менше ніж 0,1% витратної частини бюджету імперії (Соболева, Е. В. 1983, с. 55–56).

У Російській імперії в XIX ст. склалася власна традиція вищої школи — поєднання освітньої й науково-дослідної діяльності. Кожен університет мав свою видавничу базу, власну цензуру, яка контролювала всі опубліковані підручники. За Статутом 1804 р. університети ставали не лише навчальними, але й науково-дослідницькими центрами. Наукова робота була складовою їхньої діяльності. Створення лабораторій, кабінетів, обсерваторій, клінік, бібліотек тощо стало надійною базою для підготовки спеціалістів і для розвитку багатьох галузей науки. Розвитку досліджень сприяли й створені при університетах наукові товариства. В Статуті вказувалося, що «до особливих переваг університетів відноситься створення в його надрах вчених товариств», які повинні були «поширювати науки»¹.

Важливим для початку досліджень у навчальних закладах став і розділ університетського Статуту, який визначав створення науково-матеріальної бази. Спеціалізовані допоміжні підрозділи (бібліотека, кабінети й лабораторії, астрономічна обсерваторія, ботанічний сад, анатомічний театр, клінічний і хірургічний інститути, а також інститут повивального мистецтва) не лише давали змогу проводити заняття зі студентами, але й були місцем проведення наукових досліджень для «поширення наук і освіти». Хоча університетський Статут 1804 р. безпосередньо не фіксував обов'язків для про-

¹ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 266.

фесорів і решти викладачів вести дослідницьку роботу, він водночас висував до них такі вимоги, задовольнити які можна було лише постійно практикуючи наукову діяльність.

В Статуті підкреслювалося, що професори при викладанні курсу лекцій повинні були «поєднувати теорію з практикою у всіх науках, в яких це потрібно», а також мали бути обізнаними з усіма досягненнями науки, щоб «поповнювати свої курси новими відкриттями, зробленими в інших країнах Європи»¹. А в зв'язку з тим, що у першій половині XIX ст. в Російській імперії суто наукових закладів майже не існувало, розвиток тодішньої вітчизняної науки залежав від професорсько-викладацьких кадрів університетів. Поряд з читанням лекцій і проведенням практичних занять професори й викладачі університетів друкували дослідження та монографії, оригінальні й перекладені твори, навчальні посібники, науково-популярні статті тощо. За свідченням видатного ученого-медика і педагога, який обіймав посаду попечителя Київського навчального округу, М. І. Пирогова, в ті часи університети «були справжніми і єдиними представниками науки», «не було різниці між академією і університетами», «хто вчив», той і «рухав науку вперед» (Пирогов, Н. І. 1985, с. 320).

Таким чином, професори вищих навчальних закладів поєднували дві соціальні функції, одна з яких була пов'язана з навчанням, інша — з організацією і проведенням наукових досліджень. Ці дві функції перебували весь час у тісному зв'язку. Поєднання науки і навчання було важливим принципом вищої школи, який забезпечував їй подальший зв'язок з життям. Відомий учений К. А. Тимірязев, відзначаючи велику роль університетів у розвитку вітчизняної науки, писав, що вони були показниками руху науки в країні. Наукова робота була справою особистої ініціативи того чи іншого вченого, тож її зміст цілком залежав від його світогляду. Велике значення для розвитку науки у вітчизняних університетах мало створення факультетів, які до середини XIX ст. називалися «відділеннями». Розподіл на факультети зумовив розвиток багатьох галузей знань, а також сприяв створенню наукових шкіл.

Університети Наддніпрянської України організаційно сформувались у першій половині XIX ст. Становлення їх як наукових центрів мало характерні особливості. Харківський університет став осередком наукових досліджень у математиці, геології, географії, астрономії. Великого розмаху набули систематичні метеорологічні спостереження за територією Харківського навчального округу (Фойгт, К. 1859, с. 25). Реакція в галузі вищої освіти у другому десятилітті XIX ст. негативно позначилась і на розвитку науко-

¹ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 270.

вих досліджень. Лише з кінця 1820-х рр. Харківський університет почав відновлювати діяльність і до середини XIX ст. завдяки зусиллям прогресивно налаштованих професорів та викладачів став великим науковим центром південних губерній Російської імперії.

Рада університету вирішувала наукові питання, влаштовувала конкурси студентських творів, видавала праці викладачів університету та інших авторів. При університеті створювалися навчально-допоміжні заклади: обсерваторія, кабінети, лабораторії, ботанічний сад, клініки, анатомічний театр тощо. Бібліотеку університету заснував В. М. Каразін. 1804 р. він привіз до Харкова понад 3 тис. екземплярів різних книжок, які придбав за власні кошти й поклав в основу університетської бібліотеки.

У кінці 1810-х рр. в Харківському університеті створено кабінети, наприклад, нумізматичний при словесному відділенні філософського факультету. Його нумізматична колекція вже в першій половині XIX ст. була однією з найцінніших і найвідоміших в імперії. На відділенні природничих наук філософського факультету було створено фізичний, мінералогічний, ботанічний та зоологічний кабінети, астрономічну обсерваторію, хімічну лабораторію, кабінет природознавства, ботанічний сад. Дещо пізніше було відкрито технологічний, астрономічний кабінети. Чимало предметів і експонатів до них подарували харківські професори Т. Ф. Тимковський та І. С. Рижський. 1809 р. в дворі університету почалося будівництво метеорологічної обсерваторії. 1825 р. видатний ботанік, професор В. М. Черняєв відкрив ботанічний кабінет, пожертвувавши для нього власний гербарій, що містив 7 тис. видів рослин з різних країн світу. Відкривались і розширювались лабораторії й допоміжні заклади медичного факультету Харківського університету. Анатомічний театр і кабінет відкрито 1806 р., хірургічна університетська клініка почала функціонувати з 1814 р., а терапевтична — на рік пізніше¹.

Велике значення для розвитку гуманітарних наук в Харківському університеті мала наукова діяльність таких учених, як І. С. Рижський, Г. П. Успенський, І. І. Срезневський. В роботах професора російської мови І. С. Рижського було творчо систематизовано та узагальнено всі знання, накопичені в мовознавстві до початку XIX ст. Ці роботи багато років використовувались як навчальні посібники не лише в Харківському, а й в усіх інших університетах імперії. Особлива заслуга професора російської історії Г. П. Успенського полягає в тому, що він першим серед істориків XIX ст. почав висвітлювати питання не лише політичної історії, але й історії господарства, культури та побуту.

Професор слов'янознавства І. І. Срезневський розробляв проблеми історії, культури, побуту і традицій українського народу. За його ініціативи

¹ Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет / под ред. С. М. Короливского. Харьков: Издательство Харьковского университета, 1955. С. 22–23.

у 1830-х рр. виходили в світ журнал «Український альманах» та збірник «Запорізька старовина». Він заклав підвалини слов'янознавства в наукових колах Російської імперії, а також одним з перших висловив думку про те, що українська мова є самостійною, а не діалектом російської чи польської (Срезневский, И. И. 1834, ч. VI, октябрь). 1843 р. в актовій промові на урочистих зборах Срезневський констатував, що «наука піднесла Харків так, як промисловість Тулу і Ярославль та як торгівля Нижній Новгород і Одесу» (Данилевский, Г. П. 1866, с. 311–312).

Визначну роль у розвитку історичної науки на українських землях відіграв професор всесвітньої історії В. Ф. Цих, який рано пішов з життя, але встиг створити і в Харківському, й у Київському університетах ґрунт для власних наукових шкіл істориків. Їхньою властивістю була розробка теоретичних проблем історії. Найвидатнішим дореволюційним харківським філологом був О. О. Потєбня, який закінчив Харківський університет 1856 р. і працював у ньому до самої смерті. Його дослідження відіграли велику роль у вивченні проблем теорії літератури, мови, фольклору та етнографії (Стельмах, С. П. 2000, с. 61). Він став основоположником східнослов'янської діалектології та психологічної школи у філології, творцем синтаксису слов'янських мов. Великий внесок науковець зробив у вивчення структурних питань української мови. Йому належать роботи «Малорусское наречие», «Заметки о малорусском наречии» та інші. Також Потєбня працював над історією і художніми засобами української народної пісні¹. Найавторитетнішою постаттю фізико-математичного факультету Харківського університету на початковому етапі його існування був учений-енциклопедист Т. Ф. Осиповський, який відзначився дослідженнями з математики, фізики, астрономії та філософії. Його «Курс математики» за науково-теоретичним рівнем не поступався найкращим іноземним посібникам того часу й довгі роки використовувався для навчання студентів усіх університетів Російської імперії. Погляди та ідеї Осиповського справили значний вплив на таких майбутніх світил математичної науки, як М. В. Остроградський і М. І. Лобачевський². На високий науковий рівень дослідження з хімії в Харківському університеті були піднесені лише з 1840-х рр., коли туди прибув працювати професор О. І. Ходнев. У докторській дисертації він упритул підійшов до теорії хімічної будови речовин, що лежить в основі сучасної органічної хімії і яку видатний учений О. М. Бутлеров сформулював через три з половиною десятиліття після того. О. І. Ходнев довів, що каталітичні явища є звичайними хімічними реакціями взаємодії (Павленко, Ю. В. & Руда, С. П. & Хорошева, С. А. & Храмов Ю. О. 2001, с. 352).

¹ Харьковский государственный университет 1805–1980. Исторический очерк. Харьков: Вища школа. Издательство при Харьковском университете, 1980. С. 29.

² Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Багалея Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Харьков: Тип. Адольфа Дарре, 1906. С. 79.

Велика роль у розвитку хімії належить М. М. Бекетову. За спогадами сучасників, з його появою відбувся різкий перелом у житті кафедри хімії Харківського університету — в самому викладанні цієї науки та в постановці пов'язаних з нею наукових досліджень. Роки життя і діяльності Бекетова у Харкові ознаменувалися великими науковими досягненнями. Саме тут він зарекомендував себе основоположником фізичної хімії і вперше експериментально встановив та сформулював закон мас, які діють, — основний закон хімічної рівноваги. Також Бекетов створив основу алюмінотермії, що широко використовується в наш час у техніці, встановив зв'язок між неорганічною та органічною хімією, довівши умовність меж між ними (Хотинський, Е. С. 1950, с. 9).

Надзвичайно відданою науці людиною був харківський професор ботаніки В. М. Черняєв, який працював у Харківському університеті чотири десятиліття. Він з великим ентузіазмом вивчав рослинний світ Харківської та прилеглих до неї губерній і по праву вважається найкращим знавцем української флори в першій половині XIX ст. Його дослідження мали велику практичну користь, впливаючи на господарський розвиток краю. Оцінюючи наукову та громадську діяльність В. М. Черняєва, професор Ю. М. Прокудін підкреслював, що «він своїм підходом до вивчення вітчизняної флори на багато десятиліть випередив флористів і систематиків свого часу» (Прокудин, Ю. Н. 1953, с. 47).

В галузях геології, орогідрографії, гідрогеології, ґрунтознавства багато зробив у середині XIX ст. вихованець і професор Харківського університету Н. Д. Борисяк. Він уперше дав схему геологічної побудови Харківського артезіанського басейну. Значну увагу приділяв геологічному вивченню річок Дніпра, Дону, Північного Донця, їхніх притоків і можливості використовувати річкову воду для водопостачання таких міст, як Харків, Луганськ, Ростов та інші. Під час численних наукових експедицій по Харківській і сусідніх губерніях він знаходив і вивчав корисні копалини й ґрунти України. Напрями наукових досліджень, котрі розпочав Н. Д. Борисяк, продовжив ще один вихованець Харківського університету І. Ф. Леваковський, який започаткував геоморфологічний напрям досліджень, був видатним стратиграфом, а також дав першу орографічну характеристику рельєфу Лівобережної України. Наукову працю на медичному факультеті Харківського університету започаткував його перший декан, професор хірургії П. М. Шумлянський, який є одним із засновників вітчизняної гістології.

Помітну роль у розвитку наукової роботи серед харківських медиків відіграв професор анатомії, фізіології і судової медицини І. Д. Книгін. Аналізуючи наукову діяльність Харківського університету, слід відзначити університетську друкарню, що відігравала позитивну роль у поширенні наукових знань, культури і освіти. Її засновником був В. М. Каразін. 1803 р. він заку-

пив у Санкт-Петербурзі чотири друкарських верстати, котли, словолिवарні форми, фарби та інше обладнання. За перші п'ять років існування друкарня видала 65 книг, а в наступні п'ять років вона переживала розквіт, надрукувавши 143 книг і брошур (Посохов, С. И. 2014, с. 211). За допомогою періодичних видань університет демонстрував користь науки і популяризував наукові знання. Друкарня при Київському університеті теж почала функціонувати невдовзі після його відкриття, а саме з 1835 р. Попри суттєві проблеми, зокрема нестачу коштів, протягом дореформеної доби у ній було видано, за різними даними, від 150 до 400 одиниць назв монографій, брошур, журналів, підручників, посібників тощо.

Перші професори й викладачі університетів Наддніпрянської України видавали невелику кількість наукових досліджень і монографій. Це було пов'язано зі становленням університетів та потребою забезпечувати студентів підручниками й іншою навчальною літературою. Згодом професор став синонімом самостійного дослідника-спеціаліста, рушійної сили науки. Перші ж науково-педагогічні працівники не стільки самостійно розробляли науку, скільки поширювали наукові знання. Українська університетська наука тих часів була ще дуже молода, недосконала і до того ж значною мірою залежала від західноєвропейських учених. Вона ще не досягла тієї диференціації і спеціалізації, яка настала в майбутньому. Важливе місце в науково-літературній діяльності професорів займали актові промови, які вони традиційно виголошували на урочистих університетських зборах. В ході публічних виступів українські учені мали змогу популяризувати свої ідеї і отримувати їх оцінку з боку наукового товариства.

З початку існування Харківський та Київський університети залучали до наукової роботи вчителів гімназій і училищ своїх навчальних округів, виступаючи їхніми кураторами. Зібрані на місцях матеріали надсилалися до університетів, де професори опрацьовували й узагальнювали їх, а потім найважливіші з цих досліджень видавали у формі монографій, брошур і статей. Виданий 1804 р. Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам, закріплював право університетів доручати працівникам середніх освітніх закладів «проводити історичні, метеорологічні, топографічні і статистичні» досліді і спостереження, а також наставляти їх у цій роботі¹.

Професори й викладачі університетів, об'їжджаючи губернії свого навчального округу, не лише перевіряли виконані спостереження, але й самі приєднувалися до вивчення природи та населення краю. У звітах про інспекторські поїздки міститься великий матеріал про природні багатства регіонів, їхню історію, етнографію, мовознавство. 1832 р. Міністерство народ-

¹ Устав учебных заведений, подведомственных университетам [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 315.

ної освіти видало циркулярне розпорядження з ретельно розробленими інструкціями, за якими викладачі навчальних закладів у вільний від виконання обов'язків час мали складати описи природи своєї губернії, збирати ботанічні, зоологічні та мінералогічні колекції, проводити метеорологічні спостереження, а потім відправляти всі ці предмети й дані до Академії наук та університетів для подальшого опрацювання і дослідження¹. Так, з 1 червня по 15 серпня 1857 р. професор А. С. Рогович досліджував флору й фауну в Полтавській, Київській, Подільській і Волинській губ.² Отже, університети в особі їхніх професорів і викладачів організовували й координували наукову роботу на місцях.

Статутом 1804 р. встановлювалося, що Ради університетів раз на місяць мали проводити збори, на яких під головуванням ректора та за участі професорів проходили слухання щодо наукових творів, нових відкриттів, дослідів, спостережень і досліджень³. Тобто вже на початку існування вітчизняних університетів їхній професорсько-викладацький склад організовував засідання, що стали провісниками наукових семінарів, симпозіумів, конференцій тощо. Окрім того, в університетах почали формувати науково-дослідні теми. Найуспішнішим їх дослідникам вручали винагороди. Також наукова робота перших вітчизняних науково-педагогічних працівників полягала в підготовці та виголошенні так званих «актових промов» на загальних університетських зборах, котрі проводилися щорічно, і, як писав професор Д. І. Багалій, «сприяли зближенню університету з суспільством і водночас культивували в ньому науку, поширювали громадські прогресивні ідеї» (Багалій, Д. 2004). Статут 1835 р. загалом зберігав закріплені Статутом 1804 р. правила й вимоги ведення науково-дослідної роботи університетськими професорами і викладачами⁴. Іншим важливим науковим центром Наддніпрянської України став університет св. Володимира в місті Києві.

У дореформену добу XIX ст. відбувалося становлення системи наукових досліджень у цьому вищому навчальному закладі. Засновником київської історико-філологічної школи став перший ректор університету М. О. Максимович. З-під його пера вийшли наукові праці, присвячені історії Києва,

¹ Циркулярное предложение о том, чтобы предложено было преподавателям составлять описания естественных произведений [9 марта 1832 г.] // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1802–1834). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1866. Т. 1. Стб. 813–822.

² Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва). Ф. 16. Оп. 296. Спр. 108. Прощення проф. А. С. Роговича в Совет университета о разрешении ему командировки для изучения флоры и фауны ряда губерний. Арк. 1 (1857 р.).

³ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 275.

⁴ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 275.

козацько-селянських повстань 1730-х рр. і гайдамацьких рухів. Чималий внесок учений зробив і в становлення археології та етнографії на українських землях. Окрім того, М. Максимович був іще й одним з перших українських філологів. Він досліджував літературу Київської Русі, описував українські літературні пам'ятки, запропонував власну класифікацію слов'янських мов¹. М. Максимович був одним з найяскравіших учених-енциклопедистів в історії вітчизняної науки. Він вважається одним з фундаторів соціології та ботаніки в Україні.

Короткий період у стінах Київського університету працював видатний історик, етнограф, прозаїк, поет і громадський діяч М. І. Костомаров, послідовник «народницької школи». Вчений приділяв особливу увагу дослідженню української історії, зокрема козацтва, підготував до друку літописи С. Величка і Г. Грабянки. Також був одним з засновників соціології в Україні. Київський період діяльності вченого завершився 1847 р., після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, одним з провідних членів якого він був. Після арешту М. І. Костомаров отримав тривалий термін заслання до Саратова (Шип, Н. А. 1991, с. 22). Серед талановитих учених-істориків університету Св. Володимира дореформеної доби слід відзначити П. В. Павлова та В. Я. Шульгіна. Професор історії і теорії мистецтв П. В. Павлов належав до представників «державницької школи» в російській історіографії, а професор всесвітньої історії В. Я. Шульгін став автором першої монографії з історії Київського університету (Шульгін, В. Я. 1860).

Першим видатним правознавцем Київського університету був К. О. Неволін, який вважається одним з засновників юридичної науки в Російській імперії. Фундаментальною тритомною працею «Історія російських цивільних законів» (Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884, с. 131, 134) учений заклав паростки вітчизняної історичної школи в юриспруденції. К. О. Неволін зробив чималий внесок у становлення історії держави і права. Розвиток юридичної науки в Київському університеті також пов'язаний з іменем професора М. Д. Іванишева. Перу вченого, зокрема, належать перші в Російській імперії праці з давнього права українців, чехів, богемського і скандинавських народів. Посідаючи тривалий час посаду декана, М. Д. Іванишев уживав радикальних заходів для залучення наукових сил до роботи на факультеті й виховання наукових кадрів з-поміж випускників Київського університету (В. А. Незабитовський, О. В. Романович-Славатинський, Ф. І. Леонтович та ін.)².

Професор кримінального права С. І. Богородський належав до найкращих вітчизняних правознавців дореформеної доби. Він був автором двотомного

¹ Київський національний університет імені Тараса Шевченка : Незабутні постаті / Авт.-упор. О. Матвійчук і Н. Струк. К.: Світ успіху, 2005. С. 328.

² Історія Київського університету: 1834–1959 / Відп. ред. О. З. Жмудський. К.: Видавництво Київського університету, 1959. С. 242–243.

капітального дослідження з історії кримінального законодавства в Західній Європі XVIII ст., яке мало енциклопедичне значення в криминології. Наукові роботи професора міжнародного права В. А. Незабитовського відіграли важливу роль у становленні міжнародного права, зокрема щодо питання державної території та військового права. Цей учений створив школу послідовників на юридичному факультеті Київського університету¹. Сучасники високо цінували наукову діяльність професора кафедри політичної економіки та статистики, майбутнього міністра фінансів і очільника уряду Російської імперії М. Х. Бунге, який став фундатором Київської школи політичної економії². Завдяки зусиллям видатного вченого кафедра політичної економії та статистики Київського університету перетворилася на один з провідних центрів розвитку економічної науки в Російській імперії. Медичний факультет Київського університету почав функціонувати 1841 р.³ Його основною стала матеріальна, навчально-допоміжна й наукова база розформованої незадовго до того Віленської медико-хірургічної академії⁴.

За задумом міністра народної освіти С. С. Уварова, розвиток медичної науки і освіти мав зосереджуватись у двох центрах: у Москві — для північної половини Російської імперії, і в Києві — для південної її частини. А всі інші медичні факультети імператорських університетів мали стати для них допоміжними закладами⁵. Наприкінці 1844 р. в Київському університеті було відкрито терапевтичну й хірургічну клініки. Перший професор терапії медичного факультету Ф. Цициурін звітував, що за 1845–1846 навчальний рік у терапевтичній клініці перебували на стаціонарному лікуванні 168 хворих, а ще 502 осіб було обстежено та проконсультовано в її стінах. Хірургічною ж клінікою з часу її заснування і понад 40 років опікувався професор оперативної хірургії В. О. Караваєв. Саме цьому видатному вченому-практику, учню великого хірурга, анатома і педагога М. І. Пирогова належить головна роль у становленні й розбудові медичного факультету Київського університету.

В. О. Караваєв стояв біля витоків формування нових наукових напрямків у хірургії (ринопластики, оваріотомії) й анатомії, а також був одним із засновників вітчизняної офтальмології та історії української медицини.

¹ Історія Київського університету: монографія / І. В. Верба, О. В. Вербовий, Т. Ю. Горбань та ін.; кер. авт. кол. В. Ф. Колесник. К.: Київський університет, 2014. С. 67.

² Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В. В. Різун, М. С. Тимошук, А. Е. Конверський та ін. К.: Наша культура і наука, 2004. С. 79.

³ Об открытии медицинского курса в университете св. Владимира [4 декабря 1840 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). Стб. 128–129.

⁴ Историко-статистические записки об учёных и учебно-вспомогательных учреждениях императорского университета св. Владимира (1834–1884) / Под ред. В. С. Иконникова. К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. С. 166–169.

⁵ О дополнительном постановлении о медицинском факультете императорского Московского университета [7/19 декабря 1845 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1825–1855). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 2. Отд. 2 (1840–1855). Стб. 545.

Велике значення для розвитку медичної науки в Київському університеті мало спорудження анатомічного театру, що почав функціонувати через 12 років після відкриття медичного факультету. Його першим директором став професор анатомії О. П. Вальтер. Урочисте відкриття приміщення анатомічного театру, проектувальником якого став професор архітектури університету Св. Володимира О. В. Беретті, відбулося 25 жовтня 1853 р.¹ Також Вальтер 1860 р. заснував перше періодичне науково-медичне видання у Києві — щотижневик «Современная медицина»². Суттєво поліпшилася матеріальна база Київського університету і розширилися можливості науково-дослідної роботи на його медичному факультеті після спорудження 1859 р. поряд з головним навчальним корпусом нової міської лікарні на 200 ліжок³.

Науково-дослідну роботу з хімії в університеті св. Володимира започаткував професор І. М. Фонберг, який обладнав хімічну лабораторію. Ад'юнкт кафедри хімії Д. Н. Абашев був одним із небагатьох на той час фахівців з фізичної хімії у Російській імперії.

Першим професором астрономії та геодезії Київського університету був учень видатного вченого В. Я. Струве В. Ф. Федоров, який став засновником та першим очільником відкритої 1845 р. університетської астрономічної обсерваторії. Авторству професора мінералогії і геогнозії, відомого геолога і мандрівника, що брав участь у навколосвітній подорожі, Е. К. Гофмана належать перше геологічне дослідження південної частини Російської імперії й перший опис рельєфу та геологічної будови Києва (Крижановський, Л. А. 1935, с. 261, 262). Професор ботаніки Р. Е. Траутфеттер став засновником та першим директором ботанічного саду, закладеного 1841 р. за проектом архітектора В. І. Беретті поблизу корпусу університету. Будівництво оранжерей почалося 1846 р., а остаточно звели ботанічний сад 1853 р. Р. Е. Траутфеттер налагодив професійні контакти з ботанічними садами й науковцями-ботаніками багатьох міст Європи. Патріархом вітчизняного природознавства вважається професор мінералогії та геології Київського університету К. М. Феофілактів, який створив першу геологічну карту Київщини і поклав початок цілої нової епохи геологічного вивчення і картографування території України. Цей науковець стояв біля витоків вивчення гранітів України, зробивши першу в історії петрографії спробу типізації гранітів, з яких складається Український кристалічний масив, а також відкрив першу відому палеолітичну стоянку на українських землях.

¹ Краткий отчёт и речь, читанные в торжественном собрании императорского университета св. Владимира 10 июня 1854 года. К.: 1854. С. 5.

² Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира (1834–1884) / Под ред. В. С. Иконникова. К.: Тип. императорского университета св. Владимира, 1884. С. 89.

³ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 395. Спр. 12. Императорский университет им. Св. Владимира. Арк. 3, 34.

К. М. Феофілактов заклав основи гідрогеології в Україні та був одним з основоположників інженерної геології. Також учений брав активну участь в організації й роботі першого й наступних з'їздів дослідників природи Російської імперії. Найбільшою постаттю університету Св. Володимира дореформеної доби в математиці був професор прикладної математики І. І. Рахманінов, який зробив вагомий внесок у дослідження проблем механіки, гідравліки та геометрії. Особливої актуальності набули його дослідження з теорії відносного руху. Завдяки першому київському професору архітектури Ф. І. Меховичу в університеті Св. Володимира було засновано відразу три кабінети¹.

1834 р. почав існувати агрономічний кабінет, а 1837 р. відкрилися архітектурний і технологічний кабінети. Значно сприяли розвитку науково-дослідної роботи професорсько-викладацьких кадрів Київського університету історичні, красназавчі, археологічні й природознавчі наукові організації, що почали створюватись у 1830-х рр. Протягом 1835–1845 рр. в Києві функціонувало історичне і пам'яткоохоронне товариство «Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей», у роботі якого брали активну участь професори університету М. О. Максимович, В. Ф. Цих, С. Ф. Зенович, І. М. Данилович, С. М. Орнатський.

А з 1843 р. почала діяти «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія)», завдання якої полягало в пошуку, збиранні, вивченні й опублікуванні давніх юридичних актів, історичних документів та інших старожитностей. У ній працювали такі викладачі університету Св. Володимира, як М. Костомаров, М. О. Максимович, М. Д. Іванишев, О. Лазаревський, О. І. Ставровський, В. Ф. Домбровський, Т. Г. Шевченко та ін. Комісія видала фундаментальний багатотомний «Архів Південно-Західної Росії» і чотири томи «Пам'яток», до яких увійшли джерела з історії України XIII–XVIII ст., а також літописи С. Величка, Г. Грабянки, Самовидця та ін. Ці матеріали багато значили для вивчення минулого українського народу (Левицький, О. Й. 1893). За ініціативою професора права М. Д. Іванишева на основі документів, які збрала Київська археографічна комісія 1852 р., було створено Центральний архів давніх актів, опікувалось яким Правління університету Св. Володимира.

1851 р. при Київському університеті почала роботу «Комісія для опису губерній Київського навчального округу». Активну участь у ній брали місцеві професори К. Ф. Кесслер, Р. Е. Траутфеттер, К. М. Феофілактов, В. Ф. Федоров, М. Х. Бунге, О. С. Рогович, А. Метлинський та інші, які вважали краєзнавство важливою науковою дисципліною. Комісія складалася з природничо-історичного, географічного, статистичного та промислового відділень. Дослідження проводились у Київській, Подільській, Волинській,

¹ Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 278. Спр. 4. Імператорський університет ім. Святого Володимира. Арк. 14.

Чернігівській і Полтавській губ., а їх результатом стало опублікування чотирьох томів «Праць» протягом 1851–1861 рр. Наприкінці 1844 р. Рада Київського університету постановила видавати «Записки імператорського університета св. Володимира» — періодичний орган тиражем 400 екземплярів. Це видання виходило в чотирьох книгах (відповідно до кожного з наявних на той час університетських відділень — історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного і медичного), в яких друкувалися наукові розвідки професорів і викладачів університету¹.

Наприкінці дореформеної доби XIX ст., завдяки професурі університетів, почали регулярно проводитися з'їзди з різних галузей знань. Так, за ініціативи професора зоології університету св. Володимира К. Ф. Кеслера 1861 р. у Києві був організований Перший з'їзд природознавців Російської імперії². А у наступному році проведений Другий з'їзд природознавців. Головне завдання цих форумів полягало в розвитку та інтенсифікації науково-дослідних робіт в галузі природничих наук³.

Однією з форм організації наукової діяльності, яка почала активно поширюватися в Російській імперії у першій половині XIX ст., були наукові товариства. Ці установи створювалися за зразком передових країн Західної Європи та Північної Америки. На початку XIX ст. склалися передумови для колективних робіт, встановлення тісніших контактів між ученими. Статут 1804 р. передбачав створення при імператорських університетах наукових товариств, які поширювали б у суспільстві гуманітарні, природничі й точні науки⁴.

З розвитком в українських землях університетської освіти помітно активізувалась організація наукових товариств. Ці установи ставали головним осередком університетського наукового життя. Для наукових товариств першої половини XIX ст. характерна чітка спеціалізація: створювалися природничі, гуманітарні, технічні, сільськогосподарські та інші установи. Можна чітко виділити два типи наукових товариств — об'єднання, що працювали при університетах, та самостійні заклади. Невдовзі після відкриття Харківського університету його передова професура ініціювала створення при ньому наукового товариства. І 1812 р. було засновано установу під назвою «Харківське товариство наук», що ставила за мету «розповсюдження наук і знань як через наукові дослідження, так і через видання корисних для суспільства праць»⁵.

¹ Дерхархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 14. Уведомление Совету университетов об учреждении Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. Арк. 1–2 (1851 р.).

² I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г. // Университетские известия. 1861. № 1 (сентябрь). С. I–XXXIII.

³ Второй съезд естествоиспытателей в Киеве // Университетские известия. 1862. № 7–8. С. 1–72.

⁴ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 266.

⁵ Устав Харьковского общества наук [ноябрь 1812 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864.

«Товариство наук» складалося з двох відділень: природничого, де провадилися дослідження з фізики, хімії, природничих наук, медицини, механіки, та гуманітарного, де вивчалися давні й нові мови і літератури, історія та етнографія.

Наукові розвідки друкувались у щорічних збірниках. Перше засідання «Товариства наук» відбулось у березні 1813 р. Щорічно проводилось у середньому 5 засідань. Воно існувало безперервно до 1818 р., а потім іще на деякий час було відроджене 1824 р.¹

Провідну роль у діяльності цієї установи відігравали професори Харківського університету: Т. Осиповський, Г. Успенський, І. Срезневський, І. Шад, І. Каменський та інші. 1827 р. членами «Товариства наук» були 80 осіб, а в рік відродження — 52 особи. Це перше наукове товариство на території Наддніпрянської України проіснувало до 1830 р.² Статут 1835 р. суттєво коригував право університетів відкривати наукові товариства. На відміну від Статуту 1804 р., в новій редакції було зазначено, що Ради університетів могли засновувати лише наукові товариства, необхідні «для вдосконалення досліджень к певній галузі науки»³. Внаслідок цього виникло кілька вузькоспеціалізованих товариств. Зокрема, 1840 р. засновано «Товариство київських лікарів», провідну роль у діяльності якого відігравали професори-медики Київського університету. В січні 1861 р., завдяки зусиллям професора Харківського університету В. Ф. Грубе, було відкрито «Харківське медичне товариство». Першим його очільником став харківський професор Д. П. Лямбль, а серед його членів значилося багато інших професорів університету: Ф. К. Альбрехт, Ф. І. Ган, Є. С. Гордеєнко, К. О. Демонсі, Д. П. Лямбль, Л. С. Ценковський, Л. Л. Гіршман, В. Ф. Грубе, І. К. Зарубін та інші (Петров, П. Т. 1965, с. 18–19).

Міністр народної освіти А. В. Головнін скаржився, що протягом дореформеного періоду кількість наукових товариств була дуже обмеженою, і більша їх частина діяла в Москві й Санкт-Петербурзі, тоді як в інших частинах Російської імперії їх було зовсім мало (Головнін, А. В. 1865, с. 59). Але навіть діяльність тих поодиноких наукових товариств, що існували в першій половині XIX ст., підготувала фундамент для масштабних наукових досліджень вітчизняних учених у наступні роки. Важко переоцінити роль цих установ, що об'єднували передових учених-ентузіастів і ставали самостійними науковими центрами, в поширенні та популяризації серед населення «практичних» знань.

Т. 1. Стб 730, 733; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 2017 Харківське історико-філологічне товариство (1808–1876 рр.) Оп. 1. Спр. 1. (1081 спр.).

¹ Устав Харьковского общества наук [ноябрь 1812 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 730, 733; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 2017 Харківське історико-філологічне товариство (1808–1876 рр.) Оп. 1. Спр. 1. (1081 спр.).

² История Харьковского общества наук // Труды Общества наук, состоящего при императорском Харьковском университете. Харьков, 1817. Т. 1.

³ Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 годов. СПб.: Типография Санкт-Петербургской тюрьмы, 1901. Стб. 147.

Функціонування наукових товариств полягало в безпосередній організації досліджень, проведенні красзнавчих експедицій, регулярних засідань, на яких вислуховувались і обговорювались тематичні доповіді, виданні часописів і збірників праць, читанні публічних лекцій, організації виставок тощо. Інститут наукових товариств, що пройшов становлення у першій половині XIX ст., залишався однією з провідних форм організації наукових досліджень. Реакційна політика царського уряду, що негативно позначалася на розвитку вищої освіти Російської імперії, зачепила й наукову діяльність. Так, 1824 р. міністр народної освіти, консервативно налаштований А. С. Шишков запропонував ужити певних заходів, щоб розвиток вітчизняної науки був «очищений від усіляких сторонніх і шкідливих мудрувань»¹. Але ставлення можновладців до науки почало поступово змінюватися за часів царювання Миколи I. Тодішній розробник імперських ідеологічних доктрин, міністр народної освіти С. С. Уваров усвідомлював роль наукового прогресу.

На його думку, вектор розвитку російської науки мав бути спрямований на те, щоб, «зберігаючи всі вигоди європейського просвітництва, просувати наукове життя Росії нарівні з іншими націями», але водночас повинен був дотримуватись і самобутності, яка базується «на власних засадах і відповідає потребам народу і держави» (Уваров, С. С. 1864, с. 75–76). Та лише в середині 1850-х рр., після тяжкої й болісної поразки у Кримській війні, коли спливла на поверхню науково-технічна відсталість Російської імперії, царський режим нарешті повністю усвідомив, що розвиток науки є на часі. Майже одразу після приходу до влади нового імператора Олександра II почали згортатися численні реакційні заходи його попередника Миколи I. Стосувалося це й освіти і науки, важливість розвитку яких почали підкреслювати провідні можновладці. Так, уже наприкінці 1855 р. міністр народної освіти О. С. Норов під час ревізійної поїздки по університетах говорив: «Наука, панове, завжди була для нас однією з найважливіших потреб, але тепер вона перша»².

Таким чином, до середини XIX ст. виникала і сформувалася нова корпорація працівників — науковці. 1852 р. міністр народної освіти П. О. Ширинський-Шихматов заявив, що державні службовці по науковій та навчальній частині «є особливим станом службовців» і «назва учених належить їм як за сутністю і родом занять, так і за самими умовами призначення їх на службу по цій частині, оскільки для цього вони зобов'язуються або мати науковий ступінь, або підлягають спеціально встановленим випробуванням для підтвердження своїх знань та здатності викладати» (Цит. за: Соболева, Е. В. 1983, с. 36).

¹ Предложение Главному правлению училищ министра народного просвещения Шишкова [11 декабря 1824 г.] // Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1802–1834). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1866. Т. 1. Стб. 535.

² Отчёт министра народного просвещения за 1855 год // Журнал Министерства народного просвещения. 1856. Июнь (№ 6). Отд. I. С. 162.

На законодавчому рівні звання «вчений» у Російській імперії було закріплено лише 16 квітня 1862 р., коли найвищий законодавчий орган Російської імперії Державна рада видав попередньо затверджену підписом Олександра II постанову «По питанню про те, кого слід розуміти під назвою “учених”...». У цьому нормативно-правовому документі роз’яснювалося, що «під назвою учених... маються на увазі: а) ті, хто отримав від одного з російських університетів наукові ступені доктора, магістра або кандидата наук і звання дійсного студента по різних факультетах, а також ті, хто має ступені: доктора медицини, лікаря, магістра фармації, магістра ветеринарних наук, провізора і ветеринара; б) ті, хто закінчив курс у колишньому Педагогічному інституті зі званням старших і молодших учителів гімназій, або ті, хто отримав таке звання за результатами спеціального іспиту; в) ті особи, які стали відомими завдяки власним творам і визнані гідними отримати звання учених за рішенням університетів, академій та наукових товариств»¹.

Учені постійно намагалися донести до можновладців значущість науки для життя суспільства й держави, а також привернути увагу до її потреб. Зокрема, одним з ініціаторів таких закликів був М. І. Костомаров, який наголошував на корисності розвитку наукових знань для соціального прогресу і зростання добробуту населення². Але імператорські чиновники далеко не завжди повертались обличчям до наукової галузі та її працівників.

Отже, українська наука зароджувалась у вкрай несприятливих умовах. На розвиток дослідницької роботи професорсько-викладацьких кадрів університетів негативно впливали різні фактори: відсутність науково-дослідної інфраструктури, недостатнє фінансування, брак лабораторій, клінік, бібліотек, обсерваторій тощо. Водночас внутрішня структура університетів, а саме поділ на факультети, сприяла і багато в чому зумовила формування нових галузей знань. На розвиток науки в Наддніпрянській Україні у дореформену добу XIX ст. впливали принципові політичні й соціально-економічні суперечності того часу. Брак висококваліфікованих наукових кадрів, хронічне недофінансування та слабка матеріальна база університетів суттєво заважали масштабним науковим дослідженням. У цих умовах науку розвивали ентузіасти. Українські вчені брали активну участь у створенні та діяльності наукових товариств. Науково-дослідна робота членів цих установ була орієнтована на задоволення практичних потреб промисловості, сільсько-го господарства, охорони здоров’я, розвитку освітнього рівня населення.

Розвиток української науки, вдосконалення форм її організації відбувалися нерівномірно, переживаючи періоди спаду й піднесення. Аналіз держав-

¹ По вопросу о том, кого следует разуметь под названием «учёных», детям которых принадлежит право вступления в гражданскую службу [16 квітня 1862 г.] // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864). СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. Стб. 744. (Стб. 743–745).

² Санкт-Петербургские ведомости. 1861. № 237. С. 3.

них заходів щодо керівництва наукою, системи підготовки наукових кадрів, удосконалення форм наукової діяльності засвідчує, що вирішення цих важливих проблем перебувало в тісному зв'язку з зовнішньою і внутрішньою політикою царського уряду. Але, попри складні умови, прогрес української науки був неухильним і постійним. Вона почала набирати силу, зростала кількість учених, перетворювалася на національну за складом, що сприяло зародженню, формуванню й становленню вітчизняних наукових шкіл та їх подальшому розвитку.

Багалій, Д. 2004. *Вибрані праці*. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Ч. 1. (1802–1815 гг.). Харків: Видавництво НУА.

Владимирский-Буданов, М. Ф. 1884. *История императорского университета св. Владимира*. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. Киев: Тип. Императорского университета св. Владимира.

Головнин, А. В. 1865. *Обзор деятельности Министерства народного просвещения и подведомственных ему учреждений в 1862, 63 и 64 годах*. Санкт-Петербург.

Данилевский, Г. П. 1866. *Украинская старина*. Харьков.

Крижановський, Л. А. 1935. До історії геолого-мінералогічних дисциплін в Київському університеті за 100 років. *Розвиток науки в Київському університеті за 100 років*. Київ: Вид. КДУ. С. 260–280.

Левицкий, О. И. 1893. *Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843–1893). Историческая записка о её деятельности*. Киев: Кульженко.

Павленко, Ю. В. & Руда, С. П. & Хорошева, С. А. & Храмов, Ю. О. 2001. *Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах*. Київ: Академперіодика.

Павлова, Г. Е. 1990. *Организация науки в России в первой половине XIX в.* Москва: Наука.

Петров, П. Т. 1965 К истории Харьковского научного медицинского общества. *100-летие Харьковского научного медицинского общества, 1861–1961*. Киев. С. 18–19.

Пирогов, Н. И. 1985. *Избранные педагогические сочинения*. Москва.

Погребинский, А. П. 1954. *Очерки истории финансов дореволюционной России*. Москва.

Посохов, С. И. 2014. *Университет и город в Российской империи (вторая половина XVIII — первая половина XIX вв.)*. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина.

Прокудин, Ю. Н. 1953. *Выдающийся русский ботаник XIX столетия В. М. Черняев*. Харьков: Изд. Харьковского государственного университета.

Рождественский, С. В. 1902. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902*. Санкт-Петербург.

Соболева, Е. В. 1983. *Организация науки в пореформенной России*. Ленинград: Наука.

Срезневский, И. И. 1834. Взгляды на памятники украинской народной словесности. *Учёные записки императорского Московского университета*. Ч. VI. Октябрь.

Стельмах, С. П. 2000. Становлення професорської корпорації в Харківському університеті на початку XIX ст. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Історія. Вип. 47. С. 60–65.

Уваров, С. С. 1864. *Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843)*. Санкт-Петербург: Тип. Императорской АН.

Фальборк, Г. & Чарнолуцкий, В. 1899. *Народное образование в России*. Санкт-Петербург.

Фойгт, К. 1859. *Историко-статистические записки об императорском Харьковском университете, его заведениях от основания университета до 1859 года*. Харьков.

Хотинский, Е. С. 1950. *Академик Николай Николаевич Бекетов. Очерк о жизни и деятельности*. Харьков: Харьковское книжно-газетное изд-во.

Шип, Н. А. 1991. *Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк*. Киев Наукова думка.

Шульгин, В. Я. 1860. *История университета св. Владимира*. Санкт-Петербург: Рюмин.

Bahalii, D. 2004. *Vybrani pratsi [Selected Works]*. Т. 3. Опыт історії Хар'ковського університету (по неізданим матеріалам). Kharkiv: Vydavnytstvo NUA. [in Ukrainian]

Vladimirskij-Budanov, M. F. 1884. *Istorija imperatorskogo universiteta sv. Vladimira [History of the Imperial University of St. Vladimir]*. Т. 1. Universitet sv. Vladimira v carstvovanije imperatora Nikolaja Pavlovicha. Kiev: Tip. imperatorskogo universiteta sv. Vladimira. [in Russian]

Golovnin, A. V. 1865. *Obzor dejatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshhenija i podvedomstvennyh emu uchrezhdenij v 1862, 63 i 64 godah [Review of the Activities of the Ministry of Public Education and its Subordinate Institutions in 1862, 63 and 64]*. Sankt-Peterburg. [in Russian]

Danilevskij, G. P. 1866. *Ukrainskaja starina [Ukrainian Antiquity]*. Har'kov. [in Russian]

Kryzhanovskij, L. A. 1935. Do istorii heoloho-mineralohichnykh dystsyplyn v Kyivskomu universyteni za 100 rokiv [To the History of Geological and Mineralogical Disciplines at the Kyiv University for 100 Years]. *Rozvytok nauky v Kyivskomu univerysteti za 100 rokiv*. Kyiv: Vyd. KDU. S. 260–280. [in Ukrainian]

Levickij, O. I. 1893. *Pjatidesjatiletie Kievskoj komissii dlja razbora drevnih aktov (1843–1893). Istoricheskaja zapiska o ejo dejatel'nosti [Fiftieth Anniversary of the Kiev Commission for the Analysis of Ancient Acts (1843–1893). Historical Note about Its Activities]*. Kiev: Kul'zhenko. [in Russian]

Pavlenko, Yu. V. & Ruda, S. P. & Khorosheva, S. A. & Khramov, Yu. O. 2001. *Pryrodoznavstvo v Ukraini do pochatku XX st. v istorychnomu, kulturnomu ta osvithnomu kontekstakh [Natural Science in Ukraine to the Beginning of the XX Century. in Historical, Cultural and Illuminating Contexts]*. Kyiv: Akademperiodyka. [in Ukrainian]

Pavlova, G. E. 1990. *Organizacija nauki v Rossii v pervoj polovine XIX v. [Organization of Science in Russia in the First Half of the 19th Century]*. Moskva: Nauka. [in Russian]

Petrov, P. T. 1965. K istorii Har'kovskogo nauchnogo medicinskogo obshhestva [On the History of the Kharkov Scientific Medical Society]. *100-letie Har'kovskogo nauchnogo medicinskogo obshhestva, 1861–1961*. Kiev. S. 18–19. [in Russian]

Pirogov, N. I. 1985. *Izbrannye pedagogicheskie sochinenija [Selected Pedagogical Works]*. Moskva. [in Russian]

Pogrebinskij, A. P. 1954. *Oчерки истории финансов дореволюционной России [Essays on the History of Finance in Pre-Revolutionary Russia]*. Moskva. [in Russian]

Posohov, S. I. 2014. *Universitet i gorod v Rossijskoj imperii (vtoraja polovina XVIII — pervaja polovina XIX vv.) [University and City in the Russian Empire (Second half of the 18th — First Half of the 19th Centuries)]*. Har'kov: HNU imeni V. N. Karazina. [in Russian]

Prokudin, Ju. N. 1953. *Vydajushhijsa russkij botanik XIX stoletija V. M. Chernjaev [An Outstanding Russian Botanist of the 19th Century V. M. Chernyaev]*. Har'kov: Izd. Har'kovskogo gosudarstvennogo universiteta. [in Russian].

Rozhdestvenskij, S. V. 1902. *Istoricheskij obzor dejatel'nosti Ministerstva narodnogo prosveshhenija. 1802–1902 [Historical Review of the Activities of the Ministry of Public Education. 1802–1902]*. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Soboleva, E. V. 1983. *Organizacija nauki v poreformennoj Rossii [Organization of Science in Post-Reform Russia]*. Leningrad: Nauka. [in Russian].

Sreznevskij, I. I. 1834. *Vzgljady na pamjatniki ukrajinskoj narodnoj slovesnosti [Views on the Monuments of Ukrainian Folk Literature]*. *Uchjonye zapiski imperatorskogo Moskovskogo universiteta*. Ch. VI. Oktjabr'. [in Russian].

Stelmakh, S. P. 2000. *Stanovlennia profesorskoj korporatsii v Kharkivskomu universyteti na pochatku XIX st. [Formation of a Professorial Corporation at Kharkiv University on the Cob of the 19th Century]*. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorija*. Vyp. 47. S. 60–65. [in Ukrainian].

Uvarov, S. S. 1864. *Desjatiletie Ministerstva narodnogo prosveshhenija (1833–1843) [Decade of the Ministry of Public Education (1833–1843)]*. Sankt-Peterburg: Tip. Imperatorskoj AN. [in Russian].

Fal'bork, G. & Charnoluskij, V. 1899. *Narodnoe obrazovanie v Rossii [Public Education in Russia]*. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Fojgt, K. 1859. *Istoriko-statisticheskie zapiski ob imperatorskom Har'kovskom universitete, ego zavedenijah ot osnovanija universiteta do 1859 goda [Historical and Statistical Notes about the Imperial Kharkov University, its Institutions From the Founding of the University until 1859]*. Har'kov. [in Russian].

Hotinskij, E. S. 1950. *Akademik Nikolaj Nikolaevich Beketov. Oчерk o zhizni i dejatel'nosti [Academician Nikolai Nikolaevich Beketov. Essay on Life and Work]*. Har'kov: Har'kovskoe knizhno-gazetnoe izd-vo. [in Russian].

Ship, N. A. 1991. *Intelligencija na Ukraine (XIX v.): Istoriko-sociologicheskij очерk [Intelligentsia in Ukraine (XIX Century): Historical and Sociological Essay]*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].

Shul'gin, V. Ja. 1860. *Istorija universiteta sv. Vladimira [History of St. Vladimir University]*. Sankt-Peterburg: Rjumin. [in Russian].

УДК 272:94(477+470)«1864/1914»
DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248455

Г. М. Надтока

ORCID: 0000-0002-6479-5469

Київський університет імені Бориса Грінченка

І. С. Тарнавський

ORCID: 0000-0002-5828-286X

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

І. В. Горпинченко

ORCID: 0000-0003-2223-5559

Київський університет імені Бориса Грінченка

H. Nadtoka

Borys Grinchenko Kyiv University

I. Tarnavskyy

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

I. Horpynchenko

Borys Grinchenko Kyiv University

«ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» ТА РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1864–1914 РР.)

*«Polish Question» and the Roman Catholic Church
in Ukrainian Lands in the Russian Empire (1864–1914)*

Ґрунтуючись на масиві змістовних джерел вітчизняних архівів, Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург), а також на матеріалах тогочасної преси, автори відтворили основні етапи й тенденції в еволюції «польського питання» у хронологічних межах після повстання 1863 р. і до Першої світової війни. З'ясовано, що, витримавши репресії царизму, особливо в перше постповстанське десятиріччя, польській людині на українських землях у складі Російської імперії вдалося зберегти національну ідентичність та за ідеологічної підтримки Римсько-католицької церкви розгорнути національне відродження. Його активна фаза припала на 1905–1907 рр. і в латентних формах тривала за часів реакції до початку Першої Світової війни. Причини поразки асиміляторської політики царського уряду та нароцнення польського визвольного потенціалу були пов'язані також з лояльним ставленням до польської боротьби з боку місцевого українського населення, особливо Правобережної України.

Ключові слова: «польське питання», Римсько-католицька церква (РКЦ), українські землі у складі Російської імперії, асиміляторська політика, «розполячення костьолу», польське національне відродження.

The study is dedicated to clarifying the essence of the «Polish question» in secular and confessional terms and its evolution in Ukrainian lands under the rule of the Russian Empire in the period between the Polish Uprising of 1863 and the First World War.

The combination of the Polish secular and Polish confessional (Roman Catholic) directions of the national liberation movement, that is, in a certain sense, of two independent problems, in the presented article is relevant due to several circumstances. Firstly, the Poles retained the status of the main representatives of the Roman Catholic Church in Ukraine. Secondly, represented mainly by Poles, the RCC objectively became the ideological and organizational center of the Polish national revival. Thirdly, under severe repression, the RCC in Ukraine was revived primarily by the efforts of Poles and in synchrony with the Polish liberation movement.

Based on a broad range of the sources from national archives, namely the Russian State Historical Archive (located in St. Petersburg) and archival press materials of that time, the main stages and trends in the evolution of «Polish question» have been reconstructed within a chronological framework from 1863 to 1914. Within the author's concept of patterns of Polish People struggle for national liberation, it has been revealed that having endured the troublesome tsarist repressions, especially in the first post-revolt decade, Polish society in Ukrainian lands under the rule of the Russian Empire managed to preserve its national identity and to start the process of national revival with the ideological support of the Roman Catholic Church. Its active phase occurred in 1905–1907 and lasted in latent forms during the reaction before the beginning of the First World War.

The historical events of the period demonstrated the failure of all the models of coexistence with the Poles implemented in Russia: repressive, restrictive and compromising (pacifying) models. The reasons for the failure of tsarist government assimilation policies and, at the same time, for raising Polish liberation capacity-building potential were also caused by the loyal attitude from the local people to the Polish struggle, especially in the Right-Bank Ukraine.

Keywords: «Polish question», Roman Catholic Church, Ukrainian lands under Russian Empire, assimilation policies, «depolonization of Church», Polish national rebirth.

Джерельною базою статті стали актові, наративні, інформаційно-тлумачні та інші документальні матеріали з Центрального державного історичного архіву в м. Києві, державних архівів Одеської області та м. Кам'я-

нець-Подільського, Російського державного історичного архіву в м. Санкт-Петербурзі. Йдеться про укази, постанови, розпорядження, звіти, листування представників світської й церковної влади та ін. Разом з матеріалами тогочасної преси вони забезпечують можливість комплексного дослідження заявленої теми.

В роботі задіяні як загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, систематизація та ін.), так і спеціальні історичні *методи*, зокрема проблемно-хронологічний, історіографічний, ретроспективний. Керуючись *принципами* об'єктивності та історизму, автори статті прагнули дотримуватись ідеологічної незаангажованості дослідження. Основу *авторської концепції* становить теоретичне положення про історичну закономірність польського національно-визвольного руху, в тому числі на українських землях у складі Російської імперії.

Цілісний аналіз польського світського та польського конфесійного (римсько-католицького) напрямів національно-визвольного руху, тобто в певному розумінні двох самостійних проблем, є актуальним і закономірним з огляду на кілька обставин. По-перше, поляки зберігали статус головного репрезентанта Римсько-католицької церкви в Україні. Тільки на Правобережжі 1909 р. проживало, за підрахунками Йоахіма Бартошевича, понад 420 тис. поляків (Bartoszewicz, J. 1912, s. 13–18; Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 52–53). При цьому наприкінці століття (1897 р.) в самій лише Луцько-Житомирській єпархії до Римсько-католицької церкви (далі — РКЦ) загалом належало близько 603 тис. осіб (Шмурло, Е. & Барсов, Н. 1895, с. 739–740). По-друге, представлена переважно поляками, РКЦ об'єктивно стала ідеологічним та організаційним центром польського національного відродження. По-третє, зазнавши жорстоких репресій, РКЦ в Україні відроджувалася передусім зусиллями поляків і фактично синхронно з польським визвольним рухом (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 52–53).

Історіографія цієї проблеми в означених хронологічних межах була започаткована в XIX ст. і перебувала у тісному зв'язку з проблематикою українського національного відродження. М. Драгоманов, акцентуючи на закономірності боротьби поляків за відновлення своєї державності, писав у відомій праці «Чудацькі думки про українську національну справу» про те, що до польського повстання 1863 р. Росія застосовувала проти підкорених народів радше політично-адміністративний централізм, а після повстання — централізм національний. Нова політика, зокрема щодо поляків, супроводжувалася «обрусенієм» під гаслом: «Чому ми не мусимо й не можемо робити того в Польщі, що Франція робить в Ельзасі, а Пруссія в Познані?» (Драгоманов, М. 1991, с. 533). Безперспективність такої політики М. Драгоманов убачав у рішучій «відрубності» польської національності від «московської», яка «чується не в учених кабінетах, а повсюди в житті і маніфестується всякими

способами серед польських мужиків, як і серед панів та літераторів» (Драгоманов, М. 1991, с. 538).

Пізніше спробу розкрити анатомію історичного протистояння росіян і поляків зробив відомий філософ М. Бердяєв. У статті «Російська і польська душа», спрощено називаючи це протистояння «сваркою у слов'янській родині», М. Бердяєв цілком об'єктивно зазначав: «Польська держава була роздавлена і розірвана, але польська душа збереглася... Велике духовне піднесення... відбулося уже після загибелі польської держави». М. Бердяєв навіть схилився до думки, що «немає в світі народу з таким напруженим національним почуттям» (Бердяєв, Н. 1990, с. 139–141). Складність польського питання для Росії, за визначенням М. Бердяєва, полягала в тому, що поляки «абсолютно не піддавалися асиміляції». Натомість їх месіанізм, на відміну від «корисливого російського месіанізму», оцінювався як «жертвний» (Бердяєв, Н. 1990, с. 139–141). Вирішальну причину взаємного поборювання М. Бердяєв убачав у внутрішньослов'янському зіткненні православної та католицької душі, «Сходу і Заходу». Польська і російська душі, на думку філософа, мають примиритися, передусім, у формі примирення латино-католицької та православної культур (Бердяєв, Н. 1990, с. 139–140).

Гостро національна й гостро конфесійна тема швидко перекочувала в історіографію й набула різних інтерпретацій. Так, діючи в рамках концепції «державного та церковного націоналізму», низка дослідників в імперії на початку ХХ ст. пов'язувала польські антиурядові виступи з «невдячністю» поляків за початково надані їм «привілеї» у самоврядуванні. Так, К. О. Скроховський (Непогрішимий) оцінював повстання 1830 та 1863 рр. як прояв «бунтарства» поляків і підступності місцевого римсько-католицького духовенства. Підкреслюючи етноконфесійну природу повстання, автор уживав щодо ксьондзів термін «польське духовенство» (Скроховский, К. 1900, с. 321, 371).

З епохами лібералізації суспільного життя в Російській імперії пов'язував повстання поляків та їх підтримку з боку католицького духовенства Т. І. Буткевич. Йдеться про доповстанську, міжповстанську епохи та час віросповідної свободи після квітневого царського маніфесту 1905 р. Закономірність такої фазової активізації визвольної боротьби дослідник пояснював, зокрема, стратегічними завданнями польської католицької місії, яка не вдовольнялася наданими полякам «привілеями» (Буткевич, Т. 1907, с. 3, 8, 30).

Так само на початку ХХ ст. в публіцистиці було актуалізовано й російську великодержавну ідею розколу чи штучного дистанціювання Римсько-католицької церкви від польського визвольного руху. Як одну з форм реалізації цього політичного задуму політики й науковці розглядали так зване «розполячення костюлу» шляхом упровадження російської мови в католицьке богослужіння (Чихачев, Д. 1913).

Популярною в тогочасній російській історичній літературі стала й тема взаємодії польського та українського національно-визвольних рухів, зокрема визначальної ролі польської інтелігенції в посиленні так званого «південно-руського сепаратизму» й використання його як інструменту «ослаблення Російської імперії» (Стороженко, А. 1911; Щеголев, С. 1912).

Означена проблематика культивується й у сучасних російських наукових працях. Разом з тим, помітною ознакою нових досліджень стає загалом визнання об'єктивної обумовленості «польського питання» в Російській імперії, зміст якого наповнювала передусім ідея відродження польської держави (Голубев, С. 1993; Горизонтов, Л. 1999; Мацузато, К. 2000).

Послідовне концептуальне обстоювання цієї стратегії притаманне польській історіографії. Так, розглядаючи «польську народну автономію» як перший крок до цілковитого суверенітету, Є. Старчевський наголошував, що необхідно відродити національну світську школу за участі духовенства в навчальному процесі (Starczewski, E. 1917, s. 12, 37, 41). Аналіз демографічних, економічних, конфесійних та інших ресурсів поляків на Правобережжі України навів Й. Бартошевич. Щоправда, вирішення «польського питання» дослідник уявляв у широкому сенсі — як відродження Польщі в історичних кордонах Речі Посполитої, а Правобережжя разом з Литвою тлумачились як «забрані провінції» (Bartoszewicz, J. 1912, s. 1–2).

У сучасній польській літературі домінує історично обґрунтована концепція, за якою «польське питання» в Росії — це питання визволення поневоленого народу (Małeckı, J. 1991; Wereszycki, H. 1990; Zasztowt, L. 1997). Аналогічний концептуальний зміст мають праці, що з'явилися в новітній українській історіографії. Вони присвячені трансформації правового статусу, системі управління та громадській діяльності РКЦ на Правобережній Україні (Хитровська, Ю. 2011), ролі поляків в етнополітичних процесах на українських землях початку ХХ ст. (Калакура, О. 2007), конфесійній та соціальній діяльності римсько-католицького духовенства в Україні (Буравський, О. 2004; Баковецька, О. 2015) та в цілому дискримінаційній національній політиці Росії (Щербак, Н. & Щербак, М. 1997).

Мета дослідження — з'ясувати сутність «польського питання» в світському й конфесійному вияві та його еволюції на українських землях у складі Російської імперії між польським повстанням 1863 р. та Першою Світовою війною.

Аналіз матеріалу в означених хронологічних межах дав змогу виявити основні етапи в еволюції «польського питання» на українських землях у складі Російської імперії. Перший її етап охоплює 1864 р. — середину 1870-х рр. і характеризується викликаною польським повстанням жорсткою репресивною політикою, що суттєво змінила статус, ресурси та можливості РКЦ і польської людності в імперії.

У розпорядженні російської державної скарбниці опинились усі землі й майно церкви. Про масштаби експропріації свідчить, зокрема, те, що до повстання в розпорядженні однієї лише Кам'янецької римсько-католицької єпархії налічувалося близько 2 млн руб., включаючи доходи від капіталів у державному та комерційному банках, у приказі соціального нагляду, в комісії погашення боргів¹. Духовенство перевели на державне утримання. Зокрема, ксьондзи отримували щорічно заробітну плату від 280 до 400 руб., тобто подібну до православного духовенства². За перший рік після повстання 1863 р. було закрито 114 із 197 монастирів (Бовуа, Д. 1998, с. 315). Бувало так, що до одного костьолу приписували одразу «куратів» (наставників) кількох «націй». Так, до одеського міського костьолу були прикріплені курати поляків, німців, італійців та французів³. Римсько-католицька церква в імперії, віднесена до розряду «терпимих конфесій», втратила автономні права і стала де-факто одержавленою інституцією (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 53).

Новому статусу відповідали й зміни в управлінні церквою. Єпископи, яких представляв на посаду Папа, приступали до обов'язків після перевірки в Міністерстві внутрішніх справ та затвердження з боку імператора. Членів Консistorії призначали єпископами за погодженням з Урядом. При цьому секретарів Консistorій, через яких проходила вся ділова, зокрема таємна документація, могли призначати «не тільки з числа осіб католицького віросповідання». Окрім того, всі духовні особи були зобов'язані скласти присягу на вірність державі за законами імперії⁴.

З огляду на розгортання російської дискримінаційної політики Римська курія розірвала дипломатичні відносини з Росією. З 1866 по 1894 рр. у Ватикані не було російського посольства.

Репресивна політика царизму після 1863 р. була спрямована передусім проти польської еліти. За підрахунками Б. Миронова, під час так званої «чистки польського шляхетства» близько 200 тис. осіб втратили дворянський статус (Миронов, Б. 2000, с. 39). Значна частина шляхти прийняла православ'я, а безземельні шляхтичі-католики задовольнялися другорядними посадами в поліції, судах і повітових органах влади (Бовуа, Д. 1998, с. 207, 216).

Тривалу дискримінаційну урядову політику повною мірою відчували й інші верстви польського населення, щодо яких було застосовано насильницьку русифікацію. Поступово в 1860–1880-ті рр. польську мову витіснили з народної школи, а справу початкової освіти майже цілком передали пра-

¹ Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 821. Оп. 1. Д. 1000. Состояние капиталов Каменецкой епархии. Л. 36.

² Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 2887. О выдаче содержания римо-католическому духовенству. Арк. 128–129.

³ Держархів Одеської обл. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 2887. О выдаче содержания римо-католическому духовенству. Арк. 124–125.

⁴ РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 81. Порядок управления РКЦ. Л. 3–5 об.

вославним церковно-парафіяльним школам (ЦПШ). 1866 р. Київський генерал-губернатор О. П. Безак заборонив полякам розмовляти рідною мовою в навчальних закладах (Поліщук, Ю. 2008, с. 157). Навіть питання прийняття на навчання в римсько-католицьку семінарію вирішувалося на рівні губернатора¹. При цьому допуск до духовної служби іноземним проповідникам, передусім католикам, було заборонено² (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 53).

У пошуках «шляхів вирішення» назрілого «польського питання» російська влада розглядала й варіант «розполячення костьолу». Йшлося про запровадження російської мови в римсько-католицьке богослужіння. Ця ідея з'явилася відразу після польського повстання 1863 р., але вже 1868 р. царський уряд відкинув запропонований проєкт як такий, що «загрожував поширенням католицької пропаганди» (Винтер, Э. 1964, с. 325). Противники «розполячення костьолу» на чолі з І. С. Аксаковим пояснювали свою позицію тим, що «жива російська мова ксьондза та орган зроблять костьол ще більше привабливим для християнина» (Чихачев, Д. 1913, с. 62; Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 55).

Намагання царського уряду витіснити польську мову з віросповідної сфери підтверджується і мовною політикою щодо духовних навчальних закладів. Показово, наприклад, що в Кам'янецькій римсько-католицькій семінарії після подій 1863 р. навчалося 25 учнів-поляків, так само поляками були всі викладачі закладу, серед яких Люціан Гудзинський, Станіслав Радлинський, Харитон Малиношевський та ін. Але при цьому філологічними дисциплінами, за програмою, значилися тільки латинська мова та російська література³. Подібною була ситуація в римсько-католицькій Духовній академії імперії, де більшість із 44 вихованців та значна частина з 15 викладачів були поляками. Натомість лінгвістика була представлена в програмі грецькою та латинською, німецькою, французькою, «єврейською» мовами, а також російською літературою⁴.

Другий етап в еволюції «польського питання» на українських землях (середина 1870-х — 1905 рр.) пов'язаний із помітним пом'якшенням російської політики щодо поляків. Йдеться, зокрема, про те, що 1875 р., після майже десятирічної дії указу 1866 р. про зосередження значних владних повноважень у руках чиновників Римсько-католицької духовної колегії, уряд частково розширив самоуправлінські функції церкви. Зокрема було скасовано судову функцію колегії як найвищого духовного трибуналу, а її

¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 859. Спр. 59. О принятии в Житомирскую римо-католическую духовную семинарию С. Доминчака и К. Буяльского. Арк. 52.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 859. Спр. 62. Дело о допущении на службу в России иностранных проповедников инославных исповеданий. Арк. 1–10.

³ РГИА. Ф. 821. Оп. 1. Д. 1000. Отчет по Каменецкой римско-католической епархии. Л. 11, 12.

⁴ РГИА. Ф. 821. Оп. 1. Д. 1000. Отчет по Каменецкой римско-католической епархии. Л. 113.

діяльність було зосереджено на адміністративно-господарських питаннях. Серед них — збір з поселенців-власників, тобто колишніх колоністів, коштів на утримання католицького духовенства¹.

Переговори російського уряду з Ватиканом мали наслідком відновлення дипломатичних відносин. 18 червня 1894 р. посольство до папського престолу було знову відправлено (Винтер, Э. 1964, с. 389, 417), що створювало додаткові передумови для поступового відродження РКЦ, зокрема й на українських землях у складі царської Росії. Знаком примирення став, вочевидь, і дозвіл царя Миколи II (1899 р.) на паломництво католиків до Рима. А 1901 р., за домовленістю з російським урядом, Папа Римський висвятив єпископа Клопотовського, поляка за походженням, на посаду римсько-католицького митрополита в Росії².

Через ослаблення позицій РКЦ на українських землях у складі Російської імперії ініціативу її збереження як головної ідеологічної передумови розгортання польського національного відродження взяла на себе шляхта. Саме землевласницька її частина зберігала потужні економічні позиції особливо на Правобережній Україні. В цьому регіоні на поч. ХХ ст. їй належало понад 2 тис. маєтків, 49 із 77 товариств у галузі цукроваріння (Бовуа, Д. 1998, с. 246–249). Не випадково в краї на той час уже функціонувало 250 костьолів, де служили понад 300 ксьондзів (Шмурло, Е. & Барсов, Н. 1895, с. 740). Об'єднання зусиль шляхти і церкви забезпечило відновлення актуальності «польського питання» в Російській імперії, яке уряд поспішно вважав вирішеним (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 53–54).

Є всі підстави стверджувати, що третій етап еволюції «польського питання» на українських землях закономірно припав на час тимчасової лібералізації політичного життя в Російській імперії, викликаній революцією 1905–1907 рр. Його виявом став початок польського національного відродження. Феномен тогочасного польського ренесансу втілювався в одночасному злитті в одне річище культурницького, релігійного та політичного потоків, наслідки якого стали особливо помітні у 1905–1914 рр.

Під впливом російської революції набувало конкретних форм польське культурне й релігійне відродження. Міністерство народної освіти на основі імператорського указу від 1 травня 1905 р. змушене було допустити викладання польської та литовської мов у початкових парафіяльних училищах, у середніх закладах з більшістю поляків і литовців³. Цьому передував Іменний указ від 12 грудня 1904 р., згідно з яким особам «неросійських племен» Південно-Західного краю дозволяли користуватися «природною»,

¹ РГИА. Ф. 821. Оп. 150. Д. 122. Римско-католическая духовная коллегия. Начало управления. Л. 4.

² Санкт-Петербургские ведомости. 12 (25) апреля 1901.

³ ЦДДАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 12. Циркуляри Министерства Народного просвещения. Арк. 107, 125.

у тому числі й польською мовою¹. Так само 1906 р. інославному викладачам, зокрема католикам, було дозволено проводити «природною мовою учнів» заняття з дисципліни «Закон Божий»². При цьому саму потребу викладати Закон Божий у його православному тлумаченні для римо-католиків і дітей інших віросповідань під сумнів не ставили. 1906 р. скасували закон про заборону католикам займати посади народних учителів у земських школах³.

Важливим чинником польського національного відродження стало рішення «Передсоборного Присутствія» (1906 р.) щодо припустимості шлюбів між православними й католиками. Ця обставина сприяла більшій соціальній адаптації поляків (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 55).

У цей час з'явилися перші ознаки взаємодії між національними елітами. Про готовність до «мирної співпраці з поляками на ґрунті культурного та господарського об'єднання» заявляли окремі поміщики краю. Йдеться, зокрема, про клопотання групи землевласників перед урядом про «найшвидше зняття усіх обмежень з осіб польського походження». На з'їзді землевласників 1906 р. обрали особливу депутацію, якій доручалося підтримати в Петербурзі «пропозицію шести»: князів Рєпніна, Куракіна і Львова, професорів Рейна, Тальберга, Виноградського⁴. Доручення було виконано, але польська громадськість не без підстав поставилася до цих заходів як до безперспективних і таких, що не віддзеркалювали всієї повноти її політичних вимог. Невипадково на зібраннях у Києві та Житомирі, які Охоронне відділення назвало «польсько-руськими з'їздами», було ухвалено пропозиції не укладати з росіянами ніяких угод. Це рішення підтримала більшість поляків усупереч прагненням окремих учасників зібрань, зокрема поляків Тишкевича й Добровольського⁵. Польська громада вже визначилася з політичною стратегією. На першому етапі слід було досягти політичної автономії Польщі, на другому — відновити її незалежність⁶. На цьому тлі «польське питання» набувало соціальної й конфесійної гостроти.

Приклади співчутливого ставлення до «польського питання» знаходимо й у середовищі демократичної інтелігенції. Так, полоніст В. Спасович писав, що «поляк любить свій народ». І є в його минулому багато такого «від чого й дотепер б'ється серце сучасників». Він схилився навіть до польсько-російської федерації (Архимандрит Иона, 1913, с. 2). В умовах тотального конфесійного панування Російської православної церкви (далі — РПЦ) до ідеї єдності православ'я та католицизму проявляв прихильність україн-

¹ Державний архів м. Кам'янець-Подільського. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 7435. О разрешении местных языков. Арк. 3.

² ЦДАК України. Ф. 707. Оп. 227. Спр. 12. Циркуляри Министерства Народного просвещения. Арк. 107.

³ Церковная газета. Харьков. 16 апреля 1906.

⁴ ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору Арк. 55.

⁵ ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 54–55.

⁶ ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 54–55.

ський мислитель М. Драгоманов (Драгоманов, М. 1907, с. 8). За зближення християнських церков і слов'янських народів виступав нащадок Г. Сковороди В. Соловйов. Аналогічної позиції дотримувався випускник Київського імператорського університету М. Бердяєв (Бердяєв, Н. 1991, с. 272–273; Соловьев, В. 1990, с. 316–317).

Викликаний законом про свободу віросповідання масовий перехід православних до римо-католицизму в 1905–1906 рр. (зокрема, за звітом архієпископа Волинського, загальна кількість православних, що стали католиками, 1906 р. у 12 разів перевищила число переходів католиків до православ'я) призвів до реанімації спроб «розполячити костьоль»¹. Але цього разу проти використання російської мови в богослужінні виступила й Римська курія, яка вимагала у відповідь на поступки дозволити католицькому духовенству вільно комунікувати з Ватиканом. Проте переговори царського уряду зі Святим Престолом мали результатом циркуляр кардинала, статс-секретаря Меррі-дель-Валя від 13 жовтня 1906 р., яким було дозволено додаткове богослужіння російською мовою. Разом з тим, у багатьох сільських костьолах Правобережжя проповіді виголошували українською мовою, особливо в Подільській губ. (Чихачев, Д. 1913, с. 58–62). Дискусія щодо «розполячення костьолю» тривала й далі, але бажаних для уряду практичних результатів не принесла.

Одним із проявів національного відродження було створення польських господарських, культурницьких і релігійних інституцій. Зокрема, для пропаганди польської культури господарювання було задіяно Київське (засновано 1874 р.), Подільське (1898 р.) та інші сільськогосподарські товариства, щорічні сільськогосподарські виставки. Масштабні виставки 1908 р. у Проскурові, Вінниці та Луцьку супроводжувалися польськими вивісками й повсюдним використанням як української, так і польської мов². Серед близько 50 польських товариств, що діяли на території України, значилися: Римсько-католицький жіночий гурток, Польське товариство дитячих притулків, Польське наукове товариство юристів, Товариство польських лікарів та інші³ (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 55).

Після урядового дозволу створювати політичні й громадські організації в імперії (1906 р.) у Києві виникло польське об'єднання «Освят», яке продовжило культуротворчу діяльність організованого ще 1904 р. «Товариства народної освіти». Але, попри заявлені просвітницькі цілі, наприкінці 1906 р. генерал-губернатор краю Сухомлинов заборонив товариство, пояснивши це тим, що «мета його суперечить російській державній політиці у Південно-Західному краї»⁴ (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 56).

¹ Підраховано за: РГИА. Ф. 796. Оп. 442. Д. 2201. Отчет архиепископа Волинского. Л. 20, 28.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 53–54 а.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 54–57.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 54–57.

Загалом з початку ХХ ст. польські громади стали на шлях політизації національного руху, що закономірно віддзеркалювало стратегічний курс на відновлення втраченої польської державності. Серед проявів такого курсу були, зокрема, створені в Україні польські «політичні клуби», які мали поєднати зусилля з аналогічними клубами в Литві та Царстві Польському з перспективою сформувати єдиний «Польський союз»¹ (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 56). Показово й те, що в 1900-ті рр. на території імперії діяло близько 10 польських політичних організацій як національного, так і соціального спрямування. До першого політичного блоку належали, зокрема, «Народово-демократична партія», «Ліга Польська» (пізніше — «Ліга Народова»), за сприяння якої ще 1901 р. з'явилося таємне товариство «Полонія».

Окрім всепольських, на території Правобережної України функціонували крайові політичні організації. Йдеться, зокрема, про створене в Києві польське об'єднання «Zrzeszenie», очільники якого (Й. Анджейовський, В. Грохольський та ін.) дотримувались угодовських позицій. Регіональним був і створений на з'їзді в Житомирі «Союз землевласників і землеробів» (1906 р.). На все Правобережжя поширювала вплив створена 1907 р. «Польська партія крайова». Одним із її завдань було налагодити мирне співжиття з місцевим населенням (Білобровець, О. 2005, с. 254, 256). Важливим у цьому зв'язку став видрук у Києві (1906 р.) польської газети «Dziennik Kijowski», покликаної «об'єднати всіх поляків» навколо визвольної справи².

Політична активність поляків поширювалась і на соціально-політичні відносини, де були задіяні, зокрема, Польська партія соціалістична (далі — ППС), Польська робітничка соціалістична партія та інші. Показово, що серед революціонерів на засланні в 1907–1917 рр. поляки становили 17,6%, а отже, за питомою вагою, з урахуванням частки національності в загальній масі населення царської Росії, поступалися тільки латвійцям і євреям, випереджаючи росіян (Підраховано за: Миронов, Б. 2000, с. 43).

Поляки досягли помітного успіху і в парламентських виборчих кампаніях 1906–1907 рр. При тому, що питома вага поляків в імперії не перевищувала 6,5%, їхні представники в першій державній Думі, за авторськими підрахунками, становили 11,7%, а в другій — 11,2%. І тільки після впровадження реакційного виборчого закону від 3 червня 1907 р., частка польських депутатів у третій Думі зменшилася до 4,1%, а в четвертій — до 3,4%. Ця обставина не завадила однак польським фракціям у Думі обстоювати право на національно-культурну автономію (Підраховано за: Алескеров, Ф. & Кравченко, А. 2005, с. 6, 9, 12, 15).

Проте, для порівняння, позиції поляків на українських землях у складі Австро-Угорщини були значно потужніші як у культурницькій, так

¹ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 58.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 56.

і в політичній сферах. Зокрема в Галичині на початку ХХ ст. легально функціонувало 36 загальноосвітніх польських шкіл і тільки 5 українських, а в галицькому сеймі налічувалося понад 150 польських депутатів і 10 українських¹.

Після поразки російської революції урядова політика щодо «польського питання» зазнала нової трансформації. Курс на замирення та приховану асиміляцію польського етносу, що тривав до Першої Світової війни, позначив сутність завершального, четвертого етапу в еволюції «польського питання» у досліджуваних часових межах і був спрямований передусім проти польської освіти.

Послаблення, котрі царський уряд задекларував під час революції щодо польської освітньої справи, не були збережені надалі, тому спонукали польські громади в Україні створювати нові таємні школи. За підтримки членів францисканського ордена тільки на Правобережній Україні після революції 1905–1907 рр. виникли сотні таких закладів². Підтвердженням є той факт, що на території Подільської губ. 1907 р. поліція викрила 134 школи³. У містах траплялись і випадки функціонування польських шкіл, часто замаскованих під різні майстерень. Ініціаторами відкриття цих шкіл були ксьондзи, які діяли за підтримки польських заводчиків. Так, у Подільській губ. на Чечельниківському цукровому заводі ще 1905 р. було відкрито народне училище за клопотанням директора заводу поляка Косаківського. Утримання училища він узяв на себе. Після двох років функціонування заклад закрили з ідеологічних міркувань, звільнивши викладачку католицького віросповідання Ломоновську⁴. Хоча вчителями в таємних школах найчастіше були польські ксьондзи, там разом з поляками нерідко навчалися й українці (Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020, с. 55).

Таємні польські школи функціонували й у 1910-і рр., хоча, за циркуляром Міністерства внутрішніх справ, губернським начальникам поліції було приписано, у разі їх виявлення, «негайно проводити розслідування та притягувати винних до судової відповідальності»⁵.

Суттєвою рисою цього етапу можна вважати й подальшу діяльність на українських землях у складі Російської імперії польських політичних організацій. Попри необхідність діяти нелегально, активність у регіоні проявляла, зокрема, Польська партія соціалістична. У 1908–1914 рр. її осередки поліція фіксувала в багатьох містах Київського генерал-губернаторства. Мала місце і їх співпраця з місцевими римсько-католицькими доброчинни-

¹ Иностранное обозрение. Церковная газета. 19 февраля 1906.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 858. Спр. 52. Переписка про закриття шкіл для навчання дітей польської національності. Арк. 2, 12, 47.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 57а.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 57а.

⁵ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 860. Спр. 65. Циркуляр губернським начальникам поліції Арк. 8.

ми товариствами, ймовірно, задіяними в зборі коштів до «Польського військового фонду» (Білобровець, О. 2005, с. 258–259).

Революційні події загострили весь комплекс соціальних суперечностей в імперії, включно з українсько-польськими відносинами. За логікою, взаємини між польською та українською елітами мали розбудовуватися на спільному ґрунті національно-визвольної боротьби, а поміж селянами — на вирішенні, щонайменше, спільних соціальних проблем. Однак суперечливість ситуації полягала в тому, що в обох випадках на заваді поставала історична пам'ять. Повною мірою вона стосувалась і міжцерковних відносин: колись гнана з боку католиків православна церква в Україні перетворилася на частину державної загальноросійської церкви, натомість, втративши державність, поляки римо-католики, навпаки, були наділені в Російській імперії приривним статусом «вірних терпимої конфесії».

Українське селянство у сприйнятті польського національно-визвольного руху нерідко проявляло навіть деструктивну функцію. Однак немало прикладів свідчать про те, що на Правобережній Україні українські селяни ставилися до поляків та католицького духовенства переважно лояльно. Згідно з повідомленням начальника Волинського жандармського управління за 1909 р., на Волині відчувався помітний вплив поляків на всі сфери громадського життя. В «малоросійській говірці» зберігалось безліч полонізмів, чимало предків тогочасних православних священників були католиками або уніатами. Місцеві православні пастирі часто носили польські прізвища, володіли польською мовою та читали польські книги¹. «Лояльність до слуг войовничого католицизму», — зазначав глава жандармерії, — проявлялась і в роботі місцевих духовних семінарій, випускники яких не протидіяли прозелітизму ксьондзів. Водночас, — повідомляється у звіті, — в окремих парафіях Волинської губ. між православними і католиками виникали навіть приятельські взаємини. Типовою для Правобережжя була ситуація, що склалася в м. Берестечку. Там за відсутності одного з пастирів православний священник або ксьондз відправляли треби як для поляків, так і для українців. Лише таїнство хрещення відбувалося без миропомазання. При цьому священники з ксьондзами традиційно обмінювались візитами². Вочевидь, лояльність основної маси українців до поляків у певному сенсі можна розглядати як один із вагомих чинників, що позитивно впливав на розвиток польської національно-визвольної справи.

Отже, в останній третині XIX — на початку XX ст. «польське питання» пройшло кілька етапів еволюції, спільною рисою яких стала боротьба поляків за збереження власної національної ідентичності всупереч прагненню російського уряду віднайти способи вживлення польського соціуму в євразійський цивілізаційний ґрунт.

¹ ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 18–18 а.

² ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 637. Спр. 545. Звіт Київському генерал-губернатору. Арк. 19–19 а.

Історичні події, що відбулися між другим польським повстанням та початком Першої Світової війни засвідчили крах усіх моделей співіснування з поляками, які задіяла Росія: репресивної, обмежувальної та компромісної (замирювальної). Отже, перший — постповстанський — етап вирізнявся послідовним уживанням з боку царського уряду системи дискримінаційних заходів, метою яких було остаточно ліквідувати залишки польської автономії, русифікувати населення, а також одержавити місцеву Римсько-католицьку церкву та дистанціювати її від польського національно-визвольного руху. Ця політика тривала до середини 1870-х рр. Другий етап, що настав після десятиліття репресій і завершився початком першої російської революції, мав певні ознаки поновлення діалогу російського уряду з Римським Престолом та часткового повернення окремих управлінських функцій РКЦ. Третій — етап польського національного відродження — відбувався на загальному тлі революції 1905–1907 рр. Рефлексією поляків на повернення царизму до політичної реакції й політики асиміляції після 1907 р. (завершальний етап) стало переведення визвольного руху в латентну форму. Загалом польське національне відродження на українських, особливо правобережних землях охопило тоді не тільки релігійне та культурне, але й політичне життя і мало наслідком формування історичних передумов відродження польської державності.

Алескеров, Ф. & Кравченко, А. 2005. *Распределение влияния фракций в Государственных думах Российской империи*. Москва: ГУ ВШЭ.

Архимандрит, Йона. 1913. *Папский престол и православный Восток: Очерки и этюды по вопросу о современном отношении Рима к России и Ближнему Востоку*. Санкт-Петербург: М. Меркушев.

Баковецька, О. 2015. *Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII–XIX століт*. Миколаїв: Іліон.

Бердяев, Н. 1990. *Русская и польская душа. Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности*. Москва: Мысль. С. 139–144.

Бердяев, Н. 1991. *Н. Бердяев о русской философии*. Ч. 1. Свердловск: Издательство Уральского университета.

Білобровець, О. 2005. Діяльність польських політичних партій на Правобережжі на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка. С. 254–260.

Бовуа, Д. 1998. *Битва за землю в Україні 1863–1914*. Київ: Критика.

Буравський, О. 2004. *Поляки Волині у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст*. Житомир: Вид-во ЖДУ.

Буткевич, Т. 1907. *О миссии католической и протестантской*. Санкт-Петербург: Колокол.

Винтер, Э. 1964. *Папство и царизм*. Москва: Прогресс.

Голубев, С. 1993. *Русско-польские отношения в последней трети ХІХ — начале ХХ века*. Тверь: [б. и.].

Горизонтов, Л. 1999. *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX — начало XX в.)*. Москва: Индрик.

Драгоманов, М. 1907. *Про волю віри*. Київ: Ранок.

Драгоманов, М. 1991. *Чудацькі думки про українську національну справу*. Вибране. Київ: Либідь.

Калакура, О. 2007. *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*. Київ: Знання України.

Мацузато, К. 2000. *Польский фактор в Правобережной Украине с XIX по начало XX века*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/6Uopkb7>

Миронов, Б. 2000. *Социальная история России периода империи*. Т. 1. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Надтока, Г. & Горпинченко, І. 2020. Римо-католицизм і польське питання в Україні на зламі XIX — XX століть. *Україна. Європа. Світ. Історія та сучасність: Тези Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. С. 52–57.

Поліщук, Ю. 2008. Політика російського царизму щодо польської освіти в Правобережній Україні другої половини XIX — поч. XX ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 37. С. 152–166.

Скроховский, К. 1900. *Папство и славянский мир*. Санкт-Петербург: А. А. Пороховщиков.

Соловьев, В. 1900. *Три речи в память Достоевского*. Сочинения в 2-х т. Москва: Мысль.

Стороженко, А. 1912. *Происхождение и сущность украинофильства*. Киев: С. В. Кульженко.

Хитровська, Ю. 2011. *Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII — на початку XX століття*. Київ: Вид-во Європейського університету.

Чихачев, Д. 1913. *Вопрос о распоряжении костела в прошлом и настоящем*. Санкт-Петербург: А. С. Суворин.

Шмурло, Е. & Барсов, Н. 1895. *Католицизм в России*. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. XIV-A. Санкт-Петербург: И. А. Ефрон. С. 735–740.

Щеголев, С. 1912. *Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма*. Киев: [б. и.].

Щербак, Н. & Щербак, М. 1997. *Національна політика царату на Правобережній Україні (друга половина XIX — початок XX століття)*. Київ: ІЗЮН.

Bartoszewicz, J. 1912. *Na Rusi. Polski stan posiadania (kraj, ludnosc, ziemia)*. Kijow: Drukarnja polska.

Małeckі, J. 1991. *Zarys dziejów Polski 1864–1939*. Kraków: Znak.

Starzewski, E. 1917. *Zycie Polskie na Ukraine*. Kijow: Sklad glowny v ksiegarni N. Gieryna.

Wereszycki, H. 1990. *Historia polityczna Polski 1864–1918*. Kraków: Ossolineum.

Zashtowt, L. 1997. *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN.

Aleskerov, F. & Kravchenko, A. 2005. *Raspredelenie vlijaniya frakcij v Gosudarstvennyh dumah Rossijskoj imperii [Distribution of Power among Fractions in State Dumas (Parliaments) of the Russian Empire]*. Moskva: GU VShJe. [in Russian].

Arhimandrit, Iona. 1913. *Papaskij prestol i pravoslavnyj Vostok: Oчерки i jetjudy po voprosu o sovremennom otnoshenii Rima k Rossii i Blizhnemu Vostoku* [Holy See and the Orthodox East: Essays and Studies on the modern attitude of Rome towards Russia and the Middle East]. Sankt-Peterburg: M. Merkushev. [in Russian].

Bakovetska, O. 2015. *Rymo-katolytska tserkva v Ukraini v kintsі XVIII–XIX stolitti* [Roman Catholic Church in Ukraine in the Late 18–19 Centuries]. Mykolaiv: Ilion. [In Ukrainian].

Berdjaev, N. 1990. Russkaja i pol'skaja dusha [Russian and Polish Souls]. *Sud'ba Rossii. Opyty po psihologii vojny i nacional'nosti*. Moskva: Mysl'. S. 139–144. [in Russian].

Berdjaev, N. 1991. *N. Berdjaev o ruskoj filosofii* [N. Berdyaev on the Russian Philosophy]. Ch. 1. Sverdlovsk: Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta. [in Russian].

Bilobrovets, O. 2005. Diialnist polskykh politychnykh partii na Pravoberezhzhi na pochatku XX st. [Activities of Polish Political Parties on the Right-Bank Ukraine in the Early 20th Century]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: Istorii. Ternopil: TNPU im. V. Hnatiuka. S. 254–260. [In Ukrainian].

Bovua, D. 1998. *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914* [Battle for land in Ukraine 1863–1914]. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].

Buravskiy, O. 2004. *Poliaky Volyni u druhiy polovyni XIX — na pochatku XX st.* [Poles in Volhynia in the Second Half of the 19 — Early 20 Centuries]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU. [In Ukrainian].

Butkevich, T. 1907. *O missii katolicheskoy i protestantskoj* [On the Catholic and Protestant missions]. Sankt-Peterburg: Kolokol. [in Russian].

Vinter, Je. 1964. *Papstvo i carizm* [Papacy and Tsarism]. Moskva: Progress. [in Russian].

Golubev, S. 1993. *Rusko-pol'skie otnoshenija v poslednej treti XIX — nachale XX veka* [Russian-Polish Relations in the Last Third of the 19th — Early 20th Centuries]. Tver': [b. i.]. [in Russian].

Horizontov, L. 1999. *Paradoksy imperskoj politiki: poljaki v Rossii i russkie v Pol'she (XIX — nachalo XX v.)* [Paradoxes of Imperial Politics: Poles in Russia and Russians in Poland (19th — Early 20th Centuries)]. Moskva: Indrik. [in Russian].

Drahoanov, M. 1907. *Pro voliu viry* [The Will of Faith]. Kyiv: Ranok. [In Ukrainian].

Drahoanov, M. 1991. *Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu* [Strange Thoughts about the Ukrainian National Cause]. Vybrane. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

Kalakura, O. 2007. *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX stolitti* [Poles in Ethnopolitical Processes in the Lands of Ukraine in the 20 Century]. Kyiv: Znannia Ukrainy. [In Ukrainian].

Macuzato, K. 2000. *Pol'skij faktor v Pravoberezhnoj Ukraine s XIX po nachalo XX veka* [Polish Factor in Right-Bank Ukraine from the 19th to the Beginning of the 20th Century]. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/6Uopkb7> [in Russian].

Mironov, B. 2000. *Social'naja istorija Rossii perioda imperii* [Social History of Russia During the Period of the Empire]. T. 1. Sankt-Peterburg: Dmitrij Bulanin. [in Russian].

Nadtoka, H. & Horpynchenko, I. 2020. Rymo-katolytsyzm i polske pytannia v Ukraini na zlami XIX — XX stolit. [Roman Catholicism and the Polish Question in Ukraine at the Turn of the 19–20 Centuries]. *Ukraina. Yevropa. Svit. Istorii ta suchasnist: Tezy Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii*. Kyiv: Tavriiskiy natsionalnyi universytet imeni V. I. Vernadskoho. S. 52–57. [in Ukrainian]

Polishchuk, Yu. 2008. Polityka rosiiskoho tsaryzmu shchodo polskoi osvity v Pravoberezhnii Ukraini druhoi polovyny XIX — poch. XX st. [Tsarist Russian Policies on Polish Education in the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 19th — Early 20th Century]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 37. S. 152–166. [in Ukrainian].

Skrohovskij, K. 1900. *Papstvo i slavjanskij mir [Papacy and the Slavic World]*. Sankt-Peterburg: Tipografija A. A. Porohovshhikova. [in Russian].

Solov'ev, V. 1900. *Tri rechi v pamjat' Dostoevskogo [Three Speeches in Memory of Dostoevsky]*. Sochinenija v 2-h t. Moskva: Mysl'. [in Russian].

Storozhenko, A. 1912. *Proishozhdenie i sushhnost' ukrainofil'stva [The Origin and Essence of Ukrainophilism]*. Kiev: S. V. Kul'zhenko. [in Russian].

Khytrovska, Yu. 2011. *Uchast khrystianskykh konfesii u suspilno-politychnomu zhytti Pravoberezhnoi Ukrainy naprykintsi XVIII — na pochatku XX stolittia [Participation of Christian Denominations in the Socio-Political life of the Right-Bank Ukraine in the Late 18 — Early 20 Centuries]*. Kyiv-vo. Yevropeiskoho universytetu. [in Ukrainian].

Chihachev, D. 1913. *Vopros o raspoljachenii kostela v proshlom i nastojashhem [The Question of the Depolonization of the Catholic Church in the Past and the Present]*. Sankt-Peterburg: A. S. Suvorin. [in Russian].

Shmurlo, E. & Barsov, N. 1895. *Katolicizm v Rossii [Catholicism in Russia]*. *Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza i Efrona*. T. XIV-A. Sankt-Peterburg: I. A. Efron. S. 735–740. [in Russian].

Shhegolev, S. 1912. *Ukrainskoe dvizhenie, kak sovremennyj jetap juzhnoruskogo separatizma [Ukrainian Movement as a Modern Stage of South Russian Separatism]*. Kiev: [b. i.]. [in Russian].

Shcherbak, N. & Shcherbak, M. 1997. *Natsionalna polityka tsaratu na Pravoberezhnii Ukraini (druha polovyna XIX — pochatok XX stolittia) [Tsarist National Policies in the Right-Bank Ukraine (Second Half of the 19 — Early 20 Centuries)]*. Kyiv: IZIUIN. [in Ukrainian].

Bartoszewicz, J. 1912. *Na Rusi. Polski stan posiadania (kraj, ludnosc, ziemia) [In Rus'. State of Polish Possessions (Territory, Population, Land Ownership)]*. Kijow: Drukarnja polska. [in Polish].

Malecki, J. 1991. *Zarys dziejów Polski 1864–1939 [Essay on the History of Poland 1864–1939]*. Kraków: Znak. [In Polish].

Starczewski, E. 1917. *Zycie Polskie na Ukraine [Polish Life in Ukraine]*. Kijow: Sklad glowny v księgarni N. Gieryna. [in Polish].

Wereszycki, H. 1990. *Historia polityczna Polski 1864–1918 [Political History of Poland 1864–1918]*. Kraków: Ossolineum. [in Polish].

Zasztowt, L. 1997. *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i rusB kich dawniej Rzeczypospolitej [The Region Within the Borders in the Years Between 1832 and 1864. School Education in the Lithuanian and Russian Lands of the Ancient Polish-Lithuanian Commonwealth]*. Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN. [in Polish].

УДК 37.091.113:378.147.091.31-055.2-059.1](091)(477-25)«18/19»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248460

I. I. Жовта

ORCID: 0000-0002-6620-8272

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

I. Zhovta

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

**ПОСТАТЬ КЕРІВНИЦІ
У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ВИХОВАНОК
КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ
У XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТ.**

*The Figure of the Head-Teacher in the Daily Life
of the Girls of the Kyiv Institute of Noble Girls
in the 19th — Early 20th Cent.*

У статті розглядається постать керівниці в повсякденному житті вихованок Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — на початку XX ст. Детально проаналізовано права і обов'язки керівниць, їхні умови праці. Показано, як директорки виховували інституток та чому їх навчали, як забезпечували дівчат необхідними умовами проживання в цьому закладі та як наглядали за їхнім здоров'ям. Також увагу приділено відносинам директорок з персоналом і їхньому життю поза межами інституту.

Ключові слова: керівниця, Київський інститут шляхетних дівчат, інститутка, жіноча освіта, історія повсякдення, мікроісторія.

The paper explores the figure of the head-teacher in education and everyday life of the girls of the Kyiv Institute of noble girls in the 19th — early 20th cent. who played an important role in the upbringing of the young generation of women and the functioning of one of the largest boarding schools in the Ukrainian lands of Russian Empire. The role of the head-teacher has been understudied in modern Ukrainian and foreign historiography. This issue is only partially mentioned in the context of schools as institutions and the daily life of their students. The author uses general scientific and historical methods. At the centre is a micro-historical approach, which will allow, due to the reduction of the scale, to analyse in detail the experience of head-teachers and their relationships with the staff of the institute and its girls. The focus of the study is to present head-mistresses, their relationships, and rights, with a detailed description of their

working conditions, including accommodation, meals, and salaries. The priority was to analyse what they had to do according to the statutes and instructions and to understand what they did at their work practically. Particular attention is paid to the relations with the staff of the institution, especially to their influence on the selection and dismissal of colleagues, to the social life outside the institution including attending various events. Also, important emphasis is made on the participation of headmistresses in the education of the girls and their general upbringing. It is concluded that the head-teachers provided the girls with clothes and tried to partially improve their living conditions. The author made a conclusion that headmistresses cared for sick children and received information about the health of class ladies. However, the head-teachers paid less attention to the nutrition of the students and physical exercises, which had a negative impact on the health of the girls.

Keywords: head-teacher, Kyiv Institute of Noble Girls, a girl of the institute, women's education, history of everyday life, microhistory.

У Російській імперії XIX — першої третини XX ст. інститутами шляхетних дівчат керували жінки дворянського походження. Не був винятком і заклад, заснований у Києві 1838 р. Саме на плечі керівниць було покладено місію виховувати молоде покоління дівчат, які були б хорошими дружинами й матерями підданих Російської імперії. Керівниці мали не тільки забезпечувати стабільне функціонування інституту як закладу, але й дбати про комфортне проживання дівчат. На жаль, самі директорки не залишили про себе і свою роботу спогадів, а їхні робочі листи лише подекуди дають змогу простежити їхні риси характеру чи здібності, а також розкрити (бодай частково) деталі їхньої діяльності на посаді керівниць інституту шляхетних дівчат. Тому в нашому дослідженні прагнемо реконструювати досвід праці керівниць на прикладі однієї інституції, а саме Київського інституту шляхетних дівчат, і їхні відносини з вихованками в буденному житті, те, як вони виховували, навчали, облаштовували простір, стежили за одягом, харчуванням і здоров'ям підопічних. У фокусі дослідження — зіставлення того, як директорки повинні були виконувати свої зобов'язання щодо інститутів та як це робили насправді.

Історії Київського інституту шляхетних дівчат як закладу присвячено низку доробків, але найкращою досі залишається робота М. М. Захарченка «История Киевского института благородных девиц, 1838–1888 г.» (Захарченко, М. 1889), яка містить великий масив зібраних фактичних матеріалів про функціонування цієї жіночої школи й багато свідчень про діяльність колективу, а також суб'єктивні оцінки автора про постать і роботу керівниць. Серед робіт, присвячених жіночій освіті, зокрема інститутам шляхетних дівчат, варто виокремити праці Т. В. Сухенко (Сухенко, Т. 2000), В. А. Добро-

вольської (Добровольська, В. 2009), К. А. Кобченко (Кобченко, К. 2017) та ін. На сучасному етапі все більше розвідок відходить від дослідження жіночих шкіл як інституцій, а все більше торкається проблем життя, орієнтирів інститутів або ж колективу жіночих шкіл. Найвагомішими дослідженнями є праці В. В. Пономарьової про харчування (Пономарева, В. 2016), одяг (Пономарева, В. 2017, 2018), гімнастику (Пономарева, В. 2015), книги вихованок (Пономарева, В. 2021), про викладачів закритих жіночих інститутів Відомства закладів імператриці Марії (Пономарева, В. 2019), які більше стосуються Москви чи Санкт-Петербурга, а також Ю. М. Хохлової (Хохлова, Ю. 2012), яка досліджує проблеми типології вихованок, а також деякі аспекти їхніх навчання й міжособистісної комунікації. В українській історіографії цікавою є стаття М. Р. Чорної (Чорна, М. 2018) про нагляд за моральністю в школах Києва, де увагу приділено поведінці інституток. Директоркам, особливо їхній ролі в повсякденні й формуванні світогляду інституток, не присвячено жодного масштабного дослідження в українській чи зарубіжній історіографії.

Мета цієї статті — розкрити постать керівниць у вихованні та буднях дівчат Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. Для вирішення цієї мети дамо відповідь на такі дослідницькі запитання. Яку роль на практиці відігравали директорки у повсякденні дівчат? Наскільки прописані обов'язки керівниць щодо вихованок виконувалися в інститутському житті? В цій статті ми не розглядаємо постать керівниці через гендерний аспект. У перспективі — детальніше дослідження ролі жінок, які змогли на той час зробити успішну кар'єру в освіті, та їхнє усвідомлення своїх здобутків.

Складовою джерельної бази дослідження є широкий масив документів. Серед них — Статут Київського інституту шляхетних дівчат (1834 р.)¹, Інструкція керівницям навчальних закладів Відомства закладів імператриці Марії (1847 р.)² та Статут Відомства закладів імператриці Марії (1855 р.)³, де окреслюються права та обов'язки керівниць, сфера їхньої діяльності. Також використано діловодну документацію інституту, де показано, як на практиці працювали керівниці. Не менш важливі спогади-твори випускниць Київського інституту шляхетних дівчат М. М. Воропанової⁴

¹ Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 135–146.

² Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штример, 1884. С. 76–81.

³ Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб.: Штример, 1884. 346 с.

⁴ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Составление, подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 237–261.

й Н. А. Королевої¹, які описують життя в цій школі, наголошуючи на буденних практиках і згадуючи директорок. Уявлення про керівниць можна віднайти у спогадах тогочасних громадських і релігійних діячів, зокрема настоятеля Михайлівського Золотоверхого монастиря Порфирія Успенського² та художника Михайла Нестерова³, які безпосередньо контактували з директорками та мали суб'єктивні судження про них.

В роботі використано загальнонаукові й історичні методи. В основі дослідження — мікроісторичний підхід, який дає змогу через зменшення масштабу аналізу детальніше реконструювати досвід роботи керівниці в закритій жіночій школі та її взаємодії з працівниками та вихованками Київського інституту шляхетних дівчат, адже, за висловлюванням відомого історика Жака Ревеля, кожен досвід є складним і вписується в найбільшу кількість різних контекстів (Ревель, Ж. 1996). Можемо додати, що кожен досвід роботи керівниць інституту є унікальним, бо відбувався в різний проміжок часу, в період різних соціально-економічних і культурних змін, та залежав від особистісних якостей.

Керівницями Київського інституту шляхетних дівчат були дворянки, переважно вдови, з дітьми або без (Захарченко, М. 1889, с. 110). В офіційних документах не зазначено, за якими критеріями підбирали директорок, але можна стверджувати, що в них були хороші соціальні зв'язки (наприклад, М. П. Нілова була родичкою відомого в часи Катерини II співака Г. Р. Державіна (Захарченко, М. 1889, с. 34)). Не кожна з керівниць мала досвід роботи в жіночому закладі. Однак є свідчення, що на прохання імператриці М. П. Нілова відвідувала кілька інститутів відомства для ознайомлення з їхньою роботою⁴. Деякі директорки, як М. А. Коновніцина та Л. К. Ернст, працювали відповідно в Рязанській маріїнській жіночій гімназії (Балакшина, Ю. 2014) і Саратовському інституті шляхетних дівчат⁵, тому мали певні уявлення про те, як керувати подібним закладом. Серед керівниць Київського інституту була одна з найвідоміших тогочасних письменниць А. А. Родзянко (Барсова, Л. 1982, с. 9).

У директорки були власна повністю умебльована (низка меблів виготовлялися з горіхового дерева) квартира в приміщенні інституту⁶, в якій проводилися ремонти за інститутські кошти⁷. Також виділялися гроші на хар-

¹ Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). 217 с.

² Успенский П. Книга бытия моего. СПб: Тип. Императорской академии наук, 1902. 608 с.

³ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. Москва, 2006. 587 с.

⁴ Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва). Ф. 144. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26.

⁵ Пыпина Е. Беседы о прошлом: (Рассказы Е. Н. Пыпиной в записях Н. М. Чернышевской). Саратов, 1983. С. 83.

⁶ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 18 зв.

⁷ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 1.

чування директорок і навіть на екіпаж для них. Показовим було звернення П. М. Нілової, яка не могла багато ходити пішки, до тогочасного генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. При цьому попередні коні, куплені за її власні заощадження, були надто старими, а член ради з господарської частини міг виділити лише 150 руб. сріблом, чого бракувало. Тому для задоволення власних потреб директорка просила про покупку коней у самого генерал-губернатора¹.

Заробітна плата директорок була найвищою серед усіх працівників і 1852 р. становила 860 руб. сріблом, ще 250 руб. сріблом виділялося на харчування. Через 10 років зарплата зросла — керівниця отримувала 2393,55 руб. сріблом². Зміни в зарплаті, за нашими міркуваннями, відбулися через фінансову реформу в Російській імперії 1861 р. (Земцов, А. 2001, с. 33). За штатним розкладом 1866 р. директорці нараховували 1200 руб. сріблом і додатково платили таку саму суму на утримання, разом 2400 руб. У другій половині XIX ст. для керівниці влаштували окремий сад, який вона могла використовувати для власних потреб (Захарченко, М. 1889, с. 51–52, 73, 75). Таким чином, для керівниці створювали достатньо хороші умови проживання і праці, а її соціальний статус давав підстави отримувати певні пільги для комфортного життя.

Навчально-виховна сфера. Перед тим як перейти до ролі директорок в освітньому процесі, варто сказати кілька слів про виховання директорок-дворянок. У першій половині XIX ст. у дворянському середовищі Російської імперії (говоримо про неукраїнські землі, бо керівниці походили з російської території) виховання і навчання юних дворянок полягало в умінні говорити французькою, грати на фортепіано, співати, легко танцювати, знати, як влаштовано господарство (в будинку і в маєтку), бути розвинутою розумово і морально (щоб відповідно виховати дітей) (Шокарева, А. 2016, с. 45–48). Як простежимо далі, керівниці дотримувалися цих принципів під час навчання інституток.

В інструкції керівницям жіночих навчальних закладів 1847 р. Відомства закладів імператриці Марії вказувалося, що керівниця мала стежити за заняттями вихованок, щоб вони належно слухали вчителів і виконували завдання. У цьому їй повинні були допомагати класні дами. Керівниця мала стежити за вивченням іноземних мов і читанням схвалених з її боку книг у вільний час³. Тому не дивно, що дівчата часто читали французькі романи, які полюбили й самі керівниці. Згадаймо Ольгу з «Хмар» І. Нечуя-Левицького, яка була змальована типовою інституткою, котра поділяла любов до читан-

¹ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 258 зв.

² Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 4. Арк. 10.

³ Інструкція начальникам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штример, 1884. С. 77.

ня саме такого різновиду літератури, тож їй важко давалися наукові книги¹. Щодо вивчення мов, то до цього в інституті ставилися дуже сумлінно, так само й до манер (Zhovta, I. 2020, p. 307). Ще велика увага була спрямована на музичні заняття. П. М. Нілова у листі до генерал-губернатора Бібікова просила повернути на посаду вчителя музики Ванку, який був справжнім професіоналом, бо інші педагоги були менш компетентні. Своє рішення керівниця підтверджувала тим, що в суспільстві того краю цінувалися музичні здібності².

Під безпосереднім контролем керівниці перебували практичні заняття з рукоділля та з домашнього господарства. Щодо рукоділля, то рівень навчання з цього предмету не був високий (Zhovta, I. 2020, p. 307). Про це згадувала вихованка інституту М. М. Воропанова, яка навчалася в інституті у другій половині XIX ст. і не здобула будь-яких знань. Часто дівчата просто імітували роботу: «...изучалось еще рукоделие, но мало кто в нем успевал... Мы на уроках рукоделия что-то якобы шили, опять распарывали, переделывали, но ни одной цельной вещи не выходило из наших рук. Кто не хотел шить, мог только держать иголку в руках и ничего не делать»³. Одна з інститутських вихованок, що навчалась у першій третині XX ст., Н. А. Королева у романі-автобіографії «Без коріння» згадала, як дівчата просили одну зі служниць допомогти їм із шиттям для підготовки до уроку рукоділля⁴. Однак знаходимо інформацію, що вибрані роботи вихованок з рукоділля здобули відзнаки на XVI Всеросійській промисловій і художній виставці в Нижньому Новгороді 1896 р., а саме: диплом II ступеня і срібну медаль «за хорошее исполнение образцов шитья»⁵. Тобто не всі дівчата погано вправлялись у рукоділлі.

Чергування на кухні (не були в розкладі предметів) практикувались у старших класах. Дівчата випікали тістечка та інші страви⁶. В «Хмарах» І. Нечуя-Левицького є інформація про те, що після закінчення Київського інституту шляхетних дівчат випускниця Ольга не надто добре вміла готувати їжу⁷. Тому можна прийти до висновку, що заняття, якими опікувалися керівниця, вихованки нерідко виконували на неналежному рівні й не отримували необхідних знань та навичок. Вочевидь, це було зумовлено і тим,

¹ Нечуй-Левицький І. Хмари: повість. Київ: Знання, 2016. С. 228.

² Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 258 зв.

³ Воропанова М. М. Інститутские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 258.

⁴ Королева Н. Твори. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). С. 163–164.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 624. Спр. 174. Арк. 53.

⁶ Воропанова М. М. Інститутские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 246–247.

⁷ Нечуй-Левицький І. Хмари: повість. К.: Знання, 2016. С. 119.

що директорки були завантажені справами, пов'язаними з управлінням інститутом.

У Статуті Відомства імператриці Марії 1855 р. зазначалося, що керівниця опікується моральним і фізичним вихованням інституток¹. Щодо першого виду опіки, то в інструкції керівницям жіночих навчальних закладів 1847 р. детально пояснювалось, якими методами директорки повинні виховувати дівчат: повчання, нагляд, заохочення, покарання і особистий приклад виховательок. Суть повчання полягала у плеканні любові до Бога (релігійний аспект), а також у дотриманні правил моральності. На першому аспекті зупинимося детальніше. Керівниця інституту повинна була слідкувати за щоденною молитвою вихованок, намагатися бути присутньою під час цього ритуалу. Також до її обов'язків входив нагляд за тим, як вихованки відвідують церкву під час недільних і святкових богослужінь². Л. А. Ярцова зазначала, як М. П. Нілова плекала любов і повагу до релігії в серцях дітей, вказуючи, що директорка щонеділі відвідувала храм спочатку з католичками, в яких служба починалася раніше, а потім із православними³. Припускаємо, що інформацію, яку написала Л. А. Ярцова, вона або чула від керівниці, або взяла з власних спостережень. Імовірно, обоє були знайомі й спілкувалися, бо їх поєднували родинні відносини з Г. Р. Державіним, до того ж Л. А. Ярцова 1849 р. приїхала в Київ⁴. У спогадах вихованки Київського інституту шляхетних дівчат М. М. Воропанової знаходимо багато інформації, як дівчат виховували в релігійній атмосфері (інститутки молилися, відвідували храми, читали релігійну літературу) і як їм прищеплювали християнські цінності. Дівчата відвідували найбільші в Києві православні осередки, зокрема Києво-Печерську лавру і Михайлівський Золотоверхий монастир⁵. На шпальтах «Киевских епархиальных ведомостей» можна зустріти багато інформації про візити до інституту і проведення літургій в інститутській церкві за участі митрополитів та інших відомих церковних діячів⁶.

Незважаючи на це, Порфирій Успенський, тогочасний вікарій Київської єпархії і за сумісництвом настоятель Михайлівського Золотоверхого монасти-

¹ Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штремер, 1884. С. 17.

² Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штремер, 1884. С. 76–77.

³ Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. СПб: М. О. Вольф, 1859. С. 135.

⁴ Любовь Аникитишна Ярцова (1794–1876) // Litmind. URL: <http://www.litmind.ru/milits-608-1.html>.

⁵ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносовъ, 2013. С. 247, 251.

⁶ Посещение средних учебных заведений города Киева преосвященным Сергием, епископом Уманским // Киевские епархиальные ведомости. 1901. № 12. С. 587; Киевские епархиальные ведомости. 1903. № 15. С. 430.

ря, скаржився на низький рівень релігійності в інституті й викладання Закону Божого, а ще на інститутський персонал, зокрема на керівниць. Наведено фрагмент, де настоятель оцінив рівень релігійності у трьох директорок інституту як низький: «Начальница девичьего института Голубцова... не могла дать им глубоко-религиозного настроения, потому что сама не имела его. Когда она была тяжело больна и лежала на смертном одре, тогда классные дамы и пепиньерки читали ей французские романы... Преемница ее, Швидковская, баба стройная, полная, красивая, румяная, признавалась мне, что она в Бога верует, а в бессмертии души своей сомневается. Хороша воспитательница девочек!.. После нее начальствовала бывшая томская губернаторша Аделаида Родзянко, — ни рыба ни мясо»¹. Безперечно, настоятель був дуже релігійною особою, тому з його боку директорки здавалися менше воцерковленими, ніж повинні були. Ми також не можемо стверджувати про високий рівень набожності директорок, адже керівниці інституту були дворянками, а в першій половині XIX ст. ставлення тогочасних дворян до релігії було неоднозначним, деякі вірували, а інші ні (Шокарева, А. 2016, с. 86). За дослідженням В. А. Веремєнко, в другій половині XIX — початку XX ст. у дворянських сім'ях, релігійному вихованню або не приділяли уваги, або ж воно було формальним, тобто полягало суто в дотриманні релігійних практик (Веремєнко, В. 2015, с. 113). І ми спостерігаємо, що керівниці слідували за тим, аби дівчата виконували всі релігійні ритуали, але, вочевидь, не намагалися прищепити глибинну любов до віри.

Директорка інституту мала контактувати з вихованками, щоб знати про їхню поведінку та помисли². Вихованкам повинні були «внушити» відданість Престолу і батьківщині, любов і повагу до батьків, вдячність наставникам і благодійникам, сумлінне виконання обов'язку в сім'ї, тобто бути хорошими дружинами й матерями. Керівниці мали прищеплювати їм такі риси як лагідність, скромність, благородність і працьовитість³. Слід зауважити, що інститути шляхетних дівчат створювалися під покровительством імператриці та імператора, тож у залі урочистостей Київського інституту висіли два великих портрети монархів, а імператорська родина, приїжджаючи в Київ, завжди навідувалася до цієї школи (Захарченко, М. 1889, с. 28, 55). Тому й виховували інституток у дусі імперського патріотизму. Щодо зазначених рис, нам важко перевірити, чи вдалося керівниці або її помічницям прищепити дівчатам ці чесноти. Адже написані спогади чи твори недостатньо розкривають це питання.

¹ Успенский П. Книга бытия моего. СПб: Тип. Императорской академии наук, 1902. С. 188.

² Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 142.

³ Инструкция начальницам женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штример, 1884. С. 76.

Керівниця мала бути для дівчат прикладом у всьому і проявляти до них материнські почуття. І, якщо поглянути на постаті директорок Київського інституту шляхетних дівчат, то можна простежити в них деякі спільні риси характеру. Більшість керівниць були добрими й ставилися до вихованок з материнським почуттям¹. Так, до прикладу, громадські діячі Російської імперії згадували про першу директорку інституту П. М. Нілову, яка була жінкою «высокого ума и необыкновенной доброты».² М. М. Захарченко розповів про те, що, незважаючи на її зверхність («патриархально-барское наружное обращение»), притаманну дамам XVIII ст., вона мала «симпатичную, добрую, исполненную редкого здравого смысла натуру», і її вихованки любили за материнську душу (Захарченко, М. 1889, с. 34). Наступну директорку інституту Є. Д. Голубцову випускниця інституту М. М. Воропанова описала як гуманну, добру, делікатну особу, підкресливши, що, на противагу класним дамам, «доброта, сердечность и заботливость начальницы были действительно трогательны...»³. Подібну інформацію знаходимо і про інших керівниць, зокрема про А. А. Родзянко (Барсова, Л. 1982, с. 9) та М. А. Коновніцину⁴.

Одним з обов'язків керівниці інституту було пильно стежити за поведінкою вихованок із протилежною статтю. В одному з листів (15.03.1907) до свого сина Гната В. С. Житецька, дружина відомого інтелектуала та мовознавця П. Г. Житецького, описувала «шуры-муры» знаменитого українського композитора М. В. Лисенка і однієї вихованки інституту. На той момент митцю було 68 років, а дівчині — 17. Між ними розпочалося любовне листування, про яке дізналася керівниця цього закладу. Вона звільнила М. В. Лисенка з посади вчителя музики, незважаючи на його статус відомої особи і хорошого викладача⁵.

Якими способами керівниці заохочували вихованок, достеменно невідомо. Про це ніхто з досліджених на сьогодні інституток не згадав. А от про те, як карали, збереглося багато інформації. Виконавцями покарань були класні дами. Покарання в Київському інституті шляхетних дівчат були реакцією на порушення інститутських правил. До таких можна віднести: відставання в навчанні, порушення норм тогочасної моральності, шум під час занять і прогулянок, погане ставлення до персоналу закладу, псування майна, тощо. Основна увага спрямовувалася на зміну поведінки винної дівчини

¹ Інструкція начальницям женских учебных заведений // Устав женских учебных заведений Ведомства Учреждений Императрицы Марии, высочайше утвержденный 30 августа 1855 г. СПб: Штремер, 1884. С. 76.

² Державин Г. Сочинения. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1869. С. 114.

³ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносовъ, 2013. С. 256.

⁴ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. Москва, 2006. С. 235.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. І. Спр. 47530. Лист В. С. Житецької до свого сина Гната від 15.03.1907. Арк. 1–1 зв.

шляхом морального тиску на неї. Найтяжчими видами покарань для панянок були ті, які позбавляли їх зустрічі з рідними чи зменшували час перебування вдома, а також публічні, що сильно впливали на невинних інституток. Фізична кара в Київському інституті шляхетних дівчат не застосовувалася (Жовта, І. 2021, с. 25–26). Своєрідним покаранням, яке безпосередньо застосовувала одна з керівниць інституту, було позбавлення права винної вихованки попроситися з нею і поцілувати їй руку (Захарченко, М. 1889, с. 35). Але такий вид кари застосовувала лише одна директорка, інші користувалися загальноприйнятими видами покарань, які існували протягом усього функціонування інституту.

Фізичне виховання на практиці полягало в прогулянках вихованок. Гімнастика як предмет вводилася в інститутах Російській імперії повільно. Директорка П. М. Нілова заохочувала дівчат до прогулянок¹. Дівчата прогулювалися щодня, але просто ходили, не дозволялося бігати². Н. А. Королева згадувала, що в період ожеледиці (кінець зими — початок весни) дівчата залишалися у стінах закладу³. Таким чином, можна простежити, що керівниці приділяли недостатньо уваги фізичним вправам у Київському інституті.

Нагляд за житловими умовами, харчуванням і одягом. За облаштування умов проживання вихованок в інституті відповідали працівники господарського сектору. Про це, зокрема, свідчать офіційні документи. Однак знаходимо випадки, коли керівниці намагалися покращити середовище, в якому навчалися і відпочивали вихованки. Показовою була реконструкція, за ініціативою директорки Л. К. Ернст, літньої галереї, яку до того мало відвідували інститутки, і там переважно зберігалися старі меблі. Однак після ремонту це стало улюбленим місцем дівчат під час літніх занять (Захарченко, М. 1889, с. 51). І директорка в першу чергу сприяла цьому.

Харчування теж відносилось до обов'язків керівниці, але забезпечення продуктами було прерогативою працівників господарської частини. В другій половині ХХ ст. у документах Відомства закладів імператриці Марії вказувалося, скільки страв повинні їсти вихованки, а ознаками цих страв були свіжість, простота і достатня кількість споживання. Грошей, які виділяли на харчування, завжди не вистачало, тому зменшували порцію (Пономарева, В. 2016, с. 126, 128). Тож дівчата недоїдали. Їжа, за спогадами М. М. Воропанової, була несмачною: «Обед наш состоял из трех жиденьких блюд, завтрак — из двух холодных. Все, что нам ни подавали, мне показалось несъятно и невкусно»⁴. Часто дівчата знаходили в їжі різні залишки комах,

¹ Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. СПб: М. О. Вольф, 1859. С. 135.

² Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносовь, 2013. С. 238.

³ Королева Н. Твори. 3-ге вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріня (життєпис сучасниці). С. 63.

⁴ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносовь, 2013. С. 245.

це особливо стосувалося смоленського пирога: «В начинке не раз находили запекшихся мух, их ножки, крылья и т. д.»¹. Таким чином, за харчуванням вихованок, принаймні за тим, як із придбаних продуктів готували страви, не було дбайливого спостереження з боку директорок закладу.

Керівниці за статутом повинні були стежити за зовнішнім виглядом вихованок². Не дивно, що Порфирій Успенський зазначав, що одна з директорок інституту добре «выпрямляла и причесывала» дівчат³. У звітах класних дам про поведінку дівчат багато інформації про те, що дівчата отримували покарання, якщо робили заборонені зачіски⁴. М. М. Воропанова згадала, як вони доглядали за пелеринками, щоб вони не пом'ялися⁵. Тобто в інституті був суворий контроль керівниць за зовнішнім виглядом і передбачалася кара за порушення.

Керівниці також опікувалися одягом і взуттям вихованок. Переважно в Російській імперії, зокрема Києві, на одяг, білизну та взуття для однієї інститутки виділяли від 35 до 38 руб. сріблом. Для вихованок вбрання шили з таких тканин як коленкор, люстрин, мадаполам, ланкорд, полотно і ластик тощо (Пономарева, В. 2017, с. 137). Уніформа вихованки Київського інституту шляхетних дівчат на 1904 р. складалася з гладенької спідниці з великою складкою позаду, напіввідкритого бюстгальтера з застібною спереду, короткого гладенького рукава, який прив'язується тасьмою до пройми рукава, пелеринки з відкладним комірцем і бантиком та закритого фартуха (Пономарева, В. 2018, с. 135). На практиці можна простежити, як директорки підбирали одяг для інституток, котрі вступили до закладу. До прикладу, можна навести розрахунок на виготовлення постільної білизни для школи й лазарету, одягу та взуття для інституток, який зробила П. М. Нілова за 1842 р., де перелічено, на її думку, всі необхідні речі для дівчаток — сорочки, корсети, пелеринки, косинки, нічні чепчики, спідниці, капці, носовички, тощо з зазначенням тканин і сум на пошиття. Також ця керівниця просила виділити їй 2000 руб. сріблом на виробництво і писала, що розпоряджатиметься виділеними сумами дуже ощадливо. Кошти надала інститутська рада⁶. Також керівниці надавалися звіти речей, які здавали вихованки⁷. Це, в свою чергу, давало їй змогу орієнтуватись у необхідності додаткових закупок.

¹ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 245.

² Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи. СПб, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 142–143.

³ Успенский П. Книга бытия моего. СПб: Тип. Императорской академии наук, 1902. С. 188.

⁴ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 953. Арк. 1.

⁵ Воропанова М. М. Институтские воспоминания // Институты благородных девиц в мемуарах воспитанниц / Сост., подготовка текста и примечания Г. Г. Мартынова. М.: Ломоносов, 2013. С. 249.

⁶ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 24 зв., 29, 90, 126.

⁷ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 8. Арк. 23.

Керівниці інституту настільки опікувалися станом речей і взуття вихованок, що за їхнє зіпсування було достатньо суворе привселюдне покарання. За стоптани черевики вихованку ставили перед чорним столом у самих панчохах, а черевики ставили на столі. Ця кара дуже впливала на інших дівчат (Жовта, І. 2021, с. 23–24). Таким чином, керівниці приділяли велику увагу забезпеченню вихованок одягом і його носінню.

Відносини з колективом. За Статутом Київського інституту шляхетних дівчат 1834 р. директорка цього закладу опікувалася внутрішнім управлінням та наглядом за працівниками. Основними її обов'язками були збереження порядку та благоустрою в домі; спостереження за поведінкою працівників інституту, щоб їхні дії не суперечили тогочасним нормам моральності та державній політиці¹.

Л. А. Ярцова згадувала, як керівниця інституту П. М. Нілова залучала професорів Університету Св. Володимира до викладання в інституті². Однак ми переконані, що це стало заслугою інспекторів класів, які за сумісництвом були професорами цього вищого навчального закладу, спочатку М. Д. Іванішева, а згодом його наступника В. Я. Шульгіна (Zhovta, І. 2020, р. 306). Згадана П. М. Нілова, за словами викладача Університету Св. Володимира О. В. Романовича-Славатинського, перешкоджала продуктивній роботі в інституті М. Д. Іванішева (Романович-Славатинский, О. 1876, с. 100).

Безсумнівним фактом є те, що керівниці інституту впливали на вибір і звільнення учителів. Були випадки, коли викладачі Університету Св. Володимира покидали посаду інститутського вчителя через непрості відносини з керівницею інституту. Натяк на це знаходимо у двох листах професора університету Св. Володимира і за сумісництвом учителя Закону Божого дівочої школи Н. А. Фаворова до свого друга П. Г. Лебединцева. У першому листі священник писав про знайомство з новою керівницею (В. В. Швідковською), про її «безтактність» і про те, що не знає чи «зійдеться» з нею. Потім професор зазначив, що до числа «выбывающих з Института прибавляется и Шульгин, подавший прошение о увольнении»³. В іншому листі Н. А. Фаворов описав керівницю інституту як дуже дивну особу і знову вжив слово «безтактно» щодо її поведінки. А потім написав — з інституту всі розбігаються⁴.

Покажем є також випадок, пов'язаний із директоркою Є. Д. Голубцовою, київським митрополитом Філаретом (Амфітеатровим) і М. Ф. Дашкевичем, що був законовчителем в інституті. Керівниці інституту не подо-

¹ Высочайше утвержденный Проект Устава Киевского Института благородных девиц // Полное собрание законов Российской империи СПб, 1835. Собрание второе. Т. 9. Ч. 2. С. 142–143.

² Ярцова Л. Прогулка с детьми по Киеву. СПб: М. О. Вольф, 1859. С. 135.

³ Письмо профессора Университета Св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. 11 апреля 1871 года // Киевская старина. 1901. № 11. С. 198.

⁴ Письмо профессора Университета Св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. 4 мая 1871 года // Киевская старина. 1901. № 12. С. 347.

балосся, що М. Ф. Дашкевич розмовляв українською мовою з працівниками цього закладу, і вона хотіла його замінити. Однак митрополит Філарет, що дуже любив українську, не погодився з цим і залишив М. Ф. Дашкевича на посаді (Макаров, А. 2005, с. 763). Негативне ставлення керівниці до української мови додатково свідчить про те, що інститут шляхетних дівчат був одним з освітніх осередків русифікації.

Помічницями керівниць у догляді та нагляді за вихованками були класні дами, які постійно перебували з дівчатами. Хороше ставлення керівниці інституту до деяких класних дам, за нашими припущеннями, давало можливість останнім зробити успішну кар'єру в майбутньому. Маємо приклади того, що класні дами при Є. Д. Голубцовій, яка займала авторитетні позиції в суспільстві — А. Спаська, Н. Полякова, А. Матвєєва, А. Сенаторська, Ю. Гедєонова — стали головними доглядачками та директорками при інших навчальних осередках, таких як Києво-Фундуклеївська, Києво-Подільська гімназії та Київське єпархіальне училище. Навряд чи вони могли влаштуватися на такі посади без схвального відгуку колишнього роботодавця (Жовта, І. 2020, с. 31–32).

Якщо класні дами були в хороших відносинах з керівницею інституту, то остання допомагала з їхніми побажаннями. Підтвердженням цього може слугувати те, що класна дама Є. П. Васильєва відвідала видатного російського художника М. В. Нестєрова, щоб подивитися його картину «Свята Русь». Ця зустріч відбулася за посередництва тогочасної директорки М. А. Коновниціної, що була подругою митця і попросила про це його¹. Пізніше художник з класною дамою побралися. Якщо робочі відносини між директоркою і класною дамою не склалися, то останню чекало звільнення. Показовим було звільнення 1845 р. з інституту класної дами Альм. Прохання подала директорка П. М. Нілова, яка аргументувала, що Альм не справляється з обов'язками. Хоча в архівних документах можна побачити, що 1844 р. ця класна дама отримала винагороду 50 руб. сріблом за службу. Як бачимо, за рік відносини між жінками змінилися не на краще².

Таким чином, керівниці активно контактували з персоналом інституту, впливали на вибір і звільнення колективу цієї жіночої школи, особливо в тих питаннях, які безпосередньо стосувалися проживання і навчання інституток.

Соціальне життя поза інститутом. Керівниці інституту брали активну участь у житті Києва, відвідуючи різні заходи. Про один цікавий випадок згадав М. К. Чалий, педагог і громадсько-культурний діяч. Він відзначив, що директорку інституту Є. Д. Голубцову і пєпінєрок було запрошено на диспут, коли відомий профєсор А. І. Сєлін і за сумісництвом колишній учитель інституту захищав дисертацію на ступінь доктора слов'янської філо-

¹ Нестєров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. М., 2006. С. 291–292.

² Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 1, 6.

логії. Доповідач сказав «что-то не совсем приятное для слуха дам», на жаль, важко встановити, що саме. І після диспуту тогочасний генерал-губернатор Д. Г. Бібіков підійшов до керівниці й запитав, чи сподобався їй диспут. Є. Д. Голубцова відповіла, що, якби знала, що говоритимуть про такі непристойні речі, то не привела б дівчат. Через тиждень Д. Г. Бібікову принесли подання міністру про затвердження докторського ступеня А. І. Селіна, і згадавши слова керівниці, той запитав, де ще викладає професор. Коли він дізнався про вчительську діяльність у Другій чоловічій гімназії, то наказав його звідти звільнити¹. Тобто директорки спостерігали за роботою інших освітніх жіночих закладів і запрошення їх відвідати різні заходи свідчило про пошану в суспільстві.

Медичний догляд і фізичне виховання. Одним із багатьох обов'язків, який стосувався безпосередньо вихованок, було спостереження керівниці за їхнім здоров'ям. Порфирій Успенський наголосив, що інститутки мали менш здоровий вигляд (були блідими), ніж інші вихованки київських жіночих шкіл². Погіршував здоров'я дівчат і їхній одяг, який, за дослідженням В. В. Пономарьової, був важким і перешкоджав нормальному фізичному розвитку. Йдеться про носіння корсетів, які змінювали у XIX — початку XX ст., щоб полегшити вплив на фізичний стан вихованок закладів Відомства імператриці Марії (Пономарева, В. 2018, с. 125–126). Тому не дивно, що інститутки дуже часто непритомніли, за спогадами Н. А. Королевої³. Ускладнювали ситуацію і незбалансоване харчування, а також недоїдання, про яке вже зазначалося.

Не менш важливим моментом було, що фізичні заняття (гімнастика) були офіційно затверджені як предмет лише в кінці XIX ст., а їх запровадження повільно відбувалося протягом наступного століття (Пономарева, В. 2015, с. 91). І якщо подивитися на медичний звіт за 1861 р., то того року інститутський лазарет відвідали всі вихованки (209 осіб) і щоденно там перебувало приблизно по п'ять осіб⁴. Приходимо до висновку, що вихованки постійно хворіли й потребували опіки.

Директорка отримувала інформацію від класних дам про стан здоров'я вихованок. Інформація про те, на які хвороби хворіли дівчата, зафіксована у звітах класних дам про їхню поведінку. Також керівниці інституту брали участь у догляді за хворими дівчатами, постійно навідуючись до них. М. М. Захарченко згадував про особливу опіку за хворими Є. Д. Голубцовою, яка «по случаю болезни воспитанницъ, проявляла какую-то лихорадочную, энергическую деятельность» (Захарченко, М. 1889, с. 40), яка, на його дум-

¹ Чалый М. Воспоминания // Киевская старина. 1894. № 10. С. 18–19.

² Успенский П. Книга бытия моего. СПб: Тип. Императорской академии наук, 1902. С. 187.

³ Королева Н. Твори. 3-тє вид. 3-тє вид. Клівленд: Укр. Лікарське т-во Півн. Америки. 1968. Т. 2: Без коріння (життєпис сучасниці). С. 160–161.

⁴ Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 6. Спр. 2. Арк. 78.

ку, була пов'язана з її особистим горем (Захарченко, М. 1889, с. 40). Також він говорить про постійне спостереження за хворими дівчатами керівниці А. А. Родзянко, що навідувалася до них часто (Захарченко, М. 1889, с. 48). Ми припускаємо: дбайливе ставлення цієї директорки до вихованок було зумовлено й тим, що під час епідемії холери в інституті 1872 р. вона втратила доньку. Про випадки піклування за хворими дівчатами згадує М. В. Нестеров, один з видатних тогочасних російських художників, у якого в кінці XIX ст. донька Ольга навчалася в інституті. Він описав те, що, коли його дитина хворіла, то піклування тогочасної керівниці М. А. Коновніциної про неї подвоювалося. Варто наголосити, що директорка і художник приятелювали, а Ольга була улюбленицею в інституті. Ці обставини, у свою чергу, сприяли піклуванню директорки про цю вихованку. Знаходимо ще факти у спогадах М. В. Нестерова про догляд керівниці за Ольгою та іншою дівчинкою, донькою тогочасного ректора КДА, пізніше митрополита Платона, під час епідемії скарлатини в інституті. Дівчата перебували у важкому стані, тому до них викликали найкращих спеціалістів, проводились операції. Керівниця навідувалася до дівчат і вдень, і увечері. За спогадами художника, Ольгу навіть перемістили до відпочивальні керівниці, яка піклувалася про неї півроку, доки не відступила хвороба¹.

Дбали керівниці й про приміщення, де перебували на лікуванні вихованки інституту. Так, 1884 р. тогочасна директорка інституту Л. К. Ернст подала прохання до керівництва Відомства закладів імператриці Марії про незадовільний стан запасного лазарету для хворих дівчат під час епідемій. Було виділено кошти на будівництво нового приміщення (Захарченко, М. 1889, с. 52). Оскільки вихованки в інституті хворіли часто, а епідемії були регулярними, то це було необхідно. Отже, з одного боку бачимо, що директорки стежили за станом здоров'я всіх вихованок, але з іншого була присутня особлива увага до дівчат знатного походження або до доньок відомих тогочасних особистостей.

Отже, директорками Київського інституту шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. були жінки дворянського походження з хорошими соціальними зв'язками, до обов'язків яких належали внутрішнє управління цією жіночою школою і виховання підопічних дівчат. Вони були забезпечені всіма необхідними умовами для комфортної праці, зокрема квартирою, харчуванням і хорошою зарплатою. В роботі директорки користувалися загальними правилами виховання інституток відповідно до суспільних канонів і до статутів, зосередивши увагу на дотриманні релігійних практик, на манерах, а в навчанні основна увага спрямовувалася на мови, танці, співи, читання, а іншим предметам під егідою керівниці, таким як рукоділля і кулінарія, не надавалося великого значення. Директорки намага-

¹ Нестеров М. О пережитом. 1862–1917 гг. Воспоминания. М., 2006. С. 244, 249.

лися ставитися до вихованок з материнським почуттям, піклуючись про забезпечення одягом і під час хвороб. Менше турбувалися про їх життєвий простір, а також не дуже переймалися харчуванням і фізичним навантаженням, що негативно впливало на здоров'я вихованок. Директорки на постійній основі контактували з працівниками інституту, впливали на їх вибір і звільнення, особливо це стосувалося класних дам і викладачів. Вони також вели активне соціальне життя в місті, відвідуючи різні заходи, де їх сприймали з повагою.

Балакшина, Ю. 2014. Братство ревнителів церковного оновлення (група «32-х» петербургських священників), 1903–1907. Документальна історія і культурний контекст. Москва.

Барсова, Л. 1982. *Н. И. Забела-Врубель глазами современников*. Ленінград: Музыка.

Веремєнко, В. 2015. Релігійне виховання дітей в дворянських сім'ях Росії во другій половині XIX — початку XX в. *Петербурзький історичний журнал*. № 2. С. 100–115.

Добровольська, В. 2009. Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини XIX — на початку XX століття. *Історичний архів*. Вип. 3. С. 114–117.

Жовта, І. 2020. Досвід роботи класних дам у Київському інституті шляхетних дівчат і їхні відносини з вихованками у XIX — на початку XX ст. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 31 (70). № 4. С. 30–35.

Жовта, І. 2021. Види покарань у Київському інституті шляхетних дівчат у XIX — першій третині XX ст. *V Таврійські історичні наукові читання: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 2–3 квітня 2021 р. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. С. 22–26.

Захарченко, М. 1889. *Історія Київського інститута благородних девиць (1838–1888)*. Київ: Кульженко.

Земцов, А. 2001. *Історія фінансової системи Росії*. Матеріали к лекціям. Томск.

Кобченко, К. 2017. Освіта жінок як форма емансипації: приклад Наддніпрянської України (середина XIX — початок XX століття). *Українські жінки в горнилі модернізації / під заг. ред. О. Кісь*. Харків: Видавництво КСД. С. 72–102.

Макаров, А. 2005. *Київська старина в лицах. XIX век*. Київ.

Пономарева, В. 2015. Фізичне виховання в закритих жіночих інститутах Ведомства урядових імператриці Марії. *Вестник Московського університету. Серія 23. Антропологія*. № 1. С. 86–93.

Пономарева, В. 2016. Як в «Інститутах благородних девиць» вирішували проблему «Пищего довольствия» (друга половина XIX — початок XX в.). *Вестник Московського університету. Серія 23. Антропологія*. № 3. С. 125–134.

Пономарева, В. 2017. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Часть I. *Вестник Московського університету. Серія 23. Антропологія*. № 2. С. 133–142.

Пономарева, В. 2018. Быть в форме: костюм институтки как предмет одежды и идеологема. Ч. II. *Вестник Московського університету. Серія 23. Антропологія*. № 1. С. 124–138.

Пономарева, В. 2019. Профессора и преподаватели Московского университета в закрытых женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии (первая половина XIX в. — 1917 г.). *Вестник Московского университета*. Серия 23. Антропология. № 3. С. 128–138. DOI: 10.32521/2074-8132.2019.3.128–138.

Пономарева, В. 2021. Нравоучительные книги в программе воспитания институток (вторая половина XVIII — начало XIX в.). *Genesis: исторические исследования*. № 3. DOI: 10.25136/2409-868X.2021.3.35307

Ревель, Ж. 1996. Микроисторический анализ и конструирование социального. *Одиссей. Человек в истории*. [Online]. Available at: http://krotov.info/libr_min/17_r/ev/vel.html

Романович-Славатинский, О. 1876. *Жизнь и деятельность Н. Д. Иваннишева*. Санкт-Петербург.

Сухенко, Т. 2000. Институти шляхетних дівчат в Україні в XIX столітті. *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 7. С. 80–84.

Хохлова, М. 2012. Проблема типології вихованниць институток благородних девиць в контексте їх межличностного общения. *Наука и школа*. № 5. С. 166–170.

Чорна, М. 2018. *Нагляд за «моральністю» дівчат у відкритих середньоосвітніх закладах доби «морального занепаду» після 1905 р. (на прикладі жіночих гімназій м. Києва)*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/YgFFwKM>

Шокарева, А. 2016. *Дворянская семья: культура общения. Русское столичное дворянство первой половины XIX века*. Москва: Новое литературное обозрение.

Zhovta, I. 2020. A Collective Portrait of Teachers of Kyiv Institute of Noble Girls in Their Daily Routine in the 19th Century. *Epochi. Edition of the Department of History of «St. Cyril and St. Methodius» University of Veliko Tarnovo*. Vol. XXVIII. Issue 2. P. 307–314.

Balakshina, Yu. 2014. Bratstvo revniteley tserkovnogo obnoveniya (gruppa «32-kh» peterburgskikh svyashchennikov), 1903–1907 [Brotherhood of Adherents of Church Renewal (a Group of «32» of St. Petersburg Priests), 1903–1907]. *Dokumentalnaya istoriya i kulturnyy kontekst. Moskva*. [in Russian].

Barsova, L. 1982. *N. I. Zabela-Vrubel glazami sovremennikov [N.I. Zabela-Vrubel through the Eyes of Contemporaries]*. Leningrad: Muzyka. [in Russian].

Veremenko, V. 2015. Religioznoye vospitaniye detey v dvoryanskikh semyakh Rossii vo vtoroy polovine XIX — nachale XX v. [Religious Education of Children in Noble Families of Russia in the Second Half of the XIX — Early XX Century]. *Peterburgskiy istoricheskiy zhurnal*. № 2. S. 100–115. [in Russian].

Dobrovol'ska, V. 2009. Navchannia v instytutakh shliakhetnykh divchat Pivdnia Ukrainy druhoi polovyny XIX — na pochatku XX stolittia. *Istorychnyi arkhiv*. Vyp. 3. S. 114–117. [in Ukrainian].

Zhovta, I. 2020. Dosvid roboty klasnykh dam u Kyivskomu instyutui shliakhetnykh divchat i yikhni vidnosyny z vykhovankamy u XIX — na pochatku XX st. [The Experience of Class Ladies at the Kyiv Institute of Noble Girls and Their Relations with Pupils in the XIX — Early XX Centuries]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Seriya: Istorychni nauky*. Tom 31 (70). № 4. S. 30–35. [in Ukrainian].

Zhovta, I. 2021. Vydy pokaran u Kyivskomu instyutui shliakhetnykh divchat u XIX — pershii tretyni XX st. [Types of Punishments at the Kyiv Institute of Noble Girls in the XIX — First Third of the XX Century]. *V Tavriiski istorychni naukovy chytannia: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Kyiv, 2–3 kvitnia 2021 r.* Kyiv: Tavriiskyyi natsionalnyi universytet imeni V. I. Vernadskoho. S. 22–26. [in Ukrainian].

Zakharchenko, M. 1889. *Istoriya Kiyevskogo instituta blagorodnykh devits (1838–1888)* [*History of the Kiev Institute of Noble Girls (1838–1888)*]. Kiyev: Tipografiya Kulzhenko. [in Russian].

Zemstov, A. 2001. *Istoriya finansovoy sistemy Rossii. Materialy k lekttsiyam* [*History of the Financial System of Russia. Materials for Lectures*]. Tomsk. [in Russian].

Kobchenko, K. 2017. Osvita zhink yak forma emansypatsii: pryklad Naddnyprianskoi Ukrainy (seredyna XIX — pochatok XX stolittia). *Ukrainski zhinky v hornyli modernizatsii / pid zah. red. O. Kis. Kharkiv: Vydavnytstvo KSD. S. 72–102.* [in Ukrainian]

Makarov, A. 2005. *Kiyevskaya starina v litsakh. XIX vyek* [*Kiev Antiquity through the Faces. XIX Century*]. Kiyev. [in Russian].

Ponomareva, V. 2016. Kak v «Institutakh blagorodnykh devits» reshali problemu «Pishchevogo dovolstviya» (vtoraya polovina XIX — nachalo XX v.) [How in the «Institutes for Noble Maidens» it was Solved the Problem of «Food Allowance» (Second Half of the 19th — Early 20th Centuries)]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 3. S. 125–134.* [in Russian].

Ponomareva, V. 2017. Byt v forme: kostyum institutki kak predmet odezhdy i ideologema. Chast I [To be in the Uniform: a Schoolgirl Costume as Part of the Clothes and Ideologeme. Part I]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 2. S. 133–142.* [in Russian].

Ponomareva, V. 2018. Byt v forme: kostyum institutki kak predmet odezhdy i ideologema. Chast II [To Be in the Uniform: a Schoolgirl Costume as part of the Clothes and Ideologeme. Part II]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 1. S. 124–138.* [in Russian].

Ponomareva, V. 2019. Professora i prepodavateli Moskovskogo universiteta v zakrytykh zhenskikh institutakh Vedomstva uchrezhdeniy imperatritsy Marii (pervaya polovina XIX v. – 1917 g.) [Professors and Lecturers at Moscow University in the Closed Women’s Institutes of the Office of the Institutions of the Empress Maria (First Half of the 19th Century — 1917)]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 3. S. 128–138.* DOI: 10.32521/2074-8132.2019.3.128–138. [in Russian].

Ponomareva, V. 2021. Nravouchitelnye knigi v programme vospitaniya institutok (vtoraya polovina XVIII — nachalo XIX v.) [Moral Books in the Program of Education of Institute Girls (Second Half of the XVIII — Beginning of the XIX Century)]. *Genesis: istoricheskie issledovaniya. № 3.* DOI: 10.25136/2409-868X.2021.3.35307. [in Russian].

Ponomareva, V. 2015. Fizicheskoe vospitanie v zakrytykh zhenskikh institutakh Vedomstva uchrezhdeniy imperatritsy Marii. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 23. Antropologiya. № 1. 86–93.* [in Russian].

Revel, Zh. 1996. Mikroistoricheskiy analiz i konstruirovaniye sotsialnogo [Microhistorical Analysis and Construction of the Social]. *Odissey. Chelovek v istorii.* [Online]. Available at: http://krotov.info/libr_min/17_r/ev/vel.html. [in Russian]

Romanovich-Slavatinskiy, O. 1876. *Zhizn i deyatel'nost N. D. Ivanisheva* [*Life and Work of N. D. Ivanishev*]. Sankt-Peterburg. [in Russian].

Sukhenko, T. 2000. Instytuty shliakhetnykh divchat v Ukraini v XIX stolitti [Institutes of Noble Girls in Ukraine in the XIX Century]. *Etichna istoriia narodiv Yevropy. Vyp. 7. 80–84.* [in Ukrainian].

Khokhlova, M. 2012. Problema tipologii vospitannits institutov blagorodnykh devits v kontekste ikh mezhlichnostnogo obshcheniya [The Problem of the Typology of the Girls of the Institutes of Noble Maidens in the Context of Their Interpersonal Communication]. *Nauka i shkola. № 5. S. 166–170.* [in Russian].

Chorna, M. 2018. *Nahliad za «moralnistiu» divchat u vidkrytykh serednoosvitnikh zakladakh doby «moralnoho zanepadu» pislia 1905 r. (na prykladi zhinochykh himnazii m. Kyieva) [Supervision of the «morality» of Girls in Open Secondary Schools of the Era of «Moral Decline» after 1905 (on the Example of Women's Gymnasiums in Kyiv)].* [Online]. Available at: <https://cutt.ly/YgFFwKM> [in Ukrainian].

Shokareva, A. 2016. *Dvoryanskaya semya: kultura obshcheniya. Russkoe stolichnoye dvoryanstvo pervoy poloviny XIX veka [Noble Family: a Culture of Communication. Russian Metropolitan Nobility of the First Half of the 19th Century]*. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye. [in Russian].

Zhovta, I. 2020. A Collective Portrait of Teachers of Kyiv Institute of Noble Girls in Their Daily Routine in the 19th Century. *Epochi. Edition of the Department of History of «St. Cyril and St. Methodius» University of Veliko Tarnovo*. Vol. XXVIII. Issue 2. P. 307–314.

УДК 94(47+57):323.15-058.65](045)

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248462

Ш. Ш. Рамазанов

ORCID: 0000-0001-8603-0152

*Національний технічний університет
«Київський політехнічний інститут» імені Ігоря Сікорського*

Ф. Л. Левітас

ORCID: 0000-0003-1049-3905

Київський університет імені Бориса Грінченка

Sh. Ramazanov

*National Technical University of Ukraine
«Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»*

F. Levitas

Borys Grinchenko Kyiv University

БАБИН ЯР. ГОЛОКОСТ — ТАБУЙОВАНІ ТЕМИ РАДЯНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

Babyn Yar. Holocaust — Taboo Topics of Soviet Historiography

В статті йдеться про етапи формування історичної пам'яті щодо проблеми Голокосту та трагедії Бабиного Яру в СРСР і Україні. Автори зосереджують увагу на боротьбі сталінської системи з об'єктивними спогадами людей, пам'яттю суспільства, яку тоталітарна влада намагалася викривити за допомогою замовчування, творення ідеологічних шаблонів та стереотипів. Стаття розкриває важливі факти, які в різні часи були досліджені в Україні та зарубіжжі. Доведено, що тільки з проголошенням незалежності України стали можливими об'єктивні наукові розвідки з історії Голокосту та злочинів тоталітаризму та нацизму в Бабиному Ярі.

Ключові слова: Голокост, Бабин Яр, нацистський геноцид, сталінський тоталітаризм, історична пам'ять.

The Holocaust tragedy and the objective coverage of the events in Nazi-occupied Kyiv in 1941–1943 from Stalin's time to the final stage of perestroika were excluded from the Soviet historical narrative. Certain groups of Soviet intellectuals, Jewish and Ukrainian activists alone fought for the preservation of historical memory in spite of the actions of the totalitarian system in the USSR. Soviet model of historical memory was ideological and, thus, based on three worldview constructs. The first concept is the idea of the existence of the so-called «United Soviet People». The second one is embodied within the policy of the Soviet Union in the Middle East, where the Soviet Union took an anti-Israel position. The third one is the policy of state anti-Semitism, which was a part of the official policy from the Stalin era till the collapse of the Soviet Union.

The last days of Stalin's regime were characterized by the overt anti-Semitic campaigns in the USSR. The acquired dynamics of Stalin's state anti-Semitism never lost its relevance both either during the «thaw» and during the command-and-control «standstill» period. These facts became known when archival documents became known to the broad scientific community. Furthermore, along with the Holocaust victims, the names of many thousands of sons and daughters of the Jewish people who fought heroically against Nazism during World War II were restored.

The analysis of various historical sources allows the authors to build a complete picture of the attitude of the Soviet party and law enforcement agencies to falsification of the memory of Stalin's repressions and the Genocide in Ukraine, the victims of which were representatives of different nationalities. Falsified versions of the Soviet history were actively supported by some representatives of academic and university history. Even the monument to the victims of Nazism was opened under the pressure from the world community in Kyiv in the summer of 1976, but it did not convey the meaning of the Kyiv tragedy that took place during the Nazi occupation. The team of the Ukrainian authors, under the leadership of People's Artist M. Lysenko, who won the competition for the monument in Babyn Yar, was constantly pressured by the Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Only after the proclamation of Ukraine's independence in 1991, it became possible to conduct various scientific studies regarding the history of the Holocaust. The Tragedy of Babyn Yar and the life of Ukrainian Righteous People has become a part of the modern Ukrainian narrative and modern Ukrainian memory. The proposed article, which is built on the principles of historicism and objectivity, is a part of a modern historical discourse on memory studies.

Keywords: Holocaust, Babyn Yar, Nazi genocide, Stalinist totalitarianism, historical memory.

Голокост як наукова і суспільна проблема вже давно став частиною історичної пам'яті сучасного суспільства. Через понад 75 років після перемоги над гітлерівською Німеччиною Голокост зберігає універсальність у травматичному вимірі свідомості людей. За статистикою і соціологією Голокосту, тільки 1/3 жертв гітлерівського «нового» окупаційного порядку були євреями. 70% жертв в окупованих країнах Європи становили мирні громадяни, які належали до різних європейських народів, традицій, релігій і культур. Геноцид євреїв з боку нацистів був тільки приводом для расового й політичного безумства, носіями якого були Гітлер, його найближче оточення, нацистська ідеологія. Предтечею Голокосту став прихід нацистів до влади в Німеччині. Початок геноциду бере витоки від нападу Гітлера на Польщу. А остаточне розв'язання єврейського питання було закладено в нацистські плани «Барбаросса», «Ост», «Ольденбург» та ін., які почали втілюватися з нападом Німеччини на СРСР. Для сучасної Західної Європи символом Голокосту є нацистський табір Аушвіц Біркеная.

Для народів Східної Європи вимір геноциду визначається назвою Бабин Яр. У грудні 2020 р. Президент України В. Зеленський підписав Указ про вшанування пам'яті жертв нацизму в Бабиному Яру в зв'язку з тим, що трагедії виповнюється 80 років¹. З рішенням української влади солідаризувались і польські державні діячі². Адже Україна й Польща були першими, хто зазнав нападу нацистів. І польський та український народи у підсумку зазнали найбільших мирних і військових втрат у роки Другої Світової війни. Від перших післявоєнних років донині науковці з різних країн створили Гранд-нарратив із вивчення історії Голокосту. Науковцям держави Ізраїль належить першість у дослідженні цієї проблематики. Перші автори були людьми, які самі пройшли гітлерівські катування й жертвовно боролися з нацистами, серед них — Іцхак Арад, в'язень гітлерівських концтаборів, радянський партизан, генерал Армії Оборони Ізраїлю, директор музею Катастрофи і Героїзму «Яд-Вашем» у 1972–1993 рр. Його праця про Голокост однією з перших з'явилась у перекладі на пострадянському просторі (Арад, И. 1990).

Радянська історіографія, присвячена Другій Світовій та Великій Вітчизняній війнам, не звертала уваги на тему нацистського геноциду євреїв як на історичну чи наукову проблему. А цензура тоталітарної держави унеможлилювала будь-які спеціальні дослідження, котрі викривали б політику гітлерівців щодо «остаточного розв'язання єврейського питання». Перші знакові твори І. Еренбурга та В. Гроссмана, які побачили світ в СРСР одразу після перемоги над нацизмом і в яких висвітлювалася трагедія єврейського

¹ Указ Президента України № 567/2020 «Про заходи у зв'язку з 80-ми роковинами трагедії Бабиного Яру та додаткові заходи щодо подальшого розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5672020-36013>

² В польському Сеймі створили парламентську групу з підтримки Меморіалу «Бабин Яр» URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/press-release/711793.html>

народу в кінці 1940-х на початку 1950-х рр., були в буквальному сенсі перекриті хвилею ідеологічного наступу сталінізму, яка складалася з переслідування єврейської інтелігенції, боротьби проти «безродного космополітизму», розстрілу Єврейського Антифашистського Комітету та початку останньої сталінської справи проти євреїв — «лікарів-отруйників». І хоча значну частину сталінських ідеологем було засуджено в часи «хрущовської відлиги», основні її антисемітські постулати зберігались і в наступні радянські часи, особливо наочно прогресуючи та виявляючись в Українській Радянській Соціалістичній Республіці майже до останніх років перебудови. Радянська історіографія 1960–1970-х рр. відверто ігнорувала тему Голокосту. А знакові літературні твори — вірш-реквієм Є. Євтушенка «Бабин Яр» та роман-документ А. Кузнєцова «Бабин Яр», — які мали світовий резонанс, викликали неприязнь партійної номенклатури. З великими труднощами й тільки на завершальному етапі перебудови побачила світ монографія українського історика В. Коваля «Барбаросса». Український науковець показав не тільки військову підготовку нацистської Німеччини до війни з СРСР, а й ідеологічні витoki політики нацизму, побудовані на расистській теорії та антисемітизмі. Вже після розпаду Радянського Союзу стало відомо про активну роль КДБ СРСР у табуванні історичної пам'яті про трагедію Голокосту й Бабиного Яру. Замовчування Голокосту містило заборону будь-якого видання на цю тему: чи то наукової монографії, чи то спогадів учілих в'язнів гето та концтаборів. Під час обшуків працівники КДБ СРСР у справах про «антирадянську пропаганду» відбирали й конфісковували всю літературу про Голокост разом з іншими матеріалами. Так, під час обшуків у жовтні 1982 р. на квартирі одного з радянських дисидентів у Москві було конфісковано близько 500 книг єврейської тематики разом з іноземними перекладами книг про Голокост (Грин, Дж. 2000, с. 9).

Фактично через тиждень після проголошення Незалежності України почалося важливе розсекречення архівних документів. Так, на багатьох раніше закритих матеріалах про Другу Світову війну і Голокост гриф «секретно» зняли у вересні 1991 р. Нині в Україні підготовано вагомий історико-архівний наратив. Серед найбільш репрезентативних досліджень автори спиралися на доробок відомих вітчизняних і зарубіжних авторів: В. Коваля (1989), Б. Забарка (2000), Г. Заставенка (1985), Г. Костирченка (2001;2012), О. Анісімова (2000), С. Карамаша (2014), Т. Євстаф'євої (2004), Ш. Етінгера (2014), І. Арада (1990), Я. Айзенштата (1994), К. Беркгофа (2014), М. Гефтера (1995), Дж. Гріна (2000), Г. Пікера (1993), В. Гроссмана й І. Еренбурга (1991), Г. Шапіро й С. Авербуха (1994) та ін.

Водночас треба зауважити, що в багатьох сучасних дослідженнях, у яких порушено зазначену тему, міститься значна кількість неточностей, хибних коментарів або заангажованих оцінок історичних подій. Є надуманий фак-

таж і надмірна ідеологізація у викладі матеріалу. Звісно, наявна джерельна база не дає можливостей усе перевірити й уточнити. Але дослідницьке завдання, яке поставили перед собою автори публікації, базувалося на принципах науковості та історизму, що дає змогу об'єктивно оцінити події навколо трагедії Голокосту й Бабиного Яру.

Мета дослідження — спроба пояснити причини замовчування трагедії Голокосту в СРСР, розкрити маловідомі позитивні сторінки в громадському обговоренні та історіографії українсько-єврейських відносин.

Плани «остаточного розв'язання єврейського питання» визріли в гітлерівців у 1920-ті рр., ще до встановлення нацистської диктатури в Німеччині. Вони були детально викладені та обґрунтовані в праці А. Гітлера «Майн кампф» (Воропаєв, С. 1996, с. 498). Парадокс, але факт, що в іншій частині Європи, на теренах першої в світі «країни робітників і селян» — СРСР, розгорталися процеси, багато в чому суголосні з подіями в Німеччині. Не випадково лідер італійських фашистів Б. Муссоліні, про якого Сталін не раз висловлювався компліментарно, писав у жовтні 1939 р.: «Більшовизм в Росії зник і на його місці постав слов'янський тип фашизму» (Рабинович, Я. 2009, с. 49). Смерть В. Леніна спричинила запеклу міжособистісну боротьбу за кремлівську спадщину між Й. Сталіним та Л. Троцьким, Л. Каменєвим та Г. Зінов'євим, які за національністю були євреями. Кремлівські суперечності викликали потужний сплеск антисемітських настроїв у СРСР. Святкування 10-ї річниці більшовицької революції в Ленінграді 7 листопада 1927 р. вилилось у масові погроми антисталінської опозиції. Задалегідь підготовлені загони бойовиків з криками «Бий жидів-опозиціонерів» влаштували криваву бійню альтернативній демонстрації, яка виступала в підтримку опозиції. Після цих подій Й. Сталін навіть уже не приховував своїх антисемітських поглядів. На XV з'їзді ВКП(б) він відверто заявляв делегатам: «Троцький не міг бути комуністом, бо сама його національність вказує на те, що йому потрібна спекуляція» (Роговин, В. 1993, с. 90–102). З утвердженням сталінської диктатури в СРСР антисемітська хвиля там набула ще одного піднесення. Було репресовано відомих воєначальників та командирів РСЧА, євреїв — ветеранів РСДРП ще з часів утвердження більшовицької партії. Тисячі євреїв стали в'язнями сталінського ГУЛАГУ, де зазнавали особливих знущань і катувань із боку табірної начальства (Антонов-Овсенко, А. 1995, с. 401). 1937 р. від євреїв було майже повністю звільнено апарат НКВС. 90% заарештованих було розстріляно (Бондаренко, В. 2007, с. 82). За матеріалами розслідувань сталінських злочинів, задокументованих силами організації «Меморіалу», за один день у Воркутинському відділу Ухтпечтаборів НКВС 30 березня 1938 р. був розстріляний 351 в'язень, із яких 50 були євреями¹. В період дипломатичної підготовки радянсько-

¹ Документ обвиняет // Вечерний Киев. 11 февраля 1992 г.

німецького зближення в кінці 30-х рр. в радянських ЗМІ припинилася критика антисемітської політики Гітлера. Навпаки, в радянській пресі передвоєнних років євреї зазнавали нищівної критики як нероби, спекулянти, розкрадачі соціалістичної власності. І хоч у публікаціях відверто не заявлялося, що наведені персонажі — євреї, малюнки з типовим зображенням зовнішності та згадані прізвища свідчили про це красномовно (Левітас, Ф. 1997, с. 142). Запам'ятався цікавий епізод під час зустрічі Й. Сталіна з Й. Ріббентропом 23 серпня 1939 р. Кремлівський диктатор зізнався нацистському дипломату, що з часом покінчить із засиллям євреїв у радянських органах влади і культурному житті, але зараз вони йому ще потрібні (Пікер, Г. 1993, с. 456). До речі, сам Й. Ріббентроп ніякого «єврейського засилля в Кремлі» не побачив. Повернувшись із Москви до Берліна після підписання пакту, він привернув увагу А. Гітлера до цього факту (Риббентроп, И. 1998, с. 215–216).

Польські євреї першими зазнали удару гітлерівського геноциду. Мільйони людей уперше надягли жовті зірки, були обмежені в правах і переселені в гетто. Ще за тиждень до поразки Польщі один із керівників III Рейху Р. Гейдрих направив інструкції командирам айнзацгруп СС про термінові заходи щодо євреїв. Чимало польських євреїв ще мали шанс вижити — перейти на територію Західної України, де вже перебувала Червона Армія. Але на кордоні траплялося, що радянські прикордонники відмовлялися допомогти біженцям від нацистів і завертали їх назад (Фельштинский, Ю. 1991, с. 163). Наведені факти мали політичний підтекст — «офіційні дипломатичні служби СРСР дали Берліну зрозуміти, що зацікавлені в переселенні на радянську сторону тільки представників українського і білоруського пролетаріату, а не багатіїв та євреїв» (Мерцалов, А. 1991, с. 217). Опинившись між А. Гітлером і Й. Сталіним, єврейська людність виявилася повністю дезінтегрованою. Український історик Я. Грицак з цього приводу наводить приголомшливий факт. На радянсько-німецькому кордоні восени 1939 р. зустрілися два потяги, що рухались у протилежних напрямках. Один із них був переповнений євреями, які тікали від Гітлера, інший — євреями, які рятувалися від Сталіна. Пасажири одного потягу намагалися переконати пасажирів другого, що ті з глузду з'їхали, їдучи туди, звідки вони щойно вирвалися (Грицак, Я. 1996, с. 232).

Геноцид польського і єврейського народів з боку нацистів та мовчання офіційного Кремля з цього приводу викликали поодинокі протести відомих більшовицьких лідерів. Опозиціонер сталінському режиму Ф. Розкольніков, який вирішив не повертатися до СРСР, де йшли масові сталінські чистки, писав диктатору у відкритому листі: «Великодушне спасіння життя не в ваших принципах. Горе переможеним! Вони вам більше не потрібні! Єврейських робітників, інтелігентів, ремісників, що тікали від фашистського варварства, ви байдуже кинули на загибель, зачинивши перед ними

двері нашої країни» (Разумихин, А. 1990, с. 21). Звісно, що Й. Сталін не міг публічно не реагувати на міжнародну думку про зростання антисемітських настроїв в СРСР. Тим більше, юдофобію на Заході тепер часто пов'язували з його іменем та безмежною диктаторською владою Кремля. Тому ще 12 січня 1931 р. в інтерв'ю американському єврейському телеграфному агентству на запитання, чи є в СРСР антисемітизм, Й. Сталін відповів з притаманним йому цинізмом: «В СРСР суворо переслідується антисемітизм як явище глибоко вороже радянському ладу. Активні антисеміти караються за законом смертною карою» (Цит. за: Гроссман, В. & Эренбург, И. 1991, с. 6). Але в реальному житті все було інакше.

Від початку плану «Барбаросса» на території України знищувалися не тільки місцеві євреї, а й депортовані на терени УРСР із країн Європи, які окупували гітлерівці. За німецькою групою армій «Південь» ішли вбивці айнзацгруп СС «С» та «Д». На шляху до Києва айнзацгрупа «С» залишила слід у Коростені, Коростишеві, Житомирі, Білій Церкві та інших місцевостях Правобережної України (Юрчук, В. & Кондуфор, Ю. & Курас, І. та ін., ред. кол. 1986, с. 35, 39–40). Органи НКВС мали всю повноту інформації про тотальне знищення єврейства. На тому, що євреїв убивають усіх до одного виключно за національною ознакою, радянські органи влади, як і ЗМІ, не акцентували. Інформація доходила від утікачів із західних регіонів України. Але євреї, котрі пережили німецьку окупацію 1918 р., коли австро-німецькі війська лояльно ставилися до єврейських громад і навіть не допускали погромів, факти про вбивство мирних людей розглядали на рівні чуток, які поширювали радянські агітатори, енкаведисти та їх агентура. Чимало євреїв вважали німців європейською цивілізованою нацією. Значна частина київської юдейської спільноти вірила в радянські пропагандистські гасла осені 1941 р. про те, що «Київ був, є і буде радянським». Вступ гітлерівських військ до Києва став для них повною катастрофою. Існує нагальна потреба уточнити хронологію подій масових убивств, які розпочались у Києві 22 вересня 1941 р. Тоді жертвами нацистів стали радянські активісти, підпільники та військовополонені, кілька таборів ромів і численні єврейські в'язні (Левитас, Ф. 2016, с. 50–51). 29–30 вересня жертвами нацистської різанини стали переважно київські євреї, близько 35 тис., понад половину закатованих становили жінки (Заставенко, Г. 1985, с. 257). Як правило, саме ця статистика домінує в науковій літературі. Водночас відомий дослідник Голокосту К. Беркгоф, посилаючись на українських авторів В. Нахмановича й Т. Євстаф'єву, стверджує, що жертв, звісно, більше, адже розстріли в Бабиному Яру тривали до кінця жовтня 1941 р. (Беркгоф, К. 2014, с. 8–20).

Довго в радянській (перебудовній) і пострадянській літературі кульмінацію київських розстрілів у кінці вересня трактували як виключно єврейську катастрофу. З такими твердженнями не є суголосні есеї свідка події

Ф. Пігідо-Правобережного. Автор, посилаючись на особисту присутність у Києві в той час та перекази киян-свідків розстрілів у Бабиному Яру, стверджує, що в українській столиці на той час було чимало міжнаціональних шлюбів, тому разом із єврейськими рідними до сирецьких яруг рухалося багато українців і росіян (Пігідо-Правобережний, Ф. 2002, с. 102). На те, що авторський спогад має важливий джерельний сенс, вказує і розвідка Т. Євстаф'євої. Посилаючись на документи архіву Служби безпеки України, дослідниця наводить уривок із протоколу допиту гітлерівського генерала П. Шесера, котрий стверджував, що в Києві, Житомирі й Рівному масово катували євреїв і українців, після чого їх тіла разом засипали в глибоких ямах (Євстаф'єва, Т. 2004, с. 367–368). Протягом 778 днів гітлерівської окупації Бабин Яр та Сирецький концтабір відверто репрезентували гітлерівський образ «нової Європи». А Київ став першим європейським містом, де єврейство було повністю знищено.

В листопаді 1941 р. радянські засоби масової інформації вперше повідомили про масове вбивство євреїв у Києві. Після листопада такі повідомлення стали систематичними. Існує думка, що так сталінське керівництво використовувало будь-яку можливість привернути увагу єврейських громад світу, особливо США та Великої Британії. В такий спосіб Кремль сподівався одержати військову й фінансову підтримку Заходу. 1 січня 1942 р. у Вашингтоні відбулася нарада дипломатичних представників 26 країн світу, які підписали декларацію про спільну боротьбу проти нацизму й за покарання нацистів за Голокост та інші злочини проти людства. Символом справжньої, а не показової солідарності з єврейським народом стали опубліковані 1943 р. вірші М. Бажана, що були маніфестом-зверненням до всіх народів багатонаціональної України боротися з гітлерівською навалою.

Могильний вітер з тих ярів повів –
 Чад смертних вогнищ, тіл димучих згар
 Дивився Київ, гнівнолиций Київ,
 Як в полум'ї метався Бабин Яр.
 За пломінь цей не може быть покути,
 За погар цей нема ще міри мсти.
 Будь проклят той, хто зважиться забути!
 Будь проклят той, хто скаже нам — «прости»!
 (Бажан, М. 1957, с. 167–168)

Антифашистська риторика, яка розгорнулася в СРСР у період утворення Антигітлерівської Коаліції, зовсім не заважала сталінському керівництву скоювати антисемітські акції щодо окремих єврейських діячів, командирів, бійців Червоної Армії, євреїв — повстанців гетто і партизанів, мирних громадян, які вижили під час Голокосту. Наочними були адміністративні дії, спрямовані на те, аби принизити роль і участь євреїв у боротьбі з нацизмом. При цьому, за матеріалами Головного управління кадрів Наркомату Оборони

ни СРСР, на 15 січня 1943 р. євреї перебували на четвертому місці за кількістю нагороджених після росіян, українців, білорусів (Костырченко, Г. 2001, с. 245). А з високих партійних кабінетів повзли чутки: «Євреїв на фронті ніхто не бачив». 1942 р. нацисти розпочали остаточно «розв'язувати єврейське питання». З усіх куточків окупованої Європи в табори смерті до Польщі звозили євреїв. І тоді ж ЦК ВКП(б) запустив механізм «очищення» від євреїв керівних кадрів країни, особливо в ідеології, культурі, освіті та мистецтві (Костырченко, Г. 2001, с. 249–262).

З звільненням від нацистів територій України додому почали повертатися евакуйовані, серед них — єврейські родини. Прибулих на Батьківщину людей очікували повна байдужість і зухвалість партійних радянських чиновників, які всіяко перешкоджали тим, хто повернувся й уникнув Голокосту. Тисячі жінок, літніх людей, демобілізованих через поранення, осіб з інвалідністю писали в різноманітні радянські та партійні інстанції, до Єврейського Антифашистського Комітету, особисто всесвітньовідомому письменнику І. Еренбургу про знущання на місцевому рівні (Альтшулер, М. & Арад, И. & Краковский, Ш., ред. 1993, с. 176). До цього додавалась активна робота гітлерівської агентури, яка залишалася на українській землі, звідки німців уже вигнали. Активні колобаранти відкрито поширювали чутки про повернення «жидівської влади» та відновлення «жидівського катування над народом» чи про те, «що коли весь радянський народ героїчно воював, євреї ховались в Ташкенті» та ін. Відомий єврейський літератор і громадський діяч Ш. Етінгер стверджує, що різні антисемітські акції в СРСР тривали до самого завершення Другої Світової війни (Етінгер, Ш. 1979, с. 20). Доволі показовим є факт, який трапився під час перебування в Сан-Франциско дипломатичної місії УРСР у травні 1945 р. Після прес-конференції міжнародні журналісти звернулися до очільника української делегації Д. Мануїльського по роз'ясненню: скільки євреїв загинуло в Україні за роки нацистської окупації. Керівник делегації НКЗС УРСР відповів, що втрати мирних громадян в Україні досягають 2,5 млн. без різниці національності (Левітас, Ф. 2013. с. 83–97). Про це американський історик Р. Хілберг висловився доволі зрозуміло: радянське керівництво відмовило єврейському народові в праві визнати Голокост як особливі спеціальні злочинні дії нацистів проти євреїв і виділити єврейських жертв нацистського геноциду в окрему проблему (Ляховецкий, Ю. 1993, с. 279).

Від початку «холодної війни» антисемітські кампанії СРСР досягли апогею і тривали весь період 1946–1953 рр. до смерті кремлівського диктатора. Псевдонаукою було оголошено кібернетику, заборонили генетику, звільнили з інститутів та університетів сотні вчених-євреїв. З 1948–1952 рр. у зв'язку з так званою «справою Єврейського Антифашистського Комітету» було заарештовано та притягнуто до кримінальної відповідальності за шпи-

гунство й антирадянську націоналістичну діяльністю багато людей єврейської національності, зокрема партійних і радянських працівників, учених, письменників, поетів, журналістів, артистів, службовців державних установ та промислових підприємств — усього 110 осіб. З репресованих до найвищої міри покарання було засуджено 10 осіб (Ненароков, А. П. & Горный, В. А. & Доброхотов, Л. Н. и др. 1992, с. 293, 309). «Полювання на відьом» часто було позбавлене будь-якого сенсу й свідчило про глибоку політичну кризу в радянському суспільстві. Навіть усунення з високих посад маршала Г. Жукова пояснювалося не тільки його службовими зловживаннями, а й зв'язками з генералами Генштабу, які мали єврейське походження (Джилас, М. 2002, с. 194–195).

Арешт генерала П. Власика, начальника особистої охорони Й. Сталіна, і подальше знуцання з нього трактувались як наслідки особистої зради генерала вождю і зв'язків з єврейськими лікарями-отруйниками (Судоплатов, П. 1996, с. 387). «Справа лікарів» — «євреїв — отруйників радянських вождів» мала поставити остаточну крапку у вирішенні єврейського питання в СРСР. «Рикошет цієї справи мав би закрити долі всіх інших», — писав відомий історик М. Гефтер (Гефтер, М. 1995, с. 49–52). Фінал у «справі лікарів» мав завершенням депортацією євреїв протягом весни 1953 р. до віддалених районів СРСР. Усе було розраховано так, аби частина депортованих загинула ще в дорозі або вже в холодних бараках сибірської тайги (Антонов-Овсієнко, А. 1995, с. 402). Довгі роки офіційні історики вважали наведені події вигадкою та провокацією. Але на початку 1990-х, коли відкрились архіви, з'явилися вагомі публікації про плани депортації євреїв в СРСР. Висвітлення в історичній літературі колись закритої проблематики поживило наукову роботу суспільствознавців на пострадянському просторі та в зарубіжжі (Бугай, Н. 2006, с. 12).

На XX з'їзді КПРС 1956 р. М. Хрущов розповів делегатам, як фальшували справу лікарів-убивць і чому після смерті кремлівського лідера більшість звинувачених по ній реабілітували. Але новий радянський очільник не пояснив присутнім усієї правди про те, що справа була відверто антисемітською. У доповіді М. Хрущова майстерно уникались національні аспекти і взагалі не вживалося слово «єврей» (Айзенштат, Я. 1994, с. 94).

Національна політика часів «відлиги» була під тиском двох історичних обставин. Перша — арабсько-ізраїльський конфлікт на Близькому Сході, в якому СРСР відверто зайняв антиізраїльський бік. Друга — М. Хрущов виступив з проектом «Програми миру», що передбачав мирне співіснування країн із різним суспільним ладом. Розуміючи, що на Заході уважно відстежують міжнаціональні процеси в СРСР, зокрема у «єврейському питанні», М. Хрущов зберігав знайому сталінську традицію — максимально використати потенціал радянських євреїв у науці та культурному житті країни, але

не зупиняти ганебну політику дискримінації більшої частини радянського єврейства. Так, за часів М. Хрущова було започатковано конкурс на будівництво меморіального комплексу й парку відпочинку в Бабиному Яру. А з іншого боку тривала політика табування національної пам'яті про Бабин Яр. Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. — прорив дамби на Сирці, в районі Бабиного Яру, масові жертви серед киян прискорили дії радянських керівників щодо «зачищення» пам'яті про трагедію минулої війни. На Сирець прибула маса будівельної техніки. Тут розпочали будувати новий житловий комплекс і шосе, що пролягало по місцях масових розстрілів (Анісімов, О. 2000, с. 19, 77).

Поворот до неосталінізму відбувся і в ідеології. Було накладено табу на новий твір В. Гроссмана «Добро вам! Из путевых заметок». З гучним скандалом частина твору все-таки побачила світ. Але цензура з авторського тексту вилучила роздуми письменника про розквіт побутового антисемітизму в СРСР і мовчазну бездіяльність радянських лекторів, пропагандистів, працівників ідеологічного фронту, що мали б дати професійну відсіч юдофобам (Костырченко, Г. 2012, с. 343). Малолітній в'язень гітлерівського гетто, історик і громадський діяч Б. Забарко дуже влучно охарактеризував процеси за доби неосталінізму. Він з боєм свідчив, що десятиліттями не збиралися спогади тих, хто пережив катастрофу в гетто й нацистських таборах, тих, хто воював у партизанських загонах. Стосовно дослідження Голокосту в СРСР, ця тема залишалася поза науковими інтересами. Її всебічно замовчували, й у жодному виданні з історії СРСР чи УРСР, інших наукових працях не висвітлювали. Замовчування подій Голокосту, за словами поета В. Євтушенка, перетворилось у Радянському Союзі на «вбивство пам'яті» (Забарко, Б. 2000, с. 10–11). Й усе-таки радянська історіографія вимушена була звернутися до теми нацистського геноциду, але зробила це за визначеним ідеологічним шаблоном. 1982 р. «Военно-исторический журнал» висловив сумнів у 6 млн. єврейських жертв Голокосту, назвав геноцид євреїв «ганебною спекуляцією сіоністів». 1985 р. побачила світ книга Т. Першиної «Фашистский геноцид на Украине. 1941–1945», в якій сповіщалося, що в убивствах євреїв активну участь брали сіоністи (Арад, И. 1990, с. 161).

Тоталітарна влада не тільки приховувала правдиву інформацію про Голокост, але й вела боротьбу з правдою про героїчну участь євреїв у боротьбі проти нацизму. Як згадував відомий український журналіст І. Заседа, видавництво «Молодь» безапеляційно відмовлялося друкувати його книгу «Эти стальные парни», присвячену Сталінградській битві, бо серед героїв цієї книги було ім'я Героя Радянського Союзу генерала Матвія Григоровича Вайнруба. А вся проблема публікації книги виникла через національність Вайнруба (Заседа И. 2005. с. 37–52). Після видання книги Л. Брежнєва «Мала земля» було переопрацьовано біографічні матеріали деяких учасників істо-

ричних подій. Так, одного з героїв-командирів новоросійського морського десанту Ц. Куннікова у радянських виданнях записали росіянином, хоча було добре відомо, що він — єврей (Шапиро Г. & Авербух, С. 1994, с. 359–374).

Крім «табу» на згадку про Голокост, КДБ СРСР активно боровся з пам'яттю про Бабин Яр. Наслідуючи сталінську традицію, подальші радянські вожді та їхні партійні представники в Україні використовували методи кримінального законодавства щодо організаторів ушанування пам'яті жертв нацизму, перешкождали діяльності єврейських активістів, які намагалися розповісти світові страшну правду про Бабин Яр і розвій антисемітизму в СРСР.

Першим масовим важливим інформаційним проривом на заборони навколо Бабиного Яру став несанкціонований мітинг єврейської та української спільноти на місцях Сирецьких розстрілів. У вересні 1966 р. напередодні 25 річниці трагедії серед організаторів мітингу були молоді українські літератори І. М. Дзюба та В. П. Некрасов. Учасники мітингу повселюдно висловились про злочин забуття Київської трагедії та необхідність встановити, нарешті, пам'ятник жертвам фашизму. На мітингу, який проходив в повному оточенні переодягнених працівників КДБ та міліції, І. М. Дзюба заявив: «Бабин Яр — це трагедія всього людства, але сталася вона на українській землі, і тому українець не має права забувати про неї так само, як і єврей. Бабин Яр — це наша спільна трагедія, це трагедія перш за все українською і єврейського народів» (Карамаш, С. 2014, с. 103).

Після підписання Гельсінської угоди 1975 р. радянське керівництво вимушене було продемонструвати ознаки певної лібералізації суспільства й у цьому контексті розпочали споруджувати пам'ятник радянським громадянам і військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської Армії, які загинули від рук німецько-фашистських загарбників на Сирці. Авторський колектив під керівництвом народного художника М. Г. Лисенка від перемоги проекту на конкурсі до початку будівництва перебував під тиском тоталітарної системи. В інтерв'ю кореспонденту газети «Київський вісник» З. Маркензон один із відомих архітекторів А. Ф. Ігнащенко згадував, що керівництво проекту постійно викликали у ЦК КПУ, де скульпторам і архітекторам пояснювали, що держава не має коштів на такі грандіозні меморіали тим, «кого як баранів в ярах з кулеметів побили». Тому в проєкті має залишитись одна героїчна композиційна група (Левітас, Ф. 1997, с. 105). 2 липня 1976 р. біля Бабиного Яру в присутності тисяч людей урочисто відкрили багатостраждальний монумент жертвам нацизму. Найвище партійне керівництво радянської України було відсутнє, чим переконливо висловило свою позицію стосовно навколишніх подій. Відтоді місце меморіалу перетворилося на територію скорботи, яку відвідували десятки тисяч людей з різних куточків світу. КДБ узяв під пильний контроль усі події й усі заходи, навколо Сирецького комплексу. Таємні спецслужби охороняли радянський ідео-

логічний наратив про події в Києві 1941–1943 рр. і активно боролися проти єврейських активістів, що намагалися проводити заходи на території меморіального комплексу (Гриневич, В. & Магочій, П.-Р., ред. кол. 2016, с. 143–147).

З початком перебудови нове радянське керівництво вимушене було рахуватися з широкою політичною та громадською думкою на Заході, яка вимагала дотримуватися демократичних норм, свободи слова, й відверто засуджувало антисемітські прояви в СРСР від Й. Сталіна до його наступників. Активну роль в Україні почали відігравати виступи української інтелігенції з критикою радянської національної політики. Саме українські літератори одними з перших простягнули руку допомоги діячам єврейського національного відродження, які до того вимушені були працювати нелегально чи напівлегально. Найактивнішу участь у створенні республіканського товариства єврейської культури взяли Б. Олійник, І. Драч, Д. Павличко, С. Тельнюк та ін. (Деко, О. 1998, с. 76). Саме республіканське товариство стало ініціатором досліджень з історії Голокосту і трагедії Бабиного Яру. Так поставили авторські студії І. Левітаса, О. Шлаєна, С. Єлісаветського, С. Авербуха, О. Деко, Ю. Шульмейстера та ін. Зусиллями української і єврейської інтелігенції без купюр цензури побачив світ роман-документ А. Кузнецова «Бабин Яр», який наробив багато галасу серед партійних апаратників, коли вперше з'явився в другій половині 1960-х рр. Вражений читач уперше міг доторкнутися до трагедії єврейського народу — нацистського Голокосту та сталінського геноциду українців — Голодомору. Кульмінацією важливих подій стало вшанування пам'яті жертв нацистського геноциду під час 50-річчя трагедії Бабиного Яру, яке відбулось у Києві восени 1991 р., тобто через місяць після проголошення Незалежності України.

Отже, трагедія Бабиного Яру, тема Голокосту з часу завершення Другої Світової війни аж до кінця 1980-х рр. в Радянському Союзі була фактично табуована. Хоча на офіційному рівні ніхто не заперечував самого знищення євреїв, виділення їх в окрему категорію жертв не допускалось і обмежувалося з боку держави як небажане. Якщо й говорилося про злочини нацистів у Бабиному Яру, то без вказівки на національну належність жертв, більшість із яких були євреями. Окрім того, кількість загиблих євреїв нівелювалася шляхом наведення неточних даних.

Проявом справжньої солідарності з єврейським народом став виступ Голови Верховної Ради України Л. М. Кравчука на багатотисячному мітингу біля Сирецького меморіалу восени 1991 р. Політичний лідер незалежної України підкреслив, що Бабин Яр є інтернаціональною братською могилою, яка назавжди залишиться докором людству. Найбільших втрат тут зазнали євреї від нацистського геноциду, а з ідеологічних міркувань правду про Бабин Яр приховувала від людства радянська система. Л. М. Кравчук попросив у євреїв пробачення за всі несправедливості, які були в історії, й побажав єврейсько-

му народові жити в щасті та добрі поряд із народом України. Останні слова промови Голова Верховної Ради України висловив єврейською мовою ідиш.

Формування інститутів української державності відкрило перед єврейською громадою унікальні можливості відродити історичну пам'ять про Голокост і про велику київську трагедію. В Києві, Харкові, Дніпрі та інших містах України виникли Центри вивчення історії Голокосту. Їм та багатьом лідерам єврейських громад і українським демократичним діячам науки й культури вдалося не тільки увіковічнити за допомогою комеморативних практик пам'ять про жертв геноциду, а й створити новітній історичний наратив, який є частиною сучасного українського Гранд-наративу. Теми про Голокост увійшли до вишівських і шкільних програм. Почали відбуватися шкільні та студентські конкурси наукових робіт. До вивчення проблеми активно долучилися медійні засоби. За часів незалежності України полеміка про трагедію єврейського народу стала важливою складовою сучасного історичного дискурсу в Україні й зарубіжжі.

Альтшулер, М. & Арад, И. & Краковський, Ш., ред. кол. 1993. *Советские евреи пишат Илье Эренбургу 1943–1946*. Иерусалим: Яд-Ва Шем.

Арад, И. 1990. *Холокауст. Катастрофа европейского еврейства. 1933–1945*. Иерусалим: Яд-Ва Шем.

Антонов-Овсиенко, А. 1995. *Портрет тирана*. Москва: Грегори-Пейдж.

Айзенштат, Я. 1994. *О подготовке Сталиным геноцида евреев*. Иерусалим: Библиотека Алия.

Анісімов, О. 2000. *Куренівський Апокаліпсис*. Київ: Факт.

Бажан, М. 1957. *Роки. Вибрані поезії*. (Збірка). Київ: Держлітвидав України.

Бондаренко, В. 2007. *Борьба за власть. Троцкий, Сталин, Хрущев, Брежнев, Андропов*. Москва: Олма-Медиа групп.

Беркгоф, К. 2014. *Бабин Яр: Місце наймасштабнішого розстрілу євреїв нацистами в Радянському Союзі. Бабин Яр: масове убивство і пам'ять про нього*. Матеріали міжнародної наукової конференції 24–25 жовтня 2011, м. Київ. С. 8–20.

Бугай, Н. 2006. *Народы Украины в особой папке Сталина*. Москва: Наука.

Воропаев, С., сост. 1996. *Энциклопедия Третьего Рейха*. Москва: Локид-Миф.

Гроссман, В. & Эренбург, И. 1991. *Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками на временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941–1945гг.* Киев: Обериг.

Гриневич, В. & Магочій, П.-Р., ред. кол. 2016. *Бабин Яр. Історія і пам'ять*. Київ: Дух і літера.

Грицак, Я. 1996. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX — XX століття*. Київ: Генеза.

Гейфтер, М. 1995. *Эхо Холокоста и русский еврейский вопрос*. Москва: Холокост.

Грин, Дж. 2000. *Холокост*. Москва: ДААТ/Знание.

Джилас, М. 2002. *Беседы со Сталиным*. Москва: Центрполиграф.

Деко, О. 1998. *Письменники України та їхня роль у становленні дружніх стосунків в Україні та держави Ізраїль. Євреї України та держава Ізраїль*. Київ: ЄФУ, МСУ.

Євстаф'єва, Т. 2004. Трагедія Бабиного Яру у 1941–1943 рр. (За документами галузевого архіву Служби Безпеки України. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 22. С. 367–368.

Заставенко, Г. (сост). 1985. *Преступные цели — преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.)*. Москва: Экономика.

Забарко, Б. 2000. *Живыми остались только мы: свидетельства и документы*. Киев: Задруга.

Заседа, И. 2005. Я прожил интересную жизнь. *Київський журналіст*. № 4. С. 37–45.

Карамаш, С. 2014. *Бабин Яр у трагічних подіях 1941–1943 років. Історія і сучасність (історико-архівне дослідження)*. Київ: КММ.

Коваль, В. 1989. *Барбаросса*. Київ: Наукова Думка.

Костырченко, Г. 2001. *Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм*. Москва: Международные отношения.

Костырченко, Г. 2012. *Тайная политика Хрущева. Власть, интеллигенция, еврейский вопрос*. Москва: Международные отношения.

Левітас, Ф. 1997. *Євреї України в роки Другої Світової війни*. Київ: Вирій.

Левітас, Ф. 2013. Пам'ять про Другу Світову війну в контексті сучасного історичного дискурсу. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 2. С. 83–97.

Левитас, Ф. 2016. *Бабий Яр. Судьбы и память*. Киев: Наш час.

Ляховецкий, Ю. 1993. Трагедия Холокоста в современном еврейском менталитете. *Міжнародні відносини на півдні України: Історія і сучасність*. Всеукраїнська наукова конференція 27–28 травня 1993. Ч. III. Запоріжжя. ЗДУ. С. 279–280.

Мерцалов, А. 1991. *История и сталинизм*. Москва: Политиздат.

Ненароков, А. & Горный, В. & Доброхотов, Л. и др., сост. 1992. *Несостоявшейся юбилей. Почему СССР не отпраздновал свое 70-летие?* Москва: Терра.

Пикер, Г. 1993. *Застольные разговоры Гитлера*. Москва: Прогресс, Литера.

Пігідо-Правобережний, Ф. 2002. *Велика Вітчизняна війна*. Київ: Смолоскип.

Рабинович, Я. 2009. *Еврейство между Гитлером и Сталиным*. Москва: Эксмо; Алгоритм.

Разумихин, А. 1990. *Вождь. Хозяин. Диктатор*. Москва: Патриот.

Риббентроп, И. 1998. *Мемуары нацистского дипломата*. Смоленск: Русич.

Роговин, В. 1993. Троцкий об антисемитизме. *Вестник еврейского университета в Москве*. № 2. С. 90–102.

Судоплатов, П. 1996. *Разведка и Кремль*. Москва: Гей.

Фельштинский, Ю. 1991. *Оглашению подлежит. СССР — Германия. 1939–1941: документы и материалы*. Москва: Московский рабочий.

Шапиро, Г. & Авербух, С., сост. 1994. *Очерки еврейского героизма*. Киев: Книга.

Этингер, Ш. 1979. Исторические корни антисемитизма в Советском Союзе. Его корни и последствия. *Материалы семинара 7–8 апреля 1978 года*. Иерусалим: Библиотека Алия. С. 9–23.

Юрчук, В. & Кондуфор, Ю. & Курас, І. та ін., ред. кол. 1986. *Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни*. Київ: Політвидав України.

Al'tshuler, M. & Arad, I. & Krakovskij, Sh., red. kol. 1993. *Sovetskie evrei pishut II'e Jerenburgu 1943–1946 [Soviet Jews write to Ilya Ehrenburg 1943–1946]*. Ierusalim: Jad-Va Shem. [in Russian].

Arad, I. 1990. *Holokaust. Katastrofa evropejskogo evrejstva 1933–1945 [Holocaust. Catastrophe of European Jewry. 1933–1945]*. Ierusalim: Jad-Va Shem. [in Russian].

Antonov-Ovsienko, A. 1995. *Portret Tirana [Portrait of the Tyrant]*. Moskva: Gregori-Pejdzh. [in Russian].

Ajzenshtat, Ja. 1994. *O podgotovke Stalinym genocida evreev [About Stalin's Preparation of the Genocide of the Jews]*. Ierusalim: Biblioteka Alija. [in Russian].

Anisimov, O. 2000. *Kurenivskiy Apokalipsys [Apocalypses of Kurenivka]*. Kyiv: Fakt. [in Ukrainian].

Bazhan, M. 1957. *Roky. Vybrani poezii. (Zbirka) [Years. Selected Poetry (Collection)]*. Kyiv: Derzhlitvydav Ukrainy. [in Ukrainian].

Bondarenko, V. 2007. *Bor'ba za vlast'. Trockij, Stalin, Hrushhev, Brezhnev, Andropov [The Struggle for Power: Trotsky, Stalin, Khrushchev, Brezhnev, Andropov]*. Moskva: Olma-Media grupp. [in Russian].

Berkhof, K. 2014. Babyn Yar: Mistse naimasshtabnishoho rozstrilu yevreiv natsystamy v Radianskomu Soiuzi [Babyn Yar: The Place of the Largest Execution of Jews by the Nazis in the Soviet Union]. *Babyn Yar: masove ubyvtstvo i pam'iat pro noho*. Materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii 24–25 zhovtnia 2011, m. Kyiv. S. 8–20. [in Ukrainian].

Bugaj, N. 2006. *Narody Ukrainy v osoboj papke Stalina [The Peoples of Ukraine in Stalin's Special Folder]*. Moskva: Nauka. [in Russian].

Voropaev, S., sost. 1996. *Jenciklopedija Tret'ego Rejha [Encyclopedia of the Third Reich]*. Moskva: Lokid-Mif. [in Russian].

Grossman, V. & Jerenburg, I. 1991. *Chernaja kniga. O zlodejskom povsemestnom ubijstve evreev nemecko-fashistskimi zahvatchikami na vremenno okkupirovannyh rajonah Sovetskogo Sojuza i v lagerjah Pol'shi vo vremena vojny 1941–1945gg. [Black Book. About Villainous Widespread Murder of Jews by German Fascist Invaders in Temporarily Occupied Regions of the Soviet Union and in Polish Camps During the War of 1941–1945]*. Kiev: Oberig. [in Russian].

Hrynevych, V. & Mahochii, P.-R., red. kol. 2016. *Babyn Yar. Istorii i pam'iat [Babyn Yar. History and Memory]*. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].

Hrytsak, Ya. 1996. *Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX stolittia [Essay on the history of Ukraine. Formation of modern Ukrainian nation of XIX–XX centuries]*. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Gefter, M. 1995. *Jeho Holokosta i russkij evrejskij vopros [Echoes of the Holocaust and the Russian Jewish Question]*. Moskva: Holokost. [in Russian].

Grin, Dzh. 2000. *Holokost [Holocaust]*. Moskva: DAAT/Znanie. [in Russian].

Dzhilas, M. 2002. *Besedy so Stalinym [Conversations with Stalin]*. Moskva: Centrpoligraf. [in Russian].

Deko, O. 1998. Pysmennyky Ukrainy ta yikhnia rol u stanovlenni druzhnykh stosunkiv v Ukrainy ta derzhavy Izrail [Writers of Ukraine and their role in formation of friendly relations in Ukraine and the State of Israel]. *Yevrei Ukrainy ta derzhava Izrail*. Kyiv: YeFU, MSU.

Yevstaf'ieva, T. 2004. Trahedii Babynoho Yaru u 1941–1943 rr. (Za dokumentamy haluzevoho arkhivu Sluzhby Bezpeky Ukrainy [Tragedy of Babyn Yar in 1941–1943 (According to Documents of Branch Archive of Security Service of Ukraine)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB. № 22. S. 367–368*. [in Ukrainian].

Zastavenko, G. (sost). 1985. *Prestupnyye celi — prestupnyye sredstva. Dokumenty ob okkupacionnoj politike fashistskoj Germanii na territorii SSSR (1941–1944 gg.)* [Criminal Purposes — Criminal Means. Documents on Occupation Policy of Nazi Germany on the Territory of the USSR (1941–1944)]. Moskva: Jekonomika. [in Russian].

Zabarko, B. 2000. *Zhivymi ostalis' tol'ko my: svidetel'stva i dokumenty* [Only We Survived: Evidence and Documents]. Kiev: Zadruga. [in Russian].

Zaseda, I. 2005. Ja prozhil interesnuju zhizn' [I have Lived an Interesting Life]. *Kiyivskiy zhurnalist*. № 4. S. 37–45. [in Russian].

Karamash, S. 2014. *Babyn Yar u trahichnykh podiiakh 1941–1943 rokiv. Istorii i suchasnist (istoryko-arkhivne doslidzhennia)* [Babyn Yar in Tragic Events of 1941–1943. History and Modernity (Historical and Archival Research)]. Kyiv: KMM. [in Ukrainian].

Koval', V. 1989. *Barbarossa* [Barbarossa]. Kiev: Naukova Dumka. [in Russian].

Kostyrchenko, G. 2001. *Tajnaia politika Stalina. Vlast' i antisemitizm* [Stalin's Secret Policy. Power and Anti-Semitism]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia. [in Russian].

Kostyrchenko, G. 2012. *Tajnaia politika Hrushheva. Vlast', intelligencija, evrejskij vopros* [Khrushchev's Secret Politics. Power, Intelligentsia, the Jewish Question]. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniia. [in Russian].

Levitas, F. 1997. *Yevrei Ukrainy v roky Druhoi Svitovoi viiny* [Jews of Ukraine during Second World War]. Kyiv: Vyrii. [in Ukrainian].

Levitas, F. 2013. Pam'iat pro Druhu Svitovu viinu v konteksti suchasnoho istorychnoho dyskursu [The Memory of the Word War II in the Context of Modern Discourse]. *Naukovi zapysky instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 2. S. 83–97. [in Ukrainian].

Levitas, F. 2016. *Babij Jar. Sud'by i pamjat'* [Babyn Yar. Destiny and Memory]. Kiev: Nash chas. [in Russian].

Ljahoveckij, Ju. 1993. Tragedija Holokosta v sovremenom evrejskom mentalitete [Tragedy of the Holocaust in the Modern Jewish Mentality]. *Mizhnatsionalni vidnosyny na pivdni Ukraini: Istorii i suchasnist*. Vseukrainska naukova konferentsiia 27–28 travnia 1993. Ch. III. Zaporizhzhia. ZDU. S. 279–280. [in Russian].

Mercalov, A. 1991. *Istorija i stalinizm* [History and Stalinism]. Moskva: Politizdat. [in Russian].

Nenarokov, A. & Gornyj, V. & Dobrohotov, L. i dr., sost. 1992. Nesostojavshejsja jubilej. Pochemu SSSR ne otprazdnoval svoe 70-letie? [Unsuccessful Anniversary. Why didn't the USSR Celebrate its 70th Anniversary?]. Moskva: Terra. [in Russian].

Piker, G. 1993. *Zastol'nye razgovory Gitlera* [Hitler's Table Conversations]. Moskva: Progress, Litera. [in Russian].

Pihido-Pravoberezhnyi, F. 2002. *Velyka Vitchyzniana viina* [The Great Patriotic War]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Rabinovich, Ja. 2009. *Evrejtvo mezhdou Gitlerom i Staliny* [Jewry Between Hitler and Stalin]. Moskva: Jeksmo; Algoritm. [in Russian].

Razumihin, A. 1990. *Vozhd'. Hozjain. Diktator* [Leader. Master. Dictator]. Moskva: Patriot. [in Russian].

Ribbentrop, I. 1998. *Memuary nacistskogo diplomata* [Memoirs of a Nazi Diplomat]. Smolensk: Rusich. [in Russian].

Rogovin, V. 1993. Trockij ob antisemitizme [Trotsky on anti-Semitism]. *Vesnik evrejskogo universiteta v Moskve*. № 2. S. 90–102. [in Russian].

Sudoplatov, P. 1996. *Razvedka i Kreml' [Intelligence and the Kremlin]*. Moskva: Geja. [in Russian].

Fel'shtinskij, Ju. 1991. *Oglasheniju podlezhit. SSSR — Germanija. 1939–1941: dokumenty i materialy [To be Disclosed. USSR-Germany. 1939–1941: Documents and Materials]*. Moskva: Moskovskij rabochij. [in Russian].

Shapiro, G. & Averbuh, S., sost. 1994. *Oчерки evrejskogo geroizma [Essays on Jewish Heroism]*. Kiev: Kniga. [in Russian].

Jetinger, Sh. 1979. *Istoricheskie korni antisemitizma v Sovetskom Sojuze. Ego korni i posledstviya [Historical Roots of Anti-Semitism in the Soviet Union. Its Roots and Consequences]*. *Materialy seminara 7–8 aprelja 1978 goda*. Ierusalim: Biblioteka Alija. S. 9–23. [in Russian].

Yurchuk, V. & Kondufor, Yu. & Kuras, I. ta in., red. kol. 1986. *Istoriia zasterihaie. Trofeini dokumenty pro zlochyny nimetsko-fashystyckih zaharbnjykv ta yikh posibnykv na tymchasovo okupovanyi terytorii Ukrainy v roky Velykoi Vitchnianoi viiny [History Warns. Trophy Documents About Crimes of Nazi Invaders and Their Accomplices in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine During the Great Patriotic War]*. Kyiv: Politydav Ukrainy. [in Ukrainian].

УДК 614.253:614.2.07

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248468

М. В. Мандрик-Мельничук

ORCID: 0000-0001-5995-9003

Буковинський державний медичний університет

Г. Г. Коцур

ORCID: 0000-0001-7777-4248

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

П. К. Крокош

ORCID: 0000-0001-9555-3801

Панський Університет Іоанна Павла II у Кракові

М. Mandryk-Melnychuk

Bukovinian State Medical University

Н. Kotsur

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Р. Krokosh

The Pontifical University of John Paul II in Krakow

**ХІРУРГ-ВІРТУОЗ МИКОЛА СКЛІФОСОВСЬКИЙ:
СТОРИНКИ ЖИТТЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З УКРАЇНОЮ**

The Virtuositic Surgeon Mykola Sklifosovsky:

Pages of Life Related to Ukraine

У статті проаналізовано життя та діяльність одного з найвидатніших учених-медиків, справжнього хірурга-віртуоза, мецената, громадського ді-

яча Миколи Скліфосовського. Особливу увагу приділено комплексному дослідженню маловідомих сторінок особистого життя, пов'язаних з Україною, кар'єрного зростання, досягнень, унікальних методик оперування хворих, застосування власних хірургічних розробок. Показано роль М. Скліфосовського у становленні та розвитку військово-польової хірургії та санітарної справи, заснуванні клінік, дослідницьких інститутів у Києві, Москві та Петербурзі.

Ключові слова: хірургія, хірургічна патологія, меценат, клініка, «замок Скліфосовського», військово-польова хірургія, санітарна справа.

The article analyzes the life and work of one of the most prominent Ukrainian and Russian medical scientists, a real virtuosic surgeon, philanthropist, public figure Mykola Sklifosovsky. The research methodology is based on the principles of historicism, comprehensiveness, objectivity and systematics. In presenting the material, general scientific methods of analysis, synthesis, generalization, as well as special historical (retrospective, comparative, biographical, problem-chronological) methods were used.

The scientific novelty is an attempt to comprehensively study the little-known pages of personal life related to Ukraine, career growth, scientific achievements, practical experience, unique methods of treatment, surgery of patients, the use of their own surgical developments. The role of M. Sklifosovsky in the formation and development of military field surgery and sanitation in Ukraine and the Russian Empire.

The main stages of his professional development, managerial activity in the leading positions of the largest clinics, research institutes in Moscow, Kiev, St. Petersburg are revealed.

At his own expense, the surgeon established a school, a hospital for the disabled of the Russian-Turkish war, a pottery school and took care of the affairs of the Poltava province.

Keywords: surgery, surgical pathology, philanthropist, clinic, «Sklifosovsky lock», military field surgery, sanitation.

Актуальність дослідження і постановка проблеми. Історія медицини ввібрала значний пласт знань про профілактику, методи діагностики захворювань, особливості лікувальної практики в різні періоди. Проте її неможливо уявити без постатей учених-лікарів, які своєю неординарністю й титанічною працею змінили плін історії медицини цілих епох і континентів.

Масштабність особистості Миколи Васильовича Скліфосовського — видатного українського науковця, доктора медицини, професора, хірурга, засновника військової хірургії та санітарної справи в Україні й Росії складно переоцінити. Його психологічній стійкості, витримці, цілеспрямовано-

сті та неймовірній працьовитості можна було лише позаздрити. Він став засновником низки потужних медичних інституцій, факультетів, клінік, розробив унікальні методики лікування, показав важливість розвитку військово-польової хірургії та санітарної справи в Україні й Російській імперії, впровадив досягнення європейської медицини до лікарень та шпиталів Російської імперії, застосував методики, які вже давно використовувались у зарубіжних клініках.

Історіографічний аспект дослідження полягає в тому, що постать М. Скліфосовського — інтелектуала, естета, поліглота досліджували переважно російські фахівці з історії медицини, нерідко тенденційно, випустивши з уваги важливі факти життя.

Найповнішим дослідженням життя М. Скліфосовського досі залишається праця В. В. Кованова «Н. В. Склифосовский» (Кованов, В. 1953) та його ж вступна стаття до видання вибраних творів (Склифосовский, Н. 1953, с. 3–33). Окремі біографічні аспекти вивчали І. Гіленко (Гиленко, И. 1997), А. Волкова (Волкова, А. 2003), З. Мироненко (Мироненко, З. 2010). Певний інтерес становлять статті у довідкових виданнях (Шойфет, М. 2008; Венгловский, С. 2017). Важливі аспекти життя родини вченого в 1917–1921 рр. містить щоденник О. Несвіцького (Несвіцький, А. 1995).

Більшість досліджень присвячено професійній діяльності визначного хірурга. Однією з перших стала збірка нарисів з історії медицини, яку підготував професор С. Юдіним іще 1944 р. (Юдин, С. 1944). Саме в цих матеріалах знаходимо багато інформації про наставників, під керівництвом яких сформувався М. Скліфосовський (Килина, Є. & Галяткина, Т. 2016, Танцурова, К. & Попова, М. 2016). Автори проаналізували досягнення вченого, а результати його експериментів вони вважають переломним моментом у розвитку новітньої медицини, зокрема хірургії. На їхнє переконання, найбільший вплив на світогляд хірурга чинили закордонні стажування. Потрібно згадати щоденник видатного вчителя М. Скліфосовського Миколи Пирогова, де докладно описано провідні наукові школи Європи, постаті зарубіжних науковців, які найбільше вплинули на становлення М. Скліфосовського (Пирогов, Н. 2008). Про роль Р. Вірхова у професійному зростанні Миколи Васильовича йдеться в нарисі Ю. Маліса (Малис, Ю. 2014). Найпершою роботою, присвяченою діяльності великого хірурга на чолі «Сленинського» Клінічного інституту, став нарис близького друга Миколи Васильовича вченого Е. Ейхвальда (Эйхальд, Е. 1885). М. Беляков (Беляков, М. 1999) дослідив роботу професора в цьому інституті.

На окрему увагу заслуговують історичні праці І. Нуштаєва (Нуштаев, И. 2004) та О. Орлика (Орлик, О. 1978), в яких згадується про участь М. Скліфосовського у війнах як військового хірурга. Деякі факти про цей період містять спогади і листи історика Д. Гловайського, вперше опубліковані у 1860-х —

1880-х рр. (Кочуков, С. 2008; Иловайский, Д. 1888). Д. Іловайський одним із перших почав критикувати невинуваті втрати, недооцінку труднощів, низький рівень організації лазаретів, їхню перенасиченість пораненими, нестачу лікарів та медикаментів (Иловайский, Д. 1883). Його спогади дають змогу уявити умови, в яких умовах доводилося працювати хірургу такого рівня, як М. В. Скліфосовський, мотиви цієї добровільної самопожертви.

Об'єктивне дослідження постаті М. Скліфосовського як ученого, котрий 34 роки з 68 прожив в Україні, зробив значний внесок в українську, російську та польську медичну науку, почалося на зламі ХХ–ХХІ ст. Проте йдеться лише про біографічні нариси. Потребують докладнішого вивчення родовід науковця, роки юності (1836–1853), одеський (1859–1970) і київський (1870–1871) періоди діяльності, а також останні роки життя в Яківцях (1900–1904). На окрему увагу заслуговує його інтелектуальна спадщина, громадська та меценатська діяльність.

Мета статті полягає в ретельному вивченні чинників, які позначилися на ментальності, стилі життя, освіченості, майстерності видатного науковця й лікаря-клініциста світового рівня.

Науково-дослідницький інструментарій цілісного відтворення життя та діяльності видатного вченого і практика Миколи Скліфосовського спирається на принципи історизму, об'єктивності й системності. При аналізі соціальних і суспільно-політичних чинників, які суттєво корегували становлення особистості вченого, застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, а також спеціально-історичні — ретроспективний, порівняльний, біографічний, проблемно-хронологічний методи.

М. Скліфосовський народився 25 березня (6 квітня) 1836 р. на хуторі Карантин (нині смт. Дзержинське) неподалік містечка Дубоссари на лівому березі Дністра, яке тоді входило до Тираспольського повіту Херсонської губ. (створена 1802 р.; Дубоссари — нині територія Автономного територіального утворення з особливим правовим статусом Придністров'я в Молдові). Хутір Карантин виник ще наприкінці ХVІІІ ст. на тому місці, де раніше розташовувалися митниця, карантинна служба та шпиталь для лікування інфекційних хвороб.

Микола Васильович походив із відомого грецького дворянського роду Скліфосів, який ще в часи перших грецьких міст-полісів у Північному Причорномор'ї переселився на українські землі з Греції. Дідусь Миколи Васильовича носив прізвище Скліфос або Аскліфос. Зауважимо, що це прізвище досить поширене на території сучасної Молдови, а молдовські науковці наполягають на його бессарабському походженні (Nigsa, E. 2006). Батько Миколи Васильовича прийняв православ'я у Всесвятительському храмі в Дубосарах, охрестив тут свого сина Миколу і вирішив дещо змінити прізвище на «Скліфосовський». Оселившись на хуторі, Скліфоси спілкувалися

з місцевими мешканцями виключно українською мовою (Шкроб, О. 1986, с. 13). У подружжя народилося дванадцятьоро дітей, Микола був дев'ятим.

Рано померла мама Миколи, а батько Василь Павлович, який служив діловодом Дубоссарської карантинної контори і заробляв дуже мало, вирішив віддати сина разом із найменшими дітьми на виховання до дитячого притулку в Одесі. Згодом здібний хлопчик продовжив навчання в Одеській гімназії № 2, де опанував латину, німецьку, грецьку та французьку мови. Завдяки неймовірному працелюбству закінчив гімназію зі срібною медаллю та вступив на медичний факультет Московського університету, де навчався безкоштовно. Це на той час було найвище визнання непересічного таланту М. Скліфосовського.

В стінах університету Микола Васильович переймав знання і досвід відомих хірургів Ф. Іноземцева та його послідовника В. Басова (Раевский, А. 1986, с. 69–72, Склифосовский, Н. 1953, с. 6). Ф. Іноземцев (1802–1869) — засновник топографічної анатомії, належав до когорти найавторитетніших хірургів-практиків. Знання і досвід, отримані під час наукових відряджень до провідних клінік у Берліні, Дерпті, Дрездені, Відні, він активно впроваджував та передавав учням. В. Басов (1812–1879) був справжнім хірургом-віртуозом, видатним фізіологом, директором хірургічної клініки, прогресивним ученим, який стажувався в найкращих фахівців Франції, Італії, Німеччини. Саме він став засновником проекційної анатомії, дав експериментальне обґрунтування гастростомії (Склифосовский, Н. 1953, с. 7, Юдин, С. 1944, с. 34–36). Отже, під керівництвом таких непересічних учених студент М. Скліфосовський пізнавав найновіші досягнення тогочасної медицини.

Після закінчення університету 1859 р. 23-річний Микола Васильович повернувся до України, в Одесу, й почав працювати у міській лікарні ординатором хірургічного відділення, а невдовзі став його завідувачем. Усього в Одеській лікарні М. Скліфосовський пропрацював 11 років, коли вдавалося поєднувати практичну роботу хірурга з годинами досліджень у анатомічному театрі. Саме тут він зрозумів роль антисептики й знезараження для успішного результату під час оперування. У спогадах М. Скліфосовський написав: «на полях битв залишається жертв набагато менше, ніж у шпиталях, тут помирає порівняно більша кількість воїнів від епідемічних хвороб та ускладнень ран» (Склифосовский, Н. 1953, с. 58). Він ретельно обстежував пацієнта до операції та після неї, особливу увагу звертав на вивчення наслідків хірургічних втручань і з'ясування впливу операції на функціонування оперованих органів (Склифосовский, Н. 1953, с. 17). Завдяки глибокому вивченню патологічних механізмів захворювання, можливих ускладнень, йому вдалося розробити унікальну техніку проведення операцій, які принесли славу універсального хірурга — на кістках та суглобах, на черевній та ротовій порожнині, видалення злоякісних утворень, оваріотомії (Склифосовский, Н.

1953, с. 8, Крачун, Г. 2013). В Одеській міській лікарні М. Скліфосовський зібрав увесь необхідний клінічний матеріал для написання дисертації. 1863 р. у Харкові блискуче її захистив і у 27 років став одним із наймолодших докторів медицини в імперії.

Проте матеріальна скрута супроводжувала його аж до переведення на професорську посаду. Неспинне прагнення самовдосконалюватись і бути найкращим хірургом у місті підштовхувало М. Скліфосовського до набуття нових знань та досвіду. Проте молодий доктор наук 1866 р. добровольцем пішов на австро-пруську війну, де хотів побачити реальний стан медицини. Свій досвід виклав у праці «Зауваги з приводу спостережень під час останньої німецької війни 1866 р.» (Скліфосовський, Н. 1953, с. 26). Після повернення до Одеси Микола Васильович того ж року поїхав у закордонне відрядження.

У 1866–1868 рр. стажувався в найкращих клініках Німеччини, Франції та Англії. Спочатку працював у Берлінському патологоанатомічному інституті, заснованому 1856 р. при лікарні «Charite», під керівництвом Рудольфа Вірхова. Завдяки титанічним зусиллям, майстерності, ерудиції, вільному володінню латиною, давньогрецькою, італійською, івритом, хірургу Р. Вірхову вдалося перетворити Інститут на справжній анатомо-фізіологічний академічний центр Європи, де сформувалася так звана «німецька хірургічна школа» (Малис, Ю. 2014, с. 54). Також М. Скліфосовський стажувався у професора-експериментатора Единбурзького університету Джеймса Янга Сімпсона (Венгловский, С. 2017; Цвелев, Ю. 2009, с. 93–94). Водночас ознайомився з напрацюваннями лондонської медико-хірургічної школи й Анатомічного інституту в Парижі.

М. Скліфосовський активно обмінювався досвідом, спілкувався з найкращими хірургами в німецьких клініках. Як згадував у «Щоденнику старого лікаря» його наставник М. Пирогов, у Німеччині справжнім корифеєм хірургії вважався Бернгард Рудольф Конрад фон Лангенбек (1810–1887) (Пирогов, Н. 2008, с. 255). Він навчався у рідного дядька Конрада Йогана Лангенбека (1776–1851) — визначного хірурга, офтальмолога, анатома, фундатора й водночас директора Інституту хірургії та офтальмології в Геттінгені — стародавньому університетському містечку в Нижній Саксонії.

М. Пирогов був сучасником Конрада Лангенбека і визнавав його незаперечний авторитет у європейській хірургії. Вивчаючи досвід найкращих англійських і французьких учених-медиків, зазначав, що справжня німецька наукова хірургія, побудована на фундаментальних знаннях фізіології та мікроскопічній анатомії, у Геттінгені починається саме з постаті Бернгарда фон Лангенбека та його наукової школи. За його життя університет перетворився на визначний центр, куди молоді науковці приїздили, щоб отримати знання і досвід (Пирогов, Н. 2008). Тому не дивно, що Микола Скліфосовський докладно вивчав напрацювання видатного хірурга Б. фон Лан-

генбека під час відрядження. Більше того, він брав активну участь у наукових симпозиумах, з'їздах, де оприлюднював результати власних досліджень.

Після повернення з закордонного турне до Одеси М. Скліфосовський почав отримувати цікаві пропозиції з кількох університетів. 1869 р. його запросили одночасно до Одеського й Київського університетів (Рихтік, А. 2015). Проте він не спокусився на суттєве підвищення платні та небачені надбавки до неї, які запропонували одесити відповідно до постанови міської думи (Скліфосовский, Н. 1953, с. 22). 1870 р. за протекцією свого вчителя М. Пирогова став завідувачем медичної кафедри Київського університету.

У 1870–1871 рр. брав участь у франко-пруській війні як рядовий військовий хірург. Тоді усвідомив усю важливість розвитку військово-польової хірургії. Його непокоїли загальний стан лікування військових у польових умовах, якість шпитальних наметів та їх обладнання, антисанітарія (Юдин, С. 1944, с. 37). М. Скліфосовський мав змогу порівняти стан німецької та української медицини, що й підштовхнуло його вивчати зарубіжний досвід.

Проте наступного року М. Скліфосовський переїхав до Петербурга, де почав працювати в Імператорській медико-хірургічній академії¹ (История, 1898). Професор викладав хірургічну патологію, згодом став завідувачем відділення хірургії в клінічному військовому шпиталі, а потім очолив хірургічну клініку імені Я. Вілліє.

М. Скліфосовський ще два роки провів на фронтах війн з турками (у 1876–1878 та 1877–1878 рр.). Влітку 1876 р. його призначили головним наглядачем за медичною частиною санітарного загону в Чорногорії, Герцогвині та Сербії, а потім 1877 р. він поїхав на російсько-турецьку війну як військово-польовий хірург, хірург-консультант. Доводилося працювати цілодобово до повного виснаження, в умовах нестачі медикаментів та перев'язочних матеріалів, транспорту (Скліфосовский, Н. 1953, с. 31). М. Скліфосовський працював разом із командою з шести професорів та п'яти асистентів (Орлик, 1978, с. 88–89). Виносив поранених з поля бою, оперував, накладав биндажі, гіпсові пов'язки. Був нагороджений орденом Святого Володимира III ступеня за мужність, проявлену під час порятунку поранених у боях під Плевною. Професора завжди супроводжувала дружина Софія, яка ділила з ним воєнний побут (Юдин, С. 1944, с. 36–37).

1880 р. М. Скліфосовський — уже відомий хірург-практик і науковець — очолив медичний факультет у Московському університеті та водночас керував справами місцевих клінік. Почав проводити операції на щитоподібній залозі, екстирпацію гортані, оперувати мозкові грижі, кістково-пластичні операції. Активно впроваджував методику Джозефа Лістера, яку вивчав за кордоном, щоб розширити діапазон операцій (Скліфосовский, Н. 1953, с. 19, 62, 64).

¹ История Императорской военно-медицинской (бывшей медико-хирургической) академии за 100 лет. 1798–1898. СПб: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1898.

Його непокоїв рівень підготовки лікарів без належної тривалої медичної практики. Тому, вивчивши досвід Берна, Парижа, Лейпцига, Страсбурга, він активно розробляв проект нових клінік — цілого медичного містечка — з найсучаснішим обладнанням, операційними, оглядовими — загальною площею 80 тис. кв. м. У 1887–1890 рр. з'явилися хірургічна, терапевтична, офтальмологічна, хірургічна шпитальна клініки, а також чотири нові інститути — фармакології, патології, патологічної анатомії та гігієни (Ейхвальд, Э. 1885).

1893 р. Микола Васильович знову повернувся до Петербурга, де став ректором Клінічного інституту Великої княгині Олени Павлівни. Створення такого закладу ініціював М. Пирогов, а фінансову підтримку надала імператорська родина. Роботу інститут розпочав іще 1885 р., однак потребував серйозної модернізації (Беляков, Н. 1999, с. 165; Ейхвальд, Э. 1885).

Отримавши заклад у занедбаному стані, зі старими будівлями, які потребували капітального ремонту, вчений почав шукати кошти, обладнання, відкривати нові операційні зали, розширювати штатний розклад. Саме тут він активно впроваджував принципи антисептики й асептики, одним із перших провів гастростомію — операцію накладання штучного зовнішнього шлункового свища. Хірург-віртуоз застосував метод «гудзика Мерфі» при штучному з'єднанні двох різних відділів кишківника. Одним із найвідоміших його прийомів був так званий «замок Скліфосовського», який використовувався в лікуванні суглобів. Саме М. Скліфосовському вдалось успішно провести операції з видалення зобу, гортані, мозкової грижі, жовчного міхура.

Став автором понад 110 фундаментальних досліджень, серед яких — «Вирізання зобу», «Короткі рекомендації по хірургії», «Резекція обох щелеп».

М. Скліфосовський активно співпрацював із польськими вченими-лікарями. Проте досі ця сторінка біографії українського медика майже не з'ясована. Хоча М. Скліфосовський ще 1900 р. став почесним доктором Ягеллонського університету¹.

Надто динамічний стиль життя, намагання вирішувати одночасно багато важливих справ, керівна робота, високий рівень відповідальності призвели до серйозних проблем зі здоров'ям. У 64-річному віці Микола Васильович пережив інсульт. Ускладнився фізичний стан великого «віртуоза», тож він змушений був залишити роботу. Тому вирішив переїхати до села Яківці, неподалік Полтави, де мав розкішний власний маєток «Відрада» загальною площею 600 дес. Історія цього маєтку пов'язана з другим коханням М. Скліфосовського Софією, з якою він одружився після того, як утратив першу дружину Єлизавету. Народивши трьох дітей, Єлизавета пішла дуже рано з життя через тиф. Микола Васильович дав обітницю більше

¹ Doktorzy honoris causa URL: <https://www.uj.edu.pl/universytet-z-collegium-medicum/hagrody-i-wyroznienia/dhc>; Kierzek A. Rynolaryngologia w naukowej działalności Władysława Matlakowskiego (1851–1895). Otorynolaryngologa. № 10 (1). 2011. S. 15–21; Wykaz Doktorow honorowych. Doktorat medycyny // Almanach Jubileuszowy Uniwersytety Jagiellońskiego. Krakow, 1901. S. 77.

не одружуватися. Майбутня дружина Софія — розумниця і чудова піаністка, випускниця Московської консерваторії й вихованка її засновника та директора — самого Миколи Рубінштейна. Спочатку вона працювала гувернанткою та доглядала за дітьми. Саме Софія була власницею «Відради». А її родині маєток дістався у спадок від роду Кочубеїв. З часом Микола Васильович і Софія одружилися й народили ще чотирьох дітей.

Проте життя М. Скліфосовського вкорочували серйозні проблеми з дітьми. Малим помер Борис, від туберкульозу нирок помер 16-річний Костя. Старша донька Софія мала інвалідність від народження, коли підросла, її тіло було знайдено на дні річки Ворскли. Володимир, студент Петербурзького університету, покінчив життя самогубством.

Після пережитих трагедій Микола Васильович до кінця життя оселився у «Відраді», де невтомно працював. Двері його садиби були завжди відчинені для всіх, хто цього потребував, тут він приймав пацієнтів. Територія навколо дому була оточена великим садом, де лікар власноруч вирощував екзотичні плодови дерева, виноград, розводив косуль, рідкісні породи коней, свиней, бджіл. Микола Васильович вів активну громадську діяльність, обирався губернським гласним, почесним членом Полтавського товариства лікарів. М. Скліфосовський був справжнім поціновувачем мистецтва, дуже любив музику, особливо захоплювався творами Бетховена, Моцарта, Римського-Корсакова, Мусоргського. В будинку завдяки дружині часто звучало фортепіано. Найстарша донька Ольга стала відомою піаністкою. В його будинку частим гостем бував П. Чайковський. За сприяння М. Скліфосовського відкрито гончарну школу в Миргороді, де було відтворено старовинні традиції виготовлення кераміки.

В пам'ять про сина Володю Микола Скліфосовський побудував у селі Яківці школу на півсотні дітей. Усередині будівлі була кімната, де жив учитель. Лікар подарував школі земельну ділянку для навчання дітей садівництву.

30 листопада (13 грудня) 1904 р. вночі внаслідок перенесеного другого інсульту в родинному маєтку Микола Васильович помер. Похований біля могили сина Володі неподалік від місцевості, де відбулася Полтавська битва (Несвіцький, А. 1995, с. 129).

Отже, теоретичні напрацювання, нововведення в хірургічній практиці, управлінський хист та інтелігентність дали Миколі Скліфосовському змогу заснувати потужні медичні центри та цілі наукові школи, наповнити життям колись занедбані установи. Неординарність мислення й титанічна праця допомогли вченому досягти найвищих вершин. Його народження, навчання, значний період професійного зростання і діяльності пов'язані з Україною. Потрібно зауважити, що через те, що українські землі перебували в складі Російської імперії, талановитий та амбітний учений шукав можливості реалізації власних ідей і задумів, тому працював у найбільших медич-

них центрах країни — Києві, Москві, Одесі та Петербурзі, а також намагався здобути знання й досвід у провідних закордонних наукових центрах.

Андреев, А. А. & Остроушко А. П. 2016. Склифосовский Николай Васильевич. *Вестник экспериментальной и клинической хирургии*. Т. 9. № 1. С. 90. DOI: <https://doi.org/10.18499/2070-478X-2016-9-1-91>

Беляков, Н. А. & Михайлович, В. А. & Хмельницкий, О. К. 1999. *Императорский клинический институт Великой княгини Елены Павловны: российская школа усовершенствования врачей (1885–1917 годы)*. Санкт-Петербург: СПбМАПО.

Венгловский, С. 2017. Николай Васильевич Склифосовский. *Венгловский С. Занимательная медицина. Развитие российского врачевания*. Санкт-Петербург: Алетейя. С. 97–103.

Волкова, А. 2003. Слава выдающегося хирурга Николая Склифосовского не уберегла его сына от самоубийства, а жену и дочь от большевистского расстрела. *Факты*. 5 апр. С. 14.

Гиленко, И. А. & Демянюк, Д. Г. 1997. Памяти выдающегося русского хирурга Н. В. Склифосовского. *Хирургия*. № 8. С. 76–78.

Эйхвальд, Э. Э. 1885. *Очерк возникновения и задачи клинического института Великой княгини Елены Павловны*. Санкт-Петербург.

Иловайский, Д. И. 1888. Письма о русско-турецкой войне. *Иловайский Д. И. Мелкие сочинения, статьи и письма 1857–1887 гг.* Москва.

Иловайский, Д. И. 1883. Поездка под Плевну. *Русская Старина*. № 2. С. 351–374.

Килина, Е. Б. & Галяткина, Т. Ю. 2016. Авторитет Н. В. Склифосовского среди иностранных врачей. *Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области*. № 2(13). Т. 2. С. 61–63.

Кованов, В. В. 1952. *Н. Склифосовский: 1836–1904*. Москва: ГИМЛ.

Кочуков, С. А. 2008. К вопросу о взглядах русского общества на войну с Турцией 1877–1878 годов. *Известия Саратовского университета*. Т. 8. Серия: История. Международные отношения. Вып. 1. С. 19–24.

Крачун, Г. П. 2013. Профессор Н. В. Склифосовский (1836–1904): истоки достижений на жизненном пути — в развитии высшего медицинского образования в России. *Современные проблемы науки и образования*. № 1. С. 45–49.

Малис, Ю. Г. 2014. *Рудольф Вирхов. Его жизнь, научная и общественная деятельность*. Москва: Директ-Медиа.

Мироненко, З. 2010. Неугасимый свет таланта: Н. В. Склифосовский. *Харківська хірургічна школа*. № 4. С. 147–148.

Несвицкий, А. А. 1995. *Полтава в дни революции и в период смуты 1917–1922 гг.: Дневник*. Полтава: Государственный архив Полтавской области.

Нуштаев, И. А. 2004. Из истории военно-полевой хирургии: Ю. К. Шимановский, Н. В. Склифосовский, А. В. Вишневский. *Ортопедия, травматология и протезирование*. № 4. С. 110–115.

Орлик, О. В. 1978. Представители прогрессивной интеллигенции России — участники русско-турецкой войны 1877–1878 годов. *Вопросы истории*. № 4. С. 79–95.

Пирогов, Н. И. 2008. *Вопросы жизни. Дневник старого врача*. Иваново.

Раевский, А. К. & Ляшенко, Н. И. 1986. Николай Васильевич Склифосовский: (к 150-летию со дня рождения). *Военно-медицинский журнал*. № 4. С. 69–72.

Танцурова, К. С. & Попова, М. Ю. 2016. Хирургическая школа Николая Васильевича Склифосовского. *Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области*. № 2 (13). Т. 2. С. 121–123.

Рихтік, А. 2015. Усе життя — служіння справі: до 180-річчя від дня народження Миколи Васильовича Склифосовського. *Дати і події, 2016, перше піріччя: календар знаменних дат*. № 1 (7). Київ. С. 84–88.

Склифосовский, Н. В. 1953. *Избранные труды*. Москва: Медгиз.

Цвелев, Ю. В. & Попов, А. С. 2009. Сэр Джеймс Янг Симпсон (Simpson, 1811–1870). *Журнал акушерства и женских болезней*. № 4. Т. LVIII. С. 93–99.

Шкроб, О. С. 1986. Роль Н. В. Склифосовского в развитии медицинского образования в России. *Хирургия*. № 11. С. 44–148.

Шойфет, М. С. 2008. Склифосовский (1836–1904). *100 великих врачей*. Москва: Вече. С. 250–256.

Юдин, С. С. 1944. *Образы прошлого и силуэты некоторых военно-полевых хирургов*. Москва: Медгиз.

Nirca, E. 2006. Nicolae Sclifos: (chirurg rus, ulterior Sclifosofsi, originar din Basarabia (1836–1904). *Moldova*. № 12. P. 20–22.

Andreev, A. A. & Ostroushko A. P. 2016. Sklifosovskiy Nikolay Vasilevich (k 180-letiyu so dnya rozhdeniya) [Sklifosovskiy Nikolay Vasilievich (to the Centenary)]. *Vestnik eksperimentalnoy i klinicheskoy khirurgii*. Т. 9. № 1. S. 90. DOI: <https://doi.org/10.18499/2070-478X-2016-9-1-91> [in Russian].

Belyakov, N. A. & Mikhaylovich, V. A. & Khmel'nitskiy O. K. 1999. *Imperatorskiy klinicheskiy institut Velikoy knyagini Yeleny Pavlovny: rossiyskaya shkola usovershenstvovaniya vrachey (1885–1917 gody) [Imperial Clinical Institute of Grand Duchess Elena Pavlovna: Russian School of Advanced Medical Studies (1885–1917)]*. Sankt-Peterburg: SPbMAPO. [in Russian].

Venglovskiy, S., 2017. Nikolay Vasilevich Sklifosovskiy [Nikolay Vasilievich Sklifosovsky]. *Venglovskiy S. Zanimatel'naya meditsina. Razvitie rossiyskogo vrachevaniya*. Sankt-Peterburg: Aleteyya. S. 97–103. [in Russian].

Volkova, A. 2003. Slava vydayushchegosya khirurga Nikolaya Sklifosovskogo ne uberegla ego syna ot samoubiystva, a zhenu i doch ot bolshevistskogo rasstrelya [The Fame of the Outstanding Surgeon Nikolay Sklifosovsky Did not Save His Son From Suicide, and His Wife and Daughter from the Bolshevik Execution]. *Fakty*. 5 apr. S. 14. [in Russian].

Gilenko, I. A. & Demyanyuk, D. G. 1997. Pamyati vydayushchegosya russkogo khirurga N. V. Sklifosovskogo [In Memory of the Outstanding Russian Surgeon N. V. Sklifosovsky]. *Khirurgiya*. № 8. S. 76–78. [in Russian].

Eykhvald, E. E. 1885. *Ocherk vozniknoveniya i zadachi klinicheskogo instituta Velikoy knyagini Yeleny Pavlovny [Sketch of the Emergence and Tasks of Clinical Institute of the Grand Duchess Elena Pavlovna]*. Sankt-Peterburg [in Russian].

Ilovayskiy, D. I. 1888. Pisma o russko-turetskoy voyne [Letters About the Russian-Turkish War]. *Ilovayskiy D. I. Melkie sochineniya, stati i pisma 1857–1887 gg*. Moskva [in Russian].

Ilovayskiy, D. I. 1883. Poezdka pod Plevnu [Trip to Plevna]. *Russkaya Starina*. № 2. S. 351–374. [in Russian].

Kilina, Ye. B. & Galyatkina, T. Yu. 2016. Avtoritet N. V. Sklifosovskogo sredi inostrannykh vrachey [The Authority of N. V. Sklifosovsky among Foreign Doctors]. *Vestnik Soveta molodykh uchennykh i spetsialistov Chelyabinskoy oblasti*. № 2 (13). Т. 2. S. 61–63. [in Russian].

Kovanov, V. V. 1952. *N. Sklifosovskiy: 1836–1904* [N. Sklifosovsky: 1836–1904]. Moskva: GIML. [in Russian].

Kochukov, S. A. 2008. K voprosu o vzglyadakh russkogo obshchestva na voynu s Turtsiyei 1877–1878 godov [To the Question of the Views of Russian Society on the War with Turkey in 1877–1878]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta*. T. 8. Seriya: Istoriya. Mezhdunarodnye otnosheniya. Vyp. 1. S. 19–24. [in Russian].

Krachun, G. P. 2013. Professor N. V. Sklifosovskiy (1836–1904): istoki dostizheniy na zhiznennom puti — v meditsine, v razvitii vysshego meditsinskogo obrazovaniya v Rossii [Professor N. V. Sklifosovsky (1836–1904): the origins of achievements on the life's path — in medicine, in the development of higher medical education in Russia]. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya*. № 1. S. 45–49. [in Russian].

Malis, Yu. G. 2014. *Rudolf Virkhov. Yego zhizn, nauchnaya i obshchestvennaya deyatel'nost'* [Rudolf Virkhov. His Life, Scientific and Social Activities]. Moskva: Direkt-Media. [in Russian].

Mironenko, Z. 2010. Neugasimyy svet talanta: N. V. Sklifosovskiy [The Inextinguishable Light of Talent: N. V. Sklifosovsky]. *Kharkivska khirurgichna shkola*. № 4. S. 147–148. [in Ukrainian].

Nesvitskiy, A. A. 1995. *Poltava v dni revolyutsii i v period smuty 1917–1922 gg.: Dnevnik* [Poltava in the Days of the Revolution and During the Period of Troubles 1917–1922: Diary]. Poltava: Gosudarstvennyy arkhiv Poltavskoy oblasti. Poltavskoe kraevoe obedinenie Vseukrainskogo obshchestva «Prosvita» im. T. Shevchenko [in Russian].

Nushtaev, I. A. 2004. Iz istorii voenno-polevoy khirurgii: Yu. K. Shimanovskiy, N. V. Sklifosovskiy, A. V. Vishnevskiy [From the History of Military Field Surgery: Yu. K. Shymanovsky, N. V. Sklifosovsky, A. V. Vishnevsky]. *Ortopediya, travmatologiya i protezirovanie*. № 4. S. 110–115. [in Russian].

Orlik, O. V. 1978. Predstaviteli progressivnoy intelligentsii Rossii — uchastniki russko-turetskoy voyny 1877–1878 godov [Representatives of the Progressive Intelligentsia of Russia as Participants in the Russian-Turkish War of 1877–1878]. *Voprosy istorii*. № 4. S. 79–95 [in Russian].

Pirogov, N. I. 2008. *Voprosy zhizni. Dnevnik starogo vracha* [Life Questions. Diary of an Old Doctor]. Ivanovo [in Russian].

Raevskiy, A. K. & Lyashenko, N. I. 1986. Nikolay Vasilevich Sklifosovskiy: (k 150-letiyu so dnya rozhdeniya) [Nikolay Vasilievich Sklifosovsky: (to the 150th Anniversary of His Birth)]. *Voенно-meditsinskiy zhurnal*. № 4. S. 69–72. [in Russian].

Tantsurova, K. S. & Popova M. Yu. 2016. Khirurgicheskaya shkola Nikolaya Vasilevicha Sklifosovskogo [Surgical School of Nikolay Vasilievich Sklifosovsky]. *Vestnik Soveta molodykh uchennykh i spetsialistov Chelyabinskoy oblasti*. № 2 (13). T. 2. S. 121–123. [in Russian].

Rykhtik, A. 2015. Vse zhyttia — sluzhinna spravi: do 180-richehya vid dnya narodzhennya Mykoly Vasylyovycha Sklifosovsikogo. [All Life is a Service to the Cause: to the 180th Anniversary of the Birth of Mykola Vasyliovych Sklifosovsky]. *Daty i podiyi, 2016, pershe pivrichchya: kalendar znamennykh dat*. № 1 (7). Kyiv. S. 84–88. [in Ukrainian].

Sklifosovskiy, N. V. 1953. *Izbrannye trudy* [Selected works]. Moskva: Medgiz. [in Russian].

Tsvelev, Yu. V. & Popov, A. S. 2009. Ser Dzheyms Yang Simpson (Simpson, 1811–1870) [Sir James Young Simpson (Simpson, 1811–1870)]. *Zhurnal akusherstva i zhenskikh bolezney*. № 4. T. LVIII. S. 93–99. [in Russian].

Shkrob, O. S. 1986. Rol N. V. Sklifosovskogo v razvitii meditsinskogo obrazovaniya v Rossii [The Role of N. V. Sklifosovsky in the Development of Medical Education in Russia]. *Khirurgiya*. № 11. S. 44–148. [in Russian].

Shoyfet, M. S. 2008. Sklifosovskiy (1836–1904) [Sklifosovsky (1836–1904)]. *100 velikikh vrachev*. Moskva: Veche. S. 250–256. [in Russian].

Yudin, S. S. 1944. *Obrazy proshlogo i siluety nekotorykh voenno-polevykh khirurgov* [Images of the Past and Silhouettes of Some Military Field Surgeons]. Moskva: Medgiz. [in Russian].

Nirca, E. 2006. Nicolae Sclifos: (chirurg rus, ulterior Sclifosofschii, originar din Basarabia (1836–1904) [Nicolae Sclifos: (Russian Surgeon, Later Sclifosofschii, Originally from Bessarabia (1836–1904)]. *Moldova*. № 12. P. 20–22 [in Romanian].

УДК 94(477.44–25)«1918.11.19»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248471

О. М. Кравчук

ORCID: 0000-0003-3504-5041

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

Н. П. Кузьмінець

ORCID: 0000-0001-9939-2451

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

О. Kravchuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University

N. Kuzminets

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University

ВСТАНОВЛЕННЯ ВЛАДИ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ У ВІННИЦІ 19 ЛИСТОПАДА 1918 Р.

*Establishment of the Authorities of the Directory of the Ukrainian
People's Republic in Vinnitsia, November 19, 1918*

У статті проаналізовано обставини встановлення влади Директорії Української Народної Республіки у Вінниці в контексті розгортання протигетьманського повстання 1918 р. Показано передумови, перебіг і наслідки повстання у Вінниці, що стала першим містом Поділля, де було встановлено владу Директорії УНР. Завдяки своєму значенню Вінниця перетворилася на важливий центр боротьби з гетьманатом, до міста прибула Директорія УНР і звідти керувала повстанням до успішного завершення.

Ключові слова: протигетьманське повстання, Поділля, Вінниця, Директорія УНР, Вінницька філія Українського національного союзу.

An important area of historical science is the study of regional features of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. An integral part of this process is the events in Podillya, and, in particular, in Vinnytsia during the crisis of Hetman P. Skoropadsky and the establishment of power of the Directory of the Ukrainian People's Republic.

The relevance of this issue is determined by the importance of this page of the history of the Ukrainian Revolution in the deployment of anti-hetman uprising throughout Ukraine. The regional character of this process is understudied and underrepresented in the modern Ukrainian historiography.

The purpose of the article is to analyze the peculiarities of establishing the power of the UPR Directory in Vinnytsia in the context of the anti-Hetman uprising of 1918.

The methodology of the research is based on the use of the research principles of historicism, objectivity and general scientific approaches.

The authors conclude that the Directory in Vinnytsia on November 19, 1918 was established due to a combination of factors. The important prerequisite of this process in Podillya, particularly in Vinnytsia, was the conflict between the top leaders of the province and the hetman authorities with the public at large, the support of nationally conscious intellectuals and the military. The crisis of the administrative system of the hetmanate, together with the beginning of the uprising of the The Ukrainian People's Republic Directory became fatal for the authorities of Hetman P. Skoropadsky. Vinnytsia became the first city in Podillya, where the authority of the The Ukrainian People's Republic Directory was established. Later, it became an important center for the fight against the hetmanate. Due to the overthrow of the hetmanate in Vinnytsia, the UPR Directory arrived in the city and hence led the anti-hetman uprising until its successful completion.

Keywords: anti-hetman uprising, Podillya, Vinnytsia, The Ukrainian People's Republic Directory, Vinnytsia Branch of the Ukrainian National Union.

Державотворення доби Української революції стало важливою частиною досліджень вітчизняних науковців у 1990-х рр. Втім, залишаються недостатньо висвітленими чимало регіональних аспектів Української революції, що багато значили для її розвитку. Це стосується подій кінця 1918–1920 рр. у Подільській губ., які часто мали загальноукраїнське значення, бо тут найдовше працювали владні інституції тогочасних українських державних утворень. Недостатньо досліджено зміни влади в регіоні, зокрема встановлення влади Директорії УНР у Вінниці в листопаді 1918 р. Незважаючи на згадування окремих аспектів теми в загальних працях (Гунчак, Т. 1993; Литвин, С. 2018; Панасюк, Р. 2015; Пиріг, Р. 2011; Тинченко, Я. 2009), а також публікаціях з історії Поділля й Вінниці (Григорчук, П. і Яременко, О. 1994; Завальнюк, К. 2007; Калитко, С. і Кравчук, О. 2013; Лисий, А.

1993; Малигін, А. 2001; Рекрут, В. 2013), про розгортання протигетьманського повстання (Антонишин, А. 2012; Бойко, О. 2009; Лекар, А. 2012; Рагушняк, І. 2014, 2018), про діяльність тогочасних громадсько-політичних діячів (Давидюк, Р. 2017; Завальнюк, К. 2005; Малюта, О. 2008, 2007; Подолян, В. 2005; Рекрут, В. 2006), зазначена тема не стала предметом окремого наукового дослідження. Його актуальність посилюється введенням до наукового обігу нових важливих джерел і недостатнім використанням інформаційного потенціалу опублікованих спогадів учасників тогочасних подій.

Мета статті — виявити особливості встановлення влади Директорії УНР у Вінниці в контексті протигетьманського повстання 1918 р.

Джерела дослідження — спогади й архівні матеріали, зокрема документи місцевих органів влади і самоврядування, збірники документів, регіональна преса. З мемуарів варто відзначити праці політиків: П. Скоропадського¹, В. Винниченка², О. Назарука³, військових: П. Єрошевича⁴, В. Кедровського⁵, К. Бекесевича⁶.

Методологічна основа дослідження побудована на використанні науково-дослідницьких принципів історизму, науковості (системності), об'єктивності та загальних наукових методів: історичного і логічного. Їх застосування дало змогу виявити існування у Вінниці об'єктивних передумов повалення гетьманату та реконструювати перебіг цього процесу в місті. Також на основі зазначених принципів і методів розкрито значення перемоги повстання у Вінниці для його успішного розгортання в Україні.

1918 р. Вінниця була повітовим містом Подільської губ., яке за кількістю населення — 60 тис. осіб⁷, переважало губернський центр Кам'янець-Подільський. Фактично, головним містом губернії назвали Вінницю О. Назарук⁸ та громадсько-політичний діяч В. Приходько (Завальнюк, О. & Стецюк, В. 2009, с. 126). У Вінниці працювало 5 банків, 10 готелів, 13 навчальних закладів (Григорчук, П. & Яременко, О. 1994, с. 30). Найбільш значущими підприємствами були фабрика «Ястреб» і завод «Молот» з декількома сотнями робітників⁹.

¹ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ — Філадельфія, 1995.

² Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Репринтне відтворення видання 1920 р. Київ, 1990.

³ Назарук О. Рік на великій Україні: Спомини. Відень, 1920.

⁴ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. 1938. Ч. I. Збірник 8. С. 9–65.

⁵ Кедровський В. 1919 рік // Свобода. 10 липня 1929. № 159. С. 2.

⁶ Бекесевич П. Мої спомини з останніх днів окупації України австро-німецькими військами // Літопис Червоної калини. Ілюстрований журнал історії та побуту. III Річник. Ч. 3. Березень 1931. С. 4–6.

⁷ Слово Подолини. № 57. 24 июля 1918. С. 1.

⁸ Назарук О. Рік на великій Україні: Спомини. Відень, 1920. С. 65.

⁹ Снегов О. Наше бойове минуле. Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1957. С. 471.

Значення Вінниці посилювало перенесення туди з Кам'янця-Подільського під час Першої Світової війни низки керівних установ губернського рівня (земство, інституція губернського коменданта, продовольчий комітет, продовольча управа, військово-продовольчий комітет та ін.) (Григорчук, П. & Яременко, О. 1994, с. с. 30).

Вже за Центральної Ради у Вінниці розмістили штаб 2-го Подільського корпусу. 9 листопада 1918 р., після запровадження у регіоні військового стану, командувачу корпусу П. Єрошевичу було передано всю повноту влади в краї (Лекар, А. 2012. с. 175). Через конфлікт з губернським старостою С. Кисельовим, який перебував у Кам'янці-Подільському, це дезорганізувало діяльність адміністрації в губернії. Ще один конфлікт в управлінській і політичній сфері стосувався діяльності Вінницького повітового старости П. Гусакова, котру негативно оцінювали як С. Кисельов, так і П. Єрошевич. Великий поміщик П. Гусаков часто діяв як царський чиновник. Спроба П. Єрошевича відсторонити 12 листопада П. Гусакова від виконання обов'язків виявилася невдалою через підтримку останнього з боку міністра юстиції В. Рейнбота (Калитко, С. & Кравчук, О. 2013, с. 132). Громадсько-політичні діячі у Вінниці поділяли критичне ставлення П. Єрошевича до діяльності П. Гусакова й окупаційних австро-угорських і німецьких військ, які, за переконанням командира корпусу, гальмували формування української армії. Власне конфлікт між старостами, котрі репрезентували авторитарний режим, і місцевими громадсько-політичними діячами, налаштованими демократично, певною мірою був невідворотним. Спричиняли це не тільки просоціалістичні симпатії громадсько-політичних діячів¹, але й значною мірою діяльність влади. Так, губернський староста С. Кисельов вважав, що «...Гусаков своєю нетактовною службовою поведінкою озброїв проти себе всю громадськість і військову владу...»². Одним із прикладів конфлікту між владою й українською громадськістю було те, що Державна варта в червні — серпні 1918 р. заарештувала низку відомих місцевих діячів, зокрема голову повітового земства Й. Лозинського, кооператора П. Видибіду, освітянина Ю. Щирицю (Калитко, С. & Кравчук, О. 2013, с. 129).

Антиукраїнською і реакційною вважали діяльність повітового старости П. Гусакова представники місцевої української громадськості, які об'єдналися у серпні 1918 р. в опозиційну організацію — Вінницьку філію Українського національного союзу (далі — УНС). До її складу, створеного за зразком київського осередку УНС, увійшли представники Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української партії соціалістів-федералістів, Селянської спілки, пові-

¹ Лазовський Я. Фрагменти спогадів про Вінницю // Вінницький край. 2006. № 2. С. 102.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1793. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 69.

тового земства, «Просвіти», спілки вчителів, «центральної управління кредитової та споживчої кооперації»¹. Керівники філії представляли Українську партію соціалістів-революціонерів. Це були голова філії Олександр Васильович Базілевич — громадсько-політичний діяч, лікар; Юхим Онуфрійович Щириця — губернський комісар з питань народної освіти, викладач Вінницького учительського інституту (Малюта, О. 2008, с. 166); Петро Порфирович Відибіда — голова правління Подільського Союз-банку (Рекрут, В. 2006, с. 367); Володимир Сидорович Мачушенко — член правління Подільського Союз-банку, один з керівників Подільської селянської спілки (Яценко, О. 2010, с. 80; Рекрут, В. 2006, с. 384); Петро Васильович Журавель, який очолював Вінницький союз споживчих товариств². Двоє з них — П. Відибіда і В. Мачушенко — колись входили до Центральної Ради. Досить значним у складі УНС було представництво діячів кооперації (П. Відибіда, В. Мачушенко, П. Журавель). Зауважимо, що, за відомостями Р. Панасюка, П. Відибіда був заступником голови Вінницької філії УНР (Панасюк, Р. 2015, с. 164). На той час споживча та кредитна кооперація в регіоні була економічно потужною, об'єднувала 600 тис. осіб і надала позичок на суму понад 65 млн. крб.³ Унаслідок економічної політики гетьманату кооперація зазнала значних збитків. Наприклад, Подільський кредитний союз втратив майже 1,5 млн. крб. обігу тільки за перше півріччя 1918 р. (Подолян, В. & Рекрут, В. 2005, с. 227). На думку В. Рекрута, економічна політика гетьманської влади спрямовувалася «на знищення потужних конкурентів, якими були провідні фінансові кооперативні установи» (Рекрут, В. 2013, с. 338). У виданні «Бюлетень Подільського Союз-Банку» вінницькі кооператори 17 листопада 1918 р. опублікували повідомлення про УНС, мету його діяльності та закликали українські сили єднатися для захисту своїх прав⁴.

Вінницька філія УНС закликала повітові інституції надсилати своїх представників на Національний конгрес у Києві 17 листопада 1918 р.⁵ Після невдалої спроби його скликати та усунути від влади П. Скоропадського українські політичні сили взяли курс на розгортання повстання проти гетьманського режиму. Для цього в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. президія УНС утворила в Києві тимчасовий революційний орган — Директорію в складі В. Винниченка, голова, С. Петлюри, О. Андрієвського, Ф. Швеця, А. Макаренка (Щусь, О. 2004, с. 393; Пиріг, Р. 2011, с. 254). Проголошення гетьманської грамоти про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією дало Директорії УНР змогу знайти ідейне підґрунтя антигетьманського повстан-

¹ Нова рада. № 162. 11 вересня 1918. С. 1; Нова рада. № 192. 20 жовтня 1918. С. 3.

² Державний архів Вінницької області (Держархів Вінницької обл.). Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 248.

³ Життя Поділля. № 35. 30 січня 1919. С. 2.

⁴ Бюлетень Подільського Союз-Банку. № 20–21. 17 листопада 1918. С. 1.

⁵ Держархів Вінницької обл. Ф. Д-187. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 368.

ня. 15 листопада 1918 р. у відозві до українського народу Директорія УНР оголосила гетьмана узурпатором і зрадником української держави (Гунчак, Т. 1993, с. 152).

Першими значними успіхами Директорії УНР стало повалення гетьманської влади в Білій Церкві та Фастові. У ніч з 16 на 17 листопада 1918 р. члени Директорії УНР виїхали до Білої Церкви — до Окремого загону Січових Стрільців, який одразу підтримав їх (Тинченко, Я. 2009, с. 211). 17 листопада 1918 р. з Білої Церкви Українська партія соціалістів-революціонерів телеграфною мережею відомства розіслала по залізничних станціях наказ «всім партійним робітникам взятися за зброю, боротьбу народної Директорії з реакцією і узурпатором народним Скоропадським»¹. Того самого дня повстанці зайняли Фастів, де утворили ставку Головного Отamana українських республіканських військ С. Петлюри.

Повстання поширилося на Поділля. Службовець Державної варти з Вінниці Теленіков доповідав губернському старості С. Кисельову, що на Південно-Західних залізницях «йдуть розпорядження комісарів з Козятина і Білої Церкви уряду Петлюри. Повна неясність моменту, хто в цей день уряд. Між Вінницею і Калинівною південно-західного шляху, за розпорядженням командира 2-го корпусу, підірвані шляхи. Охорона там в руках зібраного офіцераства...»². На місцях знали про розгортання повстання. У Вінниці очікували арештів противників гетьманської влади³. Ці події, а також невдоволення режимом П. Скоропадського, відсутність в останнього соціальної бази на селі, підтримки серед національно свідомої інтелігенції та військових, інші чинники стали об'єктивними передумовами повстання. Щоб його розгорнути, Директорія УНР спрямовувала в регіони, зокрема, на Поділля, своїх представників. Так, П. Куцяк одержав завдання розгорнути протигетьманське повстання в Ольгопільському пов., І. Сторожук — в Ушицькому (Завальнюк, К. та ін. 2016, с. 383; Малюта, О. 2008, с. 693). Особливу увагу лідери повстання приділяли містам, де дислокувалися військові частини. В Гайсині за посередництвом інженера Мушенка повстання доручили підняти А. Волинцю (Коваль, Р. & Завальнюк, К. 2002, с. 20). У Вінниці зазначену місію мав виконати С. Синявський — прапорщик царської армії, а з осені 1918 р. — студент Київського політехнічного інституту. Очевидно, було взято до уваги родинні зв'язки, адже свояком С. Синявського був П. Відибіда — один із лідерів Вінницької філії УНС⁴. Як один із представників студентства С. Синявський був присутній на нараді очільників протигетьманського повстання в Білій Церкві, де від О. Осецького отримав доручення домогтися переходу 2-го Подільського корпусу на бік Директорії

¹ ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 307.

² ЦДАВО України. Ф. 1216. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 352.

³ Слово Подолли. № 152. 20 листопада 1918. С. 1.

⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 19049. Арк. 4–5, 8, 16.

УНР. Восени 1918 р. 2-й Подільський корпус складався з 3-ї та 4-ї піхотних дивізій з центрами у Вінниці та Жмеринці. Полки 3-ї дивізії дислокувались у Проскуріві, Кам'янець-Подільському й Вінниці, 4-ої дивізії — в Гайсині, Жмеринці та Тульчині (Тинченко, Я. 2009, с. 238–245). Кількість особового складу корпусу становила 6 тис. осіб, а його штаб містився у Вінниці¹.

С. Синявський, який прибув до Вінниці 18 листопада 1918 р., за добу зумів залучити на бік Директорії УНР низку представників командного складу місцевих військових структур². На нашу думку, про його діяльність залишив спогади П. Бекесевич, який служив у 2-му саперному батальйоні³. Кульмінація протигетьманського виступу у Вінниці відбулася після 2 години ночі 19 листопада. У ньому брали участь сім офіцерів української армії та окремі студенти Вінницького вчительського інституту. За підтримки броньовика, в районі Замостя вони подолали опір державної варти поблизу приміщення воїнського начальника, після чого вирушили до центру міста. Члени Вінницької філії УНС підписали звернення до мешканців міста про повалення гетьманату. Далі було заарештовано добровольців⁴, а саме офіцерів, які зголосилися служити у протибільшовицькій російській Південній армії. Зауважимо, що у зверненні Директорії УНР наказувалося обеззброїти добровольчі дружини, набрані з колишніх російських офіцерів, які були опорою гетьманату в останній місяць його існування. Було заарештовано добровольців, котрі охороняли в місті казарми 9-го піхотного полку і штаб Подільського корпусу. Вони віддали зброю втричі меншим силам повстанців⁵. Частина офіцерів у Вінниці не підтримала повстання. Зокрема, був заарештований командир 9-го полку А. Петровський, його посаду заступив активний учасник повстання, командир кулеметної команди сотник Урбанський (Тинченко, Я. 2009, с. 242). Також, за повідомленням газети «Слово Подоли», був заарештований та відправлений до Вінницької в'язниці П. Гусаков, який чинив збройний опір прибічникам Директорії УНР у власному помешканні. Місцеві очільники гетьманського правоохоронного органу — С. Мончинський і Є. Вітович — утекли. Вранці на вулицях міста панувало «велике пожвавлення». Того дня по Вінниці часто роз'їжджали кінні загони. Мешканці міста ознайомлювалися зі зверненням Директорії УНР і місцевої філії УНС, розклеєними в місті⁶.

¹ Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год: сборник документов / Отв. ред. и отв. сост. О. К. Иванова; сост. Е. В. Балушкина, Н. В. Григорчук, Е. И. Криворучко, К. Г. Ляшенко. М.: Политическая энциклопедия, 2014. С. 109.

² Держархів Вінницької обл. Ф. Р-6023. Оп. 4. Спр. 19049. Арк. 20–21.

³ Бекесевич П. Мої спомини з останніх днів окупації України австро-німецькими військами // Літопис Червоної каліни. Ілюстрований журнал історії та побуту. III Річник. Ч. 3. Березень 1931. С. 4.

⁴ Слово Подоли. № 152. 20 ноября 1918. С. 1.

⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 419. Оп. 1. Спр. 7355. Арк. 29.

⁶ Слово Подоли. № 152. 20 ноября 1918. С. 1.

Розташовані в місті з 6 листопада 1918 р.¹ окремі підрозділи німецької армії зберігали нейтралітет.

У зверненні філії УНС до мешканців Вінниці, оприлюдненому вранці 19 листопада, повідомлялося: «Гетьманат скасований. Влада на Україні перейшла до Директорії Української Народної Республіки. Закликаємо всіх до спокою і мирної праці. Будь-які перепони новій владі на місцях будуть каратися згідно законів військового стану. Здійснені рішучі заходи, щоб мирне життя населення нічим не порушувалося» (Цит. за: Лекар, А. 2012, с. 178). Фактично Вінницька філія УНС стала тимчасовими місцевим представництвом нової республіканської влади в Україні (Лекар, А. 2012, с. 178). Цю роль філії УНС у Вінниці в подіях останньої декади листопада 1918 р. відзначила газета «Слово Подолини»: «Центром, де зосереджене все керівництво діями на місцях, є відділення національного союзу. Звідси по губернії йдуть розпорядження, сюди надходять всі відомості про те, що відбувається у всіх куточках Поділля. Робота кипить на повну. Накази директорії розмножуються і розсилаються у всі місця. Надаються розпорядження про організацію селян, військ тощо»².

Серед листівок, що з'явилися у місті, було звернення Директорії УНР «Народе український!» від 16 листопада 1918 р., де повідомлялося про боротьбу з гетьманатом та містилися головні накази нової влади³. Згодом у такій формі оприлюднено звернення Директорії УНР «До Галичан і Буковинців Української Народности», «Наказ селянам»⁴ та інші документи.

Вранці 19 листопада 1918 р. командувач 2-го корпусу П. Єрошевич заявив про підтримку протигетьманського повстання. Він телеграфував командирам підлеглих підрозділів, регіональним відділам Українського національного союзу і органам самоврядування Поділля: «Згідно наказу Директорії на мене покладено командування усією владою як військовою, так і громадянською (цивільною. — Авт.) на Поділлі. Наказую підтримувати на місці лад і спокій. Наказую усім виконувати мої накази»⁵.

Вінниця стала першим повітовим містом Поділля, де було встановлено владу Директорії УНР (Ратушняк, І. 2014, с. 259). Перед Вінницькою філією Українського національного союзу постало першочергове завдання налагодити діяльність нової управлінської системи. 19 листопада 1918 р. вона повідомила міського голову Вінниці, члена Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) А. Фанстіля, що від імені Директорії УНР перебирає у свої руки всю владу на Поділлі до призначення нової адміністрації. Було повторено наказ Директорії УНР про тимчасовий пере-

¹ Слово Подолини. № 140. 6 ноября 1918. С. 2.

² Слово Подолини. № 153. 21 ноября 1918. С. 2.

³ Держархів Вінницької обл. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 244 зв. — 245.

⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. Д-255. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 325.

⁵ ЦДАК України. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 7355. Арк. 39.

хід адміністративної влади до колишніх комісарів Центральної Ради, а там, де їх немає — до голів земських управ або їхніх заступників, відновлення органів самоврядування, котрі розформував гетьманський уряд, неприпустимість єврейських погромів, грабунків мирного населення та військових складів. Насамкінець у повідомленні наголошувалося: «Спокій і порядок — успіх народнього діла» (Завальнюк, К. 2007, с. 138). Голова філії О. Базілевич заявив міському голові, що національний союз діє в контакті з англійсько-французькими військами тією мірою, якою управління буде розбудоване на демократичних основах, і запропонував скликати о 6 год. вечора думу, при цьому наголосив, що вона має розглянути допомогу військовополоненим, зовсім «не торкаючись політичних питань». Також О. Базілевич «просив через міського голову міське самоврядування сприяти заспокоєнню населення»¹. Взявши до уваги почуте, А. Фанстіль скликав засідання міської думи, на якому головував І. Слуцький, член Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків). Дума не розглядала політичних питань, але ухвалила таку резолюцію: «у теперішній час повного безладдя, коли місту, відрізаному від центру, загрожує небезпека від анархії, що зростає по мірі того, як затягується боротьба за владу, єдиним органом, що може силою свого авторитету попередити безлад і біди населення, є Дума, яка в ім'я інтересів населення зобов'язана повернутися до своєї діяльності»². Дума утворила Комітет для надання допомоги військовополоненим і Комітет з охорони міста. Порівняно з міським самоврядуванням, повітове — земство — вичікувало. Скликання повітових земських зборів було заплановано лише на 26 листопада³.

Пропозицію О. Базілевича тимчасово зайняти посаду Вінницького повітового комісара голова земської управи Й. Лозинський відхилив, посилаючись на стан здоров'я та невизначеність «становища тієї влади, яка у теперішній час стоїть на чолі міста»⁴. Очільником повіту став Іван Петрович Рижій, родом із с. Стрільчинці Брацлавського пов., кооператор, працівник земства, колишній член Центральної Ради (Малюта, О. 2008, с. 636). Канцелярія повітового комісара діяла в повітовому військовому присутствії — будинку на розі сучасних вулиць М. Гоголя і Л. Толстого⁵. Щоб розгорнути діяльність органів самоврядування, І. Рижій розпорядився відновити їх на волосному рівні. Також він вважав за необхідне скликати державний сейм, розв'язати аграрне питання шляхом передання поміщицької землі в індивідуальне володіння селян⁶.

¹ Слово Подоли. № 152. 20 ноября 1918. С. 2.

² Держархів Вінницької обл. Ф. Д-262. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 243.

³ Слово Подоли. № 156. 24 ноября 1918. С. 2.

⁴ Слово Подоли. № 152. 20 ноября 1918. С. 2.

⁵ Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. I. XIX — початок XX ст. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. С. 318.

⁶ Слово Подоли. № 152. 20 ноября 1918. С. 2.

Позиції діячів Українського національного союзу у Вінниці та Кам'янці-Подільському щодо кандидатури голови адміністрації губернії не було узгоджено. В адміністративному центрі Поділля губернським комісаром 19 листопада проголосили Г. Степуру, який займав відповідну посаду за Центральної Ради¹. Натомість Вінницька філія УНС 21 листопада призначила губернським комісаром громадсько-політичного й культурно-освітнього діяча Євгена Семеновича Богуславського² родом із с. Слобода Покровська (нині Куп'янського району, Харківської обл.), випускника Київської духовної семінарії, кандидата богослов'я, викладача й очільника навчальних закладів, зокрема з 1914 р. — Жмеринської чоловічої гімназії, з липня 1918 р. — 1-ї Вінницької української гімназії «Просвіти». Також Є. Богуславський очолював Вінницьку міську філію Подільської губернської української ради, створену в травні 1917 р. Восени того самого року був обраний гласним Вінницьких повітових земських зборів, у січні 1918 р. — заступником голови Вінницької повітової шкільної ради (Малюта, О. 2007, с. 166). Був членом Вінницької філії Українського національного союзу. 25 листопада командир 2-го Подільського корпусу підтвердив своїм наказом призначення на посаду губернського комісара Є. Богуславського, а на посаду першого заступника губернського комісара — Г. Степури³. Є. Богуславський, зокрема, забезпечив передачу Директорії 7 млн. крб. «з гетьманських хлібозаготівель», дбав про мобілізованих, військовополонених, співпрацював з військовими у справі роззброєння німецьких підрозділів⁴.

Очільниками правоохоронних структур у місті та повіті були призначені відповідно Білий і Тустановський, слухачі Вінницького вчительського інституту. Зауважимо, що за проханням А. Фанстіля нижчих чинів службовців Державної варті було залишено на посадах⁵.

Повалення гетьманської влади у Вінниці стало важливою передумовою перемоги Директорії в боротьбі за владу. Сам П. Скоропадський перехід П. Єрошевича на бік Директорії назвав головною неприємною новиною останнього періоду свого урядування⁶. Така оцінка пояснюється потенціалом 2-го Подільського корпусу, що став важливою базою повстання у загальноукраїнському та регіональному масштабі. Зокрема, перехід П. Єрошевича на бік Директорії УНР пришвидшив падіння гетьманської влади в Кам'янці-Подільському (Ратушняк, І. 2014, с. 258), військові частини корпусу використовувалися для ліквідації гетьманської системи управління в повітах Поділля, що було завершено на 1 грудня 1918 р.⁷

¹ Держархів Вінницької обл. Ф. Д-230. Оп. 2. Спр. 108. Арк. 110–111.

² Слово Подолини. № 154. 22 ноября 1918. С. 2.

³ ЦДАК України. Ф. 419. Оп. 1. Спр. 7355. Арк. 17.

⁴ Власноручні покази заарештованого Євгена Богуславського 11–23 січня 1950 р. // Реабілітовані історією. Рівненська область. Рівне, 2017. Кн. 7. С. 197–198, 203.

⁵ Слово Подолини. № 152. 20 ноября 1918. С. 2.

⁶ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. Київ — Філадельфія, 1995. С. 310.

⁷ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Ч. I. Часи гетьмана Павла Скоропадського і повстання українського народу проти його влади // За державність. Збірник 8. 1938. С. 27.

Ресурси корпусу використовувалися для постачання підрозділів українського республіканського війська під Києвом, куди П. Єрошевич відправив шість піхотних батальйонів і 16 гармат¹. Також П. Єрошевич наказав Вінницькій базисній хлібопекарні виготовляти продукцію для потреб армії УНР на 50 тис. осіб щоденно². Встановлення влади Директорії УНР у Вінниці унеможливило спільні дії гетьманських урядовців Волині й Поділля проти підрозділів повстанців (Ратушняк, І. 2014, с. 309). Зауваживши це, В. Кедровський підкреслював, що перехід на бік Директорії УНР штабу 2-го корпусу забезпечив їй відносний «спокій на лінії Жмеринка-Фастів» (Кедровський, В. 1929, с. 2).

Загроза нападу німецьких військ спричинила переїзд Директорії УНР у ніч з 3 на 4 грудня 1918 р. з Фастова до Вінниці, де вона перебувала до 19 грудня. В місті при Директорії УНР було створено адміністративні структури (Тимчасова Рада завідувачів державними справами, що складалася з відділів, на які покладалися функції міністерств (Винниченко, В. 1990, с. 192–193), Центральне інформаційне бюро, Канцелярія, головна слідча комісія)³.

Отже, встановлення влади Директорії УНР відбувалося на тлі кризи адміністративної системи гетьманату в регіоні, одним із проявів якої був конфлікт між Вінницьким повітовим старостою та місцевими українськими громадсько-політичними діячами. Вінниця стала першим містом Поділля, де було повалено гетьманську адміністрацію. Це відбулось у результаті об'єднання зусиль представників Директорії УНР, місцевих українських громадсько-політичних діячів, насамперед членів Вінницької філії УНС, а також діячів кооперації, патріотично налаштованих військових. Вінниця стала важливим плацдармом подальшого утвердження нової влади на Поділлі, що сприяло розгортанню протигетьманського повстання та його успішному завершенню.

Антонишин, А. 2012. Ліквідація гетьманської влади в Подільській губернії (1918 рік). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Вип. 17. С. 145–153.

Бойко, О. 2009. Протигетьманське повстання 1918 року: шлях Директорії до влади. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський*. С. 149–161.

Григорчук, П. Яременко, О. 1994. Миське самоврядування Вінниці в 1917–1918 рр. *Матеріали II історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина: минуле і сучасність»*. С. 29–32.

Гунчак, Т. 1993. *Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політичної історії*. Київ: Либідь.

¹ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Ч. I. Часи гетьмана Павла Скоропадського і повстання українського народу проти його влади // За державність. Збірник 8. 1938. С. 2.

² Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність. Ч. I. Часи гетьмана Павла Скоропадського і повстання українського народу проти його влади // За державність. Збірник 8. 1938. С. 25.

³ Вістник Української Народньої Республіки. 1918. Ч. 3. 21 грудня. с. 4.

Давидюк, Р. 2017. Євген Богуславський: проблеми співпраці з політичними режимами. *Науковий вісник Східноукраїнського національного університету ім. Лесі Українки*. Вип. 5. С. 51–57.

Завальнюк, К. 2007. *Вінниця у добу національно-демократичної революції: 1917–1920 рр.* Вінниця: Історичний нарис. Вінниця: Книга-Вега. С. 127–154.

Завальнюк, К. 2005. *Життя в ім'я України*. Вінниця: О. Власюк.

Завальнюк, К. Рекрут, В. 2016. Петро Куцяк (Сава Чалий): метаморфози української душі. *Матеріали I Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»*. С. 378–388.

Завальнюк, О. & Стецюк, В. 2009. *Земства Поділля в добу української революції 1917–1920 рр.* Кам'янець-Подільський: Аксіома.

Калитко, С. & Кравчук, О. 2013. Діяльність Пилипа Гусакова на посаді Вінницького повітового старости у 1918 р. *Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського*. Вип. 21. С. 128–134.

Коваль, Р. & Завальнюк, К. 2002. *Трагедія отамана Волинця*. Київ: Діокор.

Кравчук, О. & Калитко, С. & Марценюк, Н. 2013. Повалення влади гетьмана П. Скоропадського на Поділлі. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. С. 341–365.

Лекар, А. 2012. Боротьба за владу в Подільській губернії в добу гетьманату П. Скоропадського. *Записки історичного факультету Одеського державного університету*. Вип. 23. С. 159–185.

Лисий, А. 1993. До питання про перше перебування Директорії у Вінниці. *Тези доповіді дванадцятій Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. С. 40–41.

Литвин, С. 2018. *Симон Петлюра у боротьбі за Самостійну Україну*. Київ: Смолоскип.

Лозовий, В. 2013. *Поділля в період гетьманату (1918 р.)*. Кам'янець-Подільський: Медобори.

Малигін, А. 2001. *Ішла війна з народами*. Вінниця.

Малюта, О. 2008. «Просвіта» і Українська Державність друга половина XIX — перша половина XX ст.). Київ: Просвіта.

Малюта, О. 2007. Вінницька «Просвіта» та її діячі в українському національному державотворенні 1917–1920 рр. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Т. 74. Вип. 61. С. 164–169.

Олійник, С. 2007. Боротьба з гетьманським режимом на Поділлі в 1918 р. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. С. 22–31.

Панасюк, Р. 2015. *Створення та діяльність Українського національного союзу (1918–1919 рр.)*. Київ: Леся.

Піріг, Р. 2011. *Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси*. Київ: Інститут історії НАН України.

Подолян, В. & Рекрут, 2005. *В. Йоахим Волошиновський у становленні українського кооперативного руху (1897–1939 рр.)*. Вінниця: Меркьюрі-Поділля.

Ратушняк, І. 2014. Повалення гетьманату П. Скоропадського в Кам'янці-Подільському. *Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції*. С. 255–262.

Ратушняк, І. 2018. Антигетьманське повстання на Поділлі у спогадах В. Рейнбота. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вип. 26. С. 307–311.

Рекрут, В. 2006. «З людьми і для людей...» (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX — початок XX ст.). Вінниця: ПП Балюк.

Рекрут, В. 2013. Політика репресій влади гетьмана П. Скоропадського проти кооперації Поділля: причини і наслідки. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. С. 332–340.

Тинченко, Я. 2009. *Українські збройні сили. Березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії)*. Київ: Темпора.

Щусь, О. Й. 2004. Директорія. *Енциклопедія історії України*. Т. 2. Київ. С. 393.

Яценко, О. 2010. Особливості діяльності подільської кооперації (1917–1920 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка*. Вип. 1. С. 70–86.

Atonyshyn, A. 2012. Likvidatsiia hetmanskoï vlady v Podilskii hubernii (1918 rik) [Liquidation of the Hetman's Power in the Podolsk Province (1918)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho linhvistychnoho universytetu*. Vyp. 17. S. 145–153. [in Ukrainian].

Boiko, O. 2009. Protyhetmanske povstannia 1918 roku: shliakh Dyrektorii do vlady [The Anti-Hetman Uprising of 1918: the Directory's Way to Power]. *Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. Kamianets-Podilskiyi*. S. 149–161. [in Ukrainian].

Ryhorchuk, P. & Yaremenko, O. 1994. Miske samovriaduvannia Vinnytsi v 1917–1918 rr. [Vinnytsia City Self-Government in 1917–1918] *Materialy II istoriko-kraieznavchoï konferentsii «Vinnychchyna: mynule i suchasnist»*. S. 29–32. [in Ukrainian].

Hunchak, T. 1993. *Ukraina persha polovyna XX st narysy politychnoi istorii [Ukraine's First Half of the Twentieth Century is an Outline of Political History]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Davydiuk, R. 2017. Yevhen Bohuslavskiy: problemy spivpratsi z politychnymy rezhymamy [Evgeny Boguslavsky: Problems of Cooperation with Political Regimes]. *Naukovyi visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky*. Vyp. 5. S. 51–57. [in Ukrainian].

Zavalniuk, K. 2007. Vinnytsia u dobu natsionalno-demokratychnoi revoliutsii: 1917–1920 rr. [Vinnytsia in the Days of the National-Democratic Revolution: 1917–1920]. *Vinnytsia: Istorychnyi narys. Vinnytsia: Knyga-Vega*. S. 127–154. [in Ukrainian].

Zavalniuk, K. 2005. *Zhyttia v imia Ukrainy [Life in the Name of Ukraine]*. Vinnytsia: O. Vlasiiuk. [in Ukrainian].

Zavalniuk, K. & Rekrut, V. 2016. Petro Kutsiak (Sava Chalyi): metamorfozy ukrainskoi dushi [Petro Kutsyak (Sava Chaly): Metamorphoses of the Ukrainian Soul]. *Materialy I Mizhnarodnoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii «Misto Khmelnytskyi v konteksti istorii Ukrainy»*. S. 378–388. [in Ukrainian].

Zavalniuk, O. & Stetsiuk, V. 2009. *Zemstva Podillia v dobu ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr. [Zemstvo Podillia in the Days of the Ukrainian Revolution of 1917–1920]*. Kamianets-Podilskiy: Aksioma. [in Ukrainian].

Kalytko, S. & Kravchuk, O. 2013. Diialnist Pylypa Husakova na posadi Vinnytskoho povitovoho starosty u 1918 r. [Activity of Philip Husakov in the Post of Vinnytsia County Elder in 1918]. *Naukovi zapysky VDPU im. M. Kotsiubynskoho*. Vyp. 21. S. 128–134. [in Ukrainian].

Koval, R. & Zavalniuk, K. 2002. *Trahediia otamana Volyntsia [Tragedy of Volynets Ataman]*. Kyiv: Diokor. [in Ukrainian].

Kravchuk, O. & Kalytko, S. Martseniuk, N. 2013. Povalennia vlady hetmana P. Skoropadskoho na Podilli [Hetman P. Skoropadsky's Overthrow in Podillia]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia*. S. 341–365. [in Ukrainian].

Lekar, A. 2012. Borotba za vladu v Podilskii hubernii v dobu hetmanatu P. Skoropadskoho [The Power Struggle in Podilskyi Province in the Days of Hetmanat P. Skoropadsky]. *Zapysky istorychnoho fakultetu Odeskoho derzhavnoho universytetu*. Vyp. 23. S. 159–185. [in Ukrainian].

Lysi, A. 1993. Do pytannia pro pershe перебування Dyrektorii u Vinnytsi [To the Question of the First Stay of the Directory in Vinnitsa]. *Tezy dopovidei dvanadtsiatoi Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. S. 40–41. [in Ukrainian].

Lytvyn, S. 2018. *Symon Petliura u borotbi za Samostiinu Ukrainu [Simon Petliura in the Struggle for Independent Ukraine]*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Lozovyi, V. 2013. *Podillia v period hetmanatu (1918 r.) [Podillia in the Hetmanate Period (1918)]*. Kamianets-Podilskyi: Medobory. [in Ukrainian].

Malyhin, A. 2001. *Ishla viina z narodamy [There Was a War With the Peoples]*. Vinnytsia. [in Ukrainian].

Maliuta, O. 2008. «Prosvyta» i Ukrainska Derzhavnist druha polovyna XIX — persha polovyna XX st. [Enlightenment and Ukrainian Statehood in the second half of the 19th — the first half of the 20th century]. Kyiv: Prosvita. [in Ukrainian].

Maliuta, O. 2007. Vinnytska «Prosvita» ta yii diiachi v ukrainskomu natsionalnomu derzhavotvorenni 1917–1920 rr. [Vinnitsa «Prosvita» and Its Figures in the Ukrainian National State Formation 1917–1920]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly*. T. 74. Vyp. 61. S. 164–169. [in Ukrainian].

Oliinyk, S. 2007. Borotba z hetmanskyim rezhymom na Podilli v 1918 r. [The Struggle Against the Hetman Regime in the Podillia in 1918]. *Materialy XII Podilskoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. S. 22–31. [in Ukrainian].

Panasjuk, R. 2015. *Stvorennia ta diialnist Ukrainskoho natsionalnoho soiuzu (1918–1919 rr.) [Creation and Activity of the Ukrainian National Union (1918–1919)]*. Kyiv: MP Lesia. [in Ukrainian].

Pryh, R. 2011. *Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku. Istorychni narysy [The Ukrainian Hetman State in 1918. Historical Essays]*. Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Podolian, V. & Rekrut, 2005. *V. Yoakhym Voloshynovskiy u stanovlenni ukrainskoho kooperatyvnoho rukhu (1897–1939 rr.) [V. Joachim Voloshinovskiy in the Formation of the Ukrainian Cooperative Movement (1897–1939)]*. Vinnytsia: Merkiuri-Podillia. [in Ukrainian].

Ratushniak, I. 2014. Povalennia hetmanatu P. Skoropadskoho v Kamianski-Podilskomu [The Overthrow of P. Skoropadsky's Hetmanate in Kamianka-Podilsky]. *Materialy XIV Podilskoi naukovoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. S. 255–262. [in Ukrainian].

Ratushniak, I. 2018. Antyhetmanske povstannia na Podilli u spohadakh V. Reinbota [Anti-Hetman Uprising in the Podillia in the Memories of W. Rainbot]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*. Vyp. 26. S. 307–311. [in Ukrainian].

Rekrut, V. 2006. «Z liudmy i dlia liudei...» (Dmytro Markovych v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi: kinets XIX — pochatok XX st.) [«With People and for People...» (Dmytro Markovych in the Ukrainian National Liberation Movement: end of XIX — Early XX Century)]. Vinnytsia: Baliuk. [in Ukrainian].

Rekrut, V. 2013. Polityka represii vlady hetmana P. Skoropadskoho proty kooperatsii Podillia: prychny i naslidky [Hetman P. Skoropadsky's Policy of Repression Against Podillia Cooperation: Cause and Effect]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia*. S. 332–340. [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. 2009. *Ukrainski zbroini syly. Berezen 1917 r. — lystopad 1918 r. (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii)* [Ukrainian Armed Forces. March 1917 — November 1918 (Organization, Number, Fighting)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Shchus, O. Y. 2004. Dyrektoriia [Directory]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 2. Kyiv. S. 393. [in Ukrainian].

Yatsenko, O. 2010. Osoblyvosti diialnosti podilskoi kooperatsii (1917–1920 rr.) [Peculiarities of the Activity of the Podilsky Cooperation (1917–1920)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni V. Hnatiuka*. Vyp. 1. S. 70–86. [in Ukrainian].

УДК 351.746.1:94(477)«1921/1950»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248471

Т. В. Вронська

ORCID: 0000-0001-7762-5461

*Воєнно-дипломатична академія
ім. Є. Березняка (Київ, Україна)*

С. П. Ляковська

ORCID: 0000-0002-1394-639

Національна академія Служби безпеки України

T. Vronska

Ye. Berezniak Military Diplomatic Academy

S. Liaskovska

National Academy of Security Service of Ukraine

**ІНСТИТУТ ПРАКТИКАНТІВ
У КАДРОВІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКИХ
СПЕЦСЛУЖБ (1920–1940-ВІ РР.)**

*Institute of Trainees in Soviet Intelligence Services Personnel
Policy (20–40's of the 20th Cent.)*

У статті досліджуються особливості функціонування інституту практикантів у загальній системі підготовки кадрів для радянських органів державної безпеки у 1920-ті — 1940-ві рр. Розкриваються причини його виникнення та еволюція, зокрема в роки НЕПу, Великого терору, Другої Світової війни. Аналізується феномен формування працівника державної безпеки в «польових умовах» — у надрах практичних підрозділів ОДПУ — НКВС — НКДБ, місце пришвидшеного відомчого «лікнепу» в професійних ліфтах багатьох відомих діячів розвідки й контррозвідки СРСР.

Ключові слова: радянські спецслужби, розвідка, контррозвідка, кадри, професійний вишкіл, чекістське навчання, практикант, стажист, наставник.

The article examines the institute of trainees — a hitherto unknown segment of the personnel training which used to be a source of replenishment of intelligence and counterintelligence in the 1920–1940's. The analysis of this component of personnel training allows to include a new concept in the scientific thesaurus, as well as to expand the general idea of the backstage components of corporate life of a closed and classified system, and, finally, to better understand the policy and basic principles of totalitarian regime. The purpose of the article is to study the phenomenon of a state security officer formation through the system of practical training / apprenticeship within the units of the Soviet intelligence services. The research objectives are to analyze the reasons for the emergence, evolution and use in daily work of the trainees / apprentices who were selected among various layers of the Soviet society on the principle of political loyalty. The research methodology combines the tools of historical and legal analysis with social anthropological approaches. The scientific novelty of the work involves not only revealing one of the most important components of state security officers' professional training process, but also understanding the basic criteria for training perpetrators of terror initiated by the Bolsheviks. The research of the principles that determined the selection, training, placement and rotation of state security personnel provides a better understanding of the mechanisms of terror management used by the party leadership. The authors conclude that various types of educational activities were determined by the policy of the totalitarian regime and the tasks performed by the Soviet intelligence services. In the absence of continuous professional training, the institute of trainees occupied an important place in the training system. However, this system was experimental by its nature. Apprenticeship was reorganized from time to time depending on the situation. The institute of trainees became an important step in professional growth for many well-known leaders of Soviet intelligence and counterintelligence. The main argument for admission to their ranks was not professionalism, knowledge of the basics of operational work, but loyalty to the regime, belonging to the Communist Party and cruelty to people.

Keywords: Soviet intelligence services, intelligence, counterintelligence, personnel, professional training, Chekist (security officer) training, trainee, apprentice, mentor.

Досліджувати радянський комуністичний режим неможливо без розуміння місця, яке посідали в його становленні та функціонуванні каральні органи. Терор, котрий ініціювали більшовики, потребував виконавців, які б реалізовували задум політичної верхівки. Вивчення принципів добору, підго-

товки, розстановки та ротації кадрів органів держбезпеки дає змогу краще зрозуміти механізми управління терором, які використовувала партійна верхівка для зміцнення своєї влади та встановлення тотального контролю над суспільством. Незважаючи на досить велику кількість праць з історії радянських спецслужб, ця проблема досі належить до категорії маловивчених. Залишається чимало тематичних лакун, які не потрапили до кола наукових інтересів дослідників. Зокрема, в студіюванні кадрової складової функціонування органів державної безпеки основна увага зосереджувалася на біографічних дослідженнях (Васильєв, В. & Подкур, Р. 2017; Велидов, А. С. 1975; Зданович, А. А. 2008; Колпакиди, А. И. & Серяков, М. Л. 2002; Плеханов, А. М. 1989; Плеханов, А. М. 2006; Золотарьов, В. 2009; Юнге, М. & Виола, Л. & Росман, Дж., сост. 2017). Тим часом система підготовки кадрів, від якої залежала ефективність радянських спецслужб, донині представлена лише поодинокими публікаціями (Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2013; Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2014). Про існування в цій системі інституту практикантів, через який пройшли професійний вишкіл чимало відомих чекістів, знає лише вузьке коло спеціалістів, позаяк публікацій на цю тему на пострадянському просторі до сьогодні не представлено.

Метою статті є вивчення феномену формування працівника державної безпеки через практику/стажування в лінійних підрозділах радянських спецслужб. Зумовлені метою дослідницькі завдання полягають у розгорнутому аналізі причин виникнення, еволюції та застосування в повсякденній роботі служб державної безпеки практикантів/стажистів, підібраних серед різних верств радянського соціуму за принципом політичної лояльності.

Методологія дослідження поєднує інструментарій історико-правового аналізу та соціальної антропології.

Завдяки використанню окремих сюжетів із низки опублікованих праць з історії радянських спецслужб, введенню в дослідницьке коло джерел різного походження, зокрема з державних і відомчих архівів, створено передумови для комплексного аналізу виникнення та функціонування інституту практикантів в органах державної безпеки радянської України.

Проблема комплектування особового складу залишалася найскладнішим завданням радянських спецслужб протягом усього періоду їхнього існування. Якщо в перші роки існування більшовицької держави найпершим нагальним завданням чекістської верхівки було «навчити правильно писати і висловлювати свої думки» нові кадри (Велидов, А. С. 1967, с. 59), то вже пізніше ставилася амбітніша мета — ліквідувати юридичну безграмотність, прищепити навички оперативної-розшукової діяльності, слідства тощо. Хоча кожне з цих завдань поступалося ідейній загартованості, відданості справі «революції/соціалізму/комунізму», а також належності до лав більшовицької/комуністичної партії.

Чинна у 1920-ті рр. система підготовки кадрів¹ не давала підстав сподіватися на приплив достатньо кваліфікованого поповнення.

За відсутності базових спеціальних навчальних закладів у радянській Україні майбутні чекісти отримували уявлення про специфіку майбутньої роботи й первинні професійні навички здебільшого в лавах збройних сил і спеціальних воєнізованих формуваннях. Лише одиниці потрапили на навчання до освітянських осередків, де готували прикордонників, контррозвідників, розвідників та інших фахівців для органів держбезпеки.

Кадри для радянських спецслужб готувались у явочному порядку й поза курсами та школами — через проходження відповідної практики в лінійних підрозділах за профілем майбутньої роботи. Але подібна самодіяльність у радянській державі, навіть конструктивна, не заохочувалася. Тому керівництво органів держбезпеки, зваживши на можливі позитивні наслідки від такого вишколу, вирішило піти звичним бюрократичним шляхом — отримати «благословення» від політичної верхівки держави.

У травні 1925 р. адміністративно-організаційна комісія на нараді повноважних представників Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) СРСР ухвалила звернутися до вищих партійних органів, аби вони санкціонували створення інституту практикантів у системі органів держбезпеки. В підсумковій резолюції згаданого зібрання зафіксували пропозицію: «Створити кадр практикантів при Повноважних представництвах [ПП] та Губвідділах з розрахунку 5–10 [осіб] для ПП і 1–2 — для губвідділів» (Зданович, А. А. 2008, с. 50). Одночасно рекомендувалося запровадити ще й шестимісячне стажування для новоприбулих працівників.

Услід за союзним відомством взялося вирішувати кадрову проблему подібним шляхом і республіканське. Щоправда, з огляду на брак будь-яких спеціалізованих освітянських інституцій, було порушено питання й у ширшому контексті — через створення мережі відповідних закладів у республіці. Цю проблему на закритій частині засідання ЦК КП(б)У 10 червня 1925 р. озвучив голова Державного політичного управління (ДПУ) УСРР В. Балицький. Але його пропозицію організувати профільні фахові чекістські школи та курси було реалізовано значно пізніше — майже через 10 років. А тоді політбюро ЦК КП(б)У вирішило обмежитися залученням до роботи в органах державної безпеки випускників вищих навчальних закладів і робфаків².

¹ Перші фахові «лікнепи» (тритижневі курси) у більшовицькій державі за ініціативою верхівки ВЧК було започатковано у квітні 1918 р. Їхня мета полягала у підготовці працівників для роботи в надзвичайних комісіях на посадах начальників відділів, слідчих, комісарів, розвідників і «організаторів-інструкторів». Низька пропускна спроможність курсів від 100 до 200 осіб (1919 р. — двомісячні, 1921 р. — тримісячні; 1922 р. — шестимісячні) не вирішувала кадрової проблеми в органах державної безпеки.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 1. Протокол закритого засідання Політбюро ЦК КП(б)У от 26 июня 1925 г. Доклад о работе ГПУ (В. Балицкий) Арк. 62.

Невдовзі — у липні 1925 р. — добір та налагодження професійної підготовки оперативних працівників місцевих підрозділів знову обговорювали вже на з'їзді керівників Державного політичного управління УСРР. На цьому зібранні (тоді ще безрезультатно. — *Аем.*) дебатовали пропозицію щодо відкриття при територіальних відділах ДПУ курсів із теоретичної та практичної підготовки працівників держбезпеки. Обмірковували також створення так званого «інституту практикантів з підготовки особового складу ДПУ». Йшлося не про спеціальний навчальний заклад, а про систему підготовки кадрів через прикріплення до відповідних відділів ДПУ осіб, підібраних у лавах військ ДПУ, із демобілізованих політпрацівників Червоної армії, колишніх працівників органів державної безпеки, які за різних обставин залишили службу, а також членів партії, яких планували делегувати на навчання «для практичного ознайомлення з чекістською роботою». Перелічені особи мали прослухати курси лекцій з історії, організації та завдань органів НК — ДПУ, методів їхньої роботи. Згадана «практика» планувалася як безперервний тримісячний цикл комплексного навчання з подальшим зарахуванням тих, хто як слід зарекомендує себе, до місцевих підрозділів.

На з'їзді було задекларовано пропозицію підвищувати кваліфікацію вже чинних працівників. Це планували робити через мережу чекістської перепідготовки, яка мала відбуватися три місяці на базі відповідних практичних підрозділів під безпосереднім керівництвом начальства та спеціально призначених для контролю уповноважених¹.

Формальне закріплення інституту практикантів відбулося 2 жовтня 1925 р. Того дня вийшов наказ ОДПУ №234/112, який регламентував таку форму підготовки й укомплектування органів державної безпеки². Кількість посад «чекіст-практикант», уведених восени 1925 р. до штатів постійного складу загально адміністративних частин ПП ОДПУ і ДПУ союзних республік спочатку був дуже незначний: у повноважних представництвах ОДПУ було передбачено лише 106 посад практикантів. Щорічне поповнення союзного відомства цією категорією становило 200 осіб³. По ДПУ УСРР — усього десять осіб (Плеханов А. М. 1989, с. 49).

Задекларовані на папері плани почали реалізовувати вже з 1926 р. Чинний о тій порі порядок зарахування до постійного складу органів державної безпеки передбачав двотижневий випробувальний термін для осіб, яких республіканські та місцеві партійні органи направляли в розпорядження повноважних представництв. Те саме стосувалося молодих комуністів, які закінчили

¹ Галузевий державний архів СБ України (ГДА СБ України). Ф. 13. Оп. 1. Спр. 373. Резолюція сьезда начальників органів ГПУ УСРР. По вопросу об организации Института Практикантов по подготовке личного состава ГПУ, 1925 г. Арк. 22 зв.

² Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 9401. Оп. 2. Спр. 49. Приказ ОГПУ № 234/112 от 2 октября 1925 г. «О подборе и укомплектовании кадрами органы ОГПУ». Арк. 12.

³ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 9401. Оп. 2. Спр. 49. Приказ ОГПУ № 234/112 от 2 октября 1925 г. «О подборе и укомплектовании кадрами органы ОГПУ». Арк. 12.

вищі навчальні заклади, хоча таких були одиниці. Претендентів у практиканти обов'язково узгоджували з начальниками відповідних відділів ОДПУ¹.

Отже, до практикантів органів державної безпеки потрапляли не з власної волі чи бажання, а за «путівками» партійних чи комсомольських органів. Їхньої згоди особливо не питали. Якщо вже отримали «запрошення», то мусили з'явитися на службу.

Щоб укорінити інститут практикантів, у 1926–1929 рр. по СРСР провели сім наборів кандидатів для служби в органах держбезпеки². Проте не виключено, що їх реальна кількість була набагато більшою, а з плином часу неухильно зростала. Про це свідчать рядки з біографій працівників республіканських карально-репресивних органів.

Впадає в око, що офіційно встановленого шестимісячного терміну практики в різних «лінійних» підрозділах ОДПУ/НКВС зазвичай не дотримувались. У документах, біографічних довідках, як і в окремих працях, згадуються різні відтинки часу: від трьох до шести, іноді — восьми місяців, навіть понад рік. Тривалість практики залежала й від профілю підрозділу. Якщо це був відділ, де вимагалось оволодіти специфічними знаннями шифрувальника чи криміналіста, то термін навчання на «виробництві» був тривалішим, ніж в інших оперативних структурах.

Після закінчення такої практики атестаційні комісії відповідних регіональних підрозділів перевіряли рівень професійних знань, після чого ухвалювали рішення про доцільність використання тієї чи іншої особи на посадах уповноважених або їхніх помічників.

Прикріплені до підрозділів особи, окрім набуття суто фахових знань і навичок агентурно-оперативної роботи на певній ділянці, зобов'язані були оволодіти всіма рішеннями вищих партійних органів з різноманітних соціально-політичних питань, аби «правильно» орієнтуватись у поточній політичній ситуації. Якщо остання вимога, зважаючи на призначення органів державної безпеки, не дивує, то припис для практикантів належно опанувати «чинним законодавством, передусім кримінальним і кримінально-процесуальним» (Зданович, А. А. 2008, с. 50) видається блюзнірством. Адже навіть у період «відлиги» після років Великого терору саме керівництво НКВС констатувало, що його підлеглі зовсім не знають кодифікованого кримінального законодавства. Про це, окрім іншого, йшлося у наказі НКВС СРСР № 00762 від 26 листопада 1938 р. (Степашин, С. В., ред. кол. 1995, с. 15–20). Новопризначений нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія у 16-му пункті цієї директиви вимагав «забезпечити весь склад оперативних працівників

¹ ГДА СБ України. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 373. Резолюція съезда начальников органов ГПУ УССР. По вопросу об организации Института Практикантов по подготовке личного состава ГПУ, 1925 г. Арк. 23.

² О повышении квалификации и качества работы чекистов в 1923–1930 гг. // Самые секретные службы России. URL: <https://cutt.ly/CY1Zbf6>

НКВС центрального апарату та на місцях екземпляром кримінальних і кримінально-процесуальних кодексів» (Степашин, С. В., ред. кол. 1995, с. 19).

Набувати оперативного досвіду тому чи іншому практиканту мав допомагати досвідчений працівник конкретного підрозділу, до якого стажист «прикріплювся». Зважаючи на персональний склад тогочасних органів державної безпеки, загальну концепцію добору кадрів до ОДПУ–НКВС, можна зрозуміти, що й самі наставники були здебільшого малоосвіченими, але палали ненавистю до «класових ворогів» і сповідували принцип революційної доцільності.

Досить відверто з про це висловився в праці «По тонкому льду» колишній військовий розвідник Георгій Брянцев. Описуючи обставини приходу на службу одного зі своїх колег, він переповідав: «Став чекістом у 1924 р. Мій перший начальник [...] міг ставити на документах лише свій підпис, а його резолюції ми писали під диктовку. Але ми вчилися у нього, а він учився у нас» (Брянцев, Г. 2006).

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. деякі майбутні керівники радянських органів державної безпеки почали службове сходження саме через інститут практикантів.

У лютому 1928 р. на посаді практикант-помічник уповноваженого секретного відділу республіканського ДПУ опинився й уродженець Харківської губ. Василь Сергієнко (1903–1982), який згодом — 1941 р. — очолив наркомат внутрішніх справ УРСР. Майбутній нарком був практикантом рік і два місяці — до квітня 1929 р., після чого працював на різних посадах у регіональних підрозділах органів держбезпеки (Петров, Н. В. & Скоркин, К. В. 1999, с. 378–379).

У січні 1932 р. практикантом до Економічного відділу повноважного представництва ОДПУ по Московській обл. зарахували майбутнього міністра держбезпеки СРСР Віктора Абакумова (1908–1954). Перед тим він служив санітаром у 2-й Московській бригаді частин особливого призначення (1921–1921 рр.). Вступ до комсомолу й подальша керівна робота в цій політичній молодіжній організації (1931–1932 рр. — завідувач відділом Замоскворецького райкому комсомолу) стали передумовами його переходу на службу в органи держбезпеки. Після річного перебування в статусі практиканта В. Абакумова атестували так: «Активний та старанний, працює інтенсивно. Орієнтується швидко. Кругозір розвинений, але потребується подальша робота з розширення суспільно-політичних знань» (Смыслов, О. 2012, с. 41). Як швидко розширила згадані «знання» ця особа, залишається «за кадром», але відомо, що він брав активну участь у масових репресіях, зокрема й у післявоєнний період, коли розпочалася нова хвиля сталінського терору.

Йосип Никитинський (1905–1974), який від квітня 1939 р. до жовтня 1947 р. очолював Головне архівне управління НКВС-МВС СРСР, теж розпочав кар'єру в наркоматі внутрішніх справ 1929 р. з посади практиканта пов-

новажного представництва ОДПУ по Північному краю. А передували цьому, як і в більшості таких, як він, робота в комсомолі (1922–1927 рр.) та служба у лавах РСЧА (1927–1928 рр.) (Петров, Н. В. & Скоркин, К. В. 1999, с. 316).

Посада практиканта стала трампліном і в кар'єрі майбутнього начальника секретно-політичного відділу УНКВС Ворошиловградської обл. Миколи Соколова (1905–1942). На цю посаду він потрапив, пройшовши робітничий шлях і роботу в комсомолі (1924–1927 рр.) та відслуживши три роки (1927–1930 рр.) у прикордонних військах.

Уродженець Чернігова колишній електромонтер Леонід Іткін (1906–1985) після навчання в Харківській партшколі та роботи на посаді секретаря комітету комсомолу трудкомуни ім. Дзержинського в червні 1932 р. був зарахований на посаду практиканта-помічника уповноваженого ДПУ УСРР. Після шестимісячної служби в Кам'янець-Подільському прикордонному загоні його без будь-якої профільної підготовки перевели на роботу до Економічного управління ДПУ. Потому він послідовно просувався щаблями цього підрозділу органів державної безпеки (Петров, Н. В. 2010, с. 429).

Такі, як Леонід Іткін, котрі не мали ніяких базових знань, переважали серед практикантів. Утім, траплялись і достатньо освічені люди. Вони становили особливу цінність для розвідки.

Так, з дипломом Інституту радянського права на місце штатного практиканта Особливого відділу ОДПУ СРСР у серпні 1932 р. був зарахований уродженець Кременчука Гірш Карпель (1908–1993). У 1933–1934 рр. служив на найнижчих посадах у контррозвідці. Різкий поворот у його кар'єрі стався після річного навчання в Інституті підготовки дипломатичних і консульських співробітників Наркомату іноземних справ СРСР (1934–1935 рр.). Колишнього практиканта, який володів кількома іноземними мовами, перевели до Іноземного відділу (зовнішня розвідка) Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР¹.

У першій половині 1930-х рр. — іще до старту Великого терору — практикантів-початківців неодноразово призначали в команди для виконання смертних вироків. За словами російського історика О. Теплякова, в грудні 1933 р. чекіст-практикант Ленінськ-Кузнецького міськвідділу ОДПУ Микола Шеїн, який через 10 років зайняв посаду начальника одного з райвідділів НКВС, мінімум двічі входив до розстрільної групи міськвідділу. Іноді участь новобранців у масових страхах використовували як спосіб «оглядин» перед остаточним зарахуванням до штату (Тепляков, А. 2006).

Вбивство С. Кірова спричинило гостру критику наркомату внутрішніх справ. Майбутній нарком НКВС СРСР М. Єжов 23 січня 1935 р.

¹ История Кременчуга, Крюкова-на-Днепре и его окраин. Прибалтийский чекист и разведчик кременчужанин Карпель // Научно-исторический сайт Кременчуга, Крюкова и их окраин. URL: <http://kremehistory.org.ua/pribaltijskij-chekist-kremenchuzhanin-karpel/>

у листі до Й. Сталіна, ретельно проаналізувавши стан справ у відомстві, зауважив, що щоденна робота багато в чому залежить від професійного рівня виконавців. А ті, на його переконання, здебільшого були малоосвіченими й некультурними особами, які зневажливо ставилися до набуття знань загалом, не знали законів і процедурних тонкощів ведення слідства зокрема (Петров, Н. & Янсен, М. 2008, с. 232–233).

Фокусуючись на особливостях агентурної роботи, М. Єжов вважав украй недолугою роботу штатних практикантів. Він критикував передоручення цій категорії новобранців вербування агентів: «Керівництво спеціальними інформаторами фактично перебуває в руках штатних практикантів і помічників уповноважених. Якщо взяти до уваги, що штатні практиканти та помічники уповноважених є найнижчими посадовими особами в ЧК, які на 90% виконують технічну роботу, то стане цілком очевидним, наскільки некваліфікованим є керівництво спецосвідомленням» (Петров, Н. & Янсен, М. 2008, с. 32–233).

Отже, довірена особа Й. Сталіна ніяк не критикувала відсутність комплексу навчання цих осіб, а фактично зробила представників найнижчих щаблів у виконавській структурі радянських спецслужб «цапами-відбувайлами».

Не виключено, що думка М. Єжова спонукала ліквідувати посаду практикантів у штатах НКВС. Невдовзі в загальному контексті реформування й «оптимізації» кадрового складу органів держбезпеки інститут практикантів тимчасово припинив існування.

Це рішення, як і загальні вимоги скоротити апарат управління держбезпеки й поліпшити кваліфікацію його працівників, було зафіксоване в циркулярі НКВС СРСР № 55597 «Про перебудову оперативної роботи і роботи з кадрами» від 11 березня 1935 р. У документі зазначалося, що насамперед необхідно: «Підняти кваліфікацію і стиснути апарат УДБ шляхом: а) скасування посад уповноважених, пом[ічників] уповноважених і практикантів у всіх апаратах УДБ (в тому числі й прикор[донній] охороні), за винятком райміськвідділень, оперпунктів ТО (транспортних відділів. — *Авт.*) і неокремих (так в оригіналі. — *Авт.*) пунктів комендатур прикорд[онної] охорони» (Кокурин, А. І. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 549).

Після ліквідації посад практикантів найбільш кваліфікованих з них (у разі позитивного рішення атестаційної комісії) призначили помічниками оперуповноважених чи начальників відділень, категорично заборонивши цій категорії вести будь-яку самостійну роботу з агентурою та проводити слідство (Кокурин, А. І. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 549–550). Частина звільнених направили навчатися на профільні курси, а згодом і до спеціальних навчальних закладів — новостворених відомчих шкіл.

У згаданому березневому циркулярі вкотре декларувалася вимога комплектувати органи державної безпеки винятково з «найкращих, партійно-вириманих та всебічно перевірених осіб, вважаючи абсолютно неприйнят-

ною можливістю перебування на гласній роботі ГУДБ безпартійного особового складу» (Кокурин, А. И. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 550). Перед Управлінням державної безпеки було поставлено завдання перебудувати оперативну діяльність, а відтак і роботу з кадрами: підготовку нового поповнення та перепідготовку вже наявних працівників (Кокурин, А. И. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 548–552).

З того часу Центральна школа (ЦШ) НКВС СРСР¹ сконцентрувалася винятково на перепідготовці оперативного складу УДБ. Решта працівників набувала «спеціальних» знань без відриву від виробництва (на запроваджених 4-годинних заняттях щотижня). Ухилення від навчання, як і несвочасне виконання завдань, призводило до адміністративних стягнень та зниження посади. Для керівного складу НКВС і УНКВС, аж до начальника відділів УДБ, передбачалась організація занять зі спеціально прикріпленими до них викладачами (Кокурин, А. И. & Петров, Н. В., сост. 2003, с. 551–552). Отже, запроваджувалося своєрідне індивідуальне «репетиторство».

Впоратися з усіма запланованими перетвореннями в кадровій політиці видавалося можливим лише через відповідні зміни у системі відомчої освіти. Тому цілком очікувано влітку 1935 р. з'явилось рішення започаткувати в СРСР мережу територіальних навчальних закладів зі щорічним загальним набором до 2 тис. слухачів. Цю новацію задекларували в наказі НКВС СРСР № 00306 від 10 серпня 1935 р. «Про організацію та комплектування 1 листопада 10 міжкрайових шкіл для підготовки оперативного складу Управління державної безпеки»².

Вперше за всі роки існування радянської влади створювалася мережа спеціальних середніх навчальних закладів у системі органів державної безпеки. На відміну від ЦШ НКВС СРСР, на міжкрайові школи покладалось завдання готувати оперативний склад для заміщення посад помічників оперуповноважених та оперуповноважених апарату ГУДБ районного й міського рівнів. Тобто тих осіб, які раніше мали статус практикантів.

Згаданим наказом НКВС СРСР було оголошено й про створення Київської міжкрайової школи ГУДБ НКВС СРСР, розрахованої на 300 слухачів, яка розташувалася по вул. Тимофіївській, 12 (нині — вул. Коцюбинського) (Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2014, с. 183).

З другої половини 1930-х рр. доволі поширеним у повсякденній діяльності НКВС стало використання стажистів³. Не виключено, що цю посаду

¹ Центральна школа (ЦШ) ОДПУ (пізніше — НКВС СРСР) з'явилася 29 травня 1930 р. внаслідок реорганізації Вищих курсів ОДПУ — найбільшого навчального профільного закладу в Москві з підготовки та перепідготовки чекістських кадрів. У березні 1939 р. ЦШ перейменована у Вищу школу НКВС СРСР.

² Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (ЦА ФСБ РФ). Ф. 66. Оп. 1. Спр. 326. Приказ НКВД СССР № 00306 от 10 августа 1935 г. «Об организации и комплектовании 1 ноября 10 межкраевых школ по подготовке оперосостава УГБ». Арх. 380.

³ Ідея стажування в практичних підрозділах виникла у другій половині 1931 р. після першого випуску курсантів Центральної школи ОДПУ (м. Москва). Вже тоді стало зрозумілим, що частина

після нетривалої паузи запроваджували як альтернативу колишній «практикант». У штатах центрального апарату й регіональних підрозділів НКВС було передбачено посаду «стажист-чекіст». Завдяки вивченню життєписів колишніх працівників радянських спецслужб можна зрозуміти, що суттєвих відмінностей між «практикантами» і «стажистами» не було, зокрема й у підставах зарахування на службу. Як і раніше, кандидатів добирали як із випускників або слухачів/курсантів профільних освітянських установ, так і з колишніх партійців та політпрацівників, котрі не мали не лише належного вишколу, а й ніякого уявлення про майбутню роботу.

Щоправда, термін перебування на посаді стажиста був коротшим, ніж у практикантів. Він становив, як правило, від одного до п'яти місяців. Після цього, минаючи посади помічника уповноваженого й уповноваженого, згадані особи доволі швидко долали кар'єрні щаблі в ієрархії карально-репресивного відомства.

За таким сценарієм формувалися кар'єрні ліфти Ізраїля Пінзура (1907–1960), який з крісла начальника політвідділу зернорадгоспу в Харківській обл. в січні 1937 р. потрапив на посаду стажера й водночас — помічника начальника відділення 4-го (секретно-політичного) відділу ГУДБ НКВС СРСР. Уже пізніше він обіймав посади заступника начальника відділу МДБ СРСР (1946–1949 рр.) та заступника начальника слідчої частини МВС СРСР (1949–1952 рр.) (Петров, Н. В. 2010, с. 691).

У роки Великого терору у відомчому тезаурусі радянських спецслужб знову з'явилося поняття «практикант», хоча такої посади в штатах регіональних органів державної безпеки, начебто, вже не було. У багатьох працях, життєписах, спогадах жертв сталінських репресій трапляються згадки про участь «практикантів» у допитах заарештованих. Проаналізувавши різні джерела, можна зробити висновок, що малися на увазі курсанти нещодавно створених шкіл ГУДБ НКВС, які проходили «виробничу практику».

Коли слідчий стомлювався вести багатогодинні виснажливі допити та йшов відпочивати, замість себе залишав з заарештованим практиканта, аби «конвеєр» тортур не припинявся ні на мить. Окрім цього, групи таких молодих людей залучали до масових заходів — парадів, демонстрацій, великих зібрань громадян, де органи державної безпеки контролювати ситуацію.

За драматичним сценарієм наприкінці 1938 р. у лабетах НКВС переплелися шляхи колишнього очільника комсомольської організації УСРР

з них так і не отримала жодного уявлення про оперативну роботу. Тому було запроваджено тримісячне оперативне стажування. У відповідному наказі голови ОДПУ формулювалася головна мета: «закріпити отримані випускниками теоретичні знання через практичне виконання окремих функцій оперативної роботи в апаратах ПП (Повноважних представництв), оперсекторів та великих міських відділеннях». Після завершення стажування оперативні органи мусили давати письмові відгуки щодо здатності кожного випускника до практичної роботи.

(1927–1928 рр.), члена ЦК ВЛКСМ (1928–1929 рр.) Олександра Мільчакова (1903–1973) і майбутнього наркома державної безпеки УРСР (1941 р.) Павла Мешика (1910–1953).

Про один із таких допитів згадував О. Мільчаков: «Я стовбичу в кімнаті помічника начальника слідчої частини НКВС Мешика. Глибока ніч. Мешик часто виходить, тоді у дверях з'являється молодий чекіст — практикант, слухач курсів НКВС. Нестерпно хочеться спати. Ось Мешик з'явився. Курсант зник...» (Мильчаков, А. М.).

До речі, й сам П. Мешик теж потрапив до лав органів держбезпеки через інститут практикантів за партійним набором 1932 р.

Не лише майбутній нарком державної безпеки УРСР, а й інші слідчі, тримали «під рукою» курсантів — стажистів/практикантів. У ті роки в діловому мовленні карально-репресивного відомства навіть виник спеціальний термін «підсидка» — охорона й запобігання втечі заарештованого, який перебував на «конвеєрі». Згадані особи мусили не давати підслідному заснути в той час, коли слідчий ішов відпочивати.

Принагідно слід зазначити, що не оминув посади практиканта/стажиста й майбутній нарком внутрішніх справ УРСР Василь Рясной (1904–1995). У переддень Великого терору — в березні 1937 р., не маючи за спиною відомчої освіти, він був відкликаний з партійної роботи у розпорядження ЦК ВКП(б) для направлення для «професійної виучки» до контррозвідвального відділу ГУДБ НКВС СРСР. Опісля два роки обіймав різні посади. Від жовтня 1939 р. працював на керівних посадах середньої ланки НКДБ СРСР, а з липня 1943 р. очолював республіканський наркомат внутрішніх справ, був організатором депортації членів родин повстанців із західних областей України.

Павло Фітін (1907–1971) — майбутній керівник радянської зовнішньої розвідки (1939–1946 рр., Іноземний відділ (ІНВ) ГУДБ НКВС — НКДБ), згодом — очільник МДБ Казахстану (1951–1953 рр.) у листопаді 1938 р. потрапив на посаду стажиста 5-го відділу Головного управління державної безпеки зразу після шестимісячного навчання в Центральній школі НКВС і прискореного курсу в Школі особливого призначення НКВС СРСР¹, де готували кадри для зовнішньої розвідки (Антонов, В. 2015, ч. 3, гл. 1). 1939 р. інститут практикантів/стажистів використовувався менш активно, ніж у попередній час. Здебільшого — в особливих відділах військових підрозділів.

З огляду на гострий брак кадрів, залучення практикантів до роботи в радянських спецслужбах активізувалося на початку нацистської агресії. Намагаючись якнайшвидше поповнити лави, передусім, військової контррозвідки, 12 та 14 грудня 1941 р. керівництво НКВС СРСР санкціонувало

¹ Школа особливого призначення — спеціалізований навчальний заклад зовнішньої розвідки, створений 1938 р. 1943 р. була перейменована в Розвідувальну школу 1-го Управління НКДБ СРСР.

прикріплення до них для набуття практичного досвіду певні контингенти осіб. Ішлося про позаштатних працівників НКВС, яких мобілізували до військової контррозвідки, а також чекістів запасу, котрі раніше працювали в системі органів НКВС і ГУЛАГ. Після 2-місячної перепідготовки цих осіб зараховували до контррозвідувальних підрозділів Червоної армії (Патрушев, Н. П., ред. кол. 2000, с. 415–416).

Пізніше за таким самим сценарієм до НКВС, яке розгортало роботу на очищених від нацистів західноукраїнських землях, влилося поповнення з мобілізованих в інших регіонах СРСР. Туди ж направляли випускників київської школи НКВС.

Інститут практикантів у 1940-х рр. доволі активно використовували в ГУЛАГу. Це були переважно особи, які володіли іноземними мовами. Їх направляли до таборів, де утримувалися військовополонені армії противника. Заступник начальника оперативно-чекістського відділу Управління у справах військовополонених та інтернованих (УПВІ) при НКВС СРСР полковник Л. Швець 20 березня 1944 р. писав до Москви, аби начальники таборів активніше завантажували роботою практикантів, які прибули в їхнє розпорядження з курсів іноземних мов при вищій школі НКДБ (Конасов, В. 2002).

Для підготовки кадрів фінансових працівників у фінвідділах НКДБ республіки та УНКДБ областей у середині 1940-х рр. було створено мережу практикантів, яких після тримісячної підготовки призначали на посади в підрозділах відомчої бухгалтерії, котра відповідала за матеріальне забезпечення бійців «гаєчного фронту»¹.

Ймовірно, за лаштунками дослідження залишилося чимало інших прикладів використання практикантів у різних сферах радянських спецслужб. Проте й наведені дають змогу зрозуміти, що «виробничий» вишкіл став альтернативою системній професійній освіті.

Узагальнюючи викладене, видається можливим зробити висновок, що за відсутності розгалуженої фахової виучки поповнення радянських спецслужб, інститут практикантів посідав важливе місце у кадровій політиці ОДПУ/НКВС/НКДБ. Найбільш активно таку форму професійного навчання використовували в другій половині 1920-х — на початку 1930-х рр. До практикантів/стажистів здебільшого потрапляли особи без будь-якої профільної освіти. Високу питому вагу становили ті, кого рекомендували для служби в органах державної безпеки партійні та комсомольські організації. Певний час (від шести місяців до двох років) вони перебували на посадах «чекіст-практикант» або «чекіст-стажист» і вже згодом (іноді після додаткового навчання на профільних курсах) обіймали керівні посади середньої чи вищої ланки в ОДПУ — НКВС.

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2423. Доклад о работе отдела кадров НКВД УССР, февраль 1945 г. Арк. 11–15.

Аналіз регламентних документів, ілюстративний матеріал засвідчують, що інститут практикантів, задуманий 1925 р. як джерело припливу нових сил, протягом існування був експериментальним. У пошуку оптимальної моделі професійної підготовки його то запроваджували, то скасовували. Незмінною залишалася тільки вимога до претендентів — обов'язкова належність до компартії. З появою системи профільних навчальних закладів інститут практикантів у тій формі, в якій він існував у 1920–1940-х рр., втратив значення. Пізніше, зазнавши певної реорганізації, він був відновлений у формі так званого чекістського навчання й зберігався протягом усього існування радянських органів держбезпеки.

Ознайомлення з цим та іншими сегментами кадрової політики згаданого відомства дає змогу глибше зрозуміти корпоративне життя закритої складової карально-репресивної системи, націленої на виконання завдань владної верхівки, серед яких придушення та нейтралізація «класових ворогів» були серед пріоритетних. Тому головними принципами добору кадрів часто ставали не професійні знання з контррозвідувальної чи оперативно-розшукової діяльності, а «правильне», зазвичай пролетарське походження, політична лояльність та належність до владної партії більшовиків/комуністів.

Антонов, В. 2015. *Начальники советской внешней разведки*. Москва: Вече. [Online]. Режим доступу: <http://loveread.ec/contents.php?id=51801>

Брянцев, Г. 2006. *По тонкому льду*. Москва: Вече. [Online]. Available at: <http://loveread.ec/contents.php?id=2018>

Васильєв, В. & Подкур, Р. 2017. *Радянські карателі. Співробітники НКВС — виконавці «Великого терору» на Поділлі*. Київ: В. Захаренко.

Велидов, А. С. 1967. В. И. Ленин и вопросы партийного руководства органами ВЧК. В. *И. Ленин и советские органы государственной безопасности. Сборник статей*. С. 3–54.

Велидов, А. С. 1975. *Коммунистическая партия — организатор и руководитель ВЧК (1917–1920 гг.)*. Москва: Высшая школа КГБ СССР.

Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2013. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни. *Краєзнавство*. № 3. С. 111–123.

Вронська, Т. В. & Ляковська, С. П. 2014. Особливості підготовки кадрів органів державної безпеки України в 20-х — на початку 40-х років ХХ ст. *Матеріали круглого столу: Роль органів державної безпеки в Україні: історія, структура, функції*. 2013. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 156–197.

Зданович, А. А. 2008. *Органы государственной безопасности и Красная армия: Деятельность органов ВЧК-ОГПУ по обеспечению безопасности РККА (1921–1934)*. Москва: Икс-Хистори; Кучково поле.

Золотарьов, В. 2009. Керівний склад НКВС УРСР під час «великого терору» (1936–1938 рр.): соціально-статистичний аналіз. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 2. С. 86–115.

Колпакиди, А. И. & Серяков, М. Л. 2002. *Щит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи и Российской Федерации*. Энциклопедический справочник. Москва: Олма-Пресс; Санкт-Петербург: Нева.

Кокурин, А. И. & Петров, Н. В., сост. 2003. *Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991: Справочник*. Москва: Материк [и др.].

Конасов, В. 2002. Финские военнопленные Второй мировой войны. Север. 11–12. Сайт: Окрестности Петербурга. [Online]. Available at: <http://www.aroundspb.ru/finnish/konasov/konasov.php>

Миљчаков, А. М. *Сайт: Страницы рукописи*. [Online]. Available at: <http://www.pseudology.org/Mironenko/Milchakov.htm>

Патрушев, Н. П., ред. кол. 2000. *Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне*. Сборник документов. В 8 т. Т. 2. Кн. 2. Начало. 1 сентября — 31 декабря 1941 года. Москва: Русь.

Петров, Н. В. 2010. *Кто руководил органами госбезопасности: 1941–1954. Справочник*. Москва: Мемориал: Звенья.

Петров, Н. В. & Скоркин, К. В. 1999. *Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник*. Москва: Звенья.

Петров, Н. & Янсен, М. 2008. *«Сталинский питомец» — Николай Ежов*. Москва: РОССПЭН.

Плеханов, А. М. 1989. *Ленинские принципы организации и деятельности органов госбезопасности в восстановительный период (1921–1925 гг.)*. Монография. Москва: Высшая школа КГБ СССР.

Плеханов, А. М. 2006. *ВЧК-ОГПУ: Отечественные органы государственной безопасности в период новой экономической политики. 1921–1928*. Москва: Кучково поле.

Смыслов, О. 2012. *Генерал Абакумов. Палач или жертва?* Москва: Вече.

Степашин, С. В., ред. 1995. *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне*. Сборник документов. В 8 т. Т. 1. Накануне. Кн. 1 (ноябрь 1938 г. — декабрь 1940 г.). Москва: Книга и бизнес.

Тепляков, А. 2006. Сибирь: процедура исполнения смертных приговоров в 1920–1930-х годах. *Литературно-художественный альманах*. Вып. 4. Кемерово: Кузбассвузиздат. Сайт: Голоса Сибири. [Online]. Available at: http://www.golosasibir.narod.ru/almanah/vyp_4/027_teplyakov_03.htm

Юнге, М. & Виола Л. & Россман Дж., сост. 2017. *Чекисты на скамье подсудимых*. Сборник статей. Москва: Пробел-2000.

Antonov, V. 2015. *Nachalniki sovetskoj vneshney razvedki [Heads of Soviet Foreign Intelligence]*. Moskva: Veche. [Online]. Available at: <http://loveread.ec/contents.php?id=51801>. [in Russian].

Bryantsev, G. 2006. *Po tonkomu ldu [On Thin Ice]*. Moskva: Veche. [Online]. Available at: <http://loveread.ec/contents.php?id=2018>. [in Russian].

Vasyliiev, V. & Podkur, R. 2017. *Radianski karateli. Spivrobotnyky NKVS — vykonavisti «Velykoho teroru» na Podilli [Soviet Punishers. NKVD Officers are the Perpetrators of the Great Terror in Podillya]*. Kyiv: Vydavets V. Zakharenko. [in Ukrainian].

Velidov, A. S. 1967. V. I. Lenin i voprosy partiynogo rukovodstva organami VChK [V. I. Lenin and Questions of Party Leadership of the Organs of the Cheka]. *V. I. Lenin i sovetskie organy gosudarstvennoy bezopasnosti*. Sbornik statey. S. 3–54. [in Russian].

Velidov, A. 1975. *Kommunisticheskaya partiya — organizator i rukovoditel VChK (1917–1920 gg.) [Communist Party — Organizer and Leader of the Cheka (1917–1920)]*. Moskva: Vysshaya shkola KGB SSSR. [in Russian].

Vronska, T. V. & Liaskovska, S. P. 2013. Systema pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky u roky Velykoi Vitchyznianoї viiny [System of Staff Training for State Security Bodies in Great Patriotic War Period]. *Kraieznnavstvo*. Vyp. 3. S. 111–123. [in Ukrainian].

Vronska, T. V. & Liaskovska, S. P. 2014. Osoblyvosti pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky Ukrainy v 20-kh — na pochatku 40-kh rokiv XX st. [Features of Training of State Security Bodies of Ukraine in the 20's — early 40's of the 20th Century]. *Rol orhaniv derzhavnoi bezpeky v Ukraini: istoriia, struktura, funktsii*. Materialy kruhloho stolu. Kyiv. S. 156–197. [in Ukrainian].

Zdanovich, A. A. 2008. *Organyi gosudarstvennoy bezopasnosti i Krasnaya armiya: Deyatelnost organov VChK-OGPU po obespecheniyu bezopasnosti RKKK (1921–1934)* [State Security Bodies and the Red Army: Activities of the Cheka-OGPU Bodies to Ensure the Security of the Red Army (1921–1934)]. Moskva: Iks-Histori; Kuchkovo pole. [in Russian].

Zolotarov, V. 2009. Kerivnyi sklad NKVS URSR pid chas «velykoho teroru» (1936–1938 rr.): sotsialno-statystychnyi analiz [The Leadership of the NKVD of the USSR During the «Great Terror» (1936–1938): socio-statistical analysis]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-KVD-KHB*. Vyp. 2. S. 86–115. [in Ukrainian].

Kolpakidi, A. I. & Seryakov, M. L. 2002. *Schit i mech: rukovoditeli organov gosudarstvennoy bezopasnosti Moskovskoy Rusi, Rossiyskoy imperii i Rossiyskoy Federatsii* [Shield and Sword: Heads of State Security Agencies of Moscow Russia, the Russian Empire and the Russian Federation]. Entsiklopedicheskiy spravochnik. Moskva: Olma-Press; Sankt-Peterburg: Neva. [in Russian].

Kokurin, A. I. & Petrov, N. V., sost. 2003. *Lubyanka: Organyi VChK-OGPU-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917–1991* [Lubyanka: Bodies of the Cheka-OGPU-NKGB-MGB-MVD-KGB. 1917–1991]: Spravochnik. Moskva: Materik [i dr.]. [in Russian].

Konasov, V. 2002. Finskije voennoplennyye Vtoroy mirovoy voyni [Finnish POWs of World War II]. *Sever. 11–12*. Sayt: Okrestnosti Peterburga. [Online]. Available at: <http://www.aroundspb.ru/finnish/konasov/konasov.php>. [in Russian].

Milchakov, A. M. Sayt: *Stranitsyi rukopisi* [Website: Manuscript Pages]. [Online]. Available at: <http://www.pseudology.org/> [in Russian].

Patrushev, N. P., red. 2000. *Organyi gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne* [State Security Institutions in the Great Patriotic War]. Sbornik dokumentov. V 8 t. T. 2. Kn. 2. Nachalo. 1 sentyabrya — 31 dekabrya 1941 goda. Moskva: Rus, Kuchkovo pole. [in Russian].

Petrov, N. 2010. *Kto rukovodil organami gosbezopasnosti: 1941–1954* [Who Led the State Security Organs: 1941–1954]. Spravochnik. Moskva: Memorial: Zvenya. [in Russian].

Petrov, N. V. & Skorkin, K. V. 1999. *Kto rukovodil NKVD, 1934–1941* [Who led the NKVD, 1934–1941]: Spravochnik. Moskva: Zvenya. [in Russian].

Petrov, N. & Yansen, M. 2008. «Stalinskiy pitomets» — Nikolay Ezhov [«Stalin's pet» — Nikolai Yezhov]. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].

Plehanov, A. M. 1989. *Leninskie printsipy organizatsii i deyatelnosti organov gosbezopasnosti v vosstanovitelnyiy period (1921–1925 gg.)* [Lenin Principles of the Organization and Activities of State Security Bodies in the Recovery Period (1921–1925)]. Monografiya. Moskva: Vysshaya shkola KGB SSSR. [in Russian].

Plehanov, A. M. 2006. *VChK-OGPU: Otechestvennyie organyi gosudarstvennoy bezopasnosti v period novoy ekonomicheskoy politiki. 1921–1928* [VChK-OGPU: Domestic

State Security Bodies in the Period of New Economic Policy. 1921–1928]. Moskva: Kuchkovo pole. [in Russian].

Smyislov, O. 2012. *General Abakumov. Palach ili zhertva? [General Abakumov. Executioner or Victim?]*. Moskva: Veche. [in Russian].

Stepashin, S. V., red. 1995. *Organyi gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voyne [State Security Bodies of the USSR in the Great Patriotic War]*. Sbornik dokumentov. V 8 t. T. 1. Nakanune. Kniga pervaya (noyabr 1938 g. — dekabr 1940 g.). Moskva: Kniga i biznes. [in Russian].

Tepliyakov, A. 2006. Sibir: protsedura ispolneniya smertnyih prigovorov v 1920–1930-h godah [Siberia: the Procedure for the Execution of Death Sentences in the 1920's and 1930's]. *Literaturno-hudozhestvennyiy almanah*. Vyp. 4. Sayt: Golosa Sibiri. [Online]. Available at: <http://www.golosasibiri.narod.ru/>. [in Russian].

Yunge, M. & Viola, L. & Rossman, D., sost. 2017. *Chekisty na skame podsudimiyh [Chekists in the Dock]*. Sbornik statey. Moskva: Probel-2000. [in Russian].

УДК 2-756(477.83)

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248478

Р. Й. Голик

ORCID: 0000-0003-3123-1920

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича
Національної академії наук України*

І. В. Орлевич

ORCID: 0000-0002-7530-9833

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної
академії наук України; Львівський музей історії релігії*

Р. Нолук

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine*

І. Орлевич

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy
of Sciences of Ukraine; Lviv Museum of the History of Religion*

ШКОЛА ЛЬВІВСЬКОГО СТАВРОПІГІЙСЬКОГО ІНСТИТУТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

The School of Lviv Stavropigian Institute in the Interwar Period

Проаналізовано діяльність школи русофільського товариства «Львівський ставропігійський інститут» у міжвоєнний період. Показано, що основним завданням цього освітнього закладу було прищеплення русофільських поглядів молоді й те, що вона вивчала греко-католицький обряд, церковний спів, що давало випускникам змогу працювати дяками. В державній системі

шкільництва ця установа виконувала допоміжну функцію. Утримуваний коштом Ставропігії при школі гуртожиток, який надавали або безкоштовно, або за невелику плату, уможлиблював навчання дітей із бідних селянських родин у львівських гімназіях, технічних і народних школах.

Ключові слова: Львівський ставропігійський інститут, школа, бурса, русофілство.

The main task of the Stavropigian school in the interwar period was the patriotic upbringing of young people in the Russophile spirit. Stavropigia community maintained the ritual school and the bursa. In the first, children studied the Greek-Catholic rite, church singing, numerous graduates of the school were able to work as cantors. Bursa (which enrolled students either for free or for a small fee) made it possible for children from poor peasant families to study in Lviv educational institutions: gymnasiums, technical and public schools.

The social composition of the pupils of the institute school represented the social structure of Western Ukrainian society in the interwar period — most of the pupils came from peasant families. According to the charter, only poor boys of 7–18 years of age, of Greek-Catholic faith, moral behaviour and with good academic progress were admitted to the bursa. The preference was given to the guys with good voice and an ear for music.

Teachers and head-teachers of the Stavropigian school were usually pro-Russophiles, which means that they were the members of youth Russophile societies, and children, whose parents actively participated in the Russophile movement during the First World War. Famous names including Vasyl Vavrik, Mikhail Onishkevich, Dmitry Klyuchnik were the members of Stavropigia community.

Russophile orientation of the members of the Stavropigian Institute led to the loss of popularity and its educational potential. Teaching the Russian language at school and promoting Russophile views negatively affected the outlook of young people and contradicted the national interests of Ukrainians.

Keywords: Lviv Stavropigian Institute, School, Bursa, Russophilism.

Львівська Ставропігія належить до унікальних українських інституцій — і за тривалістю існування (понад чотири століття — з XVI ст. до 1939 р.), і за особливою роллю в історії українців. Вона виступала захисником, а іноді чи не єдиним репрезентантом українського народу, його національної самобутності, культури, освіти й духовності (Ісаєвич, Я. 1966; Шустова, Ю. 2009; Киричук, О. & Орлевич, І. 2018). Наприкінці XVIII ст., після приєднання Східної Галичини до Австрії, вона опинилась у новій політично-правовій системі й зазнала реорганізації відповідно до норм австрійського законодавства, отримавши назву Ставропігійський інститут (Орлевич, І. 2001; Киричук, О. 2001). Володіючи школою, друкарнею, правом патронату над

церквою, він декларував свою правонаступність щодо братства. Славна в минулому братська школа стала ритуальною й використовувалася для навчання українських дітей церковнослов'янської та української мов, греко-католицького обряду і співу (Орлевич, І. 2001, с. 148). До 1848 р. вона залишалась єдиною народною школою з викладанням давньокнижної української мови у Львові, єдиним навчальним закладом, де українці могли вчитися згідно з національними традиціями — в цьому й полягало її історичне значення (Киричук, О. & Орлевич, І. 2018). Проте з часом, уже на початку ХХ ст., русофільська орієнтація членів Ставропігійського інституту призвела до втрати популярності та його освітньої установи.

Радикалізація русофільства в Східній Галичині, підтримка російської влади в роки Першої Світової війни, декларації про бажання приєднати східногалицькі терени до Росії викликали в українських демократичних сил сподівання, що невдовзі ця політична течія цілковито зникне, однак вона відродилася в Польській державі, до складу якої ввійшла Галичина (Орлевич, І. 2013). Із відновленням русофільського правління Ставропігійського інституту 1924 р., поновились і діяльність бурси (Ваврик, В. 1932, с. 49–50).

Мета пропонованої статті — висвітлити роль Ставропігійської школи у вихованні молоді в русофільському дусі, з'ясувати місце названого закладу освіти в державній системі шкільництва Польської держави, проаналізувати принципи навчання та викладання, проведення дозвілля, шляхи фінансування, соціальний склад учнів і вчителів та ін.

Цю тематику частково досліджували безпосередні учасники тих подій, викладачі школи й члени Ставропігії Василь Ваврик і Михайло Онишкевич. Їхні роботи, попри ідеологічну заангажованість, цінні введеним до наукового вжитку багатим інформаційним матеріалом. Джерельною базою праці є документи Ставропігії, котрі зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Львів, а саме: директиви управління Ставропігії настоятелям школи й учителям, списки учнів та їхні заяви з проханням прийняти до закладу, програми навчання й відомості про успішність, дисциплінарні порушення учнів, службові та господарські питання тощо.

Методологічним підґрунтям студії є системно-історичний підхід у поєднанні з історико-генетичним методом, аналізом соціальних структур, структур ментальності та ідеології, а також з просопорографічним аналізом.

Русофіли використовували ресурси своїх культурно-просвітніх товариств — Ставропігії, «Народного дому», Товариства ім. М. Качковського, «Галицько-руської матиці» для реалізації партійних завдань. Школу Ставропігійського інституту вони розглядали як один із найважливіших засобів виховання молоді в русофільському дусі, а відтак, за її посередництвом, можливість впливати на суспільно-культурне життя народу¹. Коли в 1920-

¹ Восстановленная Ставропигия // Русский Голос. № 14. 18 мая 1924.

х рр. члени Інституту виборювали право на існування своєї установи, то підкреслювали, що лише відновлення діяльності бурси означатиме повне відновлення Ставропігії¹.

Кожна сфера діяльності Ставропігійського інституту, в т. ч. освітня, регламентувалася його статутом. Як і в XIX ст., ця інституція утримувала ритуальну школу й бурсу (Орлевич, І. 2018). Завдання першої з них у статуті визначено так: «підтримувати ірмологічний і хоральний спів в Успенській церкві, викладати церковну науку, старослов'янську і «русску» мови (викладання «русскої», тобто російської, мови запроваджено 1905 р. — *Авт.*), історію Русі, готувати бідну молодь «русскої» народності для духовного чину та інших звань, або принаймні дяків»². В основу своєї концепції русофіли у міжвоєнний період, як і в XIX ст. поклали уявлення про «русский» народ, сформований у княжі часи, котрий зі своєю тисячолітньою культурою мав відродитися, за уявленнями русофілів, як нове культурне, а згодом і політичне утворення. Русофіли розглядали галичан (або «галицко-руських») як частину «русского» народу, котрий, за їхнім переконанням, складався з трьох етносів: українського, російського та білоруського. Вивчення «русскої» мови, котру ототожнювали з літературною російською, вважали одним з етапів наближення до «русскої» культури (Орлевич, І. 2016, с. 192–193).

В переліку предметів 1935 р. вказано також мистецтво правильної вимови, речитативу, декламації та сценічної майстерності, котрі викладав бурсакам Осій Чарський, режисер приватного українського театру³.

Вихованцям Інститут забезпечував проживання у своїх приміщеннях, називаючи цей заклад бурсою. Тому в документах Ставропігії іноді трапляється паралельне вживання обох термінів — «школа» і «бурса»⁴. В перекладі з іноземної «бурса» означає «надання грошової допомоги для бідних дітей та їх утримання». Так називали притулки, в яких мешкали учні разом з учителями. Їх почали засновувати ще в Київській Русі, на зразок тогочасних західних колегій та академій (Ваврик, В. 1932, с. 49–50).

Наявні архівні матеріали фіксують, що вже 1924 р. у Ставропігійській школі навчалася 25 дітей. Прорусофільське виховання молоді інститутські діячі вважали головною метою існування їхніх шкіл — Ставропігійської та «Народного дому»⁵.

Через політику колонізації щодо українців призвела до значного скорочення кількості шкіл (Ступарик, Б. 1994, с. 124). Польська влада, хоч і підтримувала русофілів, не поспішала вдовольняти їхні прохання про відкриття

¹ Восстановленная Ставропигия // Русский Голос. № 14. 18 мая 1924.

² Центральний державний історичний архів України в м. Львові (ЦДАЛ України). Ф. 129. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 19.

³ ЦДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 5.

⁴ ЦДАЛ України. Ф. 129. Оп. 1. Спр. 1324. Арк. 2.

⁵ ЦДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1294.

навчальних закладів із російською мовою викладання. Про потребу заснувати такі освітні заклади йшлося у резолюції, ухваленій на першому з'їзді відновленої русофільської партії «Русскої народної організації» 1 листопада 1923 р. Зокрема зазначалося про необхідність розвитку системи шкільництва з «русскою» (російською) літературною мовою викладання — від народних училищ і середніх навчальних закладів (їх планувалося відкрити хоча б п'ять) і до паралельних кафедр у Львівському університеті (Орлевич, І. 2013).

Однією із вимог до вступників у школу й бурсу було віднесення себе до «русскої» народності (Орлевич, І. 2016, с. 192). Батьки майбутніх учнів підписували згоду й на те, що їхні діти будуть зобов'язані «...обучатися вь бурсѣ русскому литературному языку и русской истории а дальше нотному мірскому и церковному пѣнію и участвовати вь хорѣ вь церкви»¹. Першорядний обов'язок вивчати «русску» (російську) мову однозначно свідчив про русофільський зміст навчання.

Згідно зі статутом, до бурси приймали тільки бідних хлопців 7–18 років, греко-католицького віросповідання, моральної поведінки та з хорошими успіхами в навчанні. При вступі кандидати мали подати кілька свідоцтв: про матеріальний стан сім'ї (т. зв. свідоцтво «убогості»), про стан здоров'я та щеплення від віспи, про народження, а також останнє шкільне свідоцтво. Першість надавали хлопцям з гарним голосом і музичним слухом. За однакових даних перевагу надавали сиротам, малозабезпеченим, відмінникам навчання².

Хоча в статуті зазначалося, що виховання, проживання та харчування учнів мало відбуватися коштом Ставропігії³, вона все ж у міжвоєнний період не могла забезпечити вихованцям таке утримання в повному обсязі. У разі прийняття до бурси їхніх нащадків, батьки укладали з Інститутом угоду, в якій зобов'язувались утримувати своїх дітей у Ставропігійській бурсі цілий навчальний рік, щомісяця сплачуючи гроші за навчання. Розмір цієї плати залежав від матеріального стану та платоспроможності батьків. Тож такі рішення приймали диференційовано на засіданні Керівної ради Інституту. Як дізнаємося зі списку платників за 1935/36 навчальний рік, внесок становив 10–40 зл. за місяць. Із 33 учнів четверо платили по 40 зл., п'ятеро — по 35, двоє — 30, троє — 25, ще троє — 23, двоє — 20, шестеро — 15, один — 10, троє навчалися безкоштовно⁴. У 1920-х рр. мінімальна плата бурсаків за навчання сягала від 20 до 70 зл. щомісячно. Батьки мали на початку року внести відразу половину всієї суми (на лазню, лікарську допомогу та поповнення шкільного інвентарю). Діти-сироти зазвичай училися безкоштовно.

¹ ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1314. Арк. 1.

² ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 18.

³ ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 19.

⁴ ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1317. Арк. 2.

Намагаючись продемонструвати переваги своєї бурси, Інститут у звітах наголошував, що ціна за навчання в ній значно нижча, ніж ціни на оренду житла у Львові, заохочуючи вступати в цей заклад (для порівняння: оренда приватних квартир у місті вартувала 100–110 зл.¹ у 1925/26 н. р., 125–150 зл. — у 1927/28 н. р.²

Польська влада підтримувала русофільство як політичну течію, використовуючи його для послаблення українських демократичних сил і провокуючи український політикум на міжпартійні конфлікти (Орлевич, І. 2013). Як і попередня австрійська адміністрація, вона надавала фінансові дотації русофільським інституціям, у т. ч. Ставропігійській школі. Так, 1925 р. бурса отримала субсидії на суму 1 500 зл. від Міністерства народної освіти, що було достатньо для її належного функціонування. Того самого року Міністерство опіки асигнувало 500 зл., за які Інститут купив дубові стільці. На 1927/28 н. р. Міністерство освіти виділило 500 зл.³, а 1928 р. магістрат Львова — ще 2 000 зл.⁴ Незважаючи на плату від учнів і дотації від держави, значну частину коштів керівництво Ставропігії докладало самостійно. Наприклад, із платні учнів у 1928/29 н. р., що сукупно становила 1 615 зл., Інститут додав зі своїх фондів ще 5 225 зл.⁵ Серед іншого, він щоденно оплачував обіди для бідних учнів⁶. Загалом ця інституція функціонувала як самостійна фінансова одиниця з прибутковими фондами (оренда нерухомості, пожертви членів, надходження від видання та продажу книжок тощо) і статтями витрат на різні галузі діяльності.

У разі несплати батьки мусили до 10 числа відповідного місяця забрати свого сина з закладу. Підставами для виключення з бурси були також неуспішне навчання й дисциплінарні порушення⁷. Іноді виключали й за вияв українофільських переконань. Учень бурси Федір Мацків вирішив перейти з польської гімназії в українську без відома керівництва Інституту⁸. Діячі Ставропігії міжвоєнного періоду воліли, щоб їхні вихованці навчалися у польських закладах, на протигагу українським⁹. Керівництво Інституту доклало всіх зусиль, аби хлопець знову став учнем VII (польської) гімназії і відновило його перебування в бурсі своєї інституції¹⁰.

¹ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 10–11.

² Временник Ставропігійского Института с месяцесловом на 1929. 1928. С. XVI.

³ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Спр. 26. Арк. 10.

⁴ Отчет о деятельности Правящего Совета Ставропігійского Института за время от 22-го апреля 1928 по 12-ое мая 1929 года. 1929. С. LXXX.

⁵ Отчет о деятельности Правящего Совета Ставропігійского Института за время от 22-го апреля 1928 по 12-ое мая 1929 года. 1929. С. LXXX.

⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 10–11.

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1314. Арк. 1.

⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1316. Арк. 18.

⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1316. Арк. 19.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1316. Арк. 22.

Кількість учнів у Ставропігійській бурсі міжвоєнних років пересічно становила 30 осіб. Як на той час, це доволі низький показник (стільки ж бурсаків було й у XIX ст., а, для прикладу, у школі ім. М. Шашкевича налічувалося близько 3 000 дітей). З огляду на численність української молоді, яка навчалася, Ставропігія, надаючи безкоштовне або дешеве житло, могла підтримувати тільки незначну частину охочих здобути освіту.

Школа Інституту була лише допоміжною в системі польського державного шкільництва — її учні обов'язково мали відвідувати державні або приватні освітні заклади: гімназії, технічні, комерційні та народні училища, дяківські школи, різноманітні курси тощо. Так, у 1935/36 н. р. вихованці бурси були учнями різних львівських шкіл: 20 осіб відвідували середньотехнічні училища, 6 — гімназії, 2 — середні комерційні училища, двоє навчалися приватно¹.

Соціальний склад вихованців інститутської школи відповідав соціальній структурі західноукраїнського суспільства в міжвоєнний період, більшість серед якого становило селянство. Серед учнів бурси переважали діти селян. Скажімо, 1936 р. у школі навчалася 28 вихідців із села, 6 дітей чиновників і по одному синові священника, слюсаря, інженера та поміщика².

У Ставропігійській бурсі було дві провідні посади — директор і вчитель. Їхні обов'язки визначались окремими інструкціями, котрі укладали Керівна рада або (для вчителя) директор бурси³. За «Регуламином», учитель мав не лише наглядати за загальним порядком у бурсі, але й виховувати «довірну йому молодь у релігійному, національному і культурному відношеннях». Життя і заняття вихованців бурси протягом дня було визначено регуляміном⁴, з яким можна було ознайомитися в їдальні бурси. Наставник щодня перевіряв інвентар, якість прибирання приміщень, контролював, як учні вивчили уроки (з 3 до 7 год. вечора)⁵, був присутнім під час загальної молитви на сніданку, обіді та вечері, за необхідності заступав директора. Про всі свої спостереження повідомляв завідувачеві бурси й від нього отримував необхідні вказівки⁶. Після кожної сесії («конференції») директор і вчитель подавали звіти про успішність учнів Керівній раді Інституту⁷.

Директора бурси та настоятеля ставропігійське керівництво обирало на конкурсній основі. Кандидати на посаду очільника цього навчального закладу писали заяви, до яких додавали автобіографії. Зазвичай як вигідний аргумент намагалися показати свою активну позицію серед діячів русофільського руху або те, яких репресій вони зазнали з боку австрійської влади⁸.

¹ ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1290. Арк. 1–2.

² ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1290. Арк. 1–2.

³ ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1291. Арк. 6–7.

⁴ ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1291. Арк. 5.

⁵ ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1291. Арк. 5.

⁶ ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1291. Арк. 1 зв.

⁷ Временник. Научно-литературные записки Львовского Ставропигиона. 1932.

⁸ ЦДДАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 158. Арк. 3.

Настоятелями й директорами Ставропiгiйської бурси ставали переважно студенти, що пояснюється невисокою платою (близько 10 зл. місячно). Це були прорусофiльські особи, на момент праці в бурсі члени молодіжних русофiльських товариств (як-от М. Онишкевич і М. Мартин — настоятелі бурси 1929/30 н. р., котрі належали до товариства «Друг»¹, або майбутні ставропiгiйські братчики, або молоді люди зі штрихами в біографії, що доводили їхню активну участь у русофiльському русі (наприклад, Ф. Сандович настоятель у 1930/31 н. р. — син отця декана, котрого 1914 р. розстріляли австрійці)². В 1925/26 н. р. настоятелем бурси був студент медицини Г. Чемерис, згодом член Інституту, а його помічником і викладачем історії — студент філософії Роман Луцик, у майбутньому — ставропiгiйський діяч, активний учасник міжвоєнного русофiльського руху. Протягом 1927/28 н. р. посаду настоятеля займав Всеволод Труш, відомий русофiл, член РНО і т. п., а пізніше — Степан Королишин, студент університету³. 1929 р. директором бурси Інституту призначено викладача гімназії Дмитра Ключника, раніше — директора бурси «Народного дому», працівника газети «Русский голос» (1924–1927), редактора «Временника» (1926–1930), а настоятелем — студента юридичного факультету Еміліяна Дуркота⁴. У 1930/31 н. р. директором став учитель Роман Максимович, настоятелем — студент. Лекції з «русської» мови та історії В. Ваврик читав по 4 год. на тиждень⁵. У першій половині 1936/37 н. р. бурсу очолював Северин Ясеницький, викладач технічного училища, потім його змінив В. Ваврик. Настоятелював Ю. Дзямба, студент філософського факультету. «Русської» літератури вихованців учив М. Онишкевич, нотного співу — Северин Гумецький⁶.

Науку богочестя й ритуалів викладав священник, якого визначало керівництво Ставропiгiї, дяківських навичок навчав учнів дяк Успенської церкви. Шкільний хор зобов'язаний був брати участь у всіх Літургіях, а якщо під час святкових богослужінь учитель школи не справлявся з навантаженням, то йому давали в допомогу ще вчителя співу⁷.

У бурсі була т. зв. господарська частина: жінка, яка вела господарство, куховарка і двірник. Працював тут на платній основі й лікар, зазвичай член Ставропiгiї, діяч русофiльського руху. Лікарем бурси в 1925/26 н. р. був Олександр Пелих, доктор медицини, прийнятий до Інституту 1925 р. як лікар-практик у Львові, котрий згодом став директором лікарні в Сокалі⁸.

¹ Временник. Научно-литературные записки Львовского Ставропигиона. 1932. С. 120–121.

² Временник. Научно-литературные записки Львовского Ставропигиона. 1932. С. X.

³ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 10.

⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 14.

⁵ Временник. Научно-литературные записки Львовского Ставропигиона. 1932. С. X.

⁶ Отчет о деятельности Правящего Совета и состоянии Ставропигийского Института за 1937/38 год. 1938. С. 8–9.

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 32–33.

⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 2–3.

Наступного року лікарські обов'язки в цьому навчальному закладі виконував Іван Гриневецький, доктор медицини. Свого часу, закінчивши Віденський університет, він захопився громадсько-політичними справами, до війни був редактором русофільської газети «Прикарпатська Русь», 1914 р. заарештований і вивезений у Терезин, потім — у Талергоф. Після війни повністю присвятив себе медицині. Вступив у члени Ставропігії 23 лютого 1927 р.¹

У 1929/30 н. р. замість померлого І. Гриневецького лікарем призначили доктора медицини Григорія Чемериса². 1914 р. він був в'язнем Талергофа. Після війни — перший голова русофільського студентського товариства «Друг» і член усіх інших русофільських товариств (Ставропігії — з 1929 р.).

Унаслідок світової економічної кризи 1929–1933 рр. у краї зменшився приплив селянських дітей до навчальних закладів Львова. Те саме спостерігалось і в бурсі Інституту, кількість вихованців якої знизилася з 15 до 8. Місячна плата, котру вони вносили, не покривала витрат, тому незабаром їх перевели до бурси «Народного дому»³, а приміщення інститутської надав безкоштовно студентському гуртожитку «Друг». Аби врятувати ситуацію, керівництво Інституту організувало підготовчі курси, на котрі запросило шістьох селянських хлопчиків. Вони склали вступний іспит у 5-й клас міської школи. Після канікул бурсу знову відкрили, і в ній навчалось 17 дітей⁴.

У річницю русофільського виховання молоді Ставропігія 1933 р. заснувала гурток з промовистою назвою «Дон». Намагаючись наслідувати навчально-виховний процес середніх державних шкіл, учительський та учнівський колектив видавав стінну газету «Молодець» двома мовами — російською й українською. Українськомовну літературу русофіли часто друкували в міжвоєнний період, оскільки вважали, що літературну «русську» (російську) мову розуміє далеко не все населення, особливо, коли йдеться про селянство, найчисленнішу соціальну верству, ідеологічну роботу серед якої русофіли розглядали як одне зі своїх найважливіших завдань. Тому правильно, на їхню думку, було публікувати літературу й «народним діалектом» — українською мовою доти, доки всі мешканці Галичини опанують «русську» (російську). Пізніше видавалася «Наша жизнь».

У бурсі поряд з галичанами навчалися вихідці з Волині, що, на переконання вчителя М. Онишкевича, сприяло виробленню спільних психологічних рис «русского» народу. За його словами, «бурса виступає в ролі грона,

¹ Отчет о деятельности Правящего Совета Ставропигийского Института за время от 22-го апреля 1928 по 12-ое мая 1929 года. 1929. С. XVI.

² Юбилейный сборник в память 350-летия Львовского Ставропигиона. Временник. Научно-литературные записки Львовского Ставропигиона на 1936 и 1937 годы. Временник / под ред. В. П. Ваврика. Львов, 1937. Ч. 2. С. 130, 133.

³ Временник. Научно-литературные записки Львовского Ставропигиона на 1933 год. 1932. С. 104.

⁴ Временник. Научно-литературные записки Львовского Ставропигиона на 1933 год. 1932. С. 104–105.

в якому різноманітний матеріал переплавлюється в один цільний матеріал» (Онишкевич, М. 1936).

Одними з видів дозвілля в бурсаків Ставропігії були прогулянки на свіжому повітрі й катання на ковзанах¹. У 1934/35 н. р. Інститут відправив двох учнів на море².

До улюблених свят, які влаштовували бурсаки, належало свято Миколая. Бурсаки Ставропігії відзначали його разом з бурсаками «Народного дому». Після музично-вокального концерту роздавали подарунки дітям. Вечірка 1937 р., наприклад, відбувалася за таким сценарієм: «1) Золушка. Песа в 3 актах Льва Урванцова, 2) св. Николай — хор учнів бурси під керівництвом Осипа Гумецького, 3) Роздача подарунків, 4) Дитяча забава»³. Ці вечори проводили частково за пожертви, зібрані на самому святі. Так, 1936 р. на нього витратили 98 зл. 10 гр., зібрані ж 28 зл. 15 гр. Чимало жертвували члени Ставропігії — І. Заяць, Ю. Гумецький, М. Заяць, А. Гула, З. Гумецька та ін.⁴

Основними завданнями Ставропігійської бурси в міжвоєнну добу було патріотичне виховання й заміна цим освітнім закладом школи з російською мовою викладання, котрої в державі на той час не існувало. Ставропігія утримувала ритуальну школу та бурсу. В першій вивчали греко-католицький обряд, церковний спів, тож багато випускників школи могли після закінчення працювати дяками, а це для вихідців із незаможних родин було неабияким соціальним ліфтом. А завдяки наявності бурси діти з бідних селянських родин отримували змогу навчатись у львівських закладах освіти: гімназіях, технічних і народних школах. Втім, попри суттєву економічну допомогу тим, хто цього потребував, навіть у складні роки, умови її отримання були суттєво заідеологізовані. Від вступників із відповідних соціальних прошарків вимагалися насамперед не знання чи вміння на певному визначеному рівні, а русофільські переконання (щоправда, у виняткових випадках тут навчалися й українофіли). Викладання в школі російської мови та пропагування русофільських поглядів суттєво позначалося на світоглядному становленні молоді й суперечило національним інтересам українців.

Ваврик, В. 1932. Школа и бурса Львовского ставропигиона. *Временник. Научно-литературные записки Львовского Ставропигиона на 1933 год.* С. 49–50.

Ісаєвич, Я. 1966. *Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. Львів.*

Киричук, О. 2001. *Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX — початку XX ст.* Львів.

¹ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1316. Арк. 22 зв.

² ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 30. Арк. 5.

³ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1295. Арк. 26.

⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 129. Оп. 2. Спр. 1295. Арк. 1,4.

Киричук, О. & Орлевич, І. 2018. *Львівський Ставропігійський інститут (1788–1914). Роль у суспільно-політичному, культурному та релігійному житті українців Галичини*. Львів.

Онишкевич, М. 1936. Бурса Ставропігійського Інститута. *Русский Голос*. 12 апреля. № 14 (748).

Орлевич, І. 2013. Русофільська течія на початку 1920-х років у Галичині. *Галичина*. Львів. Ч. 22–23. 200–208. [Online]. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2013_22-23_2

Орлевич, І. 2001. *Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII — 60-ті рр. XIX ст.)*. Львів. 148.

Орлевич, І. 2016. Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації. *Національна ідентифікація українців Галичини у XIX — на початку XX століття (еволюція етноніма)* / [наук. ред. І. Орлевич]. Львів. С. 188–222.

Орлевич, І. 2018. Недержавні освітні заклади українців Галичини у XVIII — на початку XX століття. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX — початок XXI століть)*: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів. Кн. 1. С. 117–153.

Ступарик, Б. 1994. *Шкільництво Галичини (1772–1939)*. Івано-Франківськ: М-во освіти України, Ін-т систем. дослідж. освіти, Прикарпат. ун-т імені Василя Стефаника.

Шустова, Ю. 2009. *Документи Львовського Успенського Ставропігійського братства (1586–1788): Источниковедческое исследование*, Москва.

Vavryk, V. 1932. Shkola i bursa Lvovskogo stavropygiona. [School and Bursa of the Lviv Stavropigion]. *Vremennyk. Nauchno-literaturnya zapysky Lvovskaho Stavropyhona na 1933 hod.* [in Russian].

Isaievych, Ya. 1966. *Bratstva ta ikh rol u rozvytku ukrainskoi kultury XVI–XVIII st.* [Brotherhoods and Their Role in the Development of Ukrainian Culture of the 16th — 18th Centuries]. Lviv. [in Ukrainian].

Kyrychuk, O. 2001. *Lvivskiyi Stavropihiiskiyi instytut u hromadskomu zhytti Halychyny druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* [Lviv Stavropigian Institute in the Public Life of Galicia in the Second Half of 19th — Beginning of 20th Century]. Lviv. [in Ukrainian].

Kyrychuk, O. & Orlevych, I. 2018. *Lvivskiyi Stavropihiiskiyi instytut (1788–1914). Rol u suspilno-politychnomu, kulturnomu ta relihiinomu zhytti ukraintsiv Halychyny.* [Lviv Stavropigian Institute (1788–1914). Role in the Socio-Political, Cultural and Religious Life of Ukrainians of Galicia]. Lviv. [in Ukrainian].

Onyshkevych, M. 1936. Bursa Stavropihiiskahoho Ynstytuta. [Bursa of the Stavropigion Institute]. *Russkii Holos*. 12 aprilia. № 14. (748). [in Russian].

Orlevych, I. 2013. Rusofil'ska techiia na pochatku 1920-h rokiv u Halychyni [Russophile Current in the Early of 1920's Years in Galicia]. *Halychyna*. Ч. 22–23. 200–208. [Online]. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nikp_2013_22-23_2. [in Ukrainian].

Orlevych, I. 2001. *Stavropihiiskiyi instytut u Lvovi (kinets XVIII — 60-ti rr. XIX st.)* [Stavropigion Institute in Lviv (at the End of 18th — 60's Years of 19th Century)]. Lviv. S. 148. [in Ukrainian].

Orlevych, I. 2016. Terminolohiia rusofiliv yak indykator samoidentyfikatsii [Russophile terminology as an indicator of self-identification]. *Natsionalna identyfikatsiia ukraintsiv Halychyny u kinci XIX — na pochatku XX stolittia (evoliutsiia etnonima)* / [наук. ред. І. Орлевич]. Lviv. S. 188–222. [in Ukrainian].

Orlevych, I. 2018. Nederzhavni osviti zaklady ukrainsiv halychyny u xix — na pochatu xx stolittia [Non-Governmental Educational Institutions of Ukrainians Galicias in the 18th — Early 20th Centuries]. *Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vykyky (XIX — pochatok XX stolit):* Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy. Lviv. Kn. 1. S. 117–153. [in Ukrainian].

Stuparyk, B. 1994. *Shkilnytstvo Halychyny (1772–1939)*. [Shkilnytstvo Halychyny (1772–1939)]. Ivano-Frankivsk: M-vo osvity Ukrainy, In-t system. doslidzh. osvity, Prykarp. un-t imeni Vasylia Stefanyka. [in Ukrainian].

Shustova, Yu. 2009. *Dokumenty Lvovskoho Uspenskoho Stavropyhyiskoho bratstva (1586–1788): Istochnykovedcheske issledovanye* [Documents of the Lviv Assumption Stavropigi Brotherhood (1586–1788): Source Study]. Moskva. [in Russian].

УДК 94(477)1939

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248479

I. Райківський

ORCID: 0000-0003-2218-9556

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»*

L. Kobuta

ORCID: 0000-0002-3768-2864

*ДВНЗ «Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»*

I. Raikivskyi

Public Higher Education Institution

«Vasyl Stefanyk Precarpathian National University»

L. Kobuta

Public Higher Education Institution

«Vasyl Stefanyk Precarpathian National University»

ДОЛЯ ЛІДЕРІВ УСДП ПІСЛЯ ВКЛЮЧЕННЯ ГАЛИЧИНИ ДО СКЛАДУ СРСР ВОСЕНИ 1939 Р.

*The Fate of the Ukrainian Social Democratic Party Leaders
after Integration of Halychyna into the USSR in Autumn 1939*

Проаналізовано долю провідних діячів Української соціал-демократичної партії після початку Другої Світової війни та встановлення в Галичині комуністичного режиму. Соціал-демократам не допоміг саморозпуск партії з метою не дати юридичних підстав для покарання. Жертвами репресії стали більшість лідерів — голова УСДП В. Старосольський з сім'єю, його заступник — П. Буняк, І. Кушнір, Р. Домбчевський та ін. Частина діячів

зміла уникнути арешту, емігрувавши на Захід, дехто працював на радянській Україні.

Ключові слова: УСДП, Галичина, соціал-демократ, діяч, лідер, репресія.

The article introduces new and less-known facts and documents of the historical bibliography concerning the information on the leaders and activists of the Ukrainian Social Democratic Party (USDP) and their lives after the beginning of World War II and the introduction of the party-totalitarian regime in Halychyna in the autumn of 1939. USDP was the legal Ukrainian party, which had been operating on the territory of Halychyna. It was active between 1899 and 1939 and was trying to combine the national idea with Marxist socialism. Social democrats of the 1930s fought for the creation of an independent Ukrainian socialist state, which was supposed to be established in a parliamentary way, they also were against the Polish occupation of Western Ukraine as well as against the Stalin regime of Soviet Ukraine. Little attention was paid to the lives of the leaders of the USDP after Halychyna became a part of the Soviet Union in September 1939, and it has never been a subject of independent research.

On 23 September 1939 on behalf of the party leadership, V. Starosolskyi and P. Buniak signed a declaration about the dissolution of the party. The USDP leadership proclaimed this decision in the Soviet style because they wanted to protect the party members from repression at least in the legal aspect. Still the Soviet regime introduced harsh restrictions and repressions against activist, not only those ones, who were explicit opponents to the communist ideology, but also against people who supported social democratic positions, moderately close to the communist ones. The majority of the former USDP leaders were arrested and repressed, for example, V. Starosolsky, the leader of the USDP, and his wife Daria Starosolska-Shukhevych, who also took an active part in the party life, P. Buniak, who was the party's second in command, I. Kushnir, I. Kvasnytsia, R. Dombchevskyi etc. At the same time some of the activists were lucky enough to survive and later escape, for instance, L. Hankevych in 1939, A. Chernetskyi and V. Levynskyi in 1944, and they continued their activity in democratic countries, despite their senior age. On the contrary, R. Skybinsly escaped the communist regime in September 1939, but after the war he came back to Soviet Lviv, and there he had a rather successful career. Generally speaking, social democrats scattered around the globe, ranging from Odessa to New York, and this proves that the communist system ruined their previous lives.

Keywords: Ukrainian Social Democratic Party, Halychyna, social-democrat, activist, leader, repression.

Помітне місце в політичному житті Галичини кінця XIX ст. — 1939 р. займав соціал-демократичний рух, до якого належала Українська соціал-

демократична партія (далі — УСДП). Заснована на початку оформлення партійно-політичної структури українського руху, вона до встановлення в краї комуністичного режиму активно відстоювала національні та соціальні права українських робітників, намагалася поєднати національну ідею й соціалізм марксистського зразка. Соціал-демократи взяли активну участь в українській революції на уламках Австро-Угорщини, підтримали Листопадовий зрив у Галичині, перший уряд ЗУНР і діяльність соціалістичних урядів УНР у 1919–1920 рр. Після поразки революції відбулась ідейна еволюція УСДП, що завершилася переходом партії на ліворадикальні позиції 1923 р. Прокомуністичну УСДП заборонила польська влада. Відновлена на соціал-демократичних позиціях 1928 р., УСДП виступала за встановлення незалежної Української соціалістичної держави парламентським шляхом. Партія мала радянськості ілюзії, прихильно ставилася до українізації в УСРР, але після утвердження сталінізму, Голодомору 1932–1933 рр. послідовно виступала проти радянської влади (Raikivskyi, I. 2019, с. 3, 24, 39).

Актуальність дослідження пов'язана з необхідністю відновити історичну правду щодо українських соціал-демократів, яка ґрунтовно не висвітлювалася у науковій літературі, для формування об'єктивнішої картини суспільно-політичного процесу в Україні ХХ ст., зокрема на її західних землях. Основною соціальною базою УСДП було національно свідоме українське робітництво, тоді як у складі найвищого партійного керівництва переважала інтелігенція — адвокати Л. Ганкевич, В. Старосольський, В. Темницький, Р. Скибінський та ін.

Мета статті — з'ясувати життєву долю лідерів УСДП після початку Другої світової війни у вересні 1939 р., ввести в науковий обіг нові й маловідомі документи з історичної біографістики.

Ця тема не була предметом окремого дослідження: в радянські часи діяльність партії як «дрібнобуржуазної», «опортуністичної», такої, що нібито перешкоджала єдності робітничого класу в боротьбі проти імперіалізму, практично не вивчалася, а сучасні дослідники, попри здобутки у висвітленні історії УСДП міжвоєнного періоду (Райківський, І. 1995; Жерноклеєв, О. & Райківський, І. 2004; Кобута Л. 2011; Древницький, Ю. 2012 та ін.), комплексно не порушували питання про життєвий шлях соціал-демократів після 1939 р. Показово, що в енциклопедичних виданнях досі є «лакуни» у висвітленні біографій діячів УСДП, які намагалися заповнити автори пропонованої статті, документально підтвердивши тезу про трагічність долі більшості лідерів партії. Водночас траплялися винятки, коли деяким діячам вдавалось утекти від репресій на захід або навіть співіснувати з радянською владою.

Стаття спирається на значну джерельну базу — архівні матеріали, зокрема невідомий раніше документ про саморозпуск УСДП, що міститься в карній справі органів НКВС проти повітових керівників Коломийської організа-

ції Української соціалістично-радикальної партії (далі — УСРП) А. Кузьми-ча, І. Могильницького, М. Новака в Державному архіві Івано-Франківської обл., спогади діячів, тогочасну періодику, науково-довідкову літературу та ін.

Тема розроблялася з використанням загальнонаукових принципів історизму та об'єктивності, що дали змогу розглянути досліджувані явища на основі об'єктивних закономірностей, в їх внутрішньому взаємозв'язку та взаємодії з конкретними історичними умовами. Методологічним інструментарієм стали біографічний метод, завдяки застосуванню якого було уточнено й поглиблено малознані доти факти біографій, діяльнісний підхід дав змогу простежити життєві позиції досліджуваних діячів. Водночас використовувалися такі методи: порівняльно-історичний, аксіологічний, хронологічний, аналізу й синтезу та ін., що дало змогу зробити узагальнення, врахувати історичний контекст подій, уникнути політичних стереотипів та упережень тощо.

Початок Другої Світової війни і включення Галичини до складу УРСР і СРСР восени 1939 р. дали поштовх до радянізації, що супроводжувалася утвердженням партійно-тоталітарної системи, ліквідацією приватної власності, масовими репресіями та ін. Лідери УСДП вирішили припинити діяльність парторганізації. За свідченням Уляни Старосольської, дочки останнього голови УСДП, провід партії «з участю В. Старосольського вирішив офіційно її розв'язати, щоб радянська влада не мала правової підстави для карання її членів...» (Старосольська, У. 1991, с. 124). Разом з лідерами ідейно близької Української соціалістично-радикальної партії (далі — УСРП) 23 вересня 1939 р. В. Старосольський і П. Буняк від імені президії УСДП підписали заяву про саморозпуск у явно прорадянському дусі. «В імені українських трудових мас, зорганізованих в Українській соціал-демократичній і Українській соціалістично-радикальній партіях, — писалося в заяві, — стверджуємо, що прихід Армії Радянського Союзу на Західну Україну є ... здійсненням відвічних змагань західно-українських земель до соціального і національного звільнення». Вітаючи історичну хвилину, прийнято рішення «з нинішнім днем ... УСДП і УСРП розв'язати і закликаємо дотеперішніх членів своїх партійних організацій стати активно і щиро до розбудови нового вільного життя на західно-українських землях ...»¹.

Націонал-демократ І. Німчук писав у спогадах, що заяву «про розв'язання тих двох соціалістичних партій» наступного дня, 24 вересня, вручили представникам радянської військової адміністрації В. Старосольський та І. Квасниця. Він особисто бачив, повертаючись з церкви св. Юра у Львові в неділю, як до В. Старосольського на вулиці звернувся єврейський адвокат «д-р Аксер і просив його, щоб він, як соціаліст, з яким, мовляв, нова

¹ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. Р-2157. Оп. 2. Спр. 4691 П. Арк. 90.

влада буде напевно рахуватися», посприяв у звільненні «заарештованих цілих сотень» судових працівників Львова. І. Німчук не знав, чи звертався В. Старосольський «у справі арештованих» особисто, але приклад двох соціалістичних партій наштовхнув його і колег на думку «подати новій владі теж записку про розв'язання УНДО» (Українське національно-демократичне об'єднання). Цю заяву, за словами І. Німчука, «на невеличкому куснику паперу, мабуть, видертому із звичайної нотатки», підписали Д. Левицький і В. Целевич (Німчук, І. 1949). Лідери УСДП, як і інших легальних українських партій у Галичині, рішеннями про саморозпуск сподівались у правовому аспекті забезпечити себе від репресій.

Однак над галицькими діячами, які до вересня 1939 р. займали виразно антирадянську позицію, нависла загроза репресій. Про це, зокрема, чітко вказувалось у службових документах НКВС СРСР, оперативні групи якого розпочали працювати в Галичині після приходу військових. У директиві наркома СРСР Л. Берії від 15 вересня 1939 р. щодо завдань таких груп у переліку першочергових заходів передбачались арешти представників різних політичних структур, зокрема українських партій національно-державницького табору (УНДО, УСРП, УСДП, Організації українських націоналістів та ін.) (Даниленко, В. & Кокін, С., упор. 2009, с. 47). Діаспорний історик І. Кедрин писав, що більшовики взялися докорінно винищувати український національний актив, під репресії потрапили не тільки націонал-демократи, але й «члени Комуністичної партії Західньої України (КПЗУ), соціал-демократи і соціялісти-радикали» (Кедрин, І. 1984). Від сталінських репресій постраждала значна частина лідерів УСДП, близької за ідеологією партії.

На VIII партійному конгресі 17 жовтня 1937 р. у Львові головою УСДП обрали В. Старосольського, заступником — П. Буняка, секретарем — Р. Скибінського, до складу Центрального комітету (далі — ЦК) УСДП увійшли Л. Ганкевич, І. Квасниця, І. Кушнір, В. Темницький (помер 1938 р.) та ін. (Райківський, І. 1995, с. 60). Багато хто з них, як і лідерів місцевих парторганізацій, у перші місяці після приходу більшовиків були заарештовані й зникли в сталінських таборах, на засланні. Показовою стала доля сім'ї Старосольських, що стала, як і мільйони інших невинних людей, жертвою партійно-тоталітарної системи. Володимир Старосольський «був вповні свідомий небезпеки, яка йому загрожувала», за свідченням У. Старосольської, образно казав «*Ave Caesar, morituri te salutant*»¹ (Старосольська, У. 1991, с. 127). Працював на посаді професора Львівського університету, але вже 25 грудня 1939 р. отримав запрошення на прийом у ректора. Там В. Старосольського заарештував агент НКВС. Арештанта утримували у львівській в'язни-

¹ Крилатий вислів, у перекладі з латини означає: «Здрастуй, Цезарю (Імператоре), призначені на смерть вітають Тебе». Це традиційне привітання гладіаторів до цезаря в Давньому Римі перед виходом на арену В. Старосольський використав, щоб засвідчити бажання «остатися тут», у Галичині, й розділити долю свого народу (Старосольська, У. 1991, с. 127).

ці на вул. Замарстинівській до 26 лютого 1940 р., звідки перевезли до внутрішньої тюрми НКВС у Києві, де 25 жовтня того ж року йому оголосили вирок — вісім років ув'язнення. Після присуду В. Старосольського перевели до Лук'янівської в'язниці й 14 січня 1941 р. відправили на заслання до м. Маріїнськ Новосибірської обл. (Древницький, Ю. 2012, с. 95).

Невдовзі зазнали арешту його дружина, викладач музики Дарія Старосольська зі славної родини Шухевичів, донька видатного етнографа В. Шухевича, що брала активну участь у житті УСДП, та діти, які після арешту в квітні 1940 р. були вивезені в Казахстан. Більше ніколи не судилося побачити їх В. Старосольському, який 25 лютого 1942 р. помер у таборі в далекому Сибіру, в Маріїнську. Можна уявити трагізм ситуації, коли син Ігор зумів домогтися від офіційної влади дозволу побачитися з батьком і приїхав до Маріїнська, проте вже там дізнався, що В. Старосольський напередодні помер від голоду й виснаження. Поховали його у спільній могилі, навіть точно невідомо, де саме. Дітям В. Старосольського — Ігорю та Уляні — пощастило вижити: Ігор до кінця життя мешкав у Львові, а Уляна пізніше виїхала до США, де й померла. Старший син голови УСДП Юрій Старосольський утік від більшовицької окупації до м. Ярослав (нині — Польща), в 1941–1944 рр. повернувся до Львова, а після війни переїхав через Західну Європу до США. (Жерноклеєв, О. & Райківський, І. 2004, с. 216). У центрі Львова на початку 2000-х рр. встановлено меморіальну таблицю В. Старосольському як «ідеологу і засновнику українського січового стрілецтва, видатному правознавцю і політологу, дійсному члену НТШ, адвокату ...».

Як і голова УСДП В. Старосольський, потрапив за ґрати його заступник Порфір Буняк, котрого вивезли в табори, але доля його маловідома. З початком німецько-радянської війни у львівській газеті «Українські щоденні вісті» за 15 липня 1941 р. в рубриці «Наші жертви» вийшла коротка інформація про те, що П. Буняк, «визначний член УСДП ... помер у перших місяцях цього року в концентраційному таборі в глибині Росії»¹. Наскільки точною є ця інформація, важко сказати. У тому самому повідомленні вказувалося про смерть у більшовицькому ув'язненні дружини лідера УСРП І. Макуха «п. Макухової», котра насправді пережила заслання й після війни повернулася додому — на Тлумаччину (Дземан, М. & Рибчин, Р. 2014, с. 219, 325, 326). У листуванні посла С. Кота в Москві з польським еміграційним урядом В. Сікорського у вересні 1941 р. був епізод про включення імен П. Буняка і В. Старосольського в список 12-ти українців, яких польська сторона просила генерального прокурора СРСР А. Вишинського розшукати і звільнити. У листі від 14 січня 1942 р. йшлося тільки про чотирьох осіб, включно з В. Старосольським, тоді як про П. Буняка вже не згадували (Кот, S. 1955, s. 101, 102, 259). Тож дату смерті П. Буняка поки що офіційно не встановлено.

¹ Наші жертви // Українські щоденні вісті. Львів. Ч. 8. 15 липня 1941. С. 2.

Аналогічною виявилася доля багатолітнього соратника П. Буняка по партії Івана Кушніра, яку лаконічно описали «Українські щоденні вісті» 15 липня 1941 р., одночасно з інформацією про смерть П. Буняка, І. Кушнір, «довголітній секретар професійних організацій міста Львова, член УСДП, — писала газета, — арештований у Львові 26 вересня 1939, помер по кількох місяцях у львівській в'язниці»¹. Мабуть, він став жертвою масових більшовицьких репресій перед відступом Червоної армії зі Львова, коли в тюрмах НКВС загинули тисячі в'язнів. «... Скрізь той самий жах, — згадували сучасники, потрапивши у львівські тюрми 29 червня 1941 р., напередодні приходу німців. — У камерах і підвалах стоси спотворених трупів, на подвір'ях свіжо засипані ями, на кожному кроці калужі засохлої крові, в повітрі сопух від розложених тіл ... (Рудницька, М. 1958, с. 470)». За іронією долі, І. Кушнір, що постраждав від комуністичної влади, виконував функції голови УСДП в травні 1922 р. — березні 1923 р., тобто в період прокомуністичної еволюції соціал-демократів (Жерноклеєв, О. & Райківський, І. 2004, с. 264).

Від комуністичних репресій постраждав багатолітній діяч ЦК УСДП, журналіст, публіцист і редактор Іван Квасниця (псевдоніми й криптоніми І. Камінський, Леонід, І. Парченко, І. К., К., І. Кв., І. К...ий). Його заарештували працівники НКВС на початку січня 1940 р. у Львові й майже рік тримали у в'язниці, в кінці грудня того самого року вивезли на заслання до Архангельської обл. на півночі Росії. Помер він в Онезькому таборі поблизу станції Плесецька (нині — смт Плесецьк в Архангельській обл., Російська Федерація) 21 червня 1941 р. Посмертно реабілітований за браком складу злочину в травні 1989 р. (Ільницька, О. 2008, с. 134, 136). В «Енциклопедії українознавства» подано недостовірну інформацію, що І. Квасниця «з 1955 р. живе у Львові»².

Не менш трагічною виявилася доля Р. Домбчевського, що в 1930-х рр. був активним діячем УСДП на Стрийщині, де працював адвокатом. Його арештували в м. Стрий у жовтні 1939 р., провели обшук у помешканні, забрали всі рукописи, зажадали від дружини вранці особисто з'явитися на допит до слідчого НКВС. Передчуваючи загрозу, І. Домбчевська з малолітньою донькою тієї ж ночі втекли з міста. Вони зуміли перебратися на територію, яку вже захопили німецькі війська, чим урятували своє життя. Після закінчення війни виїхали до США, де І. Домбчевська брала активну участь у діяльності українських громадських організацій, намагалася з'ясувати долю чоловіка, проте безуспішно (Кедрин, І. 1984). Заарештованого Р. Домбчевського довго утримували у в'язниці НКВС, звинувачуючи в «українському буржуазному націоналізмі». Він отримав вісім років ув'язнення в трудових таборах

¹ Наші жертви // Українські щоденні вісті. Львів. Ч. 8. 15 липня 1941. С. 2.

² Квасниця Іван. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / гол. редактор В. Кубійович. Т. 3. Париж — Нью-Йорк, 1959. С. 990.

Колими. Після завершення терміну Р. Домбчевському заборонили повертатися в Галичину, вести юридичну практику, писати й публікувати свої праці. Він поселився в Одесі, жив одинаком і постійно перебував під наглядом спецслужб. Відомий юрист, поліглот, випускник Львівського університету, Р. Домбчевський трудився вантажником у порту, слюсарем. Помер у злиднях 1952 р. (Горобець, О. 2016).

Частина колишніх лідерів УСДП зуміла уникнути більшовицького арешту й емігрувала на Захід: Лев Ганкевич — до США, Антін Чернецький 1944 р. — до Швейцарії. Зокрема, Л. Ганкевичу, голові УСДП в 1928–1937 рр., колишньому члену Української національної ради ЗУНР, Союзу українських адвокатів пощастило перебратися до території Польщі, котру окупували німці. Цьому посприяло, як писав у спогадах А. Чернецький, його перебування «у часі приходу більшовиків поза Львовом, на провінції...» (Чернецький, А. 2001, с. 85). В перші тижні після захоплення Галичини радянська влада не встигла взяти під повний контроль лінію радянсько-німецького розмежування, чим скористалася частина українців. Л. Ганкевичу «пощастило вирватися живим з більшовицького пекла, переїхати на Захід, а опісля за океан до США» (Чернецький, А. 2001, с. 85). Щоправда, під час німецької окупації Л. Ганкевич повернувся до Львова, але активної участі в громадському житті не брав. Весною 1944 р. він виїхав до Німеччини, після війни перебував у таборах для переміщених осіб, дописував у польську газету «Кроніка» в «дискусії про польсько-українські проблеми...» (Чернецький, А. 2001, с. 135). «На скитальщині, у вільному світі Левка Ганкевича в лавах українського робітничого руху й українського соціалізму не було», — писав А. Чернецький. (Чернецький, А. 2001, с. 85).

1948 р. Л. Ганкевич емігрував до США. За океаном він вів громадсько-політичну діяльність, послідовно відстоював ідеї української державності: був співзасновником і першим головою Товариства українських правників Америки, почесним членом «Братства Українських січових стрільців». (Горинь, В. 2004, с. 51). Є відомості, що він став одним з керівників Організації українських соціалістів США. Автор статей на суспільно-політичні, правничі та історичні теми, споминів, що публікувались у часописах «Наш світ», «Вісті комбатанта», «Альманасі Українського Народного Союзу» та ін. Л. Ганкевич писав книгу з історії української соціал-демократії, але не встиг її завершити (Гуцал, П. 2008, с. 36, 37). Очевидно, він, як й інші вимушені емігранти, мав ностальгію за батьківщиною. «Львове мій, Львове, — емоційно писав у діаспорній пресі, — коханий мій Львове! Не раз у безсонну ніч лину до тебе понад великим океаном і високими горами...» (Ганкевич, Л. 1962, с. 140). Л. Ганкевич розкритикував політику більшовиків, що знищили «увесь адвокатський стан», а «адвокатуру звели до карикатури», в «соборній» Україні «нема насправді ні одного українського адвоката, як

незалежного речника права». Стаття закінчувалася риторичним питанням з потаємною вірою в незалежність: «Але чи справді український адвокат ніколи не вернеться?!» (Ганкевич, Л. 1962, с. 140, 146).

В Українському народному домі у Нью-Йорку 23 вересня 1961 р. урочисто відзначили 80-річчя Л. Ганкевича. К. Паньківський високо оцінив багатолітню діяльність ювіляра, зауваживши, що «більшевицька, згодом німецька окупація, а в кінці виїзд на еміграцію припинили його ширшу громадську активність» (Паньківський, К. 1961). Помер Л. Ганкевич 14 грудня 1962 р. у Нью-Йорку, похований на українському кладовищі в м. Баунд-Брук, мав спадкоємців — доньку Ніну, двох онуків¹. У Львові, де проживав Л. Ганкевич, його іменем 1993 р. названа вулиця, раніше вул. Дружинна.

На чужині, в далекій Швейцарії, судилося померти від серцевого нападу й А. Чернецькому 15 лютого 1963 р. Похований у м. Цюриху. (Чернецький, А. 2001. Передмова, с. 10). Про останні роки його життя та діяльності відомо небагато, переважно зі спогадів, завершених у листопаді 1962 р. на 76-му році життя. На відміну від багатьох товаришів, він не зазнав більшовицьких репресій після 1939 р., мабуть, тому, що не брав участі в діяльності відновленої УСДП з 1928 р., жив на периферії. На початку 1930-х рр. А. Чернецький вийшов на пенсію і залишив Львів, оселившись у с. Острова поблизу Тернополя, поближе до «малої батьківщини». «Перед приходом більшовиків був я головою Надзірної ради кооперативи, — згадував А. Чернецький. — Мусив ним далі залишитися, бо інакше це був би саботаж... Крім головства в кооперативі став я ще й секретарем сільради в Острові (до 1941 р. — *Авт.*). Мабуть, А. Чернецький спочатку лояльно поставився до радянської влади, хоч у спогадах висловлював критичні оцінки діяльності більшовиків: «Канцелярщина в більшовиків — це чисте безголов'я. Такої бюрократичної писанини не знає жодна адміністрація на світі... Господарювання більшовиків було безглузде, а притому демагогічне» (Чернецький, А. 2001, с. 105, 106, 107).

У період нацистської окупації Галичини 1941–1944 рр. А. Чернецький працював в Окружному комітеті «для допомоги українському населенню», що «був філією Українського центрального комітету (далі — УЦК. — *Авт.*) у Львові, зглядно в Кракові» (голова — В. Кубійович). Проживаючи майже постійно в Тернополі, він як працівник УЦК — єдиної легальної суспільно-громадської установи для українців у Генеральній Губернії під німецькою владою, що була контрольована нею, матеріально допомагав військовополоненим і бідним людям, які не мали засобів для виживання. Зокрема, на виділені кошти А. Чернецький організував їдальню, де безкоштовно обідали майже 150 осіб і стільки ж отримували харчування «за невелику опла-

¹ Українська громада відпровадила на вічний спочинок д-ра Лева Ганкевича // Свобода. Український щоденник. Джерзі-Сіті — Нью-Йорк. 20 грудня 1962. С. 1. URL: <https://cutt.ly/IY3lfRn>

ту» тощо (Чернецький, А. 2001, с. 114, 116). Згодом він очолив Культурний відділ названого комітету, зайнявся розвитком українського театру. «Слава про тернопільський театр розійшлася далеко й поза Тернопіль», — згадував він. — Зала була завжди переповнена, а білети попадали навіть на чорний ринок». А. Чернецький робив усе можливе, щоб полегшити долю місцевого населення, на схилі віку скромно писав: «Наша поміч була маленька, ми більшої не могли дати» (Чернецький, А. 2001, с. 117, 118, 123).

Напередодні вступу Червоної армії на Тернопілля влітку 1944 р. А. Чернецький вирішив емігрувати на Захід, бо під час свого «перебування під більшовиками я їх так пізнав, що другий раз не бажав з ними стрічатися!» (Чернецький, А. 2001, с. 124, 125). Ситуація настільки стрімко змінювалася, що він був змушений виїхати знезацька: «Не мав навіть другої сорочки. Не мав і грошей, бо їх лишив у течці... Не бачив я і навіть не попрощався з жінкою», яка раніше «заявила, що... не лишить своєї хворої 86-літньої мами. Я гірко заплакав. Що було робити?» (Чернецький, А. 2001, с. 123). А. Чернецький опинився спочатку в Словаччині, а потім — в Австрії, Німеччині. Довго поневірявся по різних таборах для емігрантів, аж доки 1951 р. опинився у Швейцарії на запрошення місцевої гуманітарної організації (Чернецький, А. 2001, с. 127, 137). Останні роки життя А. Чернецький провів у «пансіоні для старших» поблизу Цюриха. Незважаючи на складні умови перебування в еміграції, не припиняв громадської діяльності, брав участь у соціалістичному русі.

А. Чернецький вступив до об'єднаної Української соціалістичної партії (УСП), куди ввійшли діячі західноукраїнських (УСДП, УСРП) і надніпрянських (УСДРП, УПСР) партій соціалістичного спектру. Це об'єднання відбулося 1950 р. на «загальній партійній соціалістичній конференції». А. Чернецький підтримував зв'язки з надніпрянськими соціал-демократами П. Феденком, головою уряду УНР в 1919–1920 рр., І. Мазепою та ін. Він нерідко публікувався в еміграційній пресі, зокрема часописах «Неділя», «Наше життя», «Вперед», «Українські вісті», органі УСП «Вільне слово» та ін. (Чернецький, А. 2001, с. 136). А. Чернецький вірив у проголошення в майбутньому незалежності України й Польщі в етнографічних кордонах, що мало стати запорукою справедливого вноормування польсько-українських стосунків. Розкритикувавши ідею федералізму Польщі та України в творчості польського письменника Ю. Лободовського, А. Чернецький писав, що це — гімн «польському імперіялізмові». На його думку, українське питання можна було вирішити лише «на підставі природного права, що кожний нарід має на своїх етнографічних землях сам творити свою вільну і соборну державу»¹.

¹ Чернецький А. Давно проспівана пісня // Вільна Україна. Журнал української визвольної думки. Нью-Джерсі, 1959. Ч. 22. С. 63.

Якоюсь мірою доля А. Чернецького була схожа на останні роки життя колишнього діяча УСДП Володимира Левинського. В міжвоєнний період він відійшов від партійної роботи, приділивши увагу науковій та публіцистичній діяльності. Друкувався в соціалістичній пресі, підтримував товариські зв'язки з давніми соратниками Л. Ганкевичем, І. Квасницею, В. Старосольським та ін. Під враженням вступу радянських солдатів до Львова у вересні 1939 р. він написав статтю «Великий історичний момент», де намагався позитивно оцінити об'єднання західноукраїнських територій з українськими землями. Однак редакція львівської газети «Вільна Україна» — органу львівських обкому КП(б)У та облвиконкому (з кінця 1939 р.) — відмовилась її опублікувати. У 1940–1941 рр., перебуваючи на посаді старшого бібліотекаря львівського Відділу Інституту мовознавства АН УРСР, працював над темами творчості М. Драгоманова, соціально-економічних і суспільних поглядів І. Франка. Влада відмовила йому в праві оформити трудову пенсію, він жив бідно під постійною загрозою арешту¹.

Про життя В. Левинського в часи німецької окупації та в післявоєнний період інформація дуже обмежена. До березня 1944 р. він трудився бібліотекарем у колишній бібліотеці НТШ, далі опрацьовував творчу спадщину І. Франка, М. Драгоманова, М. Грушевського, німецького філософа Й. Фіхте. З наближенням фронту весною 1944 р. В. Левинський виїхав з України до Австрії, жив у Відні, де й помер у грудні 1953 р. (Кобута, Л. 2011, с. 216, 217).

По-іншому склалася життєва доля секретаря УСДП адвоката в Дрогобичі Рудольфа Скибінського, що з приходом більшовиків восени 1939 р. зумів уникнути ув'язнення. Як і Л. Ганкевич, він через Сян утік на підконтрольну німцям територію Польщі. Р. Скибінський став головою Українського допомогового комітету в м. Красноставі (нині — Люблінське воєводство в Польщі) у складі Українського центрального комітету — єдиної легальної української установи під час Другої Світової війни в Генеральній губернії. Останню створив гітлерівський уряд у жовтні 1939 р. в центрально-східній частині колишньої Речі Посполитої з адміністративним центром у Кракові, туди входили західні українські етнографічні землі. У Красноставі проживало близько 5 тис. українців, що зазнавали колонізації. Як і А. Чернецький на Тернопільщині, Р. Скибінський, будучи працівником УЦК, опікувався соціальною підтримкою вразливих прошарків населення — дітей, хворих, осіб з інвалідністю та ін., розвитком українського культурно-освітнього життя (Кубійович, В. 1975, с. 398, 610). Після війни Р. Скибінський повернувся до Галичини, працював адвокатом у Львові, доцентом Львівського університету. Помер 3 квітня 1966 р., похований на Личаківському цвинтарі (Павлишин, О. & Пиндус, Б. 2009, с. 563).

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАІЛ України). Ф. 387. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 12.

На жаль, життєву долю деяких соціал-демократів після 1939 р., зокрема Івана Боруха, Івана Губицького та Євстаха Малецького, що також увійшли до складу ЦК УСДП на останньому перед війною VIII партійному конгресі в жовтні 1937 р.¹, поки що не вдалося встановити.

Таким чином, після включення Галичини до складу СРСР у вересні 1939 р. радянський режим завдав гонінь не тільки відвертим опонентам комуністичної ідеології, але й українським активістам, які стояли на ідейно близьких соціал-демократичних позиціях. Трагічна доля чільних представників УСДП В. Старосольського з дружиною, П. Буняка, І. Кушніра, І. Квасниці, Р. Домбчевського та ін., яких з приходом більшовиків не врятував саморозпуск партії, стала ще одним проявом репресивної політики комуністичного режиму. Каральні органи переслідували діячів, які сповідували демократичну ідею соціального визволення, ігноруючи їхній внесок у розвиток західноукраїнського суспільства. Завдяки збігу обставин, частині колишніх лідерів УСДП (Л. Ганкевичу 1939 р., А. Чернецькому і В. Левинському 1944 р.) пощастило вижити, вони втекли на захід і, незважаючи на літній вік, діяли в демократичних країнах. По-іншому склалася доля секретаря УСДП Р. Скибінського, що, на відміну від колег, спочатку втік від більшовиків до підконтрольної нацистам частини Польщі, а після війни повернувся до радянського Львова, де збудував успішну кар'єру. Біографії соціал-демократів, що доживали віку в різних частинах світу, є свідченням того, як комуністична система ламала долі людей.

Ганкевич, Л. 1962. Українські адвокати у Львові. *Календар Українського народного союзу на конвенційний рік 1962*. Джерзі-Сіті. С. 140–146.

Горинь, В. 2004. Ганкевич *Лев Енциклопедія історії України*. Т. 2. Г — Д. Київ: Наукова думка. С. 50–51.

Горбець, О. 2016. Роман Домбчевський із тих українців, яких вшановує світ, а Вітчизна забула. *Воля народу*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/VUyY72T>

Гуцал П. 2008. *Українські правники Тернопільського краю: біографічний довідник*. Тернопіль. С. 36–37.

Даниленко, В. & Кокін, С., упор. 2009. *Радянські органи державної безпеки у 1939 — червні 1941 р.: документи ГДА СБ України*. Київ. 1304 с.

Дземан, М. & Рибчин, Р. 2014. *Іван Макух. Повернення із забуття*. Івано-Франківськ. 592 с.

Древницький, Ю. 2012. *Володимир Старосольський: громадсько-політична та наукова діяльність (1878–1942)*. Тернопіль. 304 с.

Жерноклеєв, О. & Райківський, І. 2004. *Лідери західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії*. Київ. 283 с.

Пльницька, О. 2008. Квасниця Іван. *Українська журналістика в іменах: Матеріали до енциклопедичного словника*. Львів. Вип. 15. С. 134–137.

¹ Уконституювання Екзекутиви // Робітничий голос. Львів, 1938. Ч. 1. Березень. С. 3.

Кедрин, І. 1984. Роман Домбчевський: (у століття народин). *Свобода*. Нью-Йорк. [Online]. Available at: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1984/Svoboda-1984-100.pdf>
Кобута, Л. 2011. Володимир Левинський: віхи громадсько-політичної біографії. *Українська біографістика*. Вип. 8. С. 208–221.

Кубійович, В. 1975. *Українці в Генеральній губернії. 1939–1941. Історія Українського центрального комітету*. Чикаго. 664 с.

Німчук, І. Совети у Львові. *Свобода*. Український щоденник. Джерзі-Сіті — Нью-Йорк. 1949. 6 серпня. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/MUyUkJD>

Павлишин, О. & Пиндус, Б. 2009. Скибінський Рудольф. *Тернопільський енциклопедичний словник*. Тернопіль. Т. IV. С. 563.

Паньківський, К. 80-ліття д-ра Лева Ганкевича. *Свобода*. Український щоденник. Джерзі-Сіті — Нью-Йорк. 1961. 16 вересня. С. 3. [Online]. Available at: <http://www.svoboda-news.com/archiv/pdf/1961/Svoboda-1961-176.pdf>

Райківський, І. 1995. *Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.)*. Івано-Франківськ. 67 с.

Старосольська, У. 1991. Ave Caesar, morituri te salutant. *Володимир Старосольський. 1878–1942. Записки НТШ*. Т. 210. Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто. С. 118–144.
Чернецький, А. Давно проспівана пісня. *Вільна Україна*. Журнал української визвольної думки. Нью-Джерсі, 1959. Ч. 22. С. 62–63.

Чернецький, А. 2001. *Спомини з мого життя*. Київ. 168 с. (Перевидання: Лондон: Наше слово, 1964. 143 с.).

Kot, S. 1955. *Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego*. Londyn. 576 s.

Hankevych, L. 1962. Ukraini advokaty u Lvovi [Ukrainian Lawyers in Lviv]. *Kalendar Ukrainskoho narodnoho soiuzu na konvetsiyni rik 1962*. Dzhherzi-Syti. S. 140–146. [in Ukrainian].

Horyn, V. 2004. Hankevych Lev [Hankevych Lev]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Т. 2. Н — Д. Kyiv: Naukova dumka. S. 50–51. [in Ukrainian].

Horobets, O. 2016. Roman Dombchevskyi iz tykh ukrainsiv, yakykh vshanovuie svit, a Vitchyzna zabula [Roman Dombchevsky is One of those Ukrainians who are respected by the World and Forgotten by the Motherland]. *Volia narodu*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/VUyY72T> [in Ukrainian].

Hutsal P. 2008. Ukraini pravyky Ternopilskoho kraiu [Ukrainian lawyers of the Ternopil region]: biohrafichniy dovidnyk. Ternopil, S. 36–37. [in Ukrainian].

Danylenko, V. & Kokin, S., upor. 2009. *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939 — chervni 1941 r.: dokumenty HDA SB Ukrainy [Soviet State Security Bodies in 1939 — June 1941: Documents of the State Security Service of Ukraine]*. Kyiv. 1304 s. [in Ukrainian].

Dzeman M., Rybchyn R. 2014. *Ivan Makukh. Povnennia iz zabuttia [Ivan Makukh. Return from Oblivion]*. Ivano-Frankivsk. 592 s. [in Ukrainian].

Drevnitskyi, Yu. 2012. *Volodymyr Starosolskyi: hromadsko-politychna ta naukova diialnist (1878–1942) [Volodymyr Starosolsky: Socio-Political and Scientific Activity (1878–1942)]*. Ternopil. 304 s. [in Ukrainian].

Zhernokleiev, O. & Raikivskyi, I. 2004. *Lidery zakhidnoukrainskoi sotsial-demokratii. Politychni biohrafii [Leaders of Western Ukrainian Social Democracy. Political Biographies]*. Kyiv. 283 s. [in Ukrainian].

Ilnytska, O. Kvasnytsia Ivan [Kvasnytsia Ivan]. *Ukrainska zhurnalistyka v imenakh: Materialy do entsyklopedychnoho slovnyka*. Lviv, 2008. Vyp. 15. S. 134–137 [in Ukrainian].

Kedryn, I. 1984. Roman Dombchevskiy: (u stolittia narodyn) [Roman Dombchevsky: (on the Centenary)]. *Svoboda*. Niu-Iork. [Online]. Available at: <http://www.svoboda-news.com/arkiv/pdf/1984/Svoboda-1984-100.pdf> [in Ukrainian].

Kobuta, L. 2011. Volodymyr Levynskiy: vikhy hromadsko-politychnoi biohrafii [Volodymyr Levynsky: Milestones of Socio-Political Biography]. *Ukrainska biohrafistyka*. Vyp. 8. S. 208–221. [in Ukrainian].

Kubiiovych, V. 1975. *Ukrainci v Heneralnii hubernii. 1939–1941. Istoriia Ukrainskoho tsentralnoho komitetu [Ukrainians in the General Province. 1939–1941. History of the Ukrainian Central Committee]*. Chikaho. 664 s. [in Ukrainian].

Nimchuk, I. Soviety u Lvovi [Soviets in Lviv]. *Svoboda*. Ukrainskyi shchodennyk. Dzherzi-Syti — Niu-Iork. 1949. 6 serpnia. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/MUyUkJD> [In Ukrainian].

Pavlyshyn, O. & Pyndus, B. 2009. Skybinskyi Rudolf [Skybinskyi Rudolf]. *Ternopil'skyi entsyklopedychnyi slovnyk*. Ternopil. T. IV. S. 563. [in Ukrainian].

Pankivskiy, K. 80-littia d-ra Leva Hankevycha [80th Anniversary of Dr. Lev Hankevich]. *Svoboda*. Ukrainskyi shchodennyk. Dzherzi-Syti — Niu-Iork. 1961. 16 veresnia. S. 3. [Online]. Available at: <http://www.svoboda-news.com/arkiv/pdf/1961/Svoboda-1961-176.pdf> [in Ukrainian].

Raikivskiy, I. 1995. *Ukrainska sotsial-demokratychna partiia (1928–1939 rr.) [Ukrainian Social Democratic Party (1928–1939)]*. Ivano-Frankivsk. 67 s. [In Ukrainian].

Starosolska, U. 1991. Ave Caesar, morituri te salutant [Ave Caesar, morituri te salutant]. *Volodymyr Starosolskyi. 1878–1942. Zapysky NTSh. T. 210*. Niu-Iork — Paryzh — Sydnei — Toronto. S. 118–144. [in Ukrainian].

Chernetskyi A. Davno prospivana pisnia [A Long-Sung Song]. *Vilna Ukraina. Zhurnal ukrainskoi vyzvolnoi dumky*. Niu-Dzhersi, 1959. Ch. 22. S. 62–63. [in Ukrainian].

Chernetskyi A. 2001. *Spomyny z moho zhyttia [Memories of My Life]*. Kyiv. 168 s. (Perevydannia: London: Nashe slovo, 1964. 143 s.). [In Ukrainian].

Kot, S. 1955. *Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego [Letters from Russia to Gen. Sikorsky]*. Londyn. 576 s. [in Polish].

УДК 930.1:94(477) «1932/1933»:341.485:27-72

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248481

О. М. Ігнатуша

ORCID: 0000-0003-1959-1085

Запорізький національний університет

Т. С. Грузова

ORCID: 0000-0003-2260-9688

Запорізький національний університет

О. М. Ihnatusha

Zaporizhzhia National University

T. S. Hruzova

Zaporizhzhia National University

**ЦЕРКВА В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР.:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС**

The Church under the Conditions of the Holodomor of 1932–1933: Historiographic Discourse

У статті охарактеризовано здобутки сучасної української історичної науки у визначенні місця й ролі церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр., становища та діяльності церковних організацій, релігійних спільнот, духовенства, вірян. Показано коло авторів, тематику та географію досліджень. Розкрито основні напрями й динаміку вивчення теми. Простежено залежність її розробки від громадсько-політичних впливів. Визначено перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: церква, радянська держава, Голодомор, геноцид, істориографія.

The article describes the achievements of modern Ukrainian historical science in determining the place and role of the church under the conditions of the Holodomor of 1932–1933, the position and activities of church organizations, religious communities, clergy, religious persons. The article presents the range of authors, topics, and geography of studies. The main directions and dynamics of the study of the topic are revealed. The dependence of its development on social and political implications is observed. The methodological difficulties, theoretical and fractographic achievements in the disclosure of certain aspects of the problem are established. The prospects for further studies are determined. The authors concluded that the first signs of attention to the issue of the life of the church under the conditions of the Holodomor occurred at the turn of the 1980–1990's. The impetus for the study was the democratization of society, national revival in the process of gaining state independence by Ukraine, the dissemination of works on the history of the church, published earlier among the diaspora. The first achievements in revealing the problem were made in works devoted to the history of state-church relations. After that, the articles devoted to clarifying the fate of church organizations during the Holodomor years appeared. Historical and legal, social and economic, institutional, cultural, and ethnic-confessional aspects became the areas of the study. Political repressions against clergy and religious persons have been studied more actively. Scientific interest shifted to the study of the history of various confessions, religious communities, and figures in the context of a nationwide tragedy. Methodological innovations in historiography increased the attention of scientists to the history of everyday life of the clergy and religious persons during the Holodomor, as well as to the impact of the Holodomor on religious consciousness, social psychology, and behaviour.

Keywords: church, Soviet state, Holodomor, genocide, historiography.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр. — трагедія, колосальна за масштабом, соціальними та політичними наслідками. Тому як історичне явище він привертає неослабну увагу українських і закордонних дослідників. Осмислити причини, прояви й наслідки цього явища надзвичайно важливо, щоб сформувати в суспільстві запобіжники для уникнення подібних катастроф.

Проте, хоч як парадоксально, при всій очевидності спрямування Голодомору проти одного з центральних його об'єктів — української Церкви (про що зазначали перші дослідники: Д. Мейс, Р. Конквест), цей аспект проблематики не було належно віддзеркалено в історичних студіях. Тому вважаємо за необхідне з'ясувати наявні напрацювання окремих складових проблематики «Церква в умовах Голодомору» в сучасній вітчизняній науці та систематизувати ці здобутки у формі пропонованої історіографічної статті. На нашу думку, вирішення цього завдання створить необхідну передумову для поглиблення вивчення Голодомору і цілісної реконструкції його історії.

В історіографічних студіях Голодомору темі місця й ролі церкви в подіях майже не приділяли уваги або говорили про неї недостатньо. Навіть в об'ємній монографії з історіографії Голодомору 1932–1933 рр., яку підготував В. В. Гудзь (Гудзь, В. 2019), аспект церковно-історичних студій постає як такий, що потребує подальшого опрацювання.

Парадокс у тому, що навіть у наукових працях останніх років, коли не тільки українська інтелектуальна еліта, а й більшість суспільства вже усвідомили масштаб трагедії Голодомору, дослідники не приділяють сюжету ролі Голодомору в історії церковно-релігійного життя України належної уваги.

З огляду на зазначене, з'ясуємо історіографічний доробок вітчизняних і зарубіжних дослідників при визначенні суспільного місця й ролі церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. Для досягнення мети зосередимо увагу передусім на кількох завданнях. По-перше, з'ясуємо коло авторів і тематику досліджень, а відтак — динаміку, напрями, осередки вивчення цієї теми. По-друге, встановимо методологічні труднощі та здобутки при розкритті окремих аспектів теми. По-третє, визначимо перспективи наукових досліджень цієї проблематики.

Вважаємо, що наш історіографічний сюжет спонукатиме до історичних реконструкцій, поглиблення аналізу становища, позицій, дій церков різних конфесій, церковнослужителів, вірян в умовах глобального упокорення українського суспільства під тиском російсько-радянської системи.

Перші ознаки уваги до зв'язку між історією церкви в Україні та трагедією Голодомору вітчизняні науковці продемонстрували з моменту якісних змін в історіографії на межі 1980–1990-х рр. та з включенням в історіографічний дискурс самої проблематики штучного голоду в Україні. Це синхронізувалося з розширенням джерельної бази досліджень і, як наслідок, вихо-

дом окремих фактографічних аспектів державно-церковних відносин 1932–1933 рр. на сторінки публікацій.

Увагу до цього сюжету актуалізувала відкрита інформація про міжнародні конференції з історії штучного голоду та публікації з проблематики Голодомору закордонних авторів (як у зарубіжних, так і в українських виданнях): Дж. Мейса (Мейс, Д. 1993, с. 150–154); Р. Конквеста (Конквест, Р. 1993), представників української діаспори в США та Західній Європі: Д. Бурка (Бурко, Д. 1988, с. 132–134, 166–169, 175–182, 250–254) та ін.

Особливо стимулювало дослідників перевидання й поширення в Україні історико-церковної літератури з діаспори, що поршувала цю проблематику. Однією з таких праць були нариси з історії Української православної церкви І. Власовського. В них показано втручання більшовицької влади у церковне життя, силові методи впливу держави на церкву в голодні 1932–1933 рр. (Власовський, І. 1998, с. 325–328). При цьому автор спирався на листування митрополита Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) Василя Липківського з о. Петром Маєвським з Канади, а також на мемуари о. Демида Бурка (ФРН), пізніше опубліковані окремою книгою (Бурко, Д. 1988).

Те, що проблему штучного голоду 1932–1933 рр. розкривали закордонні вчені, які працювали в умовах духовної свободи, активізувало дослідження цієї проблематики в Україні, яка в часи горбачовської перебудови звільнялася від духовної несвободи, відроджувала християнські традиції, виборювала державну незалежність.

Варто додати, що завдяки відкритості України, у вітчизняних виданнях змогли й далі з'являтися праці зарубіжних науковців, що позитивно впливає на розвиток українських досліджень (Зальмон, Б. 2000).

На межі 1980–1990-х рр. з'явилися перші вітчизняні публікації, присвячені трагедії Голодомору. Це був друк документів та наративів, які свідчили про рукотворність трагедії. Розгорталися регіональні дослідження, друкувалися матеріали наукових конференцій. Наприкінці 1980-х рр. до проблематики Голодомору звернулися відомі науковці — С. В. Кульчицький, В. І. Марочко та ін., які показали приклад і можливості в розкритті проблематики.

Тема Голодомору в історіографії, як і в засобах масової інформації, віддзеркалювала політизацію цієї проблеми (Костишева С. 2004). Водночас, кожен зі згаданих авторів акцентував на тих сюжетах, розробити які дала змогу доволі обмежена джерельна база. Передусім її становили введені до наукового обігу архівні матеріали центральних архівів — Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, матеріали місцевих — обласних — архівів та партійно-радянська періодика. Почали активно залучатися матеріали усної історії. Особливо ця робота актуалізувалася напере-

додні 75-х роковин Голодомору за президентства В. Ющенка, коли в кожній з областей України було підготовлено окремий том Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр., складовими якої стали мартиролог жертв, документальні свідчення трагедії та усні спогади про неї жертв і очевидців. Також слід згадати про науково-документальну серію книг «Реабілітовані історією», в якій наводяться численні факти репресивних дій з боку органів і представників влади проти духовенства й церковного активу.

Отже, звернення до зазначеної проблематики показало всеукраїнську зацікавленість нею істориків. Їхні розвідки фактографічно збагачували розкриття теми, додавали нових ракурсів до її осягнення, закладали основу для глибшого розуміння регіональних особливостей історичних процесів. Нового імпульсу дослідженням у цьому напрямі надали декомунізація, відкриття архівів колишніх радянських спецслужб. Отже, найближчим часом слід очікувати нового прирощення знань унаслідок опрацювання нових пластів інформації, зокрема з фондів Галузевого Державного архіву Служби Безпеки України (ГДА СБУ). Ймовірно, передусім це стосуватиметься репресій влади проти духовенства і вірян. Хоча матеріали цього архіву здатні забезпечити вивчення значно ширшого спектру питань проблематики. Разом із тим маємо зазначити, що з огляду на загострення міждержавних українсько-російських відносин після російської військової агресії в Україні 2014 р. значно скоротилися можливості звернення українських істориків до центральних архівів Російської Федерації, які є важливою потенційною базою для розробки теми.

Отже, подолання комуністичної монополії на істину, що відбувалось як частина українського національного відродження, оновлення методології історичних досліджень дали науковцям інструменти для неупередженої розробки замовчуваної проблематики 1932–1933 рр. в Україні. Ці умови та факт глибокої традиційної релігійності українського народу, що почали вивчатися в історіографії, поставили питання про церкву в умовах Голодомору до кола історичних досліджень. Відповідь на це питання пропонувалася з двох вихідних пунктів: 1) аналіз державної політики, її елементів у взаємодії з церквою; 2) характеристика церковного середовища як суспільної системи та об'єкта державно-політичних впливів.

Виокремленню церковно-релігійної проблематики в сюжетах з історії Голодомору сприяли два важливі фактори. Йдеться, по-перше, про нарощування потужності досліджень з історії релігій і церкви в Україні ХХ ст., по-друге, про посилення наукового зацікавлення «малою історією» — розвиток кращих регіональних досліджень. Вони надавали розробці теми потужного імпульсу.

Спочатку на питання «Церква в умовах Голодомору» звернули увагу історики, які вивчали державно-церковні відносини в Україні 1920–1930-х рр.

та писали про політику більшовицької держави щодо православної церкви. Така проєкція була рефлексією на ускладнення відносин державних і церковних інституцій у вирі суспільних трансформацій на початку 1990-х рр. Відроджувався напрям досліджень — історія державно-церковних відносин в Україні.

Серед перших державно-церковні відносини в Україні міжвоєнної доби ХХ ст. почав вивчати В. О. Пашенко, залучивши до справи колег з Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Він наголошував на масштабі та руйнівних наслідках Голодомору в українських селах, стверджував, що влада забороняла духовенству пускати потерпілих від голоду до храмів, переконував, що 1933–1936 рр. були часом визначального наступу держави проти церкви. В. О. Пашенко стверджував, що новизни в методах антицерковних репресій не було. Він писав: «Державні правоохоронні органи, власне, нічого нового не застосовували, а розкручували на вищому рівні пружини добре відпрацьованого механізму: знищення храмів, економічний тиск на духовенство, який переріс у фізичні репресії проти них» (Пашенко, В. 1994, с. 144). Підтверджуючи безсумнівність репресій духовенства, В. О. Пашенко писав, що їх кількість у 1932–1934 рр. скоротилася порівняно з кінцем 1920-х рр. (Пашенко, В. 1994, с. 155). У допрацьованій версії його монографії, що вийшла у співавторстві з А. М. Киридон, сюжети, пов'язані з Голодомором 1932–1933 рр., не зазнали доповнень (Пашенко, В. & Киридон, А. 2004). Предметно до цього питання підійшла в наступних публікаціях А. М. Киридон.

Цілком обґрунтовано вивчалася правова основа державно-церковних стосунків, як пріоритетний напрям. Показовою в цьому плані є тематика міжнародної наукової конференції у Києві (вересень 1994) «Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні», що об'єднала не тільки юристів, а й істориків, релігієзнавців, духовних осіб і громадських діячів.

Правові аспекти тиску держави на церкву в часи Голодомору зауважив О. Д. Форостюк у монографічному (Форостюк, О. 2000) та дисертаційному¹ дослідженні. Характеризуючи правове регулювання державно-церковних відносин у Донбасі в 1917–1941 рр., він навів факти руйнації церкви з боку влади та переслідувань священнослужителів у роки Голодомору. Дослідник переконував, що віряни протидіяли безвірницькому тиску, спрямованому на те, щоб вони забули Бога (Форостюк, О. 2000, с. 137). Таким чином, 1990-ті рр. принесли помітні успіхи у з'ясуванні долі церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. розробкою правових і регіональних аспектів проблематики, акумулюванням і введенням до наукового обігу невідомо-

¹ Форостюк О. Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917–1941 роках (на матеріалі Донецького регіону): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Луганськ, 2001. 199 арк.

мих раніше фактів. Увага до правових обмежень діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. зберігалася й надалі (Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019, с. 140–150).

Національно-державне відродження України напередодні 1990-х рр. актуалізувало питання історико-культурної спадщини. З'явилися праці В. І. Акуленка (Акуленко, В. 1991) та О. О. Нестулі (Нестуля, О. 1995) про історію більшовицького нищення пам'яток церковної старовини, зокрема в часи Голодомору, де показано ідеологічний, позаправовий контекст і безпрецедентні масштаби цього явища.

Релігійно-культурні аспекти трагедії Голодомору розглядали на конференціях з історії релігій та церкви, що регулярно почали відбуватись у Львові, а згодом — і в Полтаві. Предметом досліджень стало висвітлення пережитого Голодомору в пам'ятках художньої літератури, зокрема першому в світовій літературі романі, присвяченому цій національній трагедії, — «Жовтий князь» Василя Барки, побудованому на особистих спогадах (Гринів, О. 1995. с. 129–131) та Ю. Ющенко (Ющенко, Ю. 1998, с. 171–174).

Визначаючи глибину деформацій Голодомором ментальної структури українського суспільства, Т. М. Євсєєва доводить, що він став актом геноциду українського народу і, водночас, одним з факторів формування «радянського народу» — неправославного соціально-політичного утворення (Євсєєва, Т. 2008 с. 458).

Знищення традиційної культури українців у роки Голодомору яскраво показала О. О. Стасюк (нині — генеральний директор Національного музею Голодомору-геноциду). Її дисертаційна робота¹ та монографія (Стасюк, О. 2008) реконструюють панораму деформацій релігійної обрядовості українського села, свідчать про нав'язування українцям духовних сурогатів — «радянських» традицій та обрядів для вкорінення антирелігійних стереотипів і антирелігійних шаблонів.

Від фрагментарного висвітлення питань про місце й роль церкви в суспільстві за часів Голодомору 1932–1933 рр. історіографія рухалась у напрямку появи спеціальних тематичних розвідок з цієї проблематики, створених на основі документальних і наративних джерел. Поступовість цього руху була зумовлена відносно повільним нагромадженням і розширенням джерельної бази досліджень, відсутністю достатніх масивів архівних джерел. Тому дослідницькі проекти спочатку втілювалися через регіональні та краєзнавчі дослідження. Одним з перших наукову статтю подібного плану опублікував О. М. Ігнатуша, оглядаючи Голодомор на Сумщині в системі антицерковної боротьби влади (Ігнатуша, О. 2003). Дослідник проаналізував на прикладі Сумщини антицерковні заходи держави у 1932–

¹ Стасюк О. О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х — на початку 30-х років XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. К., 2007. 228 арк.

1933 рр., що полягали в непомірних податках, накладених на релігійні громади та духовних осіб. Йшлося про спонукання духовенства до хлібо- та м'ясозаготівель, непомірні страхові внески громад. Показувався адміністративний диктат, що перетворював церкви на зерносховища, клуби, школи тощо. Стверджувалося, що фізичні й моральні знушення з діячів церкви були методами, властивими для влади на всій території України. Автор статті резюмував, що наступ на церкву 1932–1933 рр. став втіленням загальнодержавної лінії більшовицької влади на побудову безрелігійного суспільства та чітко узгоджувався з сталінською модернізацією, свідчив про її засліпленість комуністичною ідеологією¹.

Подібна проєкція висвітлення теми знаходила підтримку серед наукової спільноти. В науковій і громадській думці сформувалося переконання, що руйнівні заходи влади щодо церкви в 1932–1933 рр. були елементом голодоморної стратегії більшовиків. Це підтвердили пізніші публікації І. Копитко (Копитко, І. 2008) та Я. Тараса (Тарас, Я. 2013).

Дослідження з історії Голодомору в регіональному та краєзнавчому вимірах суттєво урізноманітнили всеукраїнську палітру розробки цієї проблематики. До її створення долучилися науковці закладів вищої освіти, відомі краєзнавці, молоді вчені. На Сумщині це були О. М. Сотник (Сотник, О. 2007), О. М. Корнієнко (Корнієнко, О. 2009), В. О. Оліцький (Оліцький, В. 2018), на Миколаївщині — М. М. Шитюк (Шитюк, М. 2011), на Волині — С. І. Жилюк, В. Р. Бернацький, В. М. Шеретюк (Бернацький, В. & Жилюк, С. & Шеретюк, В. 2017), на Одещині — М. І. Михайлуца (Михайлуца, М. 2019) та ін.

І все ж, попри збагачення фактографічної бази, спеціально питання особливостей становища й долі церкви в під час Голодомору порушувалося нечасто. Серед таких праць назвемо статті А. М. Киридон (Киридон, А. 2008), О. В. Бойка (Бойко, О. 2011), Т. Г. Савчук (Савчук, Т. 2013), Т. С. Грузової (Грузова, Т. 2019), про які докладніше скажемо пізніше. Додамо, що подальші наукові дослідження в цьому напрямі врешті вилились у дисертаційне дослідження Т. С. Грузової².

Моральний поклик пам'яті мільйонів життів співвітчизників, знищених сталінізмом, актуалізував розробку історичних досліджень про політичні репресії в Україні 1930-х рр. На цьому напрямі активно працювали О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур та ін. У монографіях С. І. Білоконя (Білокінь, С. 2017), В. М. Нікольського (Нікольський, В. 2003) та ін. яскраво віддзеркалено політичне забарвлення репресій, позаправовий тиск влади на священнослужителів, вірян часів упокорення українців голодом.

¹ Грузова Т. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 — Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. С. 33.

² Грузова Т. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 — Історія та археологія. Запоріжжя, 2021.

Оперуючи документальним масивом місцевого архіву, Н. В. Киструська, О. В. Шумейко встановили факти переселення й заслання духовних осіб поза межі регіону в період Голодомору (Киструська, Н. & Шумейко, О. 2017, с. 43). На думку дослідників, типовими формами репресій щодо духовенства було позбавлення його виборчих прав, унеможливлення для нього юридичного посвідчення своєї особи тощо. Влада була зорієнтована на безальтернативне відсторонення діячів церкви від громадсько-політичної активності й за суттю діяла дискримінаційно.

Поглиблюючи аналіз взаємодії держави та церкви крізь призму діяльності органів радянських спецслужб, Л. Л. Бабенко звернула увагу на масову операцію органів державної безпеки (листопад — грудень 1932 р.), спрямовану на «викриття» контрреволюційних осередків, які нібито саботували заготівлі хліба. При цьому авторка змогла показати особливості реагування духовенства на політичні випадки партійно-державної сторони 1932–1933 рр. — посилення податкових тягарів, неправомірні вимоги здачі хліба (Бабенко, Л. 2014, с. 157, 262–264). Монографія не зорієнтована на специфіку взаємин спецслужб і церкви під час Голодомору, проте Л. Л. Бабенко задіяла раніше невідомі архівні матеріали, використала напрацювання знаних дослідників Голодомору О. М. Веселової, В. І. Марочка, О. М. Мовчан. Праця Л. Л. Бабенко просуває нас у поглибленні теми¹.

Низка дослідників звернула увагу на діяльність у часи Голодомору специфічної громадської організації, якою була «Спілка воєвничих безвірників» (СВБ). Сторінки історії цієї спілки віддзеркалила в дисертації² та статтях Л. О. Дудка (Дудка, Л. 2016). Т. М. Євсєєва предметно охарактеризувала діяльність СВБ у ті часи в економічному ракурсі та соціально-культурних аспектах. Авторка переконує, що спілка стала дієвим інструментом насадження колгоспів, трансформування селянської свідомості шляхом убивання почуття власника та гідності хлібороба (Євсєєва, Т. 2004).

З часів державної незалежності України в історіографічному дискурсі все частіше почали з'являтися праці, автори яких зосереджували увагу на особливостях політики радянської держави щодо різних церков. Передусім в об'єкти досліджень потрапила католицька церква, як одна з цілей більшовицької атеїстичної політики. Цей напрям наукових студій серед перших репрезентувала Н. С. Рубльова. Її публікації недвозначно показали ключову роль політичних репресій (арештів, переслідувань, депортацій тощо), спрямованих на духовенство та вірян цієї конфесії, що превалювали над пропагандистськими акціями партійно-державної влади. Н. С. Рубльова констатувала, що на прискорене нищення католицької конфесії вплинуло погіршення між-

¹ Грузова Т. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 — Історія та археологія. Запоріжжя, 2021. С. 36.

² Дудка Л. О. Спілка воєвничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті — 40-ві роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. К., 2005.

державних стосунків Радянського Союзу з Німеччиною саме в рік Голодомору (Рубльова, Н. 1996, с. 399). В одній із публікацій, використовуючи засоби мікроісторії, авторка рельєфно охарактеризувала політичні утиски членів римсько-католицької громади м. Фастова за часів Голодомору на тлі проблем радянської модернізації. Цими утисками були чергова спроба 1933 р. закрити костел, поновлення 1933 р. репресій у колі підозрюваних і репресованих 1931 р. осіб, виселення членів костельної ради за межі України, звільнення з роботи їхніх родичів «за зв'язок з польською костельною громадою», дезорганізація діяльності парафіяльного хору, заведення нової агентурної справи «Патріоти» проти 9 осіб, 8 з яких були парафіянами місцевого костелу, звинувачення громадян у справі нібито польської контрреволюційної організації тощо. Дослідниця показала й способи виживання громади — забезпечення ксьондзів продуктами, збір коштів на сплату податків та підписів проти закриття храму (Рубльова, Н. 2012, с. 314–315). Факти й висновки щодо цього сюжету Н. С. Рубльова згодом (2013 р.) виклала в ході наукової конференції, присвяченої історії Фастова, та у збірнику матеріалів цієї конференції.

Серед перших в Україні, хто спонукав звернутися до сюжетів історії католицької церкви в Україні часів Голодомору, був тернопільський дослідник Г. Й. Стронський. 1994 р. він опублікував у журналі «Людина і світ» історико-публіцистичну розвідку про римо-католицьку церкву в Україні у 1920–1930-х рр. (Стронський, Г. 1994). Промовистими цифрами переконав у масовому припиненні дії громад католиків до 1933 р., скороченні кількості священників Кам'янецької та Житомирської дієцезій на 1934 р. Знищення церковних святинь автор показав на прикладі київського костелу св. Миколая. Примітно, що вже як дослідник з польського міста Ольштин, Г. Й. Стронський опублікував 2017 р. в «Українському історичному журналі» статтю, де аналізувалася доля польської спільноти в Україні часів Голодомору 1932–1933 рр. (Стронський, Г. 2017).

Доля римо-католиків трагічних 1932–1933 рр. постала в центрі дослідницької уваги О. М. Ігнатуші (Ігнатуша, О. 2009). В окремій статті, ґрунтуючись на матеріалах архівів, автор розкрив драматизм закриття католицьких храмів. Наведено споріднені з долею православ'я факти припинення дії костелів під тиском влади, сценарії їх закриття під тими ж приводами «гострої потреби» переобладнання на зерносховища, економічного й політичного пресу на католицьке духовенство, приклади розкрадання церковних цінностей тощо. Свідоме нищення церкви з боку більшовиків автор показував як базову умову їх закріплення у владі.

Зазначений фактаж було розширено у статтях (Ганзуленко, В. 2014; (Ганзуленко, В. 2016) та дисертації¹ В. П. Ганзуленко, а також у спільній

¹ Ганзуленко В. П. Римо-католицька церква на Півдні України (20–30-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України. Запоріжжя, 2015.

публікації О. М. Ігнатуші та Т. С. Грузової (Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019, с. 98–103).

У публікації А. М. Киридон простежено реакцію Української греко-католицької церкви на Голодомор 1932–1933 рр. (Киридон, А. 2012). Раніше сюжет відгуку греко-католицького духовенства на всеукраїнську трагедію 1932–1933 рр. розкривали львівські історики Я. Папуга (Папуга, Я. 2001) та В. Кіт (Кіт, В. 2008). Зокрема, В. Кіт звернув увагу на численні повідомлення та статті, які з початку 1933 р. почали публікувати на сторінках католицьких видань «Наша віра», «Мета», «Христос — наша сила», привертаючи увагу громадськості до голодного лиха в Україні. Автор навів свідчення про організацію спеціальних богослужінь, міжнародних конференцій, написав про листування між церковними діячами, що віддзеркалювало позицію священнослужителів до трагедії українського народу. Автор зазначив, що завдяки діяльності митрополита Андрея Шептицького та його сподвижників 25 липня 1933 р. було створено Український Громадський комітет рятунок України, який координував допомогу потерпілим від голоду.

Суттєво розширив науковий дискурс аналізованої проблематики О. В. Бойко. Ставлячи за мету дослідити спрямування й форми спротиву православної церкви антирелігійному наступу радянської держави за перших десятиліть її існування, він звернув увагу на численні факти часів Голодомору 1932–1933 рр., що стосувалися південного регіону України. Науковець стверджував про зміцнення під час лихоліття релігійності, проявленої зростанням чисельності церковних громад. Він писав і про психологічний чинник цього зростання — безвихідь людини перед лицем голодної смерті, коли останній шанс на порятунок життя давала віра в Бога. Повертаючись до статистики зменшення репресій щодо духовенства 1932 р. (яку навів В. Пашенко), автор зауважував активізацію кримінальних переслідувань священнослужителів 1933 р. У подальших розвідках О. В. Бойко порушував питання про переосмислення ролі Співки воєвничих безвірників (СВБ) у подіях 1932–1933 рр., встановлення динаміки і темпів державного наступу на релігійні спільноти 1933 р., пов'язану з її діяльністю (Бойко, О. 2011, с. 87, 89), поглиблював аналіз окреслених сюжетів (Бойко, О. 2014).

Подібну спрямованість дій влади, посилення наступальності й агресивності щодо релігійних спільнот визначають і дослідники протестантизму в Україні 1930-х рр. Зокрема, Р. А. Сігарчук та П. А. Кравченко свідчать про арешти серед керівництва українських протестантських організацій 1932 р. Вони роблять висновок, що серед трьох хвиль політичних репресій, які влада спрямувала на вірян-протестантів, друга припадає на 1933–1934 рр. При цьому «в антипротестантській боротьбі влада використовувала всю потужність державної репресивної машини, яка повністю сформувалася вже до середини 30-х років» (Кравченко, П. & Сігарчук, Р. 2005, с. 195).

Разом із тим, автори цитованої монографії не звернули уваги на Голодомор як на інструмент упокорення протестантських церков радянської України. На противагу цьому варто згадати «Нарис історії Української євангельсько-баптистської церкви», який опублікував у діаспорі — Торонто (Канада) — 1967 р. проповідник Г. Домашовець. В окремому розділі автор відвів рубрику під назвою «Час штучного голоду в Україні». Факт відсутності уваги до нашої проблематики учасників конференції з символічною назвою: «Протестантські Церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій», присвяченої 500-річчю протестантизму (Тернопіль, 2017) вкрай показовий для розуміння значних прогалин у вивченні долі протестантських церков під час Голодомору.

Інтегрований виклад сюжетів діяльності партійно-державної влади та життя релігійних спільнот, про який ішлося, набуває поширення з антропологізацією сучасної вітчизняної історії. Зокрема, О. Безносів проаналізував наслідки радянської політики 1928–1933 рр. у контексті впливу «великого перелому» на життя менонітів Південної України. Автор відтворив хронологію голоду в населених пунктах менонітів Хортицького, Молочанського, Високопільського районів, переконливо показав замовчування на рівні представників влади явища тотального голодування, залучив до наукового використання аналітичні документи КП(б)У та ОДПУ, що характеризували стан з продовольчим забезпеченням населення, висвітлив особливості матеріальної підтримки, що йшла з-за кордону (Безносів, А. 2001). О. Безносів озцінив саме ці роки як фінальний етап одного з найрагічніших відрізків історії досліджуваної спільноти (Безносів, А. 2001, с. 86). Звернемо увагу, що при цьому автор писав про «українських менонітів», по суті, опонуючи російському історіографічному дискурсу з його штампами про «російських менонітів», «менонітів колишньої Російської імперії». Це ще раз продемонструвало відхід сучасних українських науковців від парадигми «русского мира».

Надзвичай близький до згаданого напрямку історичних досліджень продемонстрували дослідники історії національних меншин доби 1930-х рр., які показали вплив Голодомору на ці соціальні групи — поляків, чехів, німців тощо, адже вони, здебільшого були членами католицьких і протестантських — менонітських, лютеранських, — релігійних громад. Яскравим прикладом такого історіографічного дискурсу є монографія відомого дослідника політичних репресій В. В. Ченцова, опублікована двома виданнями 1999 й 2000 р. (Ченцов, В. 2000). Подібно до історико-релігієзнавчих досліджень Е. В. Бистрицької та Н. С. Рубльової, згаданий дослідник не тільки розкрив політику влади щодо національних і релігійних меншин, а й висвітлює стан релігійних спільнот в проекції більшовицької голодоморної стратегії.

Лише з розпадом Радянського Союзу і відновленням державного суверенітету в Україні постала історична юдаїка. Закономірно, що після десятиліть жорстоких переслідувань єврейської нації першочергово увагу дослідників привернула історія Голокосту. Дослідники не могли обійти увагою і період штучного голоду 1932–1933 рр. Цю проблематику порушували В. А. Гриневич і Л. В. Гриневич (Гриневич, В. & Гриневич, Л. 2005), О. Ю. Сучкова¹ та ін. Тема почала потрапляти в об'єктив учасників міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій з історії євреїв в Україні (Гриневич, О. 2003), Ю. В. Котляр (Котляр, Ю. 2009) та ін. Тож констатуємо, що історична юдаїка фактографічно й концептуально загострила увагу на політичному вимірі національно-релігійного життя євреїв в Україні 1932–1933 рр.

Паралельно з історіографічним напрямом досліджень більшовицької політики щодо церков, національних і етноконфесійних спільнот у трагічних 1930-х рр., у незалежній Україні проявився окремий новаторський напрям. Він є органічним виявом вітчизняної традиції дослідження історії української церкви, перерваної більшовицьким режимом, але збереженої в українській діаспорі. Маємо на увазі дослідження, присвячені власне історії релігійних спільнот, церковних інституцій, організацій. Як уже зазначалося, цьому напрямку була ближчою парадигма історіографії української діаспори, котра ставила у центр уваги історію українських церков, аналізувала її залежно від державних та суспільно-політичних впливів. Церковно-та релігійноцентричний дискурс, як віддзеркалення антропологічного повороту у вітчизняній історіографії, виявився ближчим за дослідницьким ракурсом до вивчення становища та ролі Церкви в умовах Голодомору.

В цьому контексті згадаємо, що першими почали досліджувати Українську греко-католицьку і Українську автокефальну православну церкви. Їх першочергово реабілітувало національне відродження, як морально, так й інституційно.

Вже на згаданій міжнародній науковій конференції 1994 р. «Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні» відомий правозахисник Є. О. Сверстюк, показуючи ставлення комуністичної влади до церкви й народу, розповів учасникам драматичну історію старого діда, який помер голодного 1932 р. від злудства комуністичної влади (Сверстюк, Є. 1996, с. 54). У центрі історичних досліджень почали ставити людину та соціальні спільноти, а відтак і релігійні — з їх долею, внутрішнім укладом, особливістю організації та розуміння світопорядку, цінністю духовного світу, традиціями, вірою. Був подоланий пріоритет вивчення дій держави та логіки її політики. Таку проєкцію задали історичні нариси та дисертаційні дослідження про відродження й суперечності долі українських церков 1920–1930-х рр. Е. П. Сло-

¹ Сучкова О. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — Історія України. Донецьк, 2005.

бодянюк¹, П. Я. Слободянюк (Слободянюк, П. 2000), Ю. А. Ісиченко (Ісиченко, І. 2003), А. Л. Зінченко (Зінченко, А. 1993), Ф. Г. Турченко О. М. Ігнатуша (Турченко, Ф. & Ігнатуша, О. 1989). Е. П. Слободянюк констатувала катастрофічні наслідки наступу радянської держави на релігію в хронологічному діапазоні 1929 — середина 1930-х рр. Вона вважала цей період етапним у позбавленні українського суспільства церковних інституцій і релігійних проявів громадського життя (Слободянюк, Е. 1996, с. 4–5).

В монографічному дослідженні П. Я. Слободянюка обґрунтовано стверджувалось, що церква стояла на заваді геноциду українського народу, антиукраїнській політиці, влаштуванню Голодомору з боку компартії, «антинародним методам колективізації, економічному розоренню, морально-політичному цькуванню, фізичному знищенню селян, як основи економічного добробуту, духовно-культурної і етнопонаціональної стабільності України» (Слободянюк, П. 2000, с. 149–150).

Монографія О. М. Ігнатуші доповнювала аналіз попередніх публікацій автора щодо деструктивної дії Голодомору на релігійне середовище. Тут стверджувалося, що вона була елементом сталінської модернізації й мала надзвичайну руйнівну силу (Ігнатуша, О. 2004, с. 236). Йшлося про різноплановий тиск Голодомору на релігійні спільноти, що виявився масштабним винищенням духовного стану та вірян, застосуванням економічних репресій проти духовенства, посиленням адміністративних санкцій проти релігійних громад. Приділялася увага закриттю храмів з мотивів «господарської потреби» перетворення їх на сховища зерна, припиненню церковних обрядів, нібито через небезпеку епідемій. Ілюструвалося тотальне знищення релігійних осередків у межах цілих районів 1932 р.

Одна зі статей О. М. Ігнатуші сконцентрована на спільнокореневості трагедії церкви та народу України 1932–1933 рр. (Ігнатуша, О. 2008). Спираючись на типові приклади, автор наочно показав наперед очевидну непосильність розмірів натуральних і грошових зборів з духовенства та парафій, яких вимагала комуністична влада. Обґрунтовується теза про урізноманітнення способів силового закриття церков. Було порушено питання опору православних церков політиці Голодомору. Визначалися форми опору та його прояви серед різних церков України, на різних ланках організацій, серед вірян. Автор підкреслив далекосяжну згубність штучного голоду для українського суспільства в її морально-культурних проявах, вважаючи його апофеозом комуністичної політики.

Висока суспільна значущість проблематики, новизна постановки питання та фактографічне наповнення статті сприяли передруку її частини у всеукраїнській православній газеті «Наша віра» в листопаді 2008 р. та розмі-

¹ Слободянюк Е. Православ'я на Україні у 20-х — середині 30-х років ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 — Історія України. Львів, 1996.

щенню частини згаданої статті на відомому інтернет-порталі «Релігійно-інформаційна служба України».

Також О. М. Ігнатуша розкрив роль комісії у справах культів при Президії ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР в утисках церкви у час Голодомору (Ігнатуша, О. 2011).

Яскравий фактографічний матеріал про становище церкви і позицію духовенства щодо атеїстичної влади голодного 1932–1933 рр. фрагментарно наводили автори дисертаційних досліджень: Р. А. Сітарчук (2001), Т. Г. Бобко (Савчук) (2005), Г. І. Білан (2005), Є. О. Голощапова (2010) та ін., вивчаючи соціальні процеси у середовищі українських християнських церков протягом 1930-х рр.

Церкву в часи Голодомору аналізувала А. М. Киридон, зміщуючи об'єкт історичного вивчення від політики більшовицької держави до внутрішнього стану релігійної організації та її суспільного становища на межі 1920-х — 1930-х рр., на чому, власне, вже фокусували увагу А. Л. Зінченко, С. І. Жилюк, І. М. Преловська, Т. Г. Савчук (Бобко), О. М. Ігнатуша. Якщо в монографії (Киридон, А. 2005, с. 212, 214) цьому відведено лише два коротких сюжети за матеріалами «Мартирології українських церков» та спогадів протопресвітера Д. Бурка, а саме: ліквідація парафій за несплату ними державних податків та конфлікт між представниками держави і духовенством УПЦ за надання допомоги парафіянам і потерпілим від голоду (Грузова, Т. 2020, с. 44), то 2008 р. предмет її дослідження помітно розширився. Суспільний сплеск уваги до Голодомору й активізація історичних досліджень його аспектів, що відбувся 2008 р. (75-річчя трагедії), позначився двома публікаціями А. М. Киридон (Киридон, А. 2008) які згодом знайшли узагальнення в новій монографії (Киридон, А. 2011). У ній з'явився розділ «Релігія та церква в роки Голодомору». Попри гіперболічне твердження, що «... досі історики оминали питання про становище і роль Церкви в роки голодомору» (Киридон, А. 2011, с. 168), авторка констатувала реальний факт: ця проблема ще не стала предметом окремого спеціального дослідження. Виходячи за хронологічні межі 1932–1933 рр., щоб показати місце Голодомору в ланцюгу сталінської політики, А. М. Киридон назвала організаторів силового тиску на церкву — центральні ланки ВКП(б) та виконавців — ОДПУ і НКВС. Доказовий ряд фактів логічно пов'язує колективізацію та розкуркулення українського села зі знищенням церкви голодом. Хоча взятий у об'єкт дослідження ширший хронологічний діапазон подій дещо відволікає увагу читача від кульмінаційного сюжету 1932–1933 рр., зазначена праця має безперечні здобутки. Завдяки ній маємо оригінальну авторську версію висвітлення вагомої та маловивченої проблематики. Монографія залишається однією з небагатьох, що досить виразно окреслює зв'язок між Голодомором та станом церкви в Україні 1932–1933 рр. (Киридон, А. 2011, с. 168–198).

Увага до особистісного фактора в історії та розвиток історичної біографістики в Україні мали наслідком появу досліджень постатей діячів церкви різного рівня, які жили в часи Голодомору і які залишили помітний слід у суспільному житті. Яскравий взірець такого дослідження — монографія «Визволитися вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського», авторства А. Л. Зінченка. Одна з частин його дослідження мала промовисту алегоричну назву «Холодне літо 1933-го». Цю частину було побудовано на матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України та матеріалах Галузевого Державного архіву Служби безпеки України, з залученням епістолярного видання о. Петра Маєвського (1980). У життєвій драмі видатного лідера українського національно-церковного руху, митрополита Василя Липківського прочитується доля всього духовенства радянської України, а надто — духовенства розгромленої зусиллями влади Української автокефальної православної церкви. Її реаліями 1933 р. були соціальна ізоляція, голодування, матеріальні нестатки, економічні утиски, а ще — войовничість, погрози, зверхність з боку слуг системи. Водночас маємо унікальні свідчення ідеалів і подвигу духовного служіння, збереження у суспільстві осередків національних традицій, їх релігійних проявів (Зінченко, А. 1997, с. 279–320). Нове, допрацьоване і доповнене видання цієї монографії побачило світ 2017 р. (Зінченко, А. 2017).

Долю українського духовенства за трагічних 1932–1933 рр. висвітлюють також інші біографічні публікації А. Л. Зінченка (Зінченко, А. 2003), а також колективна праця співробітників Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Галузевого державного архіву Служби безпеки України — «Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939)» (Бухарева, І. & Даниленко, В. & Окіпнюк, В. & Преловська, І. 2011). Суттєве розширення публікацій біографічного спектру збагачує потенційну базу історичних досліджень заявленої нами проблематики, додає фактів для розуміння масштабів, специфіки, нових життєвих вимірів процесів.

Ще одним напрямом сучасної історіографії, що отримав динамічний імпульс, стала історія повсякденності. Вона привнесла сюжети не тільки щодо світських осіб, а й до духовенства, почала позначатись і на вивченні часів Голодомору.

Т. М. Євсєєва характеризувала повсякдення священнослужителів у 1920–1930-ті рр. — побут, психологічні настрої, соціальну адаптацію до бурхливих суспільних реалій на зрізі 1932–1933 рр. (Євсєєва, Т. 2007).

Т. Г. Савчук, спираючись на джерела, показала економічні та духовні проблеми, психологічний дискомфорт у середовищі священнослужителів, спричинені утвердженням більшовицької системи. Авторка проаналізувала факти зречення священного сану, деклараційних відмов від релігійних

переконань, порушила питання розбіжностей у світоглядних орієнтирах на настанови Біблії та на виклики буденного життя, згадала про пріоритети цінностей, страхи духовенства тощо. Т. Г. Савчук стверджує, що духовним особам було дедалі важче виконувати настанови Біблії та зберігати власні християнські переконання (Савчук, Т. 2011, с. 244–245).

У статті «Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр.» (2013) Т. Г. Савчук показала негативний вплив репресій в руйнації церков на моральний стан духовенства і вірян. Вона зазначала, що люди відчували острах, беззахисність перед системою. Проте саме ці відчуття спонукали звертатися до релігії по духовну підтримку (Савчук, Т. 2013, с. 135). Авторка продовжила цей напрям, вивчаючи стратегії виживання священників у 1930-х рр. (Савчук, Т. 2014, с. 163).

На проблеми життєвого вибору священнослужителів між життям за радянськими стандартами та сумлінням віри під час Голодомору звернули увагу О. М. Ігнатуша та Т. С. Грузова (Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019, с. 152–162).

На завершення зазначимо, що єдиною комплексною працею з цієї проблематики стала нещодавно захищена дисертація Т. С. Грузової¹. Авторка вперше порушила питання цілісно, на широкій джерельній базі. Вона сконцентрувала дослідницьку увагу на становищі церковних організацій, духовенства, вірян за умов втілення з боку радянської влади голодоморної стратегії. Т. С. Грузова показала широкий арсенал засобів руйнації релігійних спільнот та наслідки їх застосування. Робота акцентувала увагу на способах виживання людей, несенні церквою християнської місії. Хоча і ця робота не розкрила всіх питань, залишаючи дослідникам чималий простір для нових пошуків та узагальнень.

Таким чином, історичні погляди на порушену проблему урізноманітнюються і збагачуються.

Отже, сучасна історіографія проблеми засвідчує тісну пов'язаність радянської модернізації України 1930-х рр. з політичною історією. Визнання 2006 р. в українському парламенті Голодомору геноцидом українського народу пришвидшило розгортання історичних досліджень цього трагічного етапу національної історії. Найближчим часом слід очікувати посилення уваги до проблематики у зв'язку з 90-ми роковинами національної трагедії. Дослідницьку активність також стимулюють нові міжнародні виклики і зокрема — російська агресія проти України.

Констатуємо урізноманітнення тематики досліджень та збагачення методології, що перебувають у тісному зв'язку з напрямками і тенденціями розвитку світової історіографії. Посилюється увага до форм, динаміки й осо-

¹ Грузова Т. Церква в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр.: дис. ... д-ра філос.: 032 — Історія та археологія. Запоріжжя, 2021.

бливостей тиску влади на різні конфесії. Аналізуються як всеукраїнські аспекти проблематики церкви в історії Голодомору, так і регіональні особливості та прояви. Дослідження української історичної регіоналістики та історичного краєзнавства суттєво увиразнили специфіку духовно-релігійної складової.

Все більше дослідників зацікавлюються відповіддю релігійних спільнот на нищівний тиск держави, опором духовенства і вірян більшовицькому проекту. Менш дослідженими залишаються деструктивні зміни у становищі церкви під тиском влади, деформації церковного повсякдення в умовах тотального нищення релігійності. Особливої уваги заслуговує вивчення вимірів людських втрат релігійних громад.

Отже, попри політичну і світоглядну значущість проблеми, вона ще не отримала належного висвітлення в історичній літературі. Проте вона варта продовження як актуальний напрямок досліджень.

Акуленко, В. 1991. *Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941 рр.)*. Київ: Знання.

Бабенко, Л. 2014. *Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 — середина 1950-х рр.)*. Полтава: ТОВ АСМІ.

Безносов, А. 2001. Менноніти Юга України в годы «великого перелома» (1928–1933 гг.). *Вопросы германской истории*. Дніпропетровськ: Дніпропетровський університет. С. 75–88.

Бернацький, В. & Жилюк, С. & Шеретюк, В. 2017. *Антирелігійна політика більшовиків на Волині-Житомирщині у 1920–1930-х роках*. Рівне: О. Зень.

Бистрицька, Е. 2009. *Східна політика Ватикану у контексті відносин святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.)*. Тернопіль: Підручники і посібники.

Білокінь, С. 2017. *Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження*. Вид. 2-е. Київ: Пенмен.

Бойко, О. 2011. Православна церква на Дніпропетровщині в роки Голодомору (1932–1933 рр.). *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Вип. 9. С. 214–222.

Бойко, О. 2014. Репресії проти православного духовенства і віруючих на Дніпропетровщині у 1929–1941 рр. *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей*: у 5 т. Дніпропетровськ: Моноліт. С. 69–118.

Бурко, Д. 1998. *Українська автокефальна православна церква — вічне джерело життя*. Саут-Бавнд-Брук, Нью-Джерсі, США: Видавничий фонд Владика Мстислава, митрополита УАПЦ в діаспорі.

Бухарєва, І. & Даниленко, В. & Окіпнюк, В. & Преловська, І. 2011. *Репресовані діячі Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1939)*: біографічний довідник. Київ: Смолоскип.

Власовський, І. 1998. *Нарис історії Української Православної Церкви*: [в 4-т., 5 кн.]. Київ. Т. 4. Ч. 1.

Ганзуленко, В. 2014. Римо-католицька церква на Півдні України за часів державного атеїзму (кінець 20-х — 30-ті рр. ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. Вип. 10. С. 62–73.

Ганзуленко, В. 2016. Соціальне служіння Римо-католицької церкви на Півдні України у 20–30-х рр. ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Релігієзнавство. Вип. 1 (13). С. 12–23.

Гриневич, В. & Гриневич, Л. 2005. Євреї УСРР у міжвоєнний період. *Нариси з історії та культури євреїв України*. Київ: Дух і літера. С. 141–161.

Гриневич, Е. 2003. Голодомор 1932–1933 гг. і єврейське населення Николаєвщини. *Доля єврейських громад центральної та східної Європи в першій половині ХХ століття*. Матеріали конференції 6–28 серпня 2003 р., Київ. [Online]. Available at: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/07.htm>

Гринів, О. 1995. Нищення релігійного життя в часи великого голодомору в Україні (за матеріалами роману Василя Барки «Жовтий князь» і праці Роберта Конквеста «Жнива скорботи»). *Історія релігій в Україні*. Тези повідомлень Міжнародного круглого столу (Львів, 3–5 травня 1995 року). Ч. 2. Київ; Львів. С. 129–131.

Грузова, Т. 2019. Політичний тиск державної влади на православну церкву в 1932–1933 рр.: погляд через призму усної історії. *Zaporizhzhia Historical Review*. Вип. 52 (1). С. 205–212.

Грузова, Т. 2020. «Контрреволюціонери в рясі»: як знищували духовенство в радянській Україні (1932–1933 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. № 1 (66). С. 68–85.

Гудзь, В. 2019. *Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні*. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В.

Дудка, Л. 2016. Спілка безвірників у контексті антирелігійної пропаганди в Україні: питання хронології та періодизації. *Емінак*. № 1 (2). С. 48–55.

Євсєєва, Т. 2007. Повсякденне життя, побут і соціальна адаптація православного духовенства. 1920–1930-і рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 16 (2). С. 235–251.

Євсєєва, Т. 2004. Діяльність Спілки «войовничих безвірників» України під час суцільної колективізації 1929–1933 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 11. С. 303–331.

Євсєєва, Т. 2008. Голод-геноцид 1932–1933 років в Україні як чинник формування неправославної політичної нації — «радянського народу». *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 18. С. 449–460.

Зальмон, Б. 2000. Православ'я в Україні (1917–1938). *Український історичний журнал*. № 3. С. 120–130.

Зінченко, А. 1993. *Благовістя національного духу. (Українська Церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.)*. Київ: Освіта.

Зінченко, А. 1997. *Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського*. Київ: Дніпро.

Зінченко, А. 2003. *Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський*. Київ: Українська Видавнича Спілка.

Зінченко, А. 2017. *Життя і служіння Митрополита Василя Липківського*. Київ: Дуліби.

Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019. Дилема екзистенційного вибору духовенства та вірян у роки «Упокорення голодом» (1932–1933 рр.). *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Київ. С. 152–162.

Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019. Правові обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Zaporizhzhia Historical Review*. Вип. 1 (53). С. 140–150.

Ігнатуша, О. & Грузова, Т. 2019. Становище католицької церкви в Україні в 1932–1933 рр. *Держава і Церква в новітній історії України*. Вип. 7. С. 98–103.

Ігнатуша, О. 2003. Голодомор 1932–1933 рр. на Сумщині в системі антицерковної боротьби держави. *Сумська старовина*. № 11–12. С. 80–84.

Ігнатуша, О. 2004. *Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. — 30-ті рр. XX ст.)*. Запоріжжя: Поліграф.

Ігнатуша, О. 2008. Разом з народом: церква в умовах голодомору 1932–1933 рр. *Голодомор 1932–1933: Запорізький вимір*. Запоріжжя: Просвіта. С. 112–127.

Ігнатуша, О. 2009. Руїнація католицької церкви в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 27. С. 180–184.

Ігнатуша, О. 2011. Комісія у справах культів при Президіях ВЦВК РСФРР і ЦВК СРСР та її значення для України (1929–1938 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 31. С. 231–243.

Ісиченко, І. 2003. *Історія Христової Церкви в Україні*. Харків: Сім.

Киридон, А. 2005. *Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років*. Тернопіль: Підручники і посібники.

Киридон, А. 2008. Православна церква в роки голодомору. «Секретно. Не для печати»: *До 75-річчя голодомору-геноциду 1932–1933*. Київ: КМУ. С. 69–97.

Киридон, А. 2008. Церква та релігія до і після голодомору. *Лиха коса голодомору*. Київ: Смолоскип. С. 105–154.

Киридон, А. 2011. *Держава-Церква-Суспільство: інверсна трансформація в суспільстві*. Рівне: РІС КСУ.

Киридон, А. 2012. Релігійно-церковне життя в Україні (1932–1933 рр.). *Слов'янський вісник*. Серія: Історичні та політичні науки. Вип. 13. С. 51–57.

Киструська, Н. & Шумейко, О. 2017. Репресоване духовенство (за документами Державного архіву Дніпропетровської області). *Архіви України*. № 3–4. С. 42–49.

Кіт, В. 2008. Роль Української греко-католицької церкви в допомозі голодуючим УРСР у 1932–1933 роках. *Архіви України*. № 5–6. С. 33–43.

Конквест, Р. 1993. *Жива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ.* Київ: Либідь.

Копитько, І. 2008. Відлуння Голодомору 1932–1933 років: наслідки та уроки. *Вісник Книжкової палати*. № 10. С. 38–40.

Корнієнко, О. 2009. *Зруйновані храми Сумщини: мартиролог втрачених святинь*. Суми: ПП Ніконоров В. І.

Костилева, С. 2004. Висвітлення вітчизняною пресою 70-ї річниці голоду 1932–1933 рр. як відбиття політизації цієї проблеми та у контексті аналізу змін в інформаційному полі сучасної України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 11. С. 343–353.

Котляр, Ю. 2009. Трагедія єврейських колоній Березнегубатщини. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Євреї в Україні: історія і сучасність»*. Житомир: Житомирський державний університет ім. І. Франка. С. 137–146.

Кравченко, П. & Сітарчук, Р. 2005. *Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20–30-і роки XX ст.)*. Полтава: АСМІ.

Мейс, Д. 1993. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року. *Сучасність*. 1993. № 4. С. 150–154.

Михайлуца, М. 2019. *Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945)*. Херсон: Олді-плюс.

Нестуля, О. 1995. *Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр.* Київ: Інститут історії України НАН України. Ч. 2.

Нікольський, В. 2003. *Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х — 1950-ті рр.)*. Донецьк: Донецький національний університет.

Оліцький, В. 2018. *Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки)*. Суми: Територія.

Папуга, Я. 2001. Роль греко-католицького духовенства в акції протесту українського населення Польщі проти Голодомору 1932–1933 рр. *Історія релігій України*. Праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2001 року). Кн. 1. Львів: Логос. С. 326–331.

Пашенко, В. & Киридон, А. 2004. *Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки*. Полтава: АСМІ.

Пашенко, В. 1994. *Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років*. Київ.

Рубльова, Н. 1996. Антикостюльна кампанія в УСРР: причини інструментарій, перебіг (кінець 20-х — 30-ті рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Вип. 1. С. 388–405.

Рубльова, Н. 2012. Римо-католицька церква в українській провінції 1920–1930-х рр.: Фастівщина. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Вип. 1. С. 258–332.

Савчук, Т. 2011. Православне духовенство в 1920–1930-х рр.: між настановами Біблії та викликами століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 31. С. 243–246.

Савчук, Т. 2013. Православне духовенство в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 35. С. 134–138.

Савчук, Т. 2014. Стратегії виживання православних священників у 1930-х рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 38. С. 161–164.

Сверстюк, Є. 1996. В руїнах Вавилонської вежі. Свобода віровизнання. *Церква і держава в Україні*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 28–30 вересня 1994 р. Київ: Право. С. 53–59.

Слободянюк, П. 2000. *Українська церква: історія руїни і відродження*. Хмельницький. С. 148–150.

Сотник, О. 2007. *Репресії проти церкви на Сумщині (1918–1988 рр.)*. Вип. 2. Суми: МакДен.

Стасюк, О. 2008. *Геноцид українців: деформація народної культури*. Київ: Стилос.

Стронський, Г. 1994. Приречена на мовчання: РКЦ на Україні в 20–30-ті рр. *Люди на і світ*. № 3–4. С. 17–20.

Стронський, Г. 2017. Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр. *Український історичний журнал*. № 4. С. 95–128.

Тарас, Я. 2010. *Руїнування української церкви — складова голодоморної стратегії*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/cUyRJwW>

Турченко, Ф. & Ігнагуша, О. 1989. Українська автокефальна. *Вітчизна*. № 12. С. 166–175.

Форостюк, О. 2000. *Правове регулювання державно-церковних відносин на Донбасі у 1917–1941 роках*. Луганськ: РВВ ЛІВС.

Ченцов, В. 2000. *Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины*. 2-е изд. Москва: Готика.

Шитюк, М. 2011. Репресії радянської влади проти служителів культу південних областей УРСР у 20–30-ті рр. XX ст. *Повне зібрання наукових праць*. Т. 8. С. 135–154.

Ющенко, Ю. 1998. Релігійний елемент в українській літературі ХХ століття (на прикладі роману Василя Барки «Жовтий князь». *Християнство і культура: історія, традиції, сучасність*. Полтава. С. 171–174.

Akulenko, V. 1991. *Zlochyn proty pam'iaty. Pro nyshchennia kulturnykh tsinnosti na Ukraini (1927–1941 rr.)* [A Crime Against Memory. About Destruction of Cultural Values in Ukraine (1927–1941)]. Kyiv: Znannia. [in Ukrainian].

Babenko, L. 2014. *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v systemi vzaiemovidnosyn derzhavy i Pravoslavnoi tserkvy v Ukraini (1918 — seredyna 1950-kh rr.)* [Soviet Security Services in the System of Relations Between the State and the Orthodox Church in Ukraine (1918 — middle 1950's Years)]. Poltava: TOV ASMI. [in Ukrainian].

Beznosov, A. 2001. Mennonity Yuga Ukrainy v roky «velikogo pereloma» (1928–1933 gg.) [Mennonites of the South of Ukraine in the Years of the «Great Turning Point» (1928–1933)]. *Voprosy germanskoj istorii*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskiy universytet. S. 75–88. [in Russian].

Bernatskyi, V. & Zhyliuk, S. & Sheretiuk, V. 2017. *Antyrelihiina polityka bilshovykiv na Volyni-Zhytomyrshchyni u 1920–1930-kh rokakh* [The Anti-Religious Policy of the Bolsheviks in Volyn and Zhytomyr Regions in the 1920s and 1930s]. Rivne: O. Zen. [in Ukrainian].

Bystrytska, E. 2009. *Skhidna polityka Vatykanu u konteksti vidnosyn sviatoho Prestolu z Rosieiu ta SRSR (1878–1964 rr.)* [Vatican's Eastern Policy in the Context of the Holy See's Relations with Russia and the USSR (1878–1964)]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].

Bilokin, S. 2017. *Masovyj teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr.: dzhereloznavche doslidzhennia* [Mass Terror as a Mean of Public Administration in the USSR. 1917–1941: Source Study]. Vyd. 2-e. Kyiv: Penmen. [in Ukrainian].

Boiko, O. 2011. *Pravoslavna tserkva na Dnipropetrovshchyni v roky Holodomoru (1932–1933 rr.)* [The Orthodox Church in the Dnipropetrovsk Region During the Holodomor (1932–1933)]. *Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. Vyp. 9. 214–222. [in Ukrainian].

Boiko, O. 2014. *Represii proty pravoslavnoho dukhovenstva i viruiuchykh na Dnipropetrovshchyni u 1929–1941 rr.* [Repressions against the Orthodox Clergy and Believers in the Dnipropetrovsk Region in 1929–1941]. *Mista i sela Dnipropetrovshchyni u vyri politychnykh represii: zbirnyk statei: u 5 t.* Dnipropetrovsk: Monolit. S. 69–118. [in Ukrainian].

Burko, D. 1998. *Ukrainska avtokefalna pravoslavna tserkva — vichne dzherelo zhyttia* [The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church — an Eternal Source of Life]. Saut-Bavnd-Bruk, Niu-Dzhersi, SSHA: Vydavnychy fond Vladyky Mstyslava, mytropolyta UAPT's v diaspori. [in Ukrainian].

Bukhariyeva, I. & Danylenko, V. & Okipniuk, V. & Prelovska, I. 2011. *Represovani diiachy Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy (1921–1939): biohrafichnyi dovidnyk* [Repressed Personalities of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (1921–1939): Biographical Guide]. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Vlasovskyi, I. 1998. *Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy* [Essay on the History of the Ukrainian Orthodox Church]: v 4-t., 5 kn. Kyiv. T. 4. Ch. 1. [in Ukrainian].

Hanzulenko, V. 2014. Rymo-katolytska tserkva na Pivdni Ukrainy za chasiv derzhavnogo ateizmu (kinets 20-kh — 30-ti rr. XX st.) [The Roman Catholic Church in the South of Ukraine during the Times of State Atheism (late 1920's — 1930's)]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Istorychne relihiieznavstvo. [Vyp. 10. S. 62–73. [in Ukrainian].

Hanzulenko, V. 2016. Sotsialne sluzhinnia Rymo-katolytskoi tserkvy na Pivdni Ukrainy u 20–30-kh rr. XX st. [Social Service of the Roman Catholic Church in the South of Ukraine in the 20's and 30's of the XX Century]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Serii: Relihiieznavstvo. Vyp. 1 (13). S. 12–23. [in Ukrainian].

Hrynevych, V. & Hrynevych, L. 2005. Yevrei USRR u mizhvoiennyi period [Jews of the USSR in the Interwar Period]. *Narysy z istorii ta kultury yevreiv Ukrainy*. Kyiv: Dukh i litera. S. 141–161. [in Ukrainian].

Hrynevych, E. 2003. Golodomor 1932–1933 gg. i evreyskoe naselenie Nikolaevshchiny [The Holodomor of 1932–1933 and the Jewish Population of Nikolaev Region]. *Dolia yevreyskykh bromad tsentralnoi ta skhidnoi Yevropy v pershii polovyni XX stolittia*. Materialy konferentsii 6–28 serpnia 2003 r., Kyiv. URL: <http://judaica.kiev.ua/old/Conference/Conf2003/07.htm> [in Russian].

Hryniv, O. 1995. Nyshchennia relihiinoho zhyttia v chasy velykoho holodomoru v Ukraini (za materialamy romanu Vasylia Barky «Zhovtyi kniaz» i pratsi Roberta Konkvesta «Zhnyva skorboty») [Destruction of religious life during the Great Holodomor in Ukraine (based on the novel by Vasyl Barka «Yellow Lord» and the work of Robert Conquest «Harvest of Sorrow»)]. *Istoriia relihii v Ukraini*. Tezy povidomlen Mizhnarodnoho kruhloho stolu (Lviv, 3–5 travnia 1995 roku). Ch. 2. Kyiv; Lviv. 129–131. [in Ukrainian].

Hruzova, T. 2019. Politychnyi tysk derzhavnoi vlady na pravoslavnu tserkvu v 1932–1933 rr.: pohliad cherez pryzmu usnoi istorii [Political Pressure of State Power on the Orthodox Church in 1932–1933: a View Through the Prism of Oral History]. *Zaporizhzhia Historical Review*. Vyp. 52 (1). S. 205–212. [in Ukrainian].

Hruzova, T. 2020. «Kontrevoliutsionery v riasi»: yak znyschchuvaly dukhovenstvo v radianskii Ukraini (1932–1933 rr.) [«Counter-Revolutionaries in Robes»: How the Clergy Were Destroyed in Soviet Ukraine (1932–1933)]. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*. № 1 (66). S. 68–85. [in Ukrainian].

Hudz, V. 2019. *Istoriografii Holodomoru 1932–1933 rokiv v Ukraini [Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine]*. Melitopol: FOP Odnoroh T.V. [in Ukrainian].

Dudka, L. 2016. Spilka bezvirnykiv u konteksti antyrelihiinoi propahandy v Ukraini: pytannia khronolohii ta periodyzatsii [Union of Infidels in the Context of Anti-Religious Propaganda in Ukraine: Issues of Chronology and Periodization]. *Eminak*. № 1 (2). S. 48–55. [in Ukrainian].

Yevsieieva, T. 2004. Diialnist Spilky «voiovynychkh bezvirnykiv» Ukrainy pid chas sutsilnoi kolektivizatsii 1929–1933 rr. [Activities of the Union of «Militant Infidels» of Ukraine during the total collectivization of 1929–1933]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 11. S. 303–331. [in Ukrainian].

Yevsieieva, T. 2007. Povsiakdenne zhyttia, pobut i sotsialna adaptatsiia pravoslavnoho dukhovenstva. 1920–1930-i rr. [Everyday Life, and Social Adaptation of the Orthodox Clergy. 1920s — 1930s]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 16 (2). S. 235–251. [in Ukrainian].

Yevsieieva, T. 2008. Holod-henotsyd 1932–1933 rokiv v Ukraini yak chynnyk formuvannia nepravoslavnoi politychnoi natsii — «radianskoho narodu» [The Famine of 1932–1933

in Ukraine as a Factor in the Formation of a Non-Orthodox Political Nation — the «Soviet People»). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 18. 449–460. [in Ukrainian].

Zalmon, B. 2000. Pravoslav'ia v Ukraini (1917–1938) [Orthodoxy in Ukraine (1917–1938)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 120–130. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. 1993. *Blahovistia natsionalnoho dukhu. (Ukrainska Tserkva na Podilli v pershii tretyni XX st.) [The Gospel of the National Spirit. (Ukrainian Church in Podillia in the first Third of the Twentieth Century)]*. Kyiv: Osvita. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. 1997. *Vyzvoltytsia viroiu. Zhyttia i diiannia mytropolyta Vasylia Lypkivskoho [Liberation by Faith. The Life and Deeds of Metropolitan Vasyl Lypkivsky]*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. 2003. *Iierarkhy Ukrainskoi tserkvy: mytropolyt Mykola Boretskyi, arkhieiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskiy [Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Mykola Boretsky, Archbishop Konstantin Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovskiy]*. Kyiv: Ukrainska Vydavnycha Spilka. [in Ukrainian].

Zinchenko, A. 2017. *Zhyttia i sluzhinnia mytropolyta Vasylia Lypkivskoho [The Life and Service of Metropolitan Vasyl Lypkivsky]*. Kyiv: Duliby. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. & Hruzova, T. 2019. Dylema ekzystentsiinoho vyboru dukhovenstva ta virian u roky «Upokorennia holodom» (1932–1933 rr.) [The Dilemma of the Existential Choice of the Clergy and Believers During the «Suppression by Famine» (1932–1933)]. *Problema ekzystentsiinoho vyboru pid chas Holodomoru-henotsydu. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. S. 152–162. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. & Hruzova, T. 2019. Pravovi обмеження діяльності релігійних організацій в Україні в умовах Голодомору 1932–1933 рр. [Legal Restrictions of Religious Organisations Activity in Ukraine During the Holodomor 1932–1933]. *Zaporizhzhia Historical Review*. Vyp. 1 (53). S. 140–150. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. & Hruzova, T. 2019. Stanovyshche katolytskoi tserkvy v Ukraini v 1932–1933 rr. [The situation of the Catholic Church in Ukraine in 1932–1933]. *Derzhava i Tserkva v novitnii istorii Ukrainy*. Vyp. 7. S. 98–103. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2003. Holodomor 1932–1933 rr. na Sumshchyni v systemi antytserkovnoi borotby derzhavy [The Holodomor of 1932–1933 in the Sumy Region in the System of the State's Anti-Church Struggle]. *Sumska starovyna*. № 11–12. S. 80–84. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2004. *Instytutsiyni rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. — 30-ti rr. XX st.) [Institutional Split of the Orthodox Church in Ukraine: Genesis and it's Nature (XIX Century — 30s of XX Century)]*. Zaporizhzhia: Polihraf. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2008. Razom z narodom: tserkva v umovakh holodomoru 1932–1933 rr. [Together With the People: the Church in the Conditions of the Holodomor of 1932–1933]. *Holodomor 1932–1933: Zaporizkyi vymir*. Zaporizhzhia: Prosvita. S. 112–127. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2009. Ruinatsiia katolytskoi tserkvy v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [The Destruction of the Catholic Church During the Holodomor of 1932–1933]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 27. S. 180–184. [in Ukrainian].

Ihnatusha, O. 2011. Komisiia u spravakh kultiv pry Prezydiiakh VTsVK RSFR i TsVK SRSR ta yii znachennia dlia Ukrainy (1929–1938 rr.) [Commission in Matters of Cults at Presidiums of ACEC of RSFSR and CEC of the USSR and Her Value for Ukraine (1929–1938)]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. Vyp. 31. S. 231–243. [in Ukrainian].

Isichenko, I. 2003. *Istoriia Khrystovoi Tserkvy v Ukraini [History of the Church of Christ in Ukraine]*. Kharkiv: Sim. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2005. *Chas vyprobuvannia: derzhava, tserkva, suspilstvo vadianskii Ukraini 1917–1930-kh rokiv [Trail Time: State, Church, Society in Soviet Ukraine in 1917–1930]*. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2008. Pravoslavna tserkva v roky holodomoru [Orthodox Church during the Holodomor]. «*Sekretno. Ne dlia pechaty*»: *Do 75-richchia holodomoru-henotsydu 1932–1933*. Kyiv: KyMU. 69–97. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2008. Tserkva ta relihiia do i pislia holodomoru [Church and Religion Before and After the Holodomor]. *Lykha kosa holodomoru*. Kyiv: Smoloskyp. S. 105–154. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2011. *Derzhava-Tserkva-Suspilstvo: inversna transformatsiia v suspilstvi [State-Church-Society: Inverse Transformation in Society]*. Rivne: RIS KSU. [in Ukrainian].

Kyrydon, A. 2012. Relihiino-tserkovne zhyttia v Ukraini (1932–1933 rr.) [Religious and Church Life in Ukraine (1932–1933)]. *Slov'ianskyi visnyk*. Serii: Istorychni ta politychni nauky. Vyp. 13. S. 51–57. [in Ukrainian].

Kystruska, N. & Shumeiko, O. 2017. Represovane dukhovenstvo (za dokumentamy Derzhavnogo arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti) [Repressed Clergy (According to the Documents of the State Archives of Dnipropetrovsk Region)]. *Arkhivy Ukrainy*. № 3–4. S. 42–49. [in Ukrainian].

Kit, V. 2008. Rol Ukrainskoi hreko-katolytskoi tserkvy v dopomozi holoduiuchym URSS u 1932–1933 rokakh [The Role of the Ukrainian Greek Catholic Church in Helping the Starving USSR in 1932–1933]. *Arkhivy Ukrainy*. № 5–6. S. 33–43. [in Ukrainian].

Konkvest, R. 1993. *Zhnyva skorboty: Radianska kolektyvizatsiia i holodomor [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Holodomor]* / Per. z anhli. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].

Kopytko, I. 2008. Vidlunnia Holodomoru 1932–1933 rokiv: naslidky ta uroky [Echoes of the Holodomor of 1932–1933: Consequences and Lessons to Learn]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*. № 10. S. 38–40. [in Ukrainian].

Korniienko, O. 2009. *Zruinovani khramy Sumshchyny: martyroloh vtrachenykh sviatyn [Destroyed Temples of Sumy Region: Martyrology of Lost Shrines]*. Sumy: Nikonorov V. I. [in Ukrainian].

Kostyliava, S. 2004. Vysvitlennia vitchyznianoïu presoiu 70-i richnytsi holodu 1932–1933 rr. yak vidbyttia polityzatsii tsiiei problemy ta u konteksti analizu zmin v informatsiinomu poli suchasnoi Ukrainy [Domestic Press Coverage of the 70th Anniversary of the Famine of 1932–1933 as a Reflection of the Politicization of this Problem in the Context of the Analysis of Changes in the Information Field of Modern Ukraine]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 11. S. 343–353. [in Ukrainian].

Kotliar, Yu. 2009. Trahediiia yevreiskykh kolonii Bereznehuvatshchyny [The Tragedy of the Jewish Colonies of Bereznehuvatshchyna]. *Materialy mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii «Ievrei v Ukraini: istoriia i suchasnist»*. Zhytomyr: Zhytomyrskiy derzhavnyi universytet im. I. Franka. S. 137–146. [in Ukrainian].

Kravchenko, P. & Sitarchuk, R. 2005. *Protestantski ob'iednannia v Ukraini u konteksti sotsialnoi polityky bilshovyktiv (20–30-i roky XX st.) [Protestant Associations in Ukraine in the Context of the Social Policy of the Bolsheviks (20–30s of the XX Century)]*. Poltava: ASMI. [in Ukrainian].

Meis, D. 1993. Vysnovky ta perspektyvy doslidzhennia holodomoru 1933 roku [Conclusions and Prospects of the Study of the Holodomor of 1933]. *Suchasnist*. 1993. № 4. S. 150–154. [in Ukrainian].

Mykhailutsa, M. 2019. *Pravoslavne zhyttia v Odesi: vid revoliutsii do stalinskoho oderzhavlennia (1917–1945)* [Orthodox Life in Odessa: from the Revolution to Stalin's Nationalization (1917–1945)]. Kherson: Oldi-plus. [in Ukrainian].

Nestulia, O. 1995. *Dolia tserkovnoi starovyny v Ukraini. 1917–1941 rr.* [The Fate of Church Antiquity in Ukraine. 1917–1941]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Ch. 2. [in Ukrainian].

Nikolskyi, V. 2003. *Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh — 1950-ti rr.)* [Repressive Activities of the USSR State Security Agencies in Ukraine (Late 1920s — 1950s)]. Donetsk: Donetskyi natsionalnyi universytet. [in Ukrainian].

Olitskyi, V. 2018. *Blazhenni hnani za pravdu (represii proty Pravoslavnoi tserkvy na Sumshchyni u 1920–1930-ti roky)* [Will Not Been Better of the Right (Repressions against the Orthodox Church in Sumy Region in 1920–1930s Years)]. Sumy: Trytoriia. [in Ukrainian].

Papuha, Ya. 2001. Rol hreko-katolytskoho dukhovenstva v aktsii protestu ukrainskoho naselennia Polshchi proty Holodomoru 1932–1933 rr. [The Role of the Greek Catholic Clergy in the Protest of the Ukrainian Population of Poland Against the Holodomor of 1932–1933]. *Istoriia religii v Ukraini*. Pratsi XI-i mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Lviv, 16–19 travnia 2001 roku). Kn. 1. Lviv: Lohos. S. 326–331. [in Ukrainian].

Pashchenko, V. & Kyrydon, A. 2004. *Bilshovytska derzhava i pravoslavna tserkva v Ukraini 1917–1930-ti roky* [The Bolshevik State and the Orthodox Church in Ukraine 1917–1930]. Poltava: ASMI. [in Ukrainian].

Pashchenko, V. 1994. *Svoboda sovisti v Ukraini: Mify i fakty 20–30-kh rokiv* [Freedom of Conscience in Ukraine: Myths and Facts of the 20s and 30s]. Kyiv. [in Ukrainian].

Rublova, N. 1996. Antykostolna kampaniia v USRR: prychny instrumentarii, perebih (kinets 20-kh — 30-ti rr.) [Anti-Church Campaign in the USSR: the Causes of Tools, the Course (late 20's — 30's)]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. Vyp. 1. S. 388–405. [in Ukrainian].

Rublova, N. 2012. Rymo-katolytska tserkva v ukrainskii provintsii 1920–1930-kh rr.: Fastivshchyna [Roman Catholic Church in the Ukrainian Province of the 1920's and 1930's: Fastiv Region]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. Vyp. 1. S. 258–332. [in Ukrainian].

Savchuk, T. 2011. Pravoslavne dukhovenstvo v 1920–1930-kh rr.: mizh nastanovamy Biblii ta vyklykamy stolittia [Orthodox Clergy in the 1920–1930's.: Between the Teachings of the Bible and the Challenges of the Century]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 31. S. 243–246. [in Ukrainian].

Savchuk, T. 2013. Pravoslavne dukhovenstvo v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [Orthodox Clergy in the Famine of 1932–1933]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 35. S. 134–138. [in Ukrainian].

Savchuk, T. 2014. Stratehii vyzyvannia pravoslavnykh sviaschennykiv u 1930-kh rr. [The Strategies of Survival of Orthodox Priests in 1930-ies]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*. Vyp. 38. S. 161–164. [in Ukrainian].

Sverstiuk, Ye. 1996. V ruinakh Vavylonskoi vezhi. Svoboda virovyznannia [In the Ruins of the Tower of Babel]. *Tserkva i derzhava v Ukraini*. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, 28–30 veresnia 1994 r. Kyiv: Pravo. S. 53–59. [in Ukrainian].

Slobodianiuk, P. 2000. *Ukrainska tserkva: istoriia ruiny i vidrozhennia* [Ukrainian Church: History of Ruin and Revival]. Khmelnytskyi. S. 148–150. [in Ukrainian].

Sotnyk, O. 2007. Represii proty tserkvy na Sumshchyni (1918–1988 rr.) [Repressions Against the Church in Sumy Region (1918–1988)]. Vyp. 2. Sumy: MakDen. [in Ukrainian].

Stasiuk, O. 2008. *Henotsyd ukraintsiv: deformatsiia narodnoi kultury* [Genocide of Ukrainians: Deformation of the folk Culture]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].

Stroński, H. 1994. Pryrechenia na movchannia: RKTs na Ukraini v 20–30-ti rr. [Doomed to silence: RCC in Ukraine in the 1920s and 1930s]. *Liudyna i svit*. № 3–4. S. 17–20. [in Ukrainian].

Stroński, H. 2017. Polske naselennia USRR v umovakh Holodomoru 1932–1933 rr. [The Polish Population of the USSR During the Holodomor of 1932–1933]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 95–128. [in Ukrainian].

Taras, Ya. 2010. *Ruinuvannia ukrainskoi tserkvy — skladova holodomornoj stratehii [The Destruction of the Ukrainian Church as a Component of the Holodomor Strategy]*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/cUyRJwW>. [in Ukrainian].

Turchenko, F. & Ihnatusha, O. 1989. Ukrainska avtokefalna [Ukrainian Autocephalous]. *Vitchyzna*. № 12. S. 166–175. [in Ukrainian].

Forościuk, O. 2000. *Pravove rehuliuвання derzhavno-tserkovnykh vidnosyn na Donbasi u 1917–1941 rokakh [Legal Regulation of the State-Church Relations in Donbass in 1917–1941]*. Luhansk: RVV LIVS. [in Ukrainian].

Chentsov, V. 2000. *Tragicheskie sudby. Politicheskie represii protiv nemetskogo naseleniya Ukrainy [Tragic Fates. Political Repression Against the German Population of Ukraine]*. 2-e izd. Moskva: Gotika. [in Russian].

Shytiuk, M. 2011. Represii radianskoi vlady proty sluzhyteliv kultu pivdennykh oblastei URSR u 20–30-ti rr. XX st. [Repressions of the Soviet Government Against the Clergy of the Southern Regions of the USSR in the 20s and 30s of the XX Century]. *Povne zibrannia naukovykh prats*. T. 8. S. 135–154. [in Ukrainian].

Yushchenko, Yu. 1998. Relihiinyi element v ukrainskii literaturi XX stolittia (na prykladi romanu Vasylia Barky «Zhovtyi kniaz») [Religious component in Ukrainian literature of the twentieth century (example of Vasyl Barka's novel «Yellow Lord»)]. *Khrystyanstvo i kultura: istoriia, tradytsii, suchasnist*. Poltava. S. 171–174. [in Ukrainian].

УДК 930.1:94(477)«1965»-058.243

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248556

Д. В. Нефьодов

ORCID: 0000-0003-1992-7271

*Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського*

D. Nefyodov

V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv

ЗАХІДНА ІСТОРИОГРАФІЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ РЕФОРМИ У СРСР 1965 Р.

Western Historiography of the 1965 Economic Reform in the USSR

The article studies the most important tendencies in the study of the 1965 economic reform in the USSR by Western scholars. The author shapes achievements, main ideas and features of the Western historiography of the problem.

Analyzing the development of the economic mechanism in the USSR, Western economists, as a rule, relied on the concepts of «Soviet type economy», «com-

mand economy». Most of them did not believe in the possibility of self-transformation of the Soviet economy into a kind of market economy. Many Sovietologists (and first of all representatives of neoclassical and neoliberal directions) proceeded from the thesis that it was impossible to create an effective economic mechanism without the USSR's rejection from the directive centralized planning and management of the economy. Not denying that such planning played a positive role in solving the problems of industrialization, Western authors usually emphasized that in the Soviet economy, planning authorities were not able to predict everything and process all information coming from economic units, as well as to exercise an effective control over the fulfillment of plans. Many foreign analysts were convinced that there was an insoluble contradiction between economic democracy and centralism. Therefore, almost all concrete measures for reforming the economic mechanism, which were carried out in the USSR during the investigated period, were considered inconsistent.

The most radical attempt to reorganize the economic mechanism in the USSR in the second half of the 20th cent. was the economic reform of 1965. Western scholars devoted a lot of research and commentaries to this reform, which is quite understandable both in terms of the tasks facing the Western Sovietology in that period and the expectations this reform generated in our country and abroad in the first years of its implementation. The attention of foreign economists to the economic reform of 1965 was largely justified by the fact that taking it as an example it was possible to study the fundamental problems associated with the functioning of the Soviet type economy, to answer the question on the possibility of «peaceful coexistence» of elements of centralization and decentralization in the Soviet economic system.

The merit of the Western authors in the context of this problem is the formulation and discussion of the prospects of the USSR disintegration. There are three main points of view as for this problem. The first of these is that during the period under study, there were certain objective prerequisites for the USSR dissolution, which were manifested in economic nationalism, localism, strengthening of «national elites», interethnic and interregional contradictions. Proponents of the second point of view believed that in the near future the USSR dissolution was unlikely, since the leadership of the country sufficiently took into account the interests of republics and regions and pursued the course of centralism strengthening. The third point of view stated that in the medium and long term, both integration and disintegration processes in the USSR could be strengthened.

Thus, foreign literature was dominated by the point of view that the USSR dissolution in the near future was impossible and, therefore, Western analysts couldn't predict this process. However, they were in many ways right, pointing out that the main threat to the existence of the Soviet Union as a single state was related not so much to economic contradictions but to the interests of the «national elites».

Thus, the central idea of many neoclassical and neoliberal interpretations of measures to improve the economic mechanism of the Soviet economy of the second half of the XX century was the provision about the impossibility of creating an effective economic mechanism in the USSR without giving up direct centralized planning and control. Many Western scholars argued for the existence of an inscrutable contradiction between economic independence of enterprises and centralism. Therefore, in their opinion, practically all measures for reforming the economic mechanism in the USSR during the investigated period were logically contradictory. The economic reform of 1965 was no exception. The problem of the contradictions of the economic reform of 1965, as well as other measures to improve the economic mechanism that took place in the USSR in 1965–1985, needs further investigation. The merit of Western scientists lies mainly in its specific formulation and the first objective attempts to solve it.

Keywords: USSR, industry, working class, economy, economic reform of 1965.

В статті досліджуються найважливіші тенденції у вивченні господарської реформи в СРСР 1965 р. серед західних науковців. Автор визначив досягнення, головні ідеї та особливості західного історіописання проблеми. Західні науковці присвятили цій реформі чимало досліджень і коментарів, що цілком зрозуміло як з погляду завдань, що стояли перед західною радянологією в той період, так і з урахуванням тих очікувань, які породила ця реформа в нашій країні та за її межами в перші роки її здійснення. Увага зарубіжних економістів до господарської реформи 1965 р. значною мірою виправдовувалась і тим, що на її прикладі можна було вивчити фундаментальні проблеми, пов'язані з функціонуванням економіки радянського типу, дати відповідь на питання про можливість «мирного співіснування» елементів централізації і децентралізації в радянській економічній системі.

Ключові слова: СРСР, промисловість, робітничий клас, економіка, економічна реформа 1965 р.

The topicality of the research question is due to the fact that the historiographical development of any problem in modern times is incomplete without analysing the achievements of foreign historical science. Democratic conditions for the development of the historical science in the Western world and the absence of economic obstacles became the main condition for the high efficiency of foreign scientists' scientific work in the 20th cent. In addition, the entry of the domestic historical science into the global scientific space requires a comprehensive and complex historiographic study involving the entire array of available sources, but not just using domestic works. The study of changes in the system of planning, management and economic incentives in the USSR was one of the most priority

directions in the Western Sovietology of the second half of the 1960's — 1980's. This is quite understandable, since the results of the economic rivalry of socialism with capitalism, competition of the USSR and the West largely depended on the effectiveness of the Soviet economic system. Increased foreign analysts' attention to economic reforms in the USSR in the second half of the 1960's — the first half of the 1980's was also due to the fact that the USSR and Western countries were in the state of «cold» war for many years. The influential circles of the West were not interested in strengthening the economic power of the USSR, but there were also many of those who attached their hopes of easing tension between the East and the West to the reforms in the USSR. With this in mind, American Sovietologist S. Cohen wrote that «the struggle between friends and opponents of the Soviet reform is also the struggle between friends and opponents of reducing tension in the Soviet Union and the West» (Cohen, S. 1985, p. 157).

Among the problematic historiographic studies, thematically identical to ours, special attention is drawn to the works of A. Atamanenko (Атаманенко, А. 2013), D. Nefyodov (Nefyodov, D. 2018), O. Yas (Ясь, О. 2005).

The purpose of the article is to characterize the major tendencies in the study of the USSR economic reform in 1965 by Western scholars, to shape the achievements, main ideas and features of the Western historiography.

Analysing the development of the economic mechanism in the USSR, Western economists, as a rule, relied on the concepts of «Soviet type economy», «command economy». Most of them did not believe in the possibility of self-transformation of the Soviet economy into a kind of market economy. Many Sovietologists (and first of all representatives of neoclassical and neoliberal directions) proceeded from the thesis that it was impossible to create an effective economic mechanism without the USSR's rejection from the directive centralized planning and management of the economy. Not denying that such planning played a positive role in solving the problems of industrialization, Western authors usually emphasized that in the Soviet economy, planning authorities were not able to predict and process all information coming from economic units, as well as to exercise an effective control over the fulfilment of plans. Many foreign analysts were convinced that there was an insoluble contradiction between economic democracy and centralism. Therefore, almost all concrete measures for reforming the economic mechanism, which were carried out in the USSR during the period study, were considered inconsistent.

The most radical attempt to restructure the economic mechanism in the USSR in the second half of the 20th cent. was the economic reform of 1965. Its concept was formulated in the decrees of the September (1965) Plenum of the Central Committee of the CPSU and detailed in the resolutions of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR namely «On improvement of industrial management» under the date of 30 September 1965 and «On

improvement of planning and enhancement of economic incentives of industrial production» under the date of 4 October 1965.

The content of the reform consisted of the return to sectoral management of the economy through the ministries, a substantial expansion of economic independence of enterprises and the enhancement of economic incentives of production. At the same time, according to the concept of the reform, the enhancement of the role of market relations in the economy had to take place in the conditions of further improvement of centralized planning, pursuing a unified state policy in the field of finance, prices, production credits and remuneration of labour.

Western scholars devoted a great deal of research and commentaries to this reform, which is quite understandable both in terms of the tasks facing the Western Sovietology at that period and in view of the expectations that this reform generated in our country and abroad in the first years of its implementation. The attention of foreign economists to the economic reform of 1965 was largely justified by the fact that it was possible to study the fundamental problems associated with the functioning of the Soviet type economy, to answer the question about the possibility of «peaceful coexistence» of elements of centralization and decentralization in the Soviet economic system.

A part of Western economists and historians, namely J. Berliner (Berliner J. 1971, p. 51), P. Gregory, R. Stuart (Gregory, P. & Stuart, R. 1994, p. 342) associate the prerequisites for the economic reform of 1965 with external factors (in particular, with increasing of economy growth rate in Western countries), others, notably A. Wright (Wright, A. 1980, p. 118) focus on internal factors. The foreign literature also raises questions about the ideological prerequisites of the 1965 reform, which are seen, in particular, in the erosion of socialist ideals in the post-Stalin period (Birman, I. 1980, p. 11).

There is no consensus among Western researchers on the socio-economic nature of this reform. The representatives of the left-wing historiography (Diskhut, W. 1974, p. 107) consider it to be the return to capitalism. Many Western scholars of both Marxist and non-Marxist directions do not agree with this point of view. As for the reformist potential of the «1965 turn», different opinions were also expressed. Some scholars, notably A. Nove (Nove, A. 1969, p. 372), Y. Trotignon (Trotignon, Y. 1976, p. 213), J. Westwood (Westwood, J. 1993, p. 437) thought highly of it, considering that this reform established real market relations in the USSR economy. But most foreign analysts, namely I. Birman (Birman, I. 1980, p. 13), P. Gregory, R. Stuart (Gregory, P. & Stuart, R. 1994, p. 345), K. Ryavek (Ryavek, K. 1975, p. 7) reasonably believed that it did not cause any drastic changes in the Soviet economic system and was rather conservative. In our view, the most adequate interpretation of the economic nature of the 1965 economic reform was given by K. Ryavek (Ryavek, K. 1975) and H.-H. Höhmann (Höhmann, H.-H. 1981) in their works. In their view, the reform concept

was based on the model of the modernized economy with administrative planning that included elements of economic decentralization.

J. Berliner (Berliner, J. 1971, p. 51), A. Nove (Nove, A. 1969) substantiated the thesis about the fundamental incompatibility of the basic elements of the planning system and economic incentives introduced by the 1965 economic reform. As a rule, the causes of internal contradictions of this reform were seen in the impossibility of effective combination of the economic autonomy of economic units with centralized planned management. These authors also associated this contradiction with the differences between the conservative supporters of L. Brezhnev, on the one hand, and the supporters of market reforms, which united around A. Kosygin.

The opinions of Western researchers as for the question of the reasons for the failure of the 1965 reform are different. D. Dyker (Dyker, D. 1992, p. 54), K. Ryavek (Ryavek, K. 1975, p. 4), J. Shapiro (Shapiro, J. 1980, p. 43) see them in the inner contradictions of the reform, others — in the resistance of conservative forces in the USSR itself. Many researchers, notably R. Davies (Davies, R. 1978, p. 112), associate the failure of the reform with the economic hardship it created. H.-H. Höhmann's opinion (Höhmann, H.-H. 1981, p. 9) seems quite reasonable; according to it the reasons for the curtailment of the 1965 economic reform were not only economic difficulties, resistance to bureaucracy, but also the absence of a theory that explained the functioning of partially decentralized planning systems.

It is worth noting the fact that only some Western authors, such as I. Birman (Birman, I. 1980, p. 11) associated the failure of the 1965 economic reform with the refusal of the Soviet leadership to introduce private property in the USSR. It is quite rare to find the thesis that the positive potential of this reform was not realized because of the underdeveloped democracy in the USSR (Lagasse, Ch.-E. 1979). However, not all foreign researchers evaluate the results of the 1965 economic reform negatively. A number of authors such as D. Dyker (Dyker, D. 1992), R. Davies (Davies, R. 1978), K. Ryavek (Ryavek, K. 1975), H.-H. Höhmann (Höhmann, H.-H. 1981), J. Elleinstein (Elleinstein, J. 1977) recognize that many elements of the reform were quite logical and had a positive impact on the further development of the Soviet economy.

The merit of the Western authors in the context of this problem is the formulation and discussion of the prospect of the USSR disintegration. There are three main points of view to this problem. The first of these is that during the period under study, there were certain objective prerequisites for the USSR dissolution, which were manifested in economic nationalism, localism, strengthening of «national elites», interethnic and interregional contradictions. Proponents of the second point of view believed that in the near future the dissolution of the USSR was unlikely, since the leadership of the country sufficiently took into account the interests of republics and regions and pursued the course of centralism strength-

ening. The third point of view was that in the medium and long term, both the integration and disintegration processes in the USSR could be strengthened.

Thus, foreign literature was dominated by the point of view that the USSR dissolution in the near future was impossible and, therefore, Western analysts couldn't predict this process. However, they were in many ways right, pointing out that the main threat to the existence of the Soviet Union as a single state was related not so much to economic contradictions but to the interests of the «national elites».

Thus, in the analysis of the development of the economic mechanism in the USSR in the second half of the 20th cent. Western economists, as a rule, proceeded from the concepts of «centrally managed economy», «Soviet type economy», «command economy». The central idea of many neoclassical and neoliberal interpretations of measures to improve the economic mechanism of the Soviet economy in the second half of the 20th cent. was the provision about the impossibility of creating an effective economic mechanism in the USSR without giving up direct centralized planning and management. Many Western scholars argued for the existence of an inscrutable contradiction between economic independence of enterprises and centralism. Therefore, in their opinion, practically all measures for the economic mechanism reformation in the USSR during the period under study were logically contradictory. The economic reform of 1965 was not an exception. The problem of the contradictions of the economic reform of 1965, as well as other measures to improve the economic mechanism that took place in the USSR in 1965–1985, needs further research. The merit of Western scientists lies mainly in its specific formulation and the first objective attempts to solve it.

Атаманенко, А. 2013. Українська історіографія в біполярному світі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ. Вип. XXXVI. С. 297–304.

Ясь, О. 2005. Українська зарубіжна історіографія 1945–1991 рр. у світлі рефлексій її репрезентантів. *Ейдос. Альманах теорії та історії*. Вип. 1. Київ: Ін-т історії України НАН України. 333–357.

Berliner, J. 1971. Economic Reform in the USSR. *The Soviet Union under Brezhnev and Kosygin. The transition years*. N.Y.: Van Nostrand Reinhold Co, 1971.

Birman, I. 1980. *Second and First Economies and Economic reforms*. Washington.

Cohen, S. 1985. *Rethinking the Soviet Experience. Politics and History since 1917*. New York: Oxford.

Davies, R. 1978. Industrialisation and after. *The Soviet Union*. Ed. by R. W. Davies. London.

Dickhut, W. 1974. *Die Restauration des Kapitalismus in der Sowjetunion*. Stuttgart.

Дукер, Д. 1992. *Restructuring the Soviet Economy*. New York: Routledge.

Elleinstein, J. 1977. *Histoire de l'U.R.S.S*. Paris.

Gregory P., Stuart R. 1994. *Soviet Economic Structure and Performance*. New York: Harpercollins College Div.

Höhmman, H.-H. 1981. *Limits of Growth, Limits of Change: the Soviet Economy in the Brezhnev Era*. Köln.

- Lagasse, Ch.-E. 1979. *L'entreprise soviétique et le marche*. Paris.
- Nefyodov, D. 2018. The Ukrainian SSR Postwar Working Class (1946–1965) in the Evaluation of the Sovietology in the West. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт. Вип. 7. С. 160–172.
- Nove, A. 1969. *An Economic History of the U.S.S.R*. Baltimore: Penguin Books.
- Ryavek, K. 1975. *Implementation of Soviet Economic Reforms*. New York: Oxford.
- Shapiro, J. 1980. Soviet Consumer Policy in the 1970s: Plan and Performance. *Soviet politics in the Brezhnev era* / Ed. by D. R. Kelley. New York.
- Trotignon, Y. 1976. *Le XXe siecle en U.R.S.S*. Paris: Bordas.
- Westwood, J. 1993. *Endurance and Endeavour. Russian History 1812–1992*. New York: Oxford.
- Wright, A. 1980. Soviet Economic Planning and Performance. *The Soviet Union since Stalin*. Ed. by S. F. Cohen. Bloomington: Indiana University Press.
- Atamanenko, A. 2013. Ukrainska istoriografiiia v bipoliarnomu sviti [Ukrainian Historiography in the Bipolar World]. *Naukovi pratsi istorичного факультету Запорізького національного університету*. Zaporizhzhia: ZNU. Vyp. XXXVI. S. 297–304. [in Ukrainian].
- Yas, O. 2005. Ukrainska zarubizhna istoriografiiia 1945–1991 rr. u svitli refleksii yii reprezentantiv [Ukrainian Foreign Historiography of 1945–1991 in the Light of the Reflections of its Representatives]. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii*. Vyp. 1. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 333–357. [in Ukrainian].
- Berliner, J. 1971. Economic Reform in the USSR. *The Soviet Union under Brezhnev and Kosygin. The Transition Years*. N.Y.: Van Nostrand Reinhold Co, 1971.
- Birman, I. 1980. *Second and First Economies and Economic Reforms*. Washington.
- Cohen, S. 1985. *Rethinking the Soviet Experience. Politics and history since 1917*. New York: Oxford.
- Davies, R. 1978. Industrialisation and after. *The Soviet Union*. Ed. by R. W. Davies. London.
- Dickhut, W. 1974. *Die Restauration des Kapitalismus in der Sowjetunion*. Stuttgart.
- Dyker, D. 1992. *Restructuring the Soviet Economy*. New York: Routledge.
- Elleinstein, J. 1977. *Histoire de l'U.R.S.S*. Paris.
- Gregory, P. & Stuart R. 1994. *Soviet Economic Structure and Performance*. New York: Harpercollins College Div.
- Höhmnn, H.-H. 1981. *Limits of Growth, Limits of Change: the Soviet Economy in the Brezhnev Era*. Köln.
- Lagasse, Ch.-E. 1979. *L'entreprise soviétique et le marche*. Paris.
- Nefyodov, D. 2018. The Ukrainian SSR Postwar Working Class (1946–1965) in the Evaluation of the Sovietology in the West. *Skhidnoievropeiskiyi istorychnyi visnyk*. Drohobych: Posvit. Vyp. 7. S. 160–172.
- Nove, A. 1969. *An Economic History of the U.S.S.R*. Baltimore: Penguin Books.
- Ryavek, K. 1975. *Implementation of Soviet economic reforms*. New York: Oxford.
- Shapiro, J. 1980. Soviet Consumer Policy in the 1970s: Plan and Performance. *Soviet politics in the Brezhnev era* / Ed. by D. R. Kelley. New York.
- Trotignon, Y. 1976. *Le XXe siecle en U.R.S.S*. Paris: Bordas.
- Westwood, J. 1993. *Endurance and Endeavour. Russian History 1812–1992*. New York: Oxford.
- Wright, A. 1980. Soviet Economic Planning and Performance. *The Soviet Union since Stalin*. Ed. by S. F. Cohen. Bloomington: Indiana University Press.

УДК 070.18(477.87)«1956»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248559

Н. Ф. Вароді

ORCID: 0000-0003-4175-4928

Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II

N. Váradi

Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

ВІДЗЕРКАЛЕННЯ ТЕМИ РЕВОЛЮЦІЇ 1956 Р. В УГОРЩИНІ У ЗАКАРПАТСЬКИХ ГАЗЕТАХ ТОГО ЧАСУ

*The Echo of the 1956 Hungarian Revolution
in the Contemporary Transcarpathian Printed Press*

В статті розглядається проблематика подій революції 1956 р. в Угорщині крізь призму преси того часу. Простежується, що радянська влада висвітлювала угорські події як контрреволюційні, спрямовані проти влади та народу. Встановлено, що в радянській пресі на Закарпатті було приділено велику увагу Угорщині часів революції. Влада ставила за мету створити таку картину, що все те, що відбувається в Угорщині, є несправедливим, шкідливим та противладним. Доповіді про події в Угорщині були зосереджені на страті угорських комуністів, вбивствах радянських солдатів та захопленні партійних і державних установ.

Ключові слова: газета, аналіз статей, революція 1956 р., пропаганда, комуністичний лідер.

Numerous papers have been written about the history of the Hungarian Revolution of 1956 both in Hungary and beyond its borders in the past decades. The archival documents of Ukraine and the former Soviet Union are under research too.

Numerous data prove that the actions aiming to crush the War of Independence were directly governed from Transcarpathia. Archival data also confirm the reminiscence of the Transcarpathian Hungarian witnesses, according to which the Soviet military and political centre was set up in Uzhgorod, from where the defeat of the Hungarian Revolution was directed. The reminiscence of the Soviet soldiers reveals that the first military corps crossed the border with the purpose of crushing the revolution on October 24.

Since travelling became impossible due to the strictly closed borders after the Second World War, people living in the Soviet Union could not keep in touch with Hungary. The postal connections were severely controlled. The Soviet authorities permitted the inhabitants to order only a couple of foreign publications, in few copies. Even the Hungarian Communist Party-press could be ordered and read only by few people.

The majority of the population was informed about the local and foreign world and events mainly by the Soviet press, which was the mouthpiece of the Communist Party of the Soviet Union. Getting a relatively realistic picture about the outside world was only possible through foreign radio broadcasting. The Hungarian people mainly listened to Kossuth Radio, but some people could reach western broadcasts and listened to the Free Europe Radio, for instance. These sources of news were available during the revolution too.

After the revolution was suppressed, the Transcarpathian newspapers celebrated the «victory over the counter-revolution» and judged its participants (the «horthysts», the «fascists» — as they called them). Only rejective writings were published; articles with the slightest sign of sympathy could be published neither in the central nor in the local papers.

The importance of the press is confirmed by everyday experience, numerous studies and scientific reports. Its public opinion-forming power is particularly significant. Analysis of the press is necessary to understand the conditions of an age. To understand the essence of the 1956 Revolution, it is crucial and vital to study the contemporary press.

The events of the 1956 Revolution in Hungary received a great response in the local papers. Even after 64 years, the articles that appeared in the Transcarpathian newspapers during the '56 Revolution are extremely telling. It is obvious how the Soviet authorities wanted to influence the opinion of Transcarpathian inhabitants about the Revolution. From October 25, in the papers, the following questions arise almost every day: what caused, triggered the revolution, what actually happened in October? In local press sometimes 3–4 articles deal with the Revolutionary actions from the Soviet point of view. This article is press study research on the 1956 Revolution.

Keywords: newspaper, analysis of articles, Revolution of 1956, propaganda, communist leader.

Постановка проблеми. На революцію та визвольну боротьбу 1956 р. в Угорщині відгукнулася й закарпатська преса. Події революції були в ній предметом великої уваги. З жовтня 1956 р. газети кілька тижнів звітували про кожен день тих подій. У кінці 1956 р. та на початку 1957 р. дотичні до революції найважливіші питання в пресі були такі: «Хто є лідерами революції?»; «Звідки контролюють революцію?»; «Що було причиною революції?»; «Які криваві події відбуваються в Угорщині?». І, звичайно, автори публікацій відповідали на ці запитання, слугуючи інтересам Комуністичної партії. Приклади можна знайти в цьому дослідженні.

Під час революції події було висвітлено в понад 250 статтях. Розглядаючи реакції радянських журналістів і редакторів із Закарпаття на угорську революцію 1956 р., ми не можемо залишити поза увагою те, як сильно на них тиснула радянська влада.

А отже, нашою *робочою гіпотезою* є те, що громадськість не могла отримати ніякої достовірної інформації про події в Угорщині через маніпуляції громадською думкою за допомогою офіційної пропаганди.

Історіографія сучасної України практично зовсім не приділяла уваги окресленій темі. Під час дослідження взято за приклад також роботи А. Стикаліна, одного з найбільш шанованих і популярних російських дослідників теми угорської революції та визвольної війни 1956 р. на базі джерел з російських архівів (Sztikalin, A. 2007; Стикалин, А. 2003, Стикалин, А. 2009).

Під час роботи над темою було опрацьовано такі газети: «Червоний прапор», «Правда», «Закарпатська правда», «Радянське Закарпаття», «Молодь Закарпаття», «Карпати Ігос Со», які виходили чотири рази на тиждень у 1950-х рр.

Виклад основного матеріалу.

3 червня 1956 р. в Будапешті систематично проходили студентські мітинги, на яких усе частіше звучали вимоги вивести з Угорщини радянські війська, провести вільні вибори, скасувати цензуру, звільнити політ'язнів, ввести багатопартійну систему, змістити сталіністів із державних посад.

23 жовтня 1956 р. в Угорщині вибухнула революція проти комуністичного режиму. Основними причинами були криза сталінської моделі соціалізму та репресивний режим М. Ракоші генерального секретаря Комуністичної партії Угорщини, початок десталінізації в СРСР і. т. д.

Основні події революції: 23 жовтня відбулася масова демонстрація на підтримку Польщі та проти дій уряду Ракоші. 24 жовтня прем'єр-міністром обрали Імре Надя, якого рік перед тим усунули з посади голови уряду й виключили з лав Комуністичної партії за розгортання ліберальної програми реформ. За чотири дні було сформовано новий уряд, який звернувся до СРСР з вимогою вивести з Угорщини радянські війська. Тим часом чинний лідер угорських комуністів Ерно Геро оголосив надзвичайний стан і звернувся по допомогу в формі збройного втручання до СРСР, після початку якого боротьба переросла в загальнонаціональну війну за незалежність проти російської інтервенції. 28 жовтня 1956 р. укладено перемир'я між місцевими комуністами й революціонерами. На основі досягнутих угод було сформовано новий коаліційний уряд на чолі з Імре Надем, який 1 листопада заявив про вихід Угорщини з Варшавського договору. З 4 по 11 листопада операція радянських військ «Вихор» придушила революцію. Новим головою уряду став Я. Кадар, який створив нову партію: Угорську робітничу соціалістичну партію (УРСП). Імре Надя заарештували, стратили 16 червня 1958 р. Протягом подій в Угорщині загинуло 2652 революціонерів, близько 20 тис. було ув'язнено і понад 170 тис. довелося тікати за кордон. Втрати радянської армії, за офіційними даними, становили 669 убитими й 1540 поранених, 51 військовий вважається зниклим безвісти (Король, І. 2002, с. 4–104).

До революційних подій радянська преса не дуже звертала увагу на Угорщину. Перепоховання Ласло Райка, що відбулося 6 жовтня, у газетах не згадали жодним рядком. У часописах, які вийшли 24 жовтня, так само нічого не писали про події попереднього дня в Будапешті. Ймовірно, через те, що відділ пропаганди Комуністичної партії СРСР вважав, що будапештське повстання придушуть за кілька годин, а для радянських читачів повчальнішою буде інформація про поразку «контрреволюційного путчу» (Sztikalin, A. 2007, old. 17). На користь цього припущення свідчить опубліковане в номері «Правди» від 25 жовтня коротке повідомлення ТАРС (Інформаційне агентство Радянського Союзу) про будапештські події під гучною назвою «Поразка антинародного заклоту в Угорщині»¹. У наступні дні з'явилося ще кілька публікацій про Угорщину з подібними заголовками. Через це офіційний друкований орган Компартії Угорщини — газета «Szabad Nép» («Вільний Народ») — навіть вступив у дискусію з «Правдою»². 30 жовтня московський кореспондент «Szabad Nép» і перший секретар Посольства Угорської Республіки прибули до редакції «Правди». Вони запропонували, щоби газета в короткому повідомленні визнала: внаслідок браку точних відомостей видання помилково трактувало події в Угорщині. Гості вважали появу такої публікації важливою, бо, на думку угорців, «Правда» віддзеркалювала погляди радянського народу. Головний редактор «Правди» П. Шатюков у доповіді секретарю ЦК КПРС П. Поспелову, коментуючи цей інцидент, заявив: газета не вважала, що буде розумно вступати в дискусію з офіційним виданням угорської компартії (Sztikalin, A. 2007, old. 17).

У Закарпатській обл., окрім «Правди», поширювалися й газети «Красное Знамя» та її український варіант «Червоний прапор», виходили «Закарпатська правда», «Советское Закарпатье», «Молодь Закарпаття» та «Kárpáti Igaz Szó» («Карпати Ігоз Со»).

У названих виданнях місцеві читачі могли прочитати про перші дні революції, її подальший розвиток, читати повідомлення, в яких Угорщину оголошували ареною трагічних подій, де наслідки злочинної політики уряду завели соціалістичний розвиток країни в глухий кут, що й викликало народне обурення та широкий народний рух. Збройні зіткнення з міліцією та вуличні бої приписувалися діям контрреволюційних провокаторів, які обманювали передусім молодь. Наголошувалося, що народ не бажав повернення капіталізму, адже вважав його неприйнятним і ворожим для робітничого класу³.

Про запровадження багатопартійної системи, новий коаліційний уряд, підпорядкування армії, міліції, прикордонної служби, національної гвардії Революційному виконавчому комітетові майже нічого не писали. Про

¹ Правда. 25.10.1956. С. 4.

² Szabad Nép. 28.10.1956. С. 1.

³ Молодь Закарпаття. 31.10.1956. С. 3; Червоний прапор. 28.11.1956. С. 3; Червоний прапор. 31.11.1956. С. 3.

штурм 30 жовтня будівлі міськкому партії на Республіканській площі радянські газети подали фальшиву інформацію. В будинку, окрім працівників партапарату, перебували представники Центрального комітету та 9 офіцерів найвищого рангу Міністерства оборони. За оцінками, було вбито щонайменше 70 осіб, залишилося багато поранених (Orbán, É. 2006, old. 77–80). За іншими даними, революціонери стратили 24 працівників Служби державної безпеки. (Eörsi, L. 2006, old. 41). Про штурм міськкому в пресі писали, вказуючи, коли він почався, що в цей час робили офіцери для оборони, як повстанці захоплювали сусідні будинки та розмішували вогневі позиції, що допомага працівникам міськкому від органів влади та збройних сил не надійшла, бо ті «уже перебували на стадії розпаду»¹. Деталі штурму 30 жовтня теж було наведено: «Вхід до міськкому на той час захищала бронемашина з важким озброєнням. У сутінках екіпаж бронемашини спіймав трьох повстанців. У всіх трьох виявили посвідчення нацгвардійців. Одному з хлопців було всього 16 років. У нього вилучили гранату, а в товаришів — стрілецьку зброю. 16-річний хлопець розповів, що гранату він хотів вкинути у броньовик. У двох інших знайшли нове взуття, горілку та інші підозрілі речі. Трьох повстанців роззброїли, а потім разом із вкраденими ними речами відвели у відділення міліції по вулиці Мошоні»². Це повідомлення мало б засвідчити попередньо оприлюднену тезу про легковірність молоді, з якою працювали контрреволюційні провокатори, а також схильність останніх до підкупу бунтівників. В підсумку, після докладного переліку застосованої під час штурму зброї, а також дій революціонерів після захоплення будівлі (передусім убивств і зв'язаних катувань тих, хто її захищав) атаку на міськком було визнано «ретельно спланованою військовою операцією»³.

Було опубліковано чимало таких статей, де описувалося, що повстанці чинили з комуністичними лідерами. Згадувалася «кровожерна жорстокість» груп на площах Штайнера, Нікельсбурга, Алмаші, на вулиці Гарай, площі Клаузала тощо, наголошувалося, що зброю давали в руки молодим, аби ті страчували комуністів⁴.

Писали також про події в інших регіонах, зокрема в містах Дер, Сексард, Фюзешабонь, Боя, Сомбатгей, Мішкольц. Так, про Дер було вказано, що там, попри намагання угорських солдатів дати відсіч, діяли активні «контрреволюційні терористичні банди»⁵, а щодо Баї було докладно описано напад на будівлю райвідділу міліції ввечері 2 листопада, перелічено загиблих при штурмі й страчених, а також поранених її захисників. Віддячили їй за допомогу радянським солдатам, котрі не допустили нові страти й «подальші теро-

¹ Червоний прапор. 12.12.1956. С. 4.

² Червоний прапор. 31.10.1956. С. 2.

³ Червоний прапор. 30.10.1956. С. 2.

⁴ Червоний прапор. 19.12.1956. С. 4.

⁵ Советское Закарпатье. 31.10.1956. С. 3.

ристичні дії»¹. Автор повідомлення з Баї додав, що «В Озді 29 жовтня також відбувалися криваві події. На одній із площ міста зібрався людський натовп. Почалася стрілянина. По-фашистському, по-звірячи було замучено трьох патріотів, яких далі повісили перед будівлею ради трудящих»².

Були в пресі й статті, де йшлося про те, як повстанці страхаються звірств, які самі ж і скоїли, як дехто з них намагався запобігти stratі принаймні цивільних осіб, але було підкреслено: «стратам службовців держбезпеки навіть вони не сміли перешкоджати. Не вдалося врятувати й військових офіцерів»³. У свідченнях тих, хто побував у руках повстанців, про те, як жорстоко останні знущалися з затриманих, теж допускали згадки про помилування деяких осіб: «Я була на другому поверсі, коли натовп наповнив сходи. Хтось із юрби спрямував на мене зброю... Однак один з їхніх керівників вигукнув, щоб таких старих жінок не чіпали...»⁴. Імовірно, так кореспонденти підкреслювали брак справжньої єдності серед революціонерів.

У радянській пресі неодноразово наголошувалося, що збройне повстання «контрреволюціонерів», у ході якого частину затриманих брали в полон, частину страчували, частину вбивали на місці⁵, було добре підготовлене, ним керували з Заходу, переважно через Червоний Хрест, а угорським повстанцям звідти допомагали зброєю та іншими матеріальними засобами. Наприклад, ішлося навіть про те, що «З автобуса Червоного Хреста випала вализа, яка розкрилася. Вона була наповнена зброєю»⁶. В статтях наявні посилання на те, що про повстання в Угорщині вже давно знав від тих, хто його спланував, голова ЦРУ, брат держсекретаря США Аллен Даллас, котрий навіть не приховував цього, на газети «Berliner Zeitung» від 20 листопада, де йшлося «про зв'язок угорських контрреволюційних сил із Західною Німеччиною»⁷, й видання «Welt am Sonntag» від 4 листопада, де згадувалися 200 бляшанок з ручними гранатами, наданих від іноземців серед харчових продуктів⁸. Серед причетних до розпалювання зіткнень згадувались емігрантські організації, профінансовані зі США, учасники яких перекинули в Угорщину зброю, боєприпаси та контрреволюціонерів за допомогою літаків Червоного Хреста, при цьому вказувалося: «Інші збройні групи проникли в країну через західний кордон. До Угорщини попрямували колишні поміщики та капіталісти, офіцери режиму Хорті та гітлерівські злочинці — всі ті, кому вдалося втекти від правосуддя. Тут вони викрикували свої гасла, поширювали панічні новини, створювали масову істерію, розда-

¹ Советское Закарпатье. 21.11.1956. С. 3.

² Советское Закарпатье. 21.11.1956. С. 3.

³ Червоний прапор. 21.12.1956. С. 4.

⁴ Закарпатська правда. 16.11.1956. С. 4.

⁵ Молодь Закарпаття. 10.01.1957. С. 3.

⁶ Закарпатська правда. 24.11.1956. С. 2.

⁷ Червоний прапор. 14.01.1957. С. 4.

⁸ Закарпатська правда. 20.12.1956. С. 4.

вали зброю, стріляли, нацьковували. Вони відіграли значну роль у розвитку подій¹. В центральному складі Угорського Червоного Хреста теж було виявлено, з посиланням на очевидців, «фашистських посіпак»².

Було багато статей про те, що на Заході в різноманітних військових підготовчих таборах (поблизу Траунштайна у Верхній Баварії, в Лондоні й ще в різних місцевостях Франції, Німеччини, Австрії) під керівництвом американців, іспанських офіцерів Франко та членів фашистських угорських організацій проходили вишкіл добровольці, зокрема члени загонів СС, яких згодом перекидали в Угорщину для розхитування громадського порядку³.

Преса повідомляла й про те, як і чому західні держави підштовхують угорський народ до повстання проти Радянського Союзу. Серед таких країн виділяли Австрію, де діяли секретні агенти, які вербували повстанців, зокрема й листівками⁴, а також ФРН, де діяла узгоджена зі вказівками ЦРУ шпигунська організація під керівництвом колишнього нацистського генерала Гехлена⁵. Саме німецьких фашистів у пресі було визнано головними помічниками угорських емігрантів, котрі стали революціонерами⁶. Наміром цих угруповань оголосили такий: «перетворити Угорщину на гніздо вогню нової світової війни, на військову базу частин НАТО»⁷, а також «знищити народну демократичну систему і відновити в Угорщині старе буржуазно-поміщицьке панування»⁸.

Закарпатські видання видаються «добре проінформованими» і про керівників революції — великого землевласника Естергазі, котрий володів за режиму Хорті майже чвертю земель Угорщини⁹, Отто Габсбурга, Гомбошнеке, сина гітлерівського регента в Угорщині Міклоша Хорті¹⁰.

Уряд Імре Надя було охарактеризовано як нездатний протистояти наростанню в країні хаосу¹¹, проникненню в державні органи колишніх фашистських діячів, зокрема й офіцерів¹², створенню різних непідконтрольних владі організацій, навіть збройних утворень¹³, а отже — як слабкий.

Закарпатські газети передруковували й чимало закордонних публікацій, намагаючись цим підтвердити власну інформацію. Із голландської «Het Parool» цитували згадки про угорського барона, котрий перекидав із Голлан-

¹ Советское Закарпатье. 21.11.1956. С. 3.

² Червоний прапор. 23.12.1956. С. 4.

³ Закарпатська правда. 20.12.1956. С. 4.

⁴ Правда. 22.11.1956. С. 4.

⁵ Червоний прапор. 23.12.1956. С. 4.

⁶ Червоний прапор. 23.12.1956. С. 4; Червоний прапор. 01.14.1957. С. 4.

⁷ Червоний прапор. 01.14.1957. С. 4.

⁸ Червоний прапор. 28.11.1956. С. 3.

⁹ Закарпатська правда. 20.12.1956. С. 4.

¹⁰ Закарпатська правда. 22.11.1956. С. 3.

¹¹ Закарпатська правда. 22.11.1956. С. 3.

¹² Советское Закарпатье. 21.11.1956. С. 3.

¹³ Закарпатська правда. 22.11.1956. С. 3.

дії до Угорщини диверсійні групи, про Ласло Шомоді, який друкував у себе на квартирі провокаційні листівки¹, про колишнього есесівця Клаасена, що набирив добровольців для угорських контрреволюціонерів із колишніх частин СС², про те, як «Керівники контрреволюції ... тероризували та вбивали всіх передових трудящих. У Будокесі вони роздали зброю різноманітним авантюристам і випущеним із в'язниць бандитам, яких направили в Будапешт та навколишні села, де підготували криваву купіль для угорського народу...»³.

На підставі статей, передрукованих із закордонних періодичних видань, закарпатська преса звертала увагу читачів і на роль радіо «Вільна Європа», що діяло в Мюнхені з 1951 р. Цій радіостанції приписували поширення серед повстанців обіцянок американської підтримки після оголошення результатів президентських виборів, через що, зокрема, збройна боротьба й тривала так довго⁴.

Західнонімецька газета «Der Spiegel» («Дер Шпігель») опублікувала статтю «Підбурювальна діяльність американської радіостанції “Вільна Європа”», де описувалося, яку роль відіграла ця радіостанція під час угорських подій. Читачів повідомляли, що в ході угорського путчу радіо «Вільна Європа» вело відкриту провокаційну діяльність. Західнонімецька буржуазна партія «Німецька спілка», що виступала за єдність, мир і свободу, в листівках підкреслила, що за кровопролиття в Угорщині радіо «Вільна Європа» несе моральну відповідальність⁵.

На початку листопада в Радянському Союзі ухвалено проводити інтенсивнішу пропаганду стосовно угорських подій. Після 3 листопада радянську пресу переповнили статті «про жажливі вчинки контрреволюціонерів» (Sztikalin, A. 2007, old. 18). Публікувалися численні свідчення нібито очевидців, які розповідали про «криваві злочини» повстанців. Також з'явилося чимало свідчень, за якими багато повстанців нібито не знали, у що їх втягують. Серед великої кількості очевидців із Закарпаття, котрі нібито їздили в Угорщину до родичів або знайомих, є й такі особи (робітниця Берегівської швейної фабрики Юлія Балла⁶, лікар із Солотвина Ференц Візер⁷, мешканці Великого Березного Юлій і Марія Январі⁸), про реальне існування яких не вдалося знайти ніяких документів в Державному архіві Закарпатської області, а також анонімні свідки: «Мій брат живе у Матолчі... Я приїхав до нього 10 жовтня... 23-го жовтня зібралися селяни, які раніше, до створен-

¹ Закарпатська правда. 22.11.1956. С. 3.

² Закарпатська правда. 20.11.1956. С. 4.

³ Червоний прапор. 11.11.1956. С. 3.

⁴ Закарпатська правда. 20.11.1956. С. 4.

⁵ Закарпатська правда. 20.11.1956. С. 4.

⁶ Червоний прапор. 19.12.1956. С. 4.

⁷ Червоний прапор. 27.11.1956. С. 4.

⁸ Закарпатська правда. 27.11.1956. С. 4.

ня ТС, володіли більшою частиною земель на селі... Вони хотіли помститися за свої втрати... почали нищити урожай, вдерлися до квартири директора школи... побили його і витягли на вулицю... розгромили школу, спалили бібліотеку... вбили сільських комуністів»¹. Закарпатські газети перейняли й чимало закордонних публікацій, намагаючись цим підтвердити власну інформацію.

Окрім свідчень місцевих, публікувалися і думки іноземців, відомих спеціалістів: «Я поїхав до Будапешта з метою обміну промислового досвіду, та замість того, щоб оглянути угорські заводи та місцевих робітників, я бачив, як робітники гинуть на вулицях, а заводи стоять у руїнах... У вівторок... Між 17:00–19:00 почали прибувати наповнені зрадниками машини, з яких у натовп кидали зброю та боєприпаси... На горищах житлових будинків була підготовлена зброя... 15–18-річні молодики вбивали всіх, кого зустрічали на шляху. У середу на прохання угорського уряду ввели радянські танки і настав спокій»². В таких відгуках наголошувалося на тисячах жертв білого терору включно з випадковими людьми³, про напади на «машини швидкої допомоги Червоного Хреста та навіть на літаки, що перевозили поранених»⁴.

Юрій Чонаді, колишній головний редактор часопису «Червоний прапор», розповів, що редакторам постійно необхідно було слухати ТАРС на хвилі 1435,6 МГц, на якій у певні години Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ) давало районним газетам інформацію про події. Це не були публічні передачі, люди їх не чули, навіть журналістам важко було розібратися, про що йдеться. Для того, щоб на місцях устигали записувати, диктор читав матеріал по словах. Інформація мінялася ледь не щогодини. То підтримували Імре Надя, то називали його контрреволюціонером. Із цього було помітно, що в Москві не знали, як діяти. Траплялося, що треба було міняти тільки абзаци, але було й таке, що викидати доводилося весь текст, який звучав лише годину тому⁵.

Протокол № 7–10 обласного комітету Компартії України містить рішення ЦК КПУ, згідно з яким «необхідно підготувати добірку матеріалів про криваві злочини «фашистських бандитів» в Угорщині, видати її тиражем 3000 примірників. Готувати матеріали доручити відділу агітації та пропаганди Закарпатського обкому Компартії України»⁶.

Для більшого ефекту партійної пропаганди ще 1956 р. видали книгу «Контрреволюційні сили в угорських жовтневих подіях», у якій було зібрано статті, раніше опубліковані в закарпатських газетах.

¹ Закарпатська правда. 28.11.1956. С. 4.

² Закарпатська правда. 10.11.1956. С. 3.

³ Закарпатська правда. 22.11.1956. С. 3.

⁴ Закарпатська правда. 27.11.1956. С. 4.

⁵ Інтерв'ю з Ю. А. Чонаді, колишнім районним редактором газети «Червоний прапор». Інтерв'ю провела автор статті 23.10.2003.

⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2780. Арк. 33.

Можна сприймати як факт, що події революції 1956 р. в Угорщині викликали великий резонанс у закарпатських газетах.

Протягом останніх десятиліть з'явилось чимало робіт про історію Угорської революції 1956 р. як в Угорщині, так і за її межами. Досліджуються й архівні документи України та колишнього Радянського Союзу. Численні дані доводять, що дії, спрямовані на придушення війни за незалежність, безпосередньо керувалися з Закарпаття¹. Архівні дані теж підтверджують спогади закарпатських угорців, за якими в Ужгороді було створено радянський військово-політичний центр, звідки керували придушенням Угорської революції². Спогади радянських солдатів містять інформацію про те, що перший військовий підрозділ із Берегова перетнув кордон з метою розгрому революції 24 жовтня³.

Оскільки подорожі стали неможливими через закриті після Другої Світової війни кордони, люди, які жили в Радянському Союзі, не могли підтримувати зв'язок з родичами в Угорщині. Поштові зв'язки суворо контролювалися. Радянська влада дозволила громадянам замовляти лише кілька закордонних видань, у кількох примірниках. Навіть пресу угорської компартії можна було замовити лише надійним, вірним комуністам⁴.

Висновки. Після 3 листопада радянську пресу переповнили статті про «жахливі вчинки контрреволюціонерів». Радянська влада зробила все, аби закарпатське населення засудило події, які відбувалися в Угорщині в жовтні 1956 р. Більшість населення була інформована про місцеві та закордонні події переважно з радянської преси, яка була рупором Комуністичної партії Радянського Союзу. Отримати відносно реалістичну картину про зовнішній світ було можливо лише за допомогою закордонного радіомовлення. Угорський народ переважно слухав радіо Кошут, але деякі люди мали змогу прослуховувати й передачі західних радіостанцій, наприклад «Вільної Європи». Ці джерела новин були доступні й під час революції.

Після придушення революції закарпатські газети відзначали «перемогу над контрреволюцією» та засуджували її учасників («хортисти», «фашисти» — так їх називали).

Події угорської революції 1956 р. отримали великий відгук у місцевих закарпатських газетах. Очевидно, що радянська влада намагалася маніпулювати думкою закарпатців. З 25 жовтня в газетах майже щодня порушували питання: які причини призвели до вибуху революції, що насправді сталось

¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2780. Арк. 100–150.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України, Ужгород. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 1–22.

³ Інтерв'ю з колишнім військовослужбовцем Сторожуком Андрієм. Інтерв'ю провела автор статті, 22.10.2003.

⁴ Елемер Ковач: Історія угорськомовної преси та свободи преси на Закарпатті 1918–1989. Ін: Іштван Апро — Вінце Пал: Угорська закордонна преса від Тріанону до кінця XX століття. Інститут медіадосліджень Ради ЗМІ Національного управління з питань засобів масової інформації та комунікацій. 2014. 81.

у жовтні? У місцевій пресі іноді 3–4 статті висвітлюють революційні дії з радянського погляду. Матеріали, які публікувалися, значною мірою були передруками з центральної союзної преси або повідомленнями ТАРС.

Король, І. 2002. *Угорська революція 1956 року: початок краху прорадянських тоталітарних режимів*. Ужгород: В. Падяк.

Стикалин, А. 2003. *Прерванная революция. Венгерский кризис 1956 года и политика Москвы*. Москва: Новый хронограф. С. 1–313.

Стикалин, А. 2009. Венгерские события 1956 г. и советское общество. *Конфликты и компромиссы в истории мировых цивилизаций*. Сборник статей. Москва: Издательство Российский государственный гуманитарный университет. С. 183–197.

Eörsi, L. 2006. Köztársaság tér 1956. Budapest: 1956-os Intézet. Old. 41.

Orbán, É. 2006. Amit '56-ról mindenkinek tudnia kell. A forradalom rövid története. *Gloria Victis. Technika Alapítvány — Összmagyar Testület*. Budapest: Innova-Print. Old. 77–80.

Sztikalin A. 2007. Az 1956-os magyar forradalom hatása a szovjet közvéleményre. Új források, *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában*. Budapest: 1956-os Intézet. Old. 15–23.

Korol, I. 2002. *Uhorska revolutsiia 1956 roku: pochatok krakhu proradianskykh totalitarnykh rezhyimiv [The Hungarian Revolution of 1956: The Beginning of the Collapse of Pro-Soviet Totalitarian Regimes]*. Uzhhorod: V. Padiak. [in Ukrainian].

Stikalin, A. 2003. Prervannaja revoljucija. Vengerskij krizis 1956 goda i politika Moskvy [Interrupted Revolution. The Hungarian Crisis of 1956 and Moscow's Policy]. Moskva: Novyj hronograf. S. 1–313. [in Russian].

Stikalin, A. 2009. Vengerskie sobytija 1956 g. i sovetskoe obshhestvo [The Hungarian Events of 1956 and Soviet Society]. *Konflikty i kompromissy v istorii mirovyh civilizacij*. Sbornik statej. Moskva: Izdatel'stvo Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet. S. 183–197. [in Russian].

Eörsi, L. 2006. Köztársaság tér 1956 [Republic Square 1956]. Budapest: 1956-os Intézet. Old. 41. [in Hungarian].

Orbán, É. 2006. Amit '56-ról mindenkinek tudnia kell. A forradalom rövid története [What Everyone Needs to Know About '56. A Short History of the Revolution]. *Gloria Victis. Technika Alapítvány — Összmagyar Testület*. Budapest: Innova-Print. Old. 77–80. [in Hungarian].

Sztikalin A. 2007. Az 1956-os magyar forradalom hatása a szovjet közvéleményre. Új források [The Impact of the Hungarian Revolution of 1956 on Soviet public Opinion. New Sources]. *Az 1956-os forradalom visszhangja a szovjet tömb országában*. Budapest: 1956-os Intézet. Old. 15–23. [in Hungarian].

УДК 337/377:38:629.7(477.64)«1950–1980»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248560

О. А. Чумаченко

ORCID 0000-0002-9393-953X

Національний університет «Запорізька політехніка»

O. A. Chumachenko

National University «Zaporizhzhia Polytechnic»

РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ В ГАЛУЗІ АВІАДВИГУНОБУДУВАННЯ 1950–1980-Х РР. НА ПРИКЛАДІ ЗАПОРІЗЬКОГО АВІАЦІЙНОГО КОЛЕДЖУ ІМ. О. Г. ІВЧЕНКА

*Development of Secondary Special Education in the Field
of Air Engineering of the 1950–1980's: the Case of Zaporizhzhia
Aviation College named after A. G. Ivchenko*

У статті розглянуто розвиток середньої спеціальної освіти України в галузі авіаційного двигунобудування на прикладі Запорізького авіаційного коледжу імені академіка Івченка 1950–1980 рр. На основі нововведених архівних матеріалів досліджено головні напрями діяльності навчального закладу, його зв'язок із розвитком системи освіти в цілому. З'ясовано кількісно-якісні зміни викладацького та учнівського складу, які посприяли покращенню умов навчання та вплинули на вирішення проблем матеріально-технічного забезпечення технікуму.

Ключові слова: середня спеціальна освіта, авіаційний коледж, технікум, кваліфіковані кадри, технічна спеціальність, навчально-методична робота, реформування освіти.

This article explores the development of secondary specialized education of Ukraine in the field of aircraft engine construction on the example of Zaporizhzhia Aviation College named after A. G. Ivchenko during 1950–1980. This research is the first historical study where the development of Zaporizhzhia Aviation College named after A. G. Ivchenko is scrutinized. The author used the problem-chronological, comparative-historical methods combining them with multivariate analysis and the principles of historicism and objectivism.

The author concludes that Zaporizhzhia Aviation College named after A. G. Ivchenko played an important role in the training of qualified personnel for the aircraft engine industry. Despite the difficult situation with the technical equipment, the training process did not stop in the difficult post-war years. This is proved by the increase of the numbers of students and professors, as well as the improvement of learning conditions. In comparison with 1950, in 1990 the college employed six times more full-time workers, and the number of students

increased by five times. During the years of independence of Ukraine, the prestige of working professions significantly decreased, hence a new problem of labour migration of the skilled workers arose.

Taking into consideration the active integration of Ukraine into the European community, it is necessary to continue fulfilling the strategic tasks of reforming technical education, among which are creating conditions for citizens to obtain working professions in accordance with their vocation and interests, ensuring national and regional needs for qualified personnel, and raising professional education in Ukraine to the level of the developed countries of the world.

Keywords: specialized secondary education, aviation college, technical school, qualified personnel, technical specialty, educational and methodical work, education reform.

Протягом років незалежності України значно знизилася престижність робітничих професій, звідси з'явилася нова проблема — трудова міграція незатребуваних спеціалістів. З огляду на активну інтеграцію України до європейської спільноти потрібно виконувати стратегічні завдання з реформування професійної технічної освіти, серед яких — створення умов для того, аби громадяни здобували робітничі професії відповідно до покликання та інтересів, підвищували свою виробничу кваліфікацію, забезпечувати загальнодержавні й регіональні потреби в кваліфікованих кадрах, вивести професійну освіту в Україні на рівень досягнень розвинутих держав світу.

У серпні 2019 р. набув чинності Закон України «Про фахову передвищу освіту», де визначено основні засади функціонування новоствореної освітньої системи. Він має надати умови для поєднання освіти та виробництва з метою підготовки конкурентоспроможних фахівців для потреб держави. Ухвалення цього закону стало нагальною потребою після прийняття Закону України «Про вищу освіту» близько п'яти років тому, яким із обігу було вилучено освітньо-кваліфікаційний рівень «молодший спеціаліст». Таким чином, коледжі й технікуми фактично існували на підставі перехідних положень цього Закону, який дозволяв прийом на зазначений рівень кваліфікації тільки до 2019 р.

З 2020 р. заклади освіти або їхні структурні підрозділи можуть називатися коледжами тільки за умови підготовки здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра та (або) молодшого бакалавра обсягом не менше 10%, причому на 2023 р. ця кількість має зрости втричі. Усі інші заклади I–II рівнів акредитації, які в системі освіти готують фахівців рівня «молодший спеціаліст», набудуть статусу закладу фахової передвищої освіти¹.

¹ Міністерство освіти і науки України. 2019. Лист МОН України від 09. 08. 2019 № 1/9–507 «Щодо набрання чинності Закону України «Про фахову передвищу освіту». URL: <https://cutt.ly/НУ7екНЕ>

В листопаді 2019 р. Громадська організація «Всеукраїнська Асоціація працівників вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації» відправила на сайт Президента України електронну петицію проти згаданого закону, в якій зазначено: «Злиття фахової передвищої освіти з професійно-технічною освітою не тільки зруйнує систему підготовки фахівців у технікумах та коледжах, знищить ступеневість в освіті, а й відкине реформування системи освіти в Україні до 2014 року»¹.

Сьогодні освітня система України проходить складний процес, який тільки завдяки досягненню консенсусу між усіма її ланками завершиться піднесенням на якісно новий рівень. Саме тому досвід, набутий у розбудові навчальних середніх спеціальних закладів у ХХ ст., є унікальним надбанням, прикладом плідної роботи в цьому напрямку нашої держави. Його критичне осмислення й застосування, на нашу думку, здатне знадобитися при розбудові системи виховання кваліфікованих кадрів у будь-якій науково-технічній галузі країни. На Півдні України одним із потужних прикладів розвитку середньої спеціальної технічної освіти є Запорізький авіаційний коледж ім. академіка О. Г. Івченка. Завдяки дослідженню головних напрямків діяльності та досягнень закладу в непрості часи його становлення та подальшого розвитку з'являється можливість уникнути елементарних помилок та прорахунків у професійному розвитку робітників та в освіті молоді в майбутньому. На сьогодні відповідні установи шукають нові підходи до управління системою професійної освіти і навчання на різних рівнях: загальнодержавному, регіональному, галузевому, на рівні професійного навчального закладу та підприємства. Таким чином, пропоноване дослідження має актуальне значення для подальшого забезпечення кваліфікованими працівниками стратегічних промислових підприємств суверенної України.

Статтю виконано на основі джерел із Державного архіву Запорізької області (Держархів Запорізької обл.) — Запорізький авіаційний технікум, ф. Р-2617; Запорізьке обласне управління професійно-технічної освіти, ф. Р-1360). Справи фондів містять річні та піврічні звіти про підсумки навчально-виховної роботи, звіти про методичну роботу, накази й розпорядження Міністерства авіаційної промисловості СРСР і Міністерства вищої та середньої освіти СРСР, матеріали про виробничу діяльність технікуму, а також ремісничих училищ Запорізької обл. Дослідження доповнене опублікованими матеріалами й періодичними виданнями часів СРСР і незалежної України.

Історіографію проблеми розвитку середньої спеціальної освіти зазначеного періоду представлено роботами радянських та українських науковців

¹ Грінчай Я. Петиція ГО «Всеукраїнська Асоціація працівників вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації» до Президента України № 22/079569-еп «Просимо припинити руйнівну політику Уряду щодо технікумів і коледжів України», 2019. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/79560>

періоду незалежної України. Так, І. М. Тирін дослідив досягнення Запорізького авіаційного технікуму післявоєнного періоду (Тирін, І. 1957). У посібнику Л. А. Медвідя наведено загальний огляд історичних подій, які вплинули на розвиток національної освіти, проаналізовано особливості освітньої політики в Україні (Медвідь, Л. 2003). У роботах Н. Г. Ничкало викладено особливості розвитку професійної технічної освіти в умовах незалежної України та основні напрями і результати наукових досліджень з теорії і методики професійної освіти (Ничкало, Н. 2008). Розглянуто проблеми професійної освіти в державній освітній політиці, спрямованій на формування людського капіталу (Ничкало, Н. 2014). Незважаючи на зазначені роботи з різних аспектів реформування освіти, історія розвитку середньої спеціальної освіти в галузі авіадвигунобудування як самостійний напрямок не досліджена.

Наукова новизна одержаних результатів: стаття є першою науковою роботою з історії, де проаналізовано розвиток Запорізького авіаційного коледжу ім. О. Г. Івченка як базового середньоспеціального навчального закладу освіти галузі авіадвигунобудування м. Запоріжжя в 1950–1980-х рр.

Було використано такі методи: актуалізації — встановлено зв'язок роботи з сьогоденням; проблемно-хронологічний — відстежено динаміку якісних і кількісних змін у структурі основних факторів впливу на результати роботи навчального закладу; порівняльно-історичний — визначено відповідність процесів, що відбувалися в українській освіті, процесам розвитку Запорізького авіаційного коледжу; багатофакторного аналізу — виявлено основні фактори впливу на розвиток досліджуваного навчального закладу; принципи історизму та об'єктивності — сформовано конкретно історичний підхід та показано взаємозв'язок галузевої середньої спеціальної освіти із авіадвигунобудівною промисловістю.

У статті поставлено за мету дослідити основні напрями розвитку Запорізького авіаційного коледжу ім. О. Г. Івченка як складової комплексу середньої спеціальної технічної освіти СРСР 1950–1980-х рр. та сучасної України.

XXI ст. у світі вважають ерою знання, інформації та комунікації. Глобалізація й революційні зміни в інформаційних технологіях покликали до життя новий напрям діяльності, сформульований як «Технічна і професійна освіта та підготовка для всіх протягом усього життя» (Ничкало, Н. 2014, с. 40).

Як самостійний рівень професійної і загальної освіти СРСР середня спеціальна освіта сформувалася в першій половині XX ст., хоч окремі подібні навчальні заклади з'явилися уже на початку XVIII ст., коли соціально-економічні умови визначили необхідність підготовки фахівців середньої кваліфікації.

Історія створення Запорізького авіаційного коледжу ім. академіка О. Г. Івченка безпосередньо пов'язана з запорізькими підприємствами авіадвигунобудівної промисловості, а саме Запорізьким моторобудівним

заводом (ЗМЗ), відомим у сучасному світі як ПАТ «Мотор Січ», та Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро (ЗМКБ) «Прогрес». У 1920-х рр. постало питання необхідності кваліфікованих кадрів для виробництва та ремонту авіаційних двигунів. Саме це і спонукало до ідеї створення галузевого середньоспеціального навчального закладу.

1929 р. відкрито Запорізький автомоторобудівний технікум ім. К. Є. Ворошилова, під заняття надано дві аудиторії Запорізького машинобудівного інституту (нині Національний університет «Запорізька політехніка»). Того самого року навчальний заклад перевели з системи Наркомпрому УРСР під нагляд Всесоюзного авіаційного об'єднання, що зробило можливим перейменувати його в Запорізький авіаційний технікум¹.

1941 р. ЗМЗ разом із навчальним закладом за 47 діб було евакуйовано до м. Омська (Беззубцев-Кондаков, О. 2007, с. 46). Через шість років технікум повернувся до м. Запоріжжя. Було сформовано всього три групи, в яких здебільшого навчалися учасники Другої Світової війни (Тирін, І. 1957, с. 3).

У такій ситуації виконувачем обов'язків директора технікуму призначили керівника Відділу підготовки кадрів ЗМЗ М. Я. Кравчука, якого за наказом Міністерства авіаційної промисловості СРСР у 1950 р. змінив П. І. Олейніков. Новий керівник, доклавши неймовірних зусиль, зміг вивести технікум із післявоєнної кризи на якісно новий рівень розвитку². Так, якщо наприкінці 1940-х рр. в закладі працювало 10 викладачів, з яких 9 були сумісниками, а заняття проходили в аудиторіях колишнього ремісничого училища № 20, то вже наприкінці перебування на посаді директор збільшив викладацький склад ушестеро та домігся, щоб моторобудівний завод виділив для технікуму окрему будівлю³.

Після призначення нового директора до технікуму надійшли нові правила прийому. Згідно з ними, до навчального закладу мали право вступати особи 14–30 років, які мають семирічну середню освіту, для подальшого навчання без відриву від виробництва на споріднених із професією спеціальностях. Тих, хто закінчив школу в 1949–1950 рр. із похвальними грамотами, приймали без іспитів. За наявності атестата, отриманого в невказані роки, для вступу потрібно було скласти іспити з історії СРСР, російської мови та літератури⁴.

Зважаючи на низький рівень підготовки кваліфікованих кадрів моторобудівного заводу в 1950-х рр., на підприємстві вийшов наказ, згідно з яким

¹ Історія Запорізького авіаційного коледжу ім. О. Г. Івченка // Сайт Запорізького авіаційного коледжу ім. О. Г. Івченка, 2014. URL: <http://zac.org.ua>

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 7. Приказы, распоряжения, директивы, указы Министерства авиационной промышленности СССР о деятельности техникума. Арк. 11.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 136. Полугодовые отчеты о подготовке и повышении квалификации рабочих и служащих, 1967 г. Арк. 5.

⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-1360. Оп. 2. Спр. 15. Копии исходных телеграмм о передаче молодых специалистов на производство, 1950 г. Арк. 8.

усі працівники мали відвідувати заняття в технікумі за графіком відповідно до їхніх посад. Так, прості робітники зобов'язувалися проходити навчання раз на тиждень з 9 до 16 год. Майстрам, у свою чергу, потрібно було з'являтися на заняттях два рази на тиждень, обираючи при цьому зручну для них зміну¹. Внаслідок цього учнів технікуму суттєво побільшало, що стало причиною швидкого будівництва окремого корпусу під аудиторії та лабораторні кабінети, завершення якого планували ще на 1950 р. Уже на 1953 р. постала будівля, яка складалася з 12 аудиторій, хімічної лабораторії та бібліотеки, при цьому не вистачало електротехнічної лабораторії, що заважало проводити практичні роботи². Враховуючи цей суттєвий недолік, ухвалили укласти договір із ЗМЗ про виробничу практику в майстернях підприємства³.

1959 р. вийшла Постанова Ради Міністрів СРСР «Про форми та строки навчання і поліпшення якості підготовки спеціалістів у середньоспеціальних навчальних закладах». Згідно з нею, кожен подібний заклад мав розробити та втілити програму підвищення кваліфікації працівників з наданням розряду за однією з робітничих професій. Наступним кроком у покращенні умов навчання некваліфікованих працівників стала Постанова «Про встановлення скороченого робочого дня або скороченого робочого тижня для осіб, що успішно навчаються без відриву від виробництва». За нею подібним робітникам надавали вільний день раз на тиждень або декілька годин щоденно на відвідування занять у школі робітничої молоді чи технікумі зі збереженням заробітної плати. Окрім цього, дозволялося брати два відгули без збереження платні⁴. Випускникам навчальних закладів надавали оплачувану відпустку на 20 днів. Для більшого стимулювання учнів, котрі працюють, керівництво мало всіляко просувати їх кар'єрними сходами. Водночас було доповнено правила прийому до навчальних закладів. Працівники, які понад чотири роки пропрацювали на виробництві та закінчили ремісничі училища на базі семирічної школи, мали право вступити до середньоспеціального навчального закладу за отриманою професією. Робітники, що мали стаж від двох років, але на час вступу не працювали, отримали право на пільги за характеристикою з останнього місця роботи. Окрім того, військові, звільнені зі Збройних Сил СРСР, зараховувалися без вступних іспитів. Такі самі привілеї отримували й абітурієнти, які закінчили сім класів із золотою або срібною медалями⁵.

1960 р., відповідно до статті 118 Конституції СРСР, за якою кожен громадянин, який навчався без відриву від виробництва, гарантовано мав отри-

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. I. Спр. 13. Приказ №56 по госудорственному заводу от 1 февраля 1951. Арк. 4.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. I. Спр. 20. Отчет за 1953 г. Арк. 3.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. I. Спр. 27. Приказ № 148 от 24 февраля 1953 г. Арк. 1.

⁴ Законодательство СССР // Сайт Экономика. Киев, 2008. URL: <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist03.htm>

⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. I. Спр. 83. Постановление Совета Министров СССР № 908 от 4 августа 1959 г. Арк. 23.

мати робоче місце, вийшов наказ Міністерства освіти СРСР «Про затвердження положення персонального розподілення молодих осіб, що отримали вищу чи середньо спеціальну освіту». На кожного нового освіченого працівника заводили особові картки. Рішення про персональне розподілення ухвалювала комісія, до якої входили керівник навчального закладу, декан факультету або керівник відділення, представник громадської організації учнів, представники міністерства, Ради народного господарства і представники Ради депутатів трудящих. Разом з цим, молоді спеціалісти, яких направило до навчальних закладів безпосередньо підприємство, після розподілення поверталися на це підприємство¹. Протягом трьох років заборонялося залучати молодих працівників до роботи на керівних посадах, переводити їх на місця, не пов'язані з отриманою спеціальністю, та звільняти з роботи без дозволу міністерства, а одразу після завершення навчання надавали відпустку в 30 днів з виплатою допомоги в розмірі місячної стипендії за рахунок підприємства. А з моменту початку роботи протягом шести місяців підприємство мало виплачувати заробітну платню в розмірі окладу незалежно від обсягу виконаної роботи².

Запорізький авіаційний технікум до 1960 р. на вечірньому й денному відділеннях готував кваліфікованих робітників за такими спеціальностями, як «Оброблення металу різанням», «Фасонне лиття кольорових металів та сплавів» і «Спецдвигуни» (Тирін, І. 1957, с. 3). У першій половині 1960-х рр. спеціальність «Оброблення металу різанням» була на всіх відділеннях, а саме: денному на базі 7–8 класів, у групах з 10-річною освітою та вечірній формі навчання. Друга спеціальність тепер існувала під назвою «Ливарне виробництво кольорових металів і сплавів», що була доступною тільки на денному відділенні. Але найважливішим рішенням стало введення нової спеціальності «Авіаційні двигуни», яка відповідала всім вимогам ЗМЗ. Таким чином необхідність у напрямку «Спецдвигуни» стала непотрібною. Разом з основними дисциплінами за вказаними спеціальностями вивчалися додаткові навчальні матеріали. В усіх групах штатні фізики викладали міжнародну систему одиниць. Для всебічного розвитку учнів їм були запропоновані гуртки літературних читань, фотографії, історії краю, художньої самодіяльності, духовий оркестр та гурток при фізичній лабораторії. Враховуючи, що більша частина учнів на вечірньому відділенні була працівниками Запорізького моторобудівного заводу, технікум тісно взаємодіяв з Відділом технічного навчання підприємства. Це дало змогу вирішити чимало нагальних питань стосовно практичних занять для 2, 3 та 4-го курсів у майстернях авіадвигунобудівного заводу та корис-

¹ Законодательство СССР // Сайт Экономика. Киев, 2008. URL: <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist03.htm>

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 83. Постанова Ради Міністрів СРСР № 908 от 4 августа 1959 г. Арк. 10–12.

тування стадіоном «Стріла» на постійній основі. За відсутності навчально-виробничих майстерень усі потрібні практики 1-го курсу проводились у Запорізькому індустріальному технікумі¹.

З 1962 р. Запорізький авіаційний технікум підпорядковувався не Запорізькому, а Придніпровському Раднаргоспу, що призвело до зміни в навчальному процесі. Відповідно до наказу керівництва, 1962 р. було організовано курси підвищення кваліфікації інженерно-технічних працівників базових заводів. Вони тривали з 20 листопада по червень та охоплювали 115 людей за спеціальністю «Оброблення металу різанням». Усі охочі були поділені на чотири групи. Три з них складалися з майстрів і начальників дільниць механічних та інструментальних цехів. До складу четвертої входили техніки-нормувальники тих самих цехів. Заняття, які проходили раз на тиждень протягом чотирьох годин у вечірню чи денну зміну, вели викладачі технікуму та інженери-спеціалісти². Тож працівники, які бажали вступити до навчального закладу, мали можливість готуватися до іспитів не тільки в бібліотеках чи вдома, але й під керівництвом обізнаних у предметах спеціалістів.

Для контролю за навчальним закладом керівництво перевірило наявні при ньому навчальну частину, адміністрацію, методичний кабінет, викладацький склад і предметну комісію. 1963 р. прийнято закон «Про зв'язок школи з життям та про роль розвитку системи народної освіти». Згідно з ним, у технікумі відбулися суттєві зміни. 1965 р. Придніпровський раднаргосп затвердив нову штатну одиницю старшого лаборанта, хоча в самому технікумі ця посада ще деякий час залишалася вакантною³. Окрім цього, була відкрита нова спеціальність «Автомобілебудування», доступна як на денному, так і на вечірньому відділеннях. Це надало можливість отримати кваліфіковані кадри не тільки ЗМЗ, але й таким підприємствам, як Авторемонтний завод м. Запоріжжя, Автомобільний завод м. Кременчука, Полтавський автоагрегатний завод та Автозавод «Комунар». Вказані події супроводжувалися зміною керівництва в самому технікумі. У середині 1960-х рр. директором закладу став І. Г. Тирін, а колишній керманіч, працюючи далі, консультував учнів стосовно написання курсових та дипломних проектів. Новий директор зумів продовжити справу П. І. Олейника. Якщо на 1963/1964 н. р. учні не змогли виконати низку лабораторних робіт, то наступного року такої проблеми вже не існувало. Пояснювалося це тим, що подібні роботи стали проводитися в Запорізькому машинобудівному інституті, на ливарно-механічному заводі та «Комунарі». Випускники технікуму надалі отримували професії слюсарів-збиральників, фрезерувальників, токарів, свердлуваль-

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. І. Спр. 108. Отчет за 1962–1963 гг. Арк. 10, 33, 59.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. І. Спр. 108. Отчет за 1962–1963 гг. Арк. 69.

³ Законодавство СССР // Сайт Экономика. Киев, 2008. URL: <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist03.htm>

ників, шліфувальників, кокільників, формувальників, плавильників, газогенерувальників та інших¹.

Новий поштовх для розвитку технікуму надав наказ Міністерства авіаційної промисловості СРСР, котре знову отримало в підпорядкування справи закладу, від 18 квітня 1967 р. «Про укріплення навчально-лабораторної бази та покращення підготовки молодих спеціалістів». Згідно з нею, ЗМЗ мав надати допомогу в господарській, методичній і кадровій сфері. Він повинен був відремонтувати навчальні приміщення технікуму й забезпечити його водою, тепlopостачанням і електроенергією. Для читання відповідних дисциплін завод мав надати шість спеціалістів-інженерів, а також передати технологічний опис, інструкції та плакати авіаційного двигуна АІ-25. Окрім цього, на технологічно-виробничу конференцію підприємства запросили викладачів спеціальних дисциплін та керівництво технікуму².

В результаті співпраці зі ЗМІ та ЗМКБ «Прогрес» 1968 р. Постановою Ради Міністрів УРСР від 28 жовтня Запорізькому авіаційному технікуму присвоєно ім'я академіка Олександра Георгійовича Івченка — визначного українського авіаконструктора, керівника ДКБ № 478 (1945–1958 рр.), керівника ЗМКБ «Прогрес» (1958–1963 рр.), генерального конструктора ЗМКБ «Прогрес» (1963–1968 рр.), доктора технічних наук, професора, академіка АН УРСР, розробника авіаційних двигунів, широко відомих у світі як двигуни сімейства «АІ» (Корнієнко, О. 2009, с. 20, 31).

Зважаючи на досягнення 1960-х рр., логічним завершенням десятиріччя стало спорудження 1969 р. двох нових корпусів — навчального та навчально-виробничого³.

На початку 1970-х рр. спеціальність «Автомобілебудування» було ліквідовано, а останній випуск денного відділення цієї галузі відбувся 1970 р. Так серед напрямів навчання залишалися «Інструментальне виробництво» (0504), «Обробка металу різанням» (0501), «Ливарне виробництво кольорових металів та сплавів» (0409) і «Авіаційні двигуни» (0582). До речі, вечірнє відділення останньої спеціальності було відкрите тільки 1972 р. Ще одне нововведення стосувалося прийому та підготовки молоді, що працює. У зв'язку з тим, що переважна частина таких робітників уже мала середню освіту, вступ та навчання в технікумі мали проводитися без відриву від виробництва на базі 10 класів⁴. Одночасно відкрили філії ЗМЗ у м. Снежное та м. Волочиськ. Відповідно авіаційний технікум організував приймальну комісію,

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. І. Спр. 118. Отчет за 1964–1965 гг. Арк. 6, 13, 19, 30, 55, 106.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. І. Спр. 162. Справка о выполнении Приказа Министерства авиационной промышленности СССР № 201 от 18 апреля 1967 г. Арк. 1.

³ Історія Запорізького авіаційного коледжу ім. О. Г. Івченка // Сайт Запорізького авіаційного коледжу ім. О. Г. Івченка, 2014. URL: <http://zac.org.ua>

⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. І. Спр. 179. Пятилетние планы развития техникума. Арк. 2–6.

завданням якої був набір учнів тієї місцевості для навчання та подальшого працевлаштування у філіях заводу (Малінов, О. 2003, с. 55).

Протягом 1972–1975 рр. для розселення учнів підготували та надали в ужиток гуртожитки ЗМЗ. У бібліотеці обладнали місця для нових учнів. Окрім того, щорічно серед абітурієнтів Михайлівського, Василівського й Оріхівського районів проводилися роз'яснення щодо можливості подальшого вступу випускників технікуму до інституту. Для популяризації спеціальностей технікуму 1972 р. почала діяти виставка творчості учнів. Незважаючи на суттєве поживлення діяльності, на кінець 1975 р. при філіях усе ще не було організовано консультаційні пункти та підготовчі курси, які б мали приймати місцевих випускників. Ураховуючи потреби суспільства, спричинені технічним прогресом, керівництво технікуму намагалося ширше застосовувати в навчальному процесі кіно, радіо та інші технічні засоби. Унаслідок цього, за п'ять років у навчальному закладі установили стенд для інформації про досягнення науки і техніки, виготовили автоматичний прилад для запуску екрана, а також упровадили до вжитку електрографічний репродукційний апарат «ЕРА». А завдяки зусиллям працівників на середину 1970-х рр. вдалося розширити та вдосконалити й загальну інфраструктуру технікуму. В той час у навчальному закладі діяло 12 лабораторій: технічних засобів навчання, фізики, хімії, загальної електроніки, металорізальних верстатів, основ автоматизованого виробництва, різання металів, технічних вимірів, технології металів та конструкційних матеріалів, випробовування матеріалів, ливарної форми, а також виробництва лиття кольорових металів і сплавів. Було обладнано 13 предметних кабінетів, а саме: математики, технології механіки, економіки та організації планування виробничого нормування, технології машинобудування й виробництва авіаційних двигунів, мови й літератури, іноземних мов, технології інструментального виробництва, конструювання та проектування авіаційних двигунів, курсового і дипломного проектування, фізичного виховання, креслення, початкової військової підготовки та кабінет історії й суспільних дисциплін. Окрім того, значно поліпшили умови в навчальних майстернях технікуму¹.

Для закріплення набутих у технікумі знань учні щорічно проходили навчально-виробничу практику. Згідно з Положенням, затвердженим наказом Міністерства вищої та середньоспеціальної освіти СРСР № 805 від 13 листопада 1968 р., подібна практика була складовою частиною навчального процесу в будь-якому середньоспеціальному закладі освіти². Загалом протягом навчання учні мали пройти три види практики. Перша з них навчала азам слюсарних робіт, друга — початковим роботам на металорізальних верстатах, третя проводилася з отримання робітничої професії. До речі,

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 1796. Пятилетние планы развития техникума. Арк. 7–11, 30–40.

² Законодательство СССР // Сайт Экономика. Киев, 2008. URL: <https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/maplist03.htm>

друга практика з першої половини 1970-х рр. мала проводитись у навчальних майстернях технікуму, а третя, розділена на виробничо-технологічний і виробничо-переддипломний напрямок, за всіма спеціальностями з цього часу відбувалася на базовому підприємстві — Запорізькому моторобудівному заводу. За спеціальністю «0501» — у механічних цехах, «0504» — в інструментальних цехах заводу, «0582» — у збиральних випробувальних цехах та в експлуатаційно-ремонтному відділі (ЕРО), а за спеціальністю «0409» — у цехах лиття. Переддипломна практика учнів вечірнього відділення проходила чотири тижні з відривом або без відриву від виробництва¹.

Протягом 1970-х рр. Запорізький авіаційний технікум жив не лише навчальною роботою — серед пріоритетних напрямів його діяльності була й виховна робота. Так, на першому курсі для учнів проводилися заходи щодо вивчення традицій рідного навчального закладу, історії розвитку Запорізького моторобудівного заводу, минулого та майбутнього міста. Слухачі другого й третього курсів поглиблювали знання, відвідуючи різноманітні технічні гуртки, готуючи доповіді та виступи на зборах і конференціях і врешті-решт, проходячи виробничу практику. На останньому, четвертому курсі учні мали змогу отримати знання щодо організації праці та управління підприємствами, а також вивчити діяльність промислового підприємства на власному досвіді. Окрім того, до напрямів виховної роботи належали військово-патріотичне, атеїстичне, інтернаціональне, морально-етичне виховання, контроль за формуванням світогляду, спортивно-масова робота та бесіди щодо побуту й виховання в сім'ї².

Подальша робота навчального закладу значною мірою завдячувала його педагогічному складу, тому всі викладачі мали регулярно підвищувати власну кваліфікацію. Постійно проводились обмін досвідом, екскурсії викладачів на підприємства та виставки. Викладачі мали змогу пройти стажування в Одеському державному університеті, Запорізькому машинобудівному інституті, Дніпропетровському університеті, Київському інженерно-технічному університеті, Запорізькому державному педагогічному інституті, Харківському політехнічному інституті, Київському інституті інженерного будівництва, Харківському інженерно-економічному інституті, Дніпропетровському хімічно-технологічному інституті, Ризькому інституті інспекторів ГВУ, а також Харківському авіаційному машинобудівному інституті³. 1973 р. вийшло розпорядження, за яким викладачам було не бажано читати більше, аніж дві споріднені дисципліни. Для підвищення науково-методичного рівня працівники технікуму відвідували курси підвищення кваліфікації з відривом

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 281. Годовой отчет об итогах учебно-воспитательной работы за 1978–1980 гг. Арк. 39.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 179. Пятилетние планы развития техникума. Арк. 61–98.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 216. Выполнение перспективного плана мероприятий согласно постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 22 августа 1974 г. Арк. 131.

від виробництва, а з 1975 р. — заняття з підвищення кваліфікації спеціалістів народного господарства¹. Разом з вимогами виріс і кількісний та якісний рівень педагогічного складу. Якщо 1970 р. у технікумі працювало 35 викладачів, 26 осіб навчально-допоміжного й навчально-виробничого персоналу, 17 працівників адміністративно-господарського і обслуговувального відділу з загальною кількістю штату в 78 осіб, то на 1975 р. він збільшився до 92. На роботу прийняли ще дев'ятьох викладачів, трьох працівників обслуговувального персоналу, а також двох працівників, які утримувалися за рахунок спецкоштів та мали працювати на курсах і в майстернях. Викладачі підготовчих курсів були інноваційним персоналом технікуму, бо підготовчий напрям роботи для подальшого вступу до авіаційного технікуму на денне відділення запроваджено тільки з 1976 р. До того ж було організовано набір на підготовчі курси без відриву від виробництва на базі 10 класів².

З 1975 р. директором навчального закладу став І. І. Рибальченко, який на довгі 12 років замінив на посту І. Г. Тиріна. Новий директор продовжив справу попередника, не забуваючи про житлові умови учнів. Для покращення житлово-побутових умов було виділено площу для будівництва гуртожитку поблизу навчальних корпусів із розрахунком завершити роботи до 1 вересня 1975 р.³ Наприкінці 1976 р. новий гуртожиток ввели в експлуатацію, що дало змогу забезпечити місцями учнів з районів області⁴.

Середина 1970-х рр. ознаменувалася посиленням жорсткого контролю за результатами підготовки учнів авіаційного технікуму. Це було пов'язано з виходом Постанови Ради Міністрів СРСР № 656 від 22 липня 1974 р. «Про наміри з подальшого вдосконалення керування середніми спеціальними навчальними закладами та покращення якості підготовки спеціалістів із середньою спеціальною освітою». З 1975 р., двічі на рік викладачі технікуму атестували учнів з різних предметів, щоденно перевіряли їхню присутність на заняттях із занесенням відсутніх без поважних причин до спеціальної книги. Для вдосконалення технічної творчості кожен викладач мав увести до індивідуального плану відповідний захід і проводити хоча б одну теоретичну або науково-технічну конференцію. Надалі вводили в навчальний процес обчислювальну техніку. На кошти навчального закладу придбали 5 електронно-клавійних обчислювальних машин (ЕКОМ) типу «Епка», «Іскра», «Вега» та «Каза»⁵.

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 179. Пятилетние планы развития техникума. Арк. 96–97.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 237. Выполнение перспективного плана мероприятий на 1976–1980 гг. Арк. 23–27.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 179. Пятилетние планы развития техникума. Арк. 103.

⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 237. Выполнение перспективного плана мероприятий на 1976–1980 гг. Арк. 23.

⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 216. Перспективный план мероприятий по выполнению постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 22 августа 1974 г. Арк. 1, 30–35.

У тому ж контексті 1976 р. кабінет «Технології машинобудування та авіаційних двигунів» розділили на два окремі підрозділи. У новий кабінет «Авіаційні двигуни» ЗВО «Моторобудівник» надав наочності — макети двигунів та макет контрольно-вимірювального приладу для випробування авіадвигунів. Так, технікум отримав макет коробки приводів ДТРД АІ-25, центральні приводи АІ-20 та АІ-24, гідроциліндр виробу АІ-25ТЛ, а також макет двигуна АІ-20. Ще за три роки навчальному закладу було надано авіаційні двигуни РД-45, АІ-24, АІ-20, АІ-25, АІ-9 з необхідними розрізами, причому АІ-25 був виконаний як модель у дії. Керівництво авіаційного технікуму ім. О. Г. Івченка залучало учнів не тільки до профільної роботи, одним із напрямків їхньої діяльності була участь у сільгоспроботах. Восени учні другого та третього курсів денного відділення на півтора місяця відправлялися до радгоспів «Родина» та «Балка» Василівського району Запорізької обл. Незважаючи на обставини, вони повинні були провести всі необхідні лабораторні й практичні роботи, а також вивчити весь необхідний матеріал. Для кращого засвоєння знань, усі учні технікуму мали змогу використовувати базу ЗВО «Моторобудівник», Запорізького машинобудівного інституту, «Запоріжсталі», «Комунара» та Запорізького аеропорту (за дисципліною «Літальні апарати»). На моторобудівному заводі деякі заняття проводилися екскурсійно через відсутність вільного місця. На цей час сам технікум розташовувався у двох корпусах — чотириповерховому навчальному та двоповерховому навчально-виробничому, загальною площею в 6946,5 м². При ньому з 1976 р. існував гуртожиток на 643 місця, а також було обладнано буфет на 36 посадкових місць. У навчально-виробничому корпусі, окрім лабораторій, були розміщені дві майстерні — слюсарна площею 75 м² та механічна на 260 м². Додатково для зручності учнів та викладачів у корпусі була їдальня на 400 місць, спортивний зал, тир. До річниці технікуму провели огляд усіх лабораторій і кабінетів технікуму. Було завершено монтажне програмування класу «РИТМ-2М», машини якого мали використовуватись у навчальному процесі й перевіряти знання учнів¹.

28 травня 1980 р. авіаційний технікум відзначив 50-річчя від дня створення. Протягом цих років він підготував близько 8 тис. спеціалістів. Для залучення більшої кількості абітурієнтів у технікумі провели ювілейний День відкритих дверей. Запросили місцеву пресу — газети «Індустріальне Запоріжжя», «Комсомолец Запоріжжя», «Запорізька правда», «Машинобудівник», які надрукували оголошення про захід, а також радіо й телебачення, що висвітлили його в репортажах. Багато робили вчителі шкіл та Відділу технічного навчання ЗВО «Моторобудівник». Завдяки цих заходам, іще 1979 р. з'явився конкурс серед вступників як на денне, так і на вечірнє відділення. В результаті тільки на вечірнє відділення зарахували 190 учнів, серед яких 120 були

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 281. Годовой отчет об итогах учебно-воспитательной работы за 1978–1980 гг. Арк. 1–22.

вихідцями з підприємств, підпорядкованих Міністерству авіаційної промисловості СРСР, 60 — інженерно-технічних працівників-практиків і 10 осіб, що не працювали за спеціальністю. Не меншу увагу приділяли цикловій атестації учнів. Існувало 8 предметних комісій, до яких належали комісія з загальних дисциплін, мови та літератури; математики, фізики та хімії; фізичного виховання й початкової військової підготовки; металургійних дисциплін; спецдисциплін; загально-технічних дисциплін; графіки; металорізальних верстатів і різання металів. Три комісії — спецдисциплін, металургійних та загально-технічних дисциплін — теж керували курсовим і дипломним проектуванням. Зросла кількість експериментально-конструкторських робіт: на замовлення ВНІКІ «Союзцветметавтоматика» було розроблено й виготовлено: прес-форму для виготовлення вставки регульовального пристрою ДУ-100, прес-форма для виготовлення головки датчика ДТП-26А, прес-форма для виготовлення пластин датчика ДТК-1. Завдяки цьому на спецраунок технікуму надійшло 2200 крб. На 1980 р. у технікумі готували фахівців з таких профілів: токаря, оператор ЧПУ, фрезерувальника, свердлувальника, шліфувальника, заточника, різальника, слюсар механозбірних робіт, слюсар-збиральника, моториста, бакелітника-просочувальника, моделювальника, обрубувальника та формувальника. Разом того навчального року в закладі отримували середню спеціальну освіту 1582 учні, серед яких 937 навчалися на денному відділенні на базі восьми класів, а 645 — на вечірньому з попередньою 10-річною середньою освітою¹. Порівняно з 1970 р., на який у технікумі налічувалося 1146 учнів, їх побільшало приблизно в півтора рази². 1960 р. загальна кількість учнів сягала 747, урахувавши їх поділ на денне (265) та вечірнє відділення (482)³. Разом з тим навіть така цифра майже втричі перевищує кількість слухачів 1950 р. — на трьох курсах та в спецгрупі навчалося 274 людини. З роками зростала питома вага денників та відповідного зменшення кількості охочих навчатися на вечірньому відділенні. Постійне збільшення контингенту стало поштовхом до залучення нових викладачів. Якщо 1950 р. кількість педагогів дорівнювала 15 (5 штатних і 10 сумісників)⁴, то вже 1980 р. викладацький склад зріс у 4,5 рази — всього було 68 викладачів, 62 з яких входили до основного штату, а шість були сумісниками. Педагогічний склад технікуму мав змогу не тільки виконувати безпосередні обов'язки, але й отримувати компенсацію від керівництва закладу. Кожен викладач мав змогу відпочити на базі ЗВО «Моторобудівник» («Седласте»), базі радгоспу «Приморський» у м. При-

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 281. Годовой отчет об итогах учебно-воспитательной работы за 1978–1980 гг. Арк. 18–48, 104–118.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 179. Пятилетние планы развития техникума. Арк. 5.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 87. Годовой отчет специалистов с высшим и средним образованием за 1960 г. Арк. 2.

⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 9. Годовой отчет об успеваемости за 1950–1951 гг. Арк. 4–5.

морськ, у с. Дмитрівка Бердянського району. Діти працівників могли відвідати оздоровчі табори «Прибой» та «Маяк». Узимку за кошти технікуму членів колективу забезпечували вугіллям для утеплення житла. Окрім того, в святкові та передсвяткові дні весь персонал та учнівський склад технікуму отримував змогу закупити напівфабрикати в їдальні, а на честь 50-річчя навчального закладу обласне управління організувало торгівлю промисловими товарами (килимами, одягом, взуттям тощо)¹.

Характерним напрямом роботи технікуму протягом 1980-х рр. було налагодження методичної роботи. Всі теми методичних розробок відповідали загальним тенденціям навчальних закладів. 1982 р. основною тематикою подібних робіт були виховні бесіди з учнями та їхніми батьками. Наприклад, вийшли такі методичні розробки, як «Досвід роботи класного керівника з батьками учнів», а також «Узагальнення досвіду класного керівника з індивідуального підходу до учнів»². Наступного року головною подією було святкування 65-річчя В. Сухомлинського, тому серед учнівського складу потрібно було провести «Урок в атмосфері радості», присвячений зазначеній події. Структуру заняття та його інформаційну потужність розробив методичний кабінет технікуму³.

З появою ідеї впровадження самоврядування в навчальних закладах методичний кабінет технікуму 1987 р. розробив лекцію «Самоуправління в навчальному колективі». Окрім того, тематика занять була розширена уроками «Підготовка учнів до виконання ідейно-виховних функцій у трудовому колективі» та «Інтернаціональне виховання учнівського складу»⁴. З огляду на устаткування підприємств верстатами з числовим програмним управлінням (ЧПУ), з 1988 р. для учнів відповідних професій почали проводити лекції на тему «Економіка організації та планування виробництва верстатів з ЧПУ». Завдяки цьому було вирішено питання економічного виховання молоді⁵.

1987 р. навчальний заклад очолив О. С. Ксензов, причому завершив він кар'єру тільки через 20 років на посаді директора вже перейменованого Запорізького авіаційного коледжу ім. О. Г. Івченка.

На 1989–1990 рр. педагогічний склад авіаційного технікуму збільшився до 72 викладачів, з яких 65 були штатними співробітниками, а 7 працювали за сумісництвом. При цьому всі викладачі мали вищу освіту, що не було притаманно минулим десятиліттям. Наприкінці 1980-х рр. у технікумі з'явилася нова спеціальність денного відділення «Експлуатація систем програмного управління металообробки устаткування», яка стала актуальною

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 281. Годовой отчет об итогах учебно-воспитательной работы за 1978–1980 гг. Арк. 77–100.

² Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 368. Методические разработки, 1982 г. Арк. 4.

³ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 379. Методические разработки, 1983 г. Арк. 6.

⁴ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 441. Методические разработки, 1986–1987 гг. Арк. 6.

⁵ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 492. Методические разработки, 1988 г. Арк. 25.

з огляду на встановлення прогресивної техніки на виробництві. Вечірнє відділення теж розширило прийом учнів завдяки зарахуванню на нову спеціальність «Налагодження верстатів з програмним управлінням». Завдяки проведеним керівництвом заходам, порівняно з 1980 р. учні технікуму почали отримувати такі нові професії, як вальцювальник, штампувальник, моторист-випробувальник, слюсар, стрижневик, сушильник, слюсар-ремонтник, розподільювач і транспортувальник. Спеціальності, які отримували випускники технікуму до направлення на виробничу практику, мали II–III розряди. Виробничо-технологічна практика проводилася на останньому курсі в цехах ЗВО «Моторобудівник» та ЗМКБ «Прогрес»¹.

На сьогодні коледж перебуває на перехідному етапі, зумовленому чинним Законом «Про фахову передвищу освіту». Навчальний заклад і далі готував фахівців із затребуваних спеціальностей як авіадвигунобудівної, так й інших провідних галузей виробництва.

Отже, проведений ретроспективний аналіз розвитку Запорізького авіаційного коледжу ім. О. Г. Івченка 1950–1980-х рр. засвідчив його визначну роль у підготовці кваліфікованих кадрів для галузі авіадвигунобудування. Про це свідчать кількісно-якісні зміни викладацького та учнівського складу, суттєве покращення умов навчання. 1990 р. технікум налічував ушестеро більше штатних працівників, уп'ятеро збільшив контингент слухачів порівняно з 1950 р. Незважаючи на складну ситуацію з матеріально-технічною базою та викладацьким складом, за 40 років технікум вийшов на якісно новий рівень діяльності та посів гідне місце серед подібних закладів держави. Завдяки цьому підготовка кадрів не зупинилась у важкі післявоєнні роки й тривала надалі. На прикладі історії навчального закладу було виявлено основні позитивні та негативні чинники, що супроводжували середню спеціальну освіту в зазначений період.

Беззубцев-Кондаков, А. 2007. *Удачу нести на крыле: очерки истории ОАО «Мотор Сич»*. Москва.

Корниенко, О. 2009. *Человек и небо: книга о конструкторе авиадвигателей Ф. М. Муравченко*. Запорожье.

Малинов, А. 2003. *Неделимое небо Богуслаева. Восемь встреч с одной биографией. Документальные очерки*. Москва.

Медвідь, Л. 2003. *Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні*. Київ.

Ничкало, Н. 2014. *Розвиток професійної освіти в умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів*. Київ.

Ничкало, Н. 2008. *Трансформація професійно-технічної освіти України*. Київ.

Тырин, И. 1957. В заводском техникуме. *Машиностроитель*. № 72. С. 3.

Bezzubczew-Kondakov, A. 2007. *Udachu nesti na kry'le: ocherki istorii OAO «Motor Sich» [Good Luck on the Wing: Essays on the History of Motor Sich]*. Moskva. [in Russian].

¹ Держархів Запорізької обл. Ф. Р-2617. Оп. 1. Спр. 506. Методические разработки, 1989–1990 гг. Арк. 5–26.

Kornienko, O. 2009. *Chelovek i nebo: kniga o konstruktore aviadvigatelej F. M. Muravchenko [Man and the Sky: a Book about the Designer of Aircraft Engines F. M. Muravchenko]*. Zaporozh'е. [in Russian].

Malinov, A. 2003. *Nedelimoe nebo Boguslaeva. Vosem` vstrech s odnoj biografiej. Dokumental'ny`e ocherki [The Indivisible Sky of Boguslaev. Eight Meetings with one Biography. Documentary Essays]*. Moskva. [in Russian].

Medvid, L. 2003. *Istoriia natsionalnoi osvity i pedahohichnoi dumky v Ukraini [History of National Education and Pedagogical Thought in Ukraine]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Nychkalo, N. 2014. *Rozvytok profesiinoi osvity v umovakh hlobalizatsiinykh ta intehratsiinykh protsesiv [Development of Vocational Education in the Context of Globalization and Integration Processes]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Nychkalo, N. 2008. *Transformatsiia profesiino-tekhnichnoi osvity Ukrainy [Transformation of Vocational Education in Ukraine]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Ty`rin, I. 1957. V zavodskom tekhnikumе [In the Factory Technical School]. *Mashinostroitel`*. № 72. S. 3. [in Russian].

УДК 327(47+57)(560)

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248561

V. Kurban

ORCID: 0000-0002-8178-1544

Ege University

N. Jafarov

ORCID: 0000-0002-7480-4680

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

A. Aslanli

ORCID: 0000-0001-6573-4660

Academy of State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan

B. Курбан

Університет Еге

Н. Джафаров

Азербайджанський державний економічний університет (UNEC)

A. Асланлі

Академія Державного митного комітету Азербайджанської Республіки

TURKEY-USSR RELATIONS DURING THE TURGUT ÖZAL ADMINISTRATION

Відносини між Туреччиною і СРСР

в епоху правління президента Тургутта Озала

Відносини між Туреччиною і СРСР в епоху правління президента Тургутта Озала є останнім етапом взаємодії між двома країнами (1923–1991 рр.).

У її розвитку в 1983–1991 рр. особливе місце посідає історичне тло, створене російсько-турецькими відносинами, які почали формуватися з XV ст., і турецько-радянськими відносинами в XX ст. У період правління Т. Озала (1983–1991 рр.) міжнародною обстановкою, в якій взаємодіяли Туреччина й СРСР, була система холодної війни (1945–1991 рр.), головною особливістю котрої була конфронтація між Західним і Східним блоками в ідеологічних, політичних, військових та економічних напрямках.

Відносини між Туреччиною і СРСР загалом також значною мірою визначалися багатоплановою боротьбою між Західним і Східним блоками та їхнім курсом. Коли конфлікт пом'якшав, це поліпшило відносини між Туреччиною та СРСР, але коли він загострився, це негативно вплинуло на відносини між цими країнами. Справді, ситуація позначилася на курсі відносин між Туреччиною і СРСР у період президентства Т. Озала. Пом'якшення і навіть співпраця набрали обертів, коли Генеральним секретарем Комуністичної партії СРСР став Михайло Горбачов. Спроби М. Горбачова реформувати радянську систему у відносно ліберальному напрямку та його зовнішньополітичні підходи започаткували трансформацію відносин із Західним блоком від конкуренції до співпраці.

Міжнародна система в період головування Т. Озала, динаміка взаємин, внутрішня динаміка обох країн та їхній вплив на зовнішню політику зумовили необхідність розвитку багатопланих відносин і забезпечення співпраці між Туреччиною і СРСР.

У цій статті дається оцінка відносин між Туреччиною і СРСР у період правління Т. Озала через теоретичні та практичні виміри, засновані на підході ліберальної теорії в міжнародних відносинах.

Ключові слова: Турецько-радянські відносини, російсько-турецькі відносини, Туреччина, СРСР, Т. Озал, М. Горбачов.

The relations between Turkey and the USSR during the Turgut Özal era constitute the last phase of the relations between the two countries (1923–1991). In the development of these relations during the period of 1983–1991, the historical background formed by the Russian-Turkish relations that had started to form from the 15th century and the Turkish-Soviet relations in the 20th century hold a special place. During the period of Özal (1983–1991), the international environment in which Turkey-USSR relations progressed was the Cold War system. In general sense, the main feature of the Cold War system covering the period from 1945 to 1991 was a struggle between the Western and Eastern blocs which had ideological, political, military and economic aspects.

The relations between Turkey and the USSR, in general, were also significantly influenced by the multidimensional struggle between the blocs. The alleviation of the conflict between the Western and Eastern Blocs positively influenced the

Turkey-USSR relations, however; yet when the conflict between the blocs arose again, the relations between two countries worsened. Indeed, this dynamics of relations between Turkey and the USSR during Özal's presidency was obvious. This softening and even the cooperation process gained momentum when Mikhail Gorbachev became the General Secretary of the Communist Party of the USSR. Gorbachev's attempts to reform the Soviet system in a relatively liberal manner and his approaches to foreign policy initiated the process of transforming the relations with the Western bloc from competition to cooperation.

In this regard, the present article evaluates the relations between Turkey and the USSR during Özal's period highlighting the theoretical and practical aspects using the liberal theory approach to the international relations.

Keywords: Turkish-Soviet relations, Russian-Turkish relations, Turkey, USSR, Ozal, Gorbachev.

Introduction

Russian-Turkish relations had officially started 500 years ago back in 1492 (İnalçık, H. 1982). During the Russia-Ottoman period — a period covering 50 years of war — there were serious conflicts between the two countries. The Ottoman Empire considered the Russian Empire as a country that strived to split the Ottoman Empire and which was in competition and conflict in the Caucasus, the Balkans and the Straits, whereas Russia saw the Ottomans as the country that occupied Tsargrad (Istanbul), the holy city of Orthodoxy, and figured it as «the sick man of Europe». The two states took part in the First World War and fought against each other.

At the time when the Bolsheviks came to power in Russia, a new state was founded in Turkey under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, so new relationships started between the parties (Hale, W. 2012, p. 35–36)¹. In the new era, several different periods in the process progressing in the format of the relations of «the Union of Soviet Socialist Republics — Republic of Turkey» could be identified. The first period (1921–1939) is known as the era of good neighbourly relations while during the second period, i. e. during World War II between 1939 and 1945, Turkey pursued a policy of neutrality despite the pressure of the Allied Powers, and after when the end of the war became evident, Turkey declared war on Germany and Japan in order to be among the founding members of the UN. In the later period, the relations between Turkey and Russia were shaped by the Cold War (Hirst, S. J. & Isci, O. 2020). In this period, Turkey was one of the two main countries (the other was Iran) targeted by the aggressive Middle East policy of the Soviets, which led Turkey to take part in NATO and ended with the death of Stalin. At the very least, Stalin seemed eager to utter a large-scaled strategic

¹ Документы внешней политики СССР. М.: Политиздат, 1958. Т. 2. С. 724–726; Документы внешней политики СССР. М.: Политиздат, 1959. Т. 3. С. 392–397, 597–604.

threat. He denied that he organized an offensive against Turkey, yet his actions showed otherwise (Mark, E. 1997). After the Stalin's death, there was a certain softening in the relations between the two countries.

By the end of 1960, the USA had deployed medium-range Jupiter missiles in Turkey. The USSR did not let this go unanswered, and in 1962, it deployed Jupiter-like medium-range missiles in Cuba. When the US intelligence detected this, the island was besieged.

Khrushchev sent a letter to Kennedy, and demanded the removal of Jupiter missiles from Turkey. He also stated in the letter that the USSR did not intend to invade Turkey, and the USA should also give the same assurance for Cuba. This was the beginning of the negotiation process which resulted in an agreement between the two countries. In April 1963, the Jupiter missiles were completely removed from Turkey. This process ruined Turkey's trust in the USA. The opinion that following a one-way foreign policy would be harmful for Turkey and that it was necessary to establish close relations with countries other than the USA were formed. During the 1960s, there was a transition to versatility in Turkish foreign policy (Oran, B. 2013). Luckily, the clash of ideas between the USA and the Soviet Union didn't stop them arriving at a peaceful solution through diplomacy (Weaver, M. E. 2014).

Kennedy managed to make the USSR withdraw the missiles in Cuba and to deploy American forces there through well-executed diplomacy, making compromises behind the scenes to withdraw the American missiles in Turkey, and being sensitive towards the political demands of Khrushchev. Kennedy then went on to promote the relationship between the two countries (Larson, D. W. 2018).

As an extension of this process, reciprocal high-level visits were held between Turkey and the USSR from 1965 until the Soviet invasion of Afghanistan in 1979¹, and two important agreements, namely the Declaration on the Principles of Good Neighbourly Relations (1972) and the Political Document on Good Neighbourly and Friendly Relations (1978), were signed. With the aid the USSR provided, the cooperative relations were enhanced (Oran, B. 2013).

Between 1980 and 1983, the bilateral relations were stable. Mainly due to the Soviet intervention in Afghanistan and the military coup in Turkey. In this process, the economic relations improved, which manifested itself in the political field too (Oran, B. 2013).

The relations gained the energy dimension with the Natural Gas Agreement dated 1984. When it comes to the perceptions of these countries for each other during the Cold War, Turkey was NATO's southern flank country for the Soviets and the Soviet Union was the red menace for Turkey.

During the office of Özal (1983–1991), the international environment in which Turkey-USSR relations progressed was the Cold War system. In general sense,

¹ Н. В. Подгорный в Турции // Коммунист. 13 апреля 1972 г.

the main feature of the Cold War system covering the period from 1945 to 1991 was a struggle between the Western and Eastern blocs which had ideological, political, military and economic dimensions. During the Cold War, the struggle between the blocs was sometimes harsh and sometimes soft, but it was always multidimensional. In this context, the relations between Turkey and the USSR, in general, were also significantly influenced by the multidimensional struggle between the blocs and its course. The main reason was that Turkey was a member of the Western Bloc while the USSR was the leader of the Eastern Bloc. For this reason, when the conflict between the Western and Eastern Blocs softened, the Turkey-USSR relations were positively influenced, yet when the conflict between the blocs hardened, their relations was negatively influenced. Indeed, this situation revealed itself on the course of the relations between Turkey and the USSR during Özal's presidency. In general, a softening was observed between the Western and Eastern during Özal period, except for the first year of his presidency.

This softening and even the cooperation process gained momentum when Mikhail Gorbachev became the General Secretary of the Communist Party of the USSR. Gorbachev's attempts to reform the Soviet system in a relatively liberal line and his foreign policy approaches initiated the process of transforming relations with the Western bloc from competition to cooperation. The perestroika and glasnost policies that Gorbachev implemented primarily affected the relations of the USSR with the USA, and détente was observed in Reagan's Anti-Soviet policies. This naturally reflected on the relations between the USSR and Turkey.

This created favourable conditions in the international system allowing the development of the USSR-Turkey relations towards cooperation and multidimensional affairs during the office of Özal.

Furthermore, Turgut Özal's political approach was to implement a more liberal system at home and his foreign policy was based on developing cooperation and multi-dimensional relations (Abramowitz, M. 2013). In particular, the presence of elements including cooperation, developing economic relations, and pragmatism in Turkish foreign policy was another important component created a suitable environment for the advancement of relations with the USSR.

In summary, the international system at the time of Özal's presidency, the dynamics of the mutual relations, both countries' internal dynamics and their implications on their foreign policy made it essential that multi-dimensional relationships be developed and cooperation be ensured between Turkey and the USSR.

In this regard, the present article evaluates the relations between Turkey and the USSR during Özal's office through the theoretical and practical dimensions being based on the liberal theory approach in the international relations realm.

Liberal Theory and Inter-State Relations

In ideological sense, liberalism is the most enduring and influential philosophical tradition brought up by the European Enlightenment (Burchill, S. 2005).

Although the pioneer of the ideological liberalism movement was John Locke in the political sense, David Hume, Adam Smith, Montesquieu, Voltaire and Kant later played an important role in the development of this movement (Moravcsik, A. 1992). Liberalism, as a political philosophy, sought to explain the transforming individual-state relationship in the 17th and 18th centuries through the principle of rationalism (Yanik, L. K. 2015). Liberalism believes that politics will seek to maximize human well-being because rationality will prioritize human welfare and defend human freedoms. Liberalism, which mainly aims to shape the characteristics of the society at the national level, tries the regulations at the national level to be reflected on the international level and pointed out that the order established in this direction can determine the foreign policy of the states. As it will be discussed below, this «internal to external» perspective, that is, the understanding that the principles inside can determine the external policies of a state outside marked the first half of the 20th century and it created an opportunity for the advocates of the realism who supports the «external to internal» claims that the international system determines the foreign policy behaviour of the states to criticize the liberals. Basically, ideological liberalism indirectly contributed to the formation of liberal theory in international relations with its philosophical views on human nature, the qualities and purposes of the state, and the provision of security and welfare (Meiser, J. W. 2018).

Liberalism essentially formed a theoretical approach in international relations in the 20th century thanks to the contributions of such intellectuals as Norman Angell, Woodrow Wilson, David Mitrany, Ernst Haas, Karl Deutsch, Michael Doyle, Stanley Hoffmann, Joseph S. Nye, Jr. Robert O. Keohane, Richard Rosecrance, and Francis Fukuyama (For detailed information, please see: Griffiths, M. 2009, p. 65–122; Yanik, L. K. 2015, p. 37–45).

In this context, the general perspective of the liberal theory on international relations can be summarized as follows (For detailed information, please see: Viotti, P. R. & Kauppi, M. V. 2011, p. 129–188; Burchill, S. 2005, p. 55–83; Matthews, E. G. & Callaway, R. L. 2019, p. 81–132; Reus-Smit, C. & Snidal, D. eds. 2008, p. 201–266; Moravcsik, A. 1992). Firstly, liberal theory does not view international relations as a power struggle. The theory suggests that there are shared interests in inter-state relations, and these interests may have military and political aspects, as well as their economic, cultural and environmental dimensions. Liberals use factors such as economy, culture and environment as well as military power in the explanation of the international structure. Secondly, liberals argue that international order and peace can be achieved through cooperation, and, in this sense, they emphasize cooperation both in international area and in mutual relations between states. Indeed, liberals believe in innate goodness of humanity for cooperation and peace in the international system. Thirdly, liberal theory argues that besides states, international organizations and non-state actors are

also important factors in international relations. Thus, liberals care about the role of such structures and their instruments among the foreign policy instruments of states. Fourthly, liberals stress the importance of economic relations and trade for foreign policy. On one hand, trade increases the cost of war and conflict as states become interdependent, on the other hand, it facilitates the emergence of international cooperation for the provision of peace, prosperity and justice. Liberal theory argues that international peace can be achieved not only by deterrence, intervention, hegemony or regional power, but also by economic integration leading to political integration. In this context, the liberal worldview claims that the economy and economic integration are determinants of permanent peace in the international system. At this point, liberal theory specifically emphasizes the understanding of «interdependence» in inter-state relations, which have financial, commercial, economic and cultural dimensions. Fifthly, liberals assert that diplomacy in international relations is essential for peaceful resolving problems, controlling conflicts and ensuring common prosperity.

In the light of what has been discussed above, liberal theory in international relations is, in several aspects, an important theoretical framework for explaining Turkey-USSR relations during the Turgut Özal period. First of all, the mentioned relations took place during the Cold War, during which the power struggle was the main element in the international system. Nevertheless, in Turgut Özal's period, economic, cultural and similar factors, as well as military power, held an important place in Turkey-USSR relations in accordance with the approach advocated by liberal theory. Secondly, despite the competitive landscape of the Cold War, special attention was paid to cooperation in bilateral relations between Turkey and the USSR, in line with the thesis defended by liberal theory during the Turgut Özal period. Thirdly, in this period, it was observed that the role of non-state structures and companies in foreign policy increased in Turkey-USSR relations, albeit partially, in line with the approach advocated by liberal theory. Fourthly, in the period of Turgut Özal, in accordance with the thesis defended by liberal theory, the importance of economic relations and trade increased in the foreign policy of both Turkey and the USSR, and partial interdependence began to develop in some issues. Lastly, it was also observed that both Turkish and Soviet authorities mostly preferred diplomacy and negotiation in their mutual relations and talks, as stated in liberal theory. In the following parts of the article, these issues are presented in detail by giving examples.

The Nature of Turkey-USSR Relations before Özal Government Came to Power

It is understood that the softening efforts whose presence started to be felt in international relations in the late 1970's worldwide were abandoned and apathy began to prevail in international relations. With the military intervention of the Soviet Union in Afghanistan, international law rules were clearly violated (Reuveny, R. & Prakash, A. 1999). It is observed that the participation of the Soviet

Union and the United States in an arms race in this process generally negatively affected international relations. This naturally influenced the mutual relations of Turkey and the Soviet Union (Qasımlı, M. 2012, p. 9–13). The Soviet Union has achieved a great improvement especially in the powers deployed in the Balkans and the Caucasus and in the naval power in the Eastern Mediterranean which was also dependent on the general developments. The USSR, which acquired bases in different countries, began to stand out in the world's seas with aircraft carriers and nuclear submarines. Thanks to its anti-colonialist rhetoric, the USSR getting rid of its loneliness in the 1950s became in close cooperation with especially the Non-Aligned countries in several fields (Roy, A. 1988, p. 79–80).

The USA encountered much greater resistance than expected in Vietnam. Communists in the region were only able to withstand the widespread military intervention of the Americans thanks to the constant flow of aid from the Soviet Union (McNeill, W. H. 1998, p. 531–532). On the other hand, when the USA was forced to devalue the dollar in 1971, the Bretton Woods System considered an indicator of American world domination collapsed. This development significantly adversely affected the US economy, which had been under the corrosive competition of the German and Japanese economies for a while and of which growth rate approached to zero (Sönmezoğlu, F. 2006, p. 205).

Political and military developments in Jimmy Carter's time further weakened the US position in the world. Although Carter tried to use a US policy based on respect for human rights to drive the USSR into corner, his approach did not result as he hoped. In this context, when Carter withdrew his previous support from the allies who committed serious human rights violations, some of these regimes were overthrown and the relevant countries left the US area of influence. The overthrow of the Shah administration in Iran by the Islamic opposition led by Khomeini is an example to these regimens (Sönmezoğlu, F. 2006, p. 206).

Considering the general situation at this period, just as how America had been stuck in a complete swamp in Vietnam from 1965 to 1975 and escaped with great difficulty from there, so did the Soviets from December 1979 to April 1988, that is nearly nine years of adventure, they sank into the swamp of Afghanistan. During this war, America tried to avenge Vietnam upon the Soviets (Armaoğlu, F. 2005, p. 895–897).

When it came to Turkey, the Parliament and the Government were repealed by the September 12 military coup and the Armed Forces under the leadership of Kenan Evren came in power¹.

At that time, there were different perspectives in Turkey towards the Soviets. For example, in an interview he gave to Newsweek, Turkey's Permanent Representative to the United Nations Coşkun Kırca said, «The danger of interference in internal affairs of Turkey comes from the Soviet Union». However, Turkish

¹ Silahlı Kuvvetler Yönetime el koydu // Cumhuriyet.12 Eylül 1980.

political commentator Ali Sirmen had a different view. Sirmen argued that the Soviet Union did not have such an intention. Of course, Sirmen was telling his opinions while Kırcı expressed the views of the government (Qasımlı, M. 2012, p. 137–138).

Period of Turgut Özal's Prime Ministry: General Characteristics

The period when Turgut Özal was in power as Prime Minister witnessed an unusually quick change of leaders in the Soviet Union. The Soviets then passed through a softening and disintegration process. Nevertheless, Turkish economy became much stronger and Turkey developed a more active foreign policy during that time. From this point of view, it can be said that it was a period of convergence in different processes for these two states. That is to say that in the period we analysed, Turkey progressed from considerable uncertainty (the military coup environment) towards a certain direction, whereas the Soviets started to turn from a certain line to uncertainty (from strong state to disintegration).

On November 6, 1983 the Motherland Party led by Turgut Özal won the elections in Turkey¹. The same days were a period of rapid change in the USSR. After the death of Soviet leader Leonid Brezhnev who was in power for many years, Yuri Andropov took office on November 12, 1982 as the new secretary general of the Communist Party in the Soviet Union. Upon Andropov's death on February 9, 1984, Konstantin Chernenko, who also had health problems, took office in the USSR². After Chernenko's leadership, that lasted from 13 February 1984 to 10 March 1985, Mikhail Gorbachev came in power.

During this period, there were several issues that would affect the relations between the two countries and the occupation of Cyprus and Afghanistan by the Soviets was particularly important.

When Andropov came to power, Turkey and NATO had some expectations from the Soviet Union. One of these was the softening of the Soviet policy towards Afghanistan³. Regarding Cyprus, however, the Soviets and Turkey had very different views. The Soviet Union opposed the Turkey's views on the Cyprus issue. Due to Andropov's background as the chairperson of KGB, expectations from the foreign policy in general were different. According to the opinion of the Turkish press, after Andropov came to power, the foreign policy of the Soviets would harden. In his article published in the newspaper called *Türkiye*, Mustafa Necati Ahmetoğlu wrote, «No matter who takes over the power in Russia, their aims would not change. The communist regime has not given up the imperialist policy of Tsarist Russia, on the contrary, it has fallen a firm heir to that policy... Russia's goals are clear: to dominate the world by either spreading communism all

¹ Resmi Gazete. 14.11.1983. № 18221. URL: https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18221_1.pdf

² Cooke A. Chernenko is Soviet leader // BBC Radio 4. 19 February 1984. URL: <https://www.bbc.co.uk/programmes/b043xcbv>.

³ Sovyetlerin Afganistan Politikasında Yumuşama Bekleniyor // Milliyet. 15 Kasım 1982.

over the world or conquering countries through the cold war or invading territories as the Red Army did in Afghanistan» (Qasımlı, M. 2012, p. 212).

Both during the period of rapid changes in power until Mikhail Gorbachev's presidency and after Gorbachev took the office, Turkey sought to make further progress in mutual relations with the USSR. It is possible to observe this that effort not only in economic and cultural relations, which had traditionally been noted for their positive aspects, but also in political, security and other relations.

In fact, Turkish foreign policy of the Turgut Özal period resembles the Soviet foreign policy of the Gorbachev period in general, and this resemblance was significantly reflected in mutual relations. Both leaders adopted liberal economy, tried to pursue rational active foreign policy, and both paid attention to the creation of a peaceful environment in the international arena. Nevertheless, it bears restating that at the beginning of the prime ministry of Turgut Özal, Turkey could not find exactly what they expected from the Soviet Union. One of the most important reasons for this was the difference in the way countries viewed each other. During this period, the USSR was a great and powerful neighbour for Turkey, whereas Turkey was considered as the exterior guide of the greatest enemy (i. e. USA) far away as well as a country with which the USSR had historical issues, including territorial claims.

In general, the cold war environment, the U-2 crisis, the events that emerged during the Cuban crisis, and especially the fact that the USSR was seen as an important pillar of the containment policy of the United States against the Soviets after 1979 (an important NATO ally both in the Middle East and against the USSR, as required by the Carter Doctrine, and also an important part of the «green belt») pushed the USSR to pursue cautious policies. Due to these and other reasons, the Soviet Union and even the United States generally acted with higher deliberation in relations with Turkey even while taking steps to soften their relations with the West, China, Japan and others (for example, Gorbachev did not meet Turgut Özal when Özal visited the USSR).

Turgut Özal's accession to power and the first steps

In the First Özal Government Program, which was read by Turgut Özal on 19 December 1983, the following were very briefly noted about the relations with the USSR, possibly due to the complex conditions mentioned above: «...we wish to maintain stable relations with our northern neighbour the Soviet Union, with mutual respect for rights and a constructive understanding of cooperation»¹.

During this period, the Soviet Union realized that as they increased their aid for left-wing organizations in Turkey, the Western states were becoming closer with Ankara Government and increased their aids to Turkey. The Turkish government was tightening measures against the leftist organizations in the country

¹ I. Özal Hükümet Programı. URL: <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c001/tbmm17001010.pdf>

which was not matching with the interests of the Soviets. For this reason, the USSR leadership needed to affiliate with Turkey. In this way, the Soviets aimed to exercise influence over Turkey, undermine the influence of the West on this country and even weaken the Turkish society from inside (Qasımlı, M. 2012, p. 271–273).

Within the framework of the preparations conducted prior to the Özal government's accession to power, the «Protocol on the Joint Control of the Turkish — Soviet State Border Line in Rivers, Watercourses and Streams» was signed in Ankara on December 20, 1983. The Protocol was approved by the Council of Ministers' decision numbered 84/7564 dated January 3, 1984 and entered into force on January 18, 1984 when published in the Official Gazette¹. Although it seems like a very ordinary protocol, such a document signed between a NATO member state and the contiguous USSR was meaningful in terms of preventing the emergence of problems (crises) in bilateral relations.

As soon as Özal government was established, one of the first steps taken was to take action towards deepening economic relations with the Soviet Union. In line with this aim, Ekrem Pakdemirli, the Undersecretary for Treasury and Foreign Trade of the Prime Ministry, paid a visit to Moscow on January 20–27, 1984 with 60 businesspersons. During the visit, the parties signed an agreement on January 26, 1984 allowing the payment of principal and interest instalments of the facility credits provided by the USSR for the establishment of some industrial facilities in Turkey with goods².

Furthermore, a Russian delegation under the presidency of G. N. Sergeyev, the deputy minister for Iron and Steel Industry visited Turkey and made on-site examinations at İskenderun Iron — Steel Plant on February 1–10, 1984.

During this period, the USSR-Turkey relations stayed away from possible tension on a different issue. The Deputy Foreign Minister of the USSR G. Kornienko visited Ankara on March 12–13, 1984 and had a private meeting with Kenan Evren, the President of Turkey. It was argued that the visit, which was not planned in advance and took place abruptly, was about NATO missiles (Cruise and Pershing missiles) claimed to be deployed in Turkey. Later, at a press conference on March 15, 1984, Ambassador Nazmi Akıman responded the questions he received saying that if they would receive an offer regarding the deployment of nuclear missiles in Turkey, they would not accept it³.

The 7th Term Meeting of the Joint Commission for Turkish-Soviet Economic Cooperation which was one of the most important structures for mutual relations was held on June 24 — July 4, 1984 in Ankara.

Undoubtedly, one of the most important developments in Turkey-SSCB affairs was the «Agreement on Delivery of Natural Gas from the Soviet Socialist Repub-

¹ Resmi Gazete, № 18285. 18.01.1984. URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18285.pdf>

² Council of Ministers' Decision no 84/7754 dated 22.02.1984 // Resmi Gazete, № 18333, 18.03.1984. URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18333.pdf>

³ Cruise ve Pershing füzeleri // Cumhuriyet, 12 Mart 1985.

lics to Turkey» signed between the Government of the Republic of Turkey and the Union of Soviet Socialist Republics on September 18, 1984¹. The agreement was signed at the end of the Turkish-Soviet trade negotiations held in Ankara on September 15–19, 1984. The Agreement, which entered into force after being published in the Official Gazette dated December 7, 1984, was envisaged to remain in effect for 25 years from the commencement date of natural gas shipment².

Turkey was giving special attention to further development of relations in economic and cultural fields with its northern neighbour. In this way, Ankara was heading towards a multilateral, multi-planned foreign policy. Cooperation did not mean that the parties would leave the military and political blocs to which they belong. The natural gas purchase agreement was signed between the USSR and Turkey in such an environment (Qasımlı, M. 2012, p. 271–273).

As per the agreement, Soyuzgazexport, the All-Union Foreign Trade Organization, was assigned to determine the details and price of the natural gas delivery and make a commercial contract. Relevant studies in Turkey were carried out by BOTAŞ and consumption potential and pipeline route were determined with the Natural Gas Study commissioned in 1985. With this study, especially North West Anatolia was chosen as a favourable region (Hodalogulları, Z. & Aydın, A. 2016, p. 746).

One of the most important indicators of Turkey's view about the relations with the USSR was the speeches the foreign ministers of Turkey gave at the parliament (in both the Committee on Planning and Budget of the Grand National Assembly (TBMM) of Turkey and the General Assembly). As emphasized in these speeches, the USSR was seen not only a party of mutual relations in Turkish foreign policy, but also a determining factor of Turkey's overall security environment and of relations with some other countries (particularly with the Eastern European countries). For example, in the speech he made on November 10, 1984 on the occasion of the negotiation of the Ministry of Foreign Affairs 1985 Fiscal Year Budget Draft at the Committee on Planning and Budget of TBMM, Vahit Halefoğlu, the Minister of Foreign Affairs, stated that they welcomed some promising signs of relieving the tension in East-West relations which had been going on since the early 1980s, that especially the hope that the negotiations on the control of nuclear weapons start between the US and the USSR without preconditions and that the new softening period would bring negotiations and a compromise mentality for the allies of the two great states in Europe instead of conflict and tension. Also, it was highlighted that Turkey attached great importance to maintain the stable affairs with the Soviet Union based on good neighbourly relations, mutual trust and equality of rights.

¹ Sovyetler Doğal Gaz Vermeyi Kabul etti // Milliyet. 23 Şubat. 1984.

² Council of Ministers' Decision no 84/8806 dated 22.11.1984 // Resmi Gazete. № 18598. 07.12.1984.
URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18598.pdf>

In the interview published in Milliyet newspaper dated November 24, 1984, the Foreign Minister Vahit Halefoğlu made positive statements about the attitude of the USSR towards armament in the Aegean, and also stated that they were making progress in relations with the USSR despite the USA from time to time¹.

In the speech he made on December 16, 1984 on the occasion of the negotiation of the Ministry of Foreign Affairs 1985 Fiscal Year Budget Draft at the TBMM General Assembly, the Minister of Foreign Affairs Vahit Halefoğlu particularly emphasized that they had a high opinion of the decision to re-establish the dialogue between the USA and the USSR and to deal with the issues related to arms control with a new understanding, and give importance the Shultz-Gromyko meeting, which was expected to take place in January 1985. He also stated that they consider positive the continuation of stable good neighbourly relations with the Soviet Union and the development of relations with Eastern European countries in this context (for example, the Kemerköy Thermal Power Plant project, which was decided to be built with Turkish-Polish cooperation).

One of the most important points in the relations was the two-day official visit of the Chairman of the USSR Council of Ministers N. A. Tikhonov to Turkey on the invitation of Turgut Özal, the Prime Minister of Turkey². During his visit, Tikhonov was accompanied by the Chairman of the State Committee for Foreign Economic Relations of the Soviet Union Sergueychik, Vice Minister of Foreign Trade Komarov, and Vice Minister of Foreign Affairs Rijov as well as a large delegation. Turkey's Foreign Ministry announced the visit with the title, «the first official visit at this level for the last 9 years»³.

Turgut Özal and Tikhonov made statement at the welcoming ceremony of Tikhonov at Ankara Esenboğa Airport on December 25, 1984, emphasizing the different dimensions of the mutual relations. Özal emphasized the economic dimension of the relations saying, «Turkey attaches great importance to the existing good neighbourly relations and friendly cooperation with the northern neighbour the Soviet Union and wishes for the stable development of these relations based on reciprocity. Since our government came to power, it has been determined to improve our commercial relations and economic cooperation with the Soviet Union within the framework of mutual benefit. Tikhonov said, “the Soviet Union, desires good relations with the Republic of Turkey and wants to consolidate the foundations of these relations which were laid by Vladimir Lenin and Kemal Atatürk” manifesting that opposition to imperialism (not being in line with the West) in the USSR-Turkey relations in the 20th century were considered more reasonable»⁴.

¹ Ne olacak şimdi // Milliyet. 24 Kasım 1984.

² Ruslarla 7 Konu Pazarlık Masasında // Milliyet. 24 Aralık ayı. 1984.

³ Dışişleri Bakanlığı 1984 Tarihiçesi // Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs Executive Secretariat. February 1985. P. 25.

⁴ Dışişleri Bakanlığı Belleteni October 1985 // Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. P. 120.

During the visit, the parties signed the 10-year «Long Term Program for the Development of Economic, Commercial, Scientific and Technical Cooperation», «Agreement on the Exchange of Goods» covering the period of 1986–1990, and «Cultural and Scientific Exchange Program»¹. Besides the meetings between the delegations during the visit, Tikhonov was welcomed by President Kenan Evren and also Özal gave a dinner in honour of his guest. During conversations at dinner, the issues were assessed more in detail (for instance, Özal touched on almost all foreign policy priorities of Turkey), yet it was observed that the line at the reception at the airport was preserved considerably². During the conversations here, Özal expressed that the agreement between the USSR and the USA in the field of arms control and disarmament would lead to positive changes in the relations between the East and the West, contribute to the increase of trust in Europe, and that Turkey gave importance to the development of Turkish — Soviet relations in an environment of peace, trust and cooperation. Tikhonov reemphasized that the cooperation between the Soviet Union and the Republic of Turkey were based on the oldest traditions and the foundations of this cooperation were laid «in the period when the Turkish people fought an anti-imperialist war for the sake of their national independence and the Russian labourers were fighting to consolidate the world's first young socialist state, which was born as a result of the revolution». Tikhonov also added that the Friendship and Brotherhood Treaty signed in 1921 «entered the history of the two states as an unforgettable event» and that the Soviet Union always tried to develop its relations with Turkey following the traditions that «Vladimir Lenin and Kemal Atatürk founded»³.

In general, Tikhonov talked about the USSR's intention to improve relations with Turkey⁴. Stating that the period of recession in the relations between the two countries was over, Özal mentioned the importance of the agreement on the transportation of natural gas and expressed his hope that the trade volume would reach 6 billion dollars between 1986 and 1990. Moreover, he complained of the anti-Turkish policy exacerbated in the Armenian SSR and the unfounded territorial claims against Turkey. The Turkish government expressed their discomfort with the strengthening of the Armenian terrorist acts and their doubts that the USSR might be behind these acts. Tikhonov, on the other hand, stated that the official policy of the USSR had nothing to do with the propaganda pursued in the Armenian SSR (Qasımlı, M. 2012, p. 280–281).

In the meanwhile, the second term meeting of the joint control commission, which controls the crossing of the Turkish-Soviet state borderline in rivers, was held in Ankara on December 14, 1984 — January 8, 1985. At the meeting, the

¹ Sovyetlerle üç anlaşma // Cumhuriyet. 27 Aralık ayı 1984.

² Dışişleri Bakanlığı Belleteni // Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. October 1985. P. 120–127.

³ Dışişleri Bakanlığı Belleteni // Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. October 1985. P. 43–44.

⁴ С официальным визитом // Известия. 27 декабря 1984.

determinations made by the technicians of both parties on their own beaches in 1984 were evaluated, and a Protocol was signed to regulate the further studies, and the relevant Instructions and Joint Control Commission 1985 Working Plan were accepted. Since the rivers constitute half of the 630 km long Turkish-Soviet border, joint studies on this issue were considered important by the authorities of both countries.

The Turkish authorities continued to emphasize the importance of the softening of relations between the blocs and their belief in the potential favourable consequences it would bring on every occasion, even at meetings with the officials of third countries. For example, in a statement he made on February 19, 1985 assessing the British Foreign Secretary Geoffrey Howe's visit to Turkey, the Turkish Foreign Minister Vahit Halefoğlu specifically highlighted Turkey's expectations regarding the disarmament talks, which would begin between the US and the Soviet Union in Geneva in March besides their thoughts on the UK-Turkey relations.

New Era and New Circumstances in the USSR

The death of USSR leader Konstantin Ustinovich Chernenko on March 10, 1985 was the beginning of a new era not only in terms of Soviet domestic policy but also in terms of global politics and inter-bloc struggle (Сахаров, А. Н. 2016, p.724). On March 12–13, 1985, the Turkish presidential delegation under the presidency of Prime Minister Turgut Özal went to Moscow to attend Chernenko's funeral ceremony¹. Both Turkish and Soviet press shared news on the event².

Being determined to rejuvenate the Soviet Union from top to bottom, a new political cadre under the presidency of M. S. Gorbachev came to power under the circumstances of administrative conflicts ongoing behind the scenes (Грачев, А. С. 2001). The perestroika and glasnost years led to positive developments in the foreign policy of the Soviet Union. It was understood in the international arena that it was only possible to ensure the security of your own country if the security of other countries and states was taken into consideration (Орлов, А. С. & Сивохина, Т. А. & Георгиева, Н. Г. & Георгиев, В. А. 2013, с. 460). The ongoing reformatations and severe economic situation in the country affected the foreign policy of the USSR seriously. In 1987, the concept of foreign policy, which was called «new political thought», came in useful. This concept accepted that the two systems should stop opposition, the idea that the world is integrated and indivisible, humanitarian values precede class and ideological values in foreign policy relations (Соргин, В. В. 2001). Although Gorbachev looked askance at relations with Turkey under these circumstances, he always kept it in view.

¹ «Встреча глав иностранных делегаций с советскими руководителями // Известия. 14 марта 1985 г.; Траурный митинг на Красной площади // Известия. 14 марта 1985 г.; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Document no: 30-18-1-2_527-334-2.

² Известия. 14 марта 1985 г. С. 5. URL: <https://www.oldgazette.ru/izvestie/14031985/text5.html>

Between May 21, 1985 and May 29, 1985, a Turkish Parliamentary Delegation paid an official visit to the Soviet Union under the presidency of chairperson of TBMM (Great National Assembly of Turkey), Necmettin Karaduman. During the visit, the Turkish delegation made contacts in Leningrad and Uzbekistan, and held talks with supreme Soviet members under the presidency of Tolkunov and Voss, the presidents of the Union and the Soviet of Nationalities, and with Kuznetsov, the First Vice Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Soviet Union, in the Kremlin. In the statement Karaduman made upon his return to Turkey, he stated that they came back from the Soviet Union with positive impressions and put emphasis on the opportunities to improve their neighbourhood and cooperation relations during their contacts, and that the visit to the Soviet Union enabled the parliaments of both countries to re-establish a dialogue after a while¹. Although most experts had favourable opinions about this visit, it was also stated that the sincerity existing in mutual relations a few years ago started to weaken with Gorbachev.

A Soviet military cargo vessel called «Khasan» and a Turkish assault boat called «Meltem» collided in Istanbul Strait on September 24, 1985, and five Turkish marines died as a result, which caused huge public resentment. Allegedly, the Soviet military cargo vessel did not stop despite warnings and hit the Turkish assault boat. During the negotiations, the USSR side did not acknowledge its legal responsibility in the incident, but with the statement made after long discussions on February 9, 1988, the USSR provided a total of 250 thousand USD through the USSR Red Cross and the Turkish Red Crescent Societies to the families of the marines who lost their lives by «taking humanitarian considerations into account». The Turkish side thought it was a positive development.

Undoubtedly, one of the most important steps in bilateral relations during the Özal's rule was Özal's comprehensive visit to the USSR that started on July 28, 1986². The main purpose of the visit was to regulate the Turkish-Soviet relations, which had gone through ups and downs recently, and to establish an atmosphere of mutual trust.³ During the talks, important issues such as the Cyprus problem and the pressure exerted by Bulgaria on the Muslim-Turkish minority would be discussed, while both sides would evaluate what could be done to «strengthen» and «develop» good neighbourly relations⁴. This meeting would also reveal first clues about what Gorbachev, who gave a new impulse to Soviet foreign policy, thought of Turkey⁵.

Labelling this visit as «the most important political visit in recent years», Sedat Ergin, a columnist at Cumhuriyet newspaper, commented that «The “pragmatic”

¹ Dışişleri Bakanlığı Belleteni // Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs. October 1985. P. 27–28.

² Советско-турецкие переговоры // Известия. 27 июля 1986; Kabul etmedi «tal eder miydiniz?» im «NI 1 Gorbacov'u verdiğini söylerken, Sovyet yetkililer isteğin “aka // Milliyet 2 Ağustos 1986.

³ Resmi Gazete. № 19344. 17.01.1987. URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/19344.pdf>.

⁴ Özal Moskova'da // Milliyet. 27 Temmuz. 1986.

⁵ Başbakan'ın Moskova ziyareti bugün Başhyor // Cumhuriyet, 28 Temmuz. 1986.

approach of Prime Minister Turgut Özal and the “aggressive” and “innovative” style of Gorbachev’s leadership, which opened a new era in the Soviet Union, face each other in the Kremlin»¹.

However, the visit started in uncertainty and apathy². The leader of the Soviet Union, Gorbachev, did not give an appointment to Özal, which caused serious unrest in the Turkish delegation. It was realized that Gorbachev would not even be in the capital during Özal’s Moscow visit, and the possibility that the meeting would take place was largely eliminated. However, about 8 years ago, Prime Minister Bülent Ecevit had paid a visit to the Soviet Union, and Leonid Brezhnev accepted him³.

Being left out in the cold when Gorbachev did not give an appointment to meet in person, which was his tradition, Prime Minister Özal met with the President of the Presidium of the Supreme Soviet, Gromyko, and Soviet Prime Minister Ryzhkov while Minister of Foreign Affairs Halefoğlu met his Soviet counterpart Shevardnadze⁴. It turned out that the agenda was mainly about economy during the negotiations⁵. Sedat Ergin wrote in *Cumhuriyet* that Prime Minister Özal «did not see any political malice» in Gorbachev’s attitude. It was also reflected in the press that Özal said to journalists, «If you wish, you can ask them why as well»⁶.

The negotiations were centred upon 4 main topics.

1. The Aegean dispute. If Greece increases its territorial waters to 12 miles, nobody can reach the Mediterranean without entering Greek territorial waters.

2. The FIR (Flight Information Region) problem. The Soviets agreed to sit at the negotiation table about the FIR. Joint research will be conducted on shield.

3. Turkish shipyards. Soviet ships will anchor in Turkish ports and shipyards. Repair works will be held in Turkey’s shipyards.

4. Bulgaria. According to high-level officers of the ministry of foreign affairs, the Soviets «went beyond simply listening to Turkish views» on this issue. However, a source close to the Prime Minister said, «It is obvious that they stand by the Bulgarians»⁷.

In fact, although Özal’s visit to the Soviet Union revealed some uncertainties in the political field, it heralded an intense period of cooperation in the economic field. As will be discussed in more detail under the economic relations section, a natural gas agreement was signed between Turkey and the USSR after this visit. Turkey would purchase natural gas from the USSR and pay most of the price through exported goods. With the commissioning of the natural gas pipeline, 70 percent of the gas price would be paid through Turkish export products, which

¹ Özal Gorbacov randevusu // *Cumhuriyet*. 29 Temmuz. 1986.

² Başbakan Özal Moskova’da resmi görüşmelere başladı // *Milliyet*. 28 Temmuz. 1986.

³ Özal Moskova’da // *Cumhuriyet*. 29 Temmuz. 1986.

⁴ Советско-турецкие переговоры // *Известия*. 27 июля 1986.

⁵ Moskova’da hava ikinci turda yumuşadı // *Cumhuriyet*. 31 Temmuz. 1986.

⁶ Siyasi ilişkilerde rahatsızlık sürüyor // *Cumhuriyet*. 30 Temmuz. 1986.

⁷ Ağırılık ekonomide // *Cumhuriyet*. 30 Temmuz. 1986.

opened the door to a huge market. Approximately 80 businesspeople who came with Prime Minister Özal also tested the waters to get a share from this export pie in their meetings. Meanwhile, the «green light» that the Soviet side gave at political level to increase trade encouraged Turkish businesspeople. The Turkish contractors and exporters returned from the Soviet Union in an optimistic mood. Regarding the process, TÜSİAD (Turkish Industry and Business Association) President Sakıp Sabancı stated: «Although people are in different systems, the only language they can communicate with is buying and selling. We have a growing market with increasing needs ahead of us»¹.

The atmosphere of uncertainty set in when it was understood that the Soviet leader Gorbachev would not accept Prime Minister Turgut Özal. Özal's visit to the Soviet Union ended with the question marks that were raised in minds when Gorbachev gave an appointment for a date when it was impossible to carry out the meeting². Prime Minister Turgut Özal thanked Gorbachev for his proposal, but did not extend his stay in the Soviet Union and returned to Ankara. Regarding the issue, Özal said, «It is not important whether I met with Gorbachev, the important thing was the two talks I had here with Prime Minister Ryzhkov»³. When asked «How sincere is it to give an appointment for a date after your departure?», Özal replied «I do not want to analyse it. I do not think it was deliberate». Besides, while Özal said that the Soviet side made an appointment upon the news published in the Turkish press, the Soviet officials stated that the request «came from Özal»⁴.

In the press conference held after the visit, the focus was on Gorbachev's appointment, and questions that put Foreign Minister Vahit Halefoğlu in a difficult position were raised at the meeting from time to time⁵. When Özal was asked «When did you learn that you could not meet with Gorbachev?», he answered «I learned it after coming here that the meeting would not take place». It also appeared in the news that when asked by a journalist «If you had been notified in advance that there would be no meeting, would you have cancelled your visit?», he replied «I do not think so, I would not have cancelled it»⁶.

In fact, the Turkish delegation went to Moscow at the invitation of not Gorbachev but Soviet Prime Minister Ryzhkov. Nevertheless, Turkey was swift to respond Gorbachev's approach to Özal. Turkish members of parliament pressured the USSR. The issue of Crimean Tatars, who had been exiled by the order of Stalin, was brought to the agenda in TBMM (Qasımlı, M. 2012, p. 306–345).

While Turkish representatives were being shot down by Armenian terrorists, the discrimination against the Turks in Bulgaria was becoming violent, and the

¹ Sovyetler, ticarete yeşil ışık yaktı, işadamları umutlu // Cumhuriyet, 1 Ağustos 1986.

² Gorbacov «Bekle» dedi, Özal kabul etmedi // Milliyet, 1 Ağustos 1986.

³ Birand M. A. Gorbacov «Bekle» dedi, Özal kabul etmedi // Milliyet, 2 Ağustos 1986.

⁴ Ergin S. Gönülsüz randevuya soğuk teşekkür // Milliyet, 2 Ağustos 1986.

⁵ Dışişleri Bakanı öfkeli, Halefoğlu: İstifa yok // Milliyet, 2 Ağustos 1986.

⁶ Ergin S. Gönülsüz randevuya soğuk teşekkür // Milliyet, 2 Ağustos 1986.

Aegean dispute with Greece was still on the agenda, this stance of the Gorbachev administration, just like during the Stalin era, was aiming to pressure Turkey and leave it in a tight spot, and to attain a strategic position in the Mediterranean. Undoubtedly, the Soviet proposal was not triggered by a desire to solve the Cyprus issue (Qasımlı, M. 2012, p. 357–358).

However, both sides wished that the development in relations would continue. In this context, the Turkish Minister of Foreign Affairs, Vahit Halefođlu, met with the Minister of Foreign Affairs of the USSR, Eduard Shevardnadze, and evaluated the bilateral relations in detail when they were both in New York between September 22 and October 6 for the 39th meeting of General Assembly of the United Nations.

Turkey was declared to be an Exclusive Economic Zone in the Black Sea with the Decree of the Council of Ministers published in the Official Gazette on December 17, 1986. In the Decree, it was stated that Restrictive Agreements would be made with other countries coastal to the Black Sea in an equitable way. In this framework, as a result of the bilateral contacts with the USSR, an agreement was reached on February 11, 1987. The border that was agreed to delimit the Continental Shelf between Turkey and the USSR in 1978 would also be the border for the Turkish and Soviet Exclusive Economic Zones.

Between May 15–22, 1987, the Co-chairman of Turkey-USSR Joint Economic Commission and the Minister of Finance and Customs, A. K. Alptemođin, visited the USSR. During his visit, on May 21, the Turkey-USSR Scientific and Technical Cooperation Activity Report for 1987–1988 was signed in Moscow.

The Deputy Prime Minister of the USSR, V. M. Kamentsev, visited Turkey between June 22–24, 1987 to attend the opening ceremony of the Turkey — USSR Natural Gas Pipeline¹. Taking place between September 2–9, the negotiations for the Consulate Agreement between Turkey and the Soviet Union resulted in success when a working document was signed on September 9 in Ankara, and the 6th term meeting of the Turkish-Soviet Joint Control Commission that was jointly controlling the River Crossing of the Turkish-Soviet State Borderline came to an end when a protocol was signed on September 11.

As a result of the negotiations held in Moscow between December 21–25, the Air Travel Agreement signed between Turkey and the USSR in 1967 was revised. Thanks to this revision, THY (Turkish Airlines) would be able to fly to the Far East by using the Siberian line after Moscow. This revision was one of the indicators of mutual trust in the aviation field of the two countries. As it may be recalled, the U-2 spy aircraft crisis had been experienced between Turkey and the USSR earlier (in 1960) even though it was due to the USA.

Bilateral relations, regional and international problems were discussed during the talks held on December 9–10, 1987 in Ankara between the Soviet dele-

¹ История поставок советского и российского газа в Европу // Коммерсантъ. 05.06.2018.

gation presided by Ambassador Yuri Alekseyev, who was also the Head of Middle East Unit under the Soviet Ministry of Foreign Affairs and responsible for relations with Turkey, and the Turkish delegation presided by Ambassador Nurver Nureş, the Deputy Undersecretary of Bilateral Political Affairs. All of these are indications of the importance both sides attached to relations with each other.

Meanwhile, the Anavatan (Motherland) Party, of which Prime Minister Turgut Özal was the leader, won the parliamentary elections of 29 November 1987 with 292 deputies and obtained the absolute majority in the Parliament¹. Özal uttered the following statements about the relations with the Soviet Union in the Program of the 46th Republic Government in TBMM on December 25, 1987: «We aim to develop friendship and good neighbourly relations, and to increase cooperation especially in the economic and commercial fields with our northern neighbour the Soviet Union and other socialist states within the framework of the principles of sovereignty, independence, equality of rights, respect for territorial integrity and non-interference in their internal affairs»².

Having started on March 17, Civil Aviation negotiations between the Soviet and Turkish Delegations resulted in success on March 25, 1988, and a Protocol and two accompanying agreements were signed. Thus, the issues related to the Black Sea Airspace that had been going on for 19 years between the two countries were resolved.

In accordance with the Protocol signed on April 8, 1988, the Sarp Border Gate between Turkey and the Soviet Union was opened to road and freight transport on August 31, 1988.

During the visit of the First Deputy Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union, Yuli M. Vorontsov, to Turkey between April 26–30, the Consulate Agreement that had not been brought to a conclusion for 20 years was signed. In addition, the possibilities for further development of cooperation with the Soviet Union in various fields were reviewed.

In the meantime, in the statements made by the Turkish authorities, the steps the USSR took to embrace *détente* in global politics and the decision to leave Afghanistan were evaluated positively. Besides, following the earthquake that caused serious loss of life and property in the Armenian SSR, Turkey declared that they were ready for all kinds of help through governmental agencies on December 8, 1988.

Between December 26–28, 1988, Ambassador Nüzhet Kandemir, the Undersecretary of the Turkish Ministry of Foreign Affairs, paid a visit to the Soviet Union as a guest of Alexander Bessmertnykh, the First Deputy Foreign Minister of the Soviet Union, in order to hold political consultation. During his visit, Nüzhet Kandemir also held a meeting with Soviet Foreign Minister Shevardnadze and

¹ 29 Kasım 1987: ANAP İkinci Kez Tek Başına İktidar Oldu. URL: <https://cutt.ly/qOyF6NW>

² T. B. M. M. tutanak dergisi. Dönem. 18 cilt: 1 Yasama Yılı: 1. URL: <https://cutt.ly/aOyGzQn>

Minister of Foreign Economic Relations Katushev. Shevardnadze thanked Turkey for their support after the earthquake that took place in the Armenian SSR.

On May 20, 1989, Pilot Captain Aleksandr Zuyev landed at Trabzon Airport with a MIG-29 type plane he was piloting and notified Turkish authorities that he would like to defect to the USA, which caused tension in the Turkey-USSR relations again. The USSR requested the return of Pilot Captain Aleksandr Zuyev and the plane. The Soviet Embassy in Ankara presented the documents prepared by the Caucasus Military District Prosecutor's Office in the attachments of two notes dated June 1 and 2 to Turkey. Ankara 8th Criminal Court of First Instance stated in its decision dated June 6, 1989 and numbered 1989/54 that the crimes attributed to Zuyev were of a political and military nature; and in this respect, the Turkish Penal Code ruled that the perpetrator would not be extradited in the light of the Turkish law and the decisions of the Supreme Court and the international agreements to which Turkey was a party. Therefore, the asylum request of the pilot to the USA was met, but the plane was returned to the USSR.

Between November 29 and December 7, 1989, a delegation presided by the First Deputy Chairman of Council of Ministers of the USSR, Lev Voronin, visited Turkey. The «Final Protocol» was signed in Moscow at the end of the 10th term meeting of the Turkish-Soviet Joint Control Commission that was jointly controlling the River Crossing of the Turkish-Soviet State Borderline that took place between November 29 and December 8.

In the meantime, after Kenan Evren, whose term of office expired, Prime Minister Özal was elected the 8th President of the country with 263 votes in the third round of the voting in TBMM on October 31, 1989¹. He took the Presidential oath on November 9, 1989 and came into office².

President Özal and the Dissolution Period of the USSR

As of 1990, irremediable dissolution process gathered momentum for the USSR, and a busier process began in the foreign policy with Turgut Özal becoming president and due to the effects of new global conditions. Among the important issues in this new period in the Turkey-USSR relations was how Turkey would react in the face of the struggle for independence in the Soviet republics and the territorial claims and attacks of the Armenian SSR against the Azerbaijan SSR. In the official statement made on this topic on January 16, 1990, it was stated that the issue was considered as an internal matter of the USSR. On January 18, 1990, the Turkish Minister of Foreign Affairs, A. Mesut Yılmaz, met with the Soviet Ambassador at a reception in Ankara to discuss the conflict going on between Azerbaijan and Armenia SSRs of the Soviet Union. In a statement he made after the meeting, Minister of Foreign Affairs Yılmaz said «There are alarming events that the whole world is watching closely. Having a natural affin-

¹ 31 Ekim 1989: Turgut Özal Türkiye'nin 8. Cumhurbaşkanı Seçildi. URL: <https://cutt.ly/ZOyGnnc>

² Turgut Özal. URL: https://www.tccb.gov.tr/cumhurbaskanlarimiz/turgut_ozal/

ity with Azerbaijanis with whom they share the same language and culture, the Turkish nation follows these developments very closely». Ankara Ambassador of the Soviet Union, Albert Chernyshev, delivered the opinions of the Soviets about the events in the Caucasus and the stance Turkey maintained in this regard to the Minister of Foreign Affairs, A. Mesut Yılmaz, on January 20, 1990. In the Soviet opinions it was highlighted that the events considered to be internal matters of the USSR and that they were satisfied with the stance of Turkey. It was also emphasised that «It is of significance that the Turkish side maintains the realistic and balanced stance that it adopted in line with mutual trust and understanding enabled by excellent relations between the Soviet Union and Turkey».

In the midst of all this, Moscow administration attacked civilian demonstrators asking for independence with tanks in Baku, and 131 people were killed and thousands were injured as a result (the events known as «Black January»), which caused a huge public reaction in Turkey. In many cities in Turkey, demonstrations against the USSR were held to support the Azerbaijan SSR. Being in the USA at the time, Turgut Özal made a statement implying that the issue was an internal matter of the USSR and the Azerbaijan SSR had more affinity with Iran in fact. However, upon intense reactions, the Minister of Foreign Affairs Mesut Yılmaz invited the Soviet Ambassador to Ankara to his office on January 21 and received information about the latest developments in the Azerbaijan SSR. Another interesting development was that the rumours that Nakhchivan Supreme Soviet (the parliament of autonomous republic) decided to declare independence from the Soviet Union and join Turkey reached Ankara. Upon these developments, a crisis unit was established at the Ministry of Foreign Affairs in Ankara. Desiring Nakhchivan to maintain its autonomous status as per the 1921 agreement, Ankara felt uneasy about the latest developments. Although the 1921 agreement authorized Turkey to have a say according to official sources, Ankara did not want to confront with Moscow. As a result, Turkey reacted to the January Massacre via all of its political parties including the ruling party, but not at governmental level (Şimşir, B. N. 2012).

Having overcome two important crisis risks (pilot captain and Black January) in less than a year, the Turkish-Soviet relations continued to develop, and the First Consultation Meeting of the Turkish-Soviet Ministries of Foreign Affairs was held in Moscow on July 9–16, 1990. Within these dates, the USSR Deputy Minister of Foreign Affairs, B. N. Chaplin, paid a visit to Turkey on June 13. During this visit, the «Visa Simplification Agreement» was signed¹.

On August 25, 1990, Özal had a telephone conversation with Gorbachev. During the meeting, Özal conveyed his ideas to Gorbachev on the establishment of

¹ Соглашение в форме обмена личными нотами между послом СССР в Турции и Министром иностранных дел Турции об упрощении визовых формальностей. URL: <https://docs.cntd.ru/document/901729238>

a «Black Sea Economic Zone» that would include the coastal republics on the Black Sea and other Balkan countries with a coast on the Black Sea. Gorbachev, on the other hand, invited Özal to the USSR again. Özal stated that he would endeavour to perform this visit early next year (1991).

The Soviet Minister of Foreign Affairs, Eduard Shevardnadze, visited Turkey at the invitation of the Turkish Minister of Foreign Affairs, Ahmet Kurtcebe Alptemoçin, on December 13–14, 1990. Turkey and the USSR signed Cooperation Agreement on Fisheries.

On March 11, 1991, Turgut Özal went to Moscow upon the invitation of USSR President Gorbachev¹. State Minister Güneş Taner, Minister of Foreign Affairs Ahmet Kurtcebe Alptemoçin and Minister of Culture Namık Kemal Zeybek accompanied President Turgut Özal during the visit held between March 11–16.

Cumhuriyet newspaper reflected this news as «President Turgut Özal's first visit to the Soviet Union after the “Cold War”», and emphasized that Özal was accompanied by 3 ministers, 40 bureaucrats, 65 businesspeople and 30 journalists².

Özal officially proposed the establishment of the Black Sea Economic Organization in Moscow. Following the meetings lasting 2 days, the Soviet Union and Turkey declared each other as «friends» for the first time after the Stalin era. Three agreements were signed between the parties. The most important of these was the 20-year long treaty of friendship, alliance and cooperation³.

During Turgut Özal's meeting with Mikhail Gorbachev, the developments in the Gulf and the Middle East were discussed. Stating that a peaceful solution was tried to be delivered to the Gulf crisis and that he appreciated Gorbachev's efforts in this respect, President Özal stated that it was clearly shown that the international community would not allow the legal order to be violated with the Gulf crisis. After the negotiations were completed, it was announced that full consensus was achieved between the two countries on the Gulf issue⁴.

In terms of political relations, Turkey was no longer a distant neighbour of the Cold War era for the USSR. Both countries could solve the problem between each other and freely discuss regional and international issues concerning them. Therefore, located in a complicated region, Turkey had no other way other than conducting multilateral foreign policy after the Cold War became a thing of the past. Close relations were for the benefit of both countries (Qasımlı, M. 2012, p. 423).

The dialogues also revealed that the meetings went well⁵. Boris Yeltsin praised Turgut Özal in front of journalists after their talks and said, «We also need an economist president», which also appeared in the press⁶.

¹ Встреча Президентов СССР и Турции // Известия. 12 марта 1991.

² Özal bugün Moskova yolcusu // Cumhuriyet. 11 Mart. 1991.

³ Завершение переговоров М. С. Горбачева и Т. Озала // Известия. 13 марта 1991.

⁴ Özal Gorbacov ile 3 Saat görüştü // Cumhuriyet. 12 Mart 1991.

⁵ Türk modelini örnek alın // Milliyet. 12 Mart 1991.

⁶ РСФСР-Турция: динамика взаимовыгодных связей // Российская газета. 15 марта 1991; Özal Gorbî'ye öğüt Verdi // Cumhuriyet. 13 Mart 1991.

President Turgut Özal flew to Kyiv after completing the official part of his visit to the USSR¹. Özal was welcomed by the President of the Supreme Soviet of the Ukrainian Republic, Leonid Makarovych Kravchuk, at the airport and a meeting was held between the two. Kravchuk said he believed this visit would contribute to the deepening of relations between Ukraine and Turkey. Then, official talks started and Minister of Foreign Affairs Ahmet Kurtcebe Alptemoçin, Minister of Culture Namık Kemal Zeybek, Presidential Spokesperson Ambassador Kaya Toperi and Turkish Ambassador to Moscow Volkan Vural put in an appearance in the Turkish delegation during the official talks².

This visit of Özal's was the second visit of a President of the Turkish Republic in the 70-year history of Soviet-Turkish relations. Cevdet Sunay had made the previous visit to the USSR in 1969 (Qasımlı, M. 2012, p. 429).

While the relations were developing this way, Turkey exhibited an extremely cautious attitude again during the August 1991 coup d'état attempt (SCSE event), which was a critical event for the USSR. Regarding a question about the developments in the Soviet Union on August 19, 1991, Minister of Foreign Affairs Safa Giray stated his wish that this development would not yield results contrary to the Soviet people's aspirations of democracy and economic reform, would not interrupt the positive developments achieved in the fields of international peace and security thanks in part to the USSR administration, and that our friendship and cooperation relations with the Soviet Union, which improved especially in recent years, would continue at the same level.

The visit of the Commander of the Turkish Armed Forces, Doğan Güreş, to the Soviet Union between October 8–12 was one of the most important turning points in terms of bilateral military relations. He had a talk with Soviet Defence Minister Marshal Shaposhnikov and invited him to Turkey³. Doğan Güreş also visited Azerbaijan on October 11, 1991 with the Turkish Ambassador to the USSR. Permitting such a high-ranking Turkish military official to visit the USSR, especially to visit Azerbaijan after Moscow, was probably due to the disintegration process experienced in the USSR after the failed «SCSE» coup attempt of August 1991.

The last senior level meeting between the Government of the Turkish Republic and the Union of Soviet Socialist Republics was the USSR visit of the Turkish Minister Finance and Customs, Adnan Kahveci, between November 4–6, 1991, and the last document signed between the two countries was the protocol dated November 28, 1991 regulating the flights of commercial aircrafts and military crafts with civil transportation purposes that would land at and take off from Lenakan Airport under force majeure with Instrument Flight Rules (IFR).

¹ Pravda'dan Özal'a övgü // Milliyet. 15 Mart 1991.

² Moskova'yla Yeni Dönem // Cumhuriyet. 14 Mart 1991.

³ Güreş'e büyük ilgi // Milliyet. 10 Ekim. 1991.

During the dissolution process of the USSR, Turkey was worried about the troubles that might arise due to the Soviet military inheritance on the one hand and endeavoured to pursue an active policy about the Soviet republics that had declared their independence on the other¹. Turkey was one of the first countries to recognize former Soviet republics, and it recognized the independence of Azerbaijan on November 9, 1991 (Veliyev, C. 2020). In addition, before the USSR was officially dissolved, Turkey recognized the independence of Russia, Armenia, Kyrgyzstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan, Kazakhstan and Georgia.

Being considered the final step of the dissolution process of the USSR, Gorbachev's speech dated December 25, 1991 was received favourably by Turkish President Turgut Özal and was considered to be the end of an era².

Conclusion

The relations between Turkey and the USSR during the Turgut Özal era constitute the last phase of the relations between the two countries (1923–1991). In the development of these relations during the period of 1983–1991, the historical background formed by the Russian-Turkish relations that had started to form from the XV cent. and the Turkish-Soviet relations in the XX cent. occupy a special place.

On the other hand, the relations between Turkey and the USSR during the Turgut Özal era were affected seriously by the international system of the time, the basic dynamics of bilateral relations in the world in general, and the internal dynamics of each of the two countries. At the beginning of the Özal period, the Turkey-USSR relations gained a new dimension other than being countries partaking at two different blocs in the tough conditions of competition of the Cold War and having topical problems. The new conditions of the foreign policy of both countries enabled the Turkish-Soviet relations to evolve from conflict and rivalry into developing friendship and cooperation.

This situation enabled the Turkey-USSR relations during the Özal period to be handled with the dimensions of discourse and execution by centring upon the liberal theory approach in international relations. In this context, it was observed that issues such as cooperation, interdependence, mutual negotiation and diplomacy, which are important to liberal theory, came to the fore in both political discourse and foreign policy practices in the process of the relations. The underlying reason was that the Özal period (1983–1991) was the one when both Turkey and the USSR went through changes in their domestic and foreign policies.

The Özal period could be named as the liberalization process of the country in terms of economy, politics and sociology after the 1980 Turkish coup d'état. This liberalization highlighted issues such as cooperation, interdependence, mutual negotiation and diplomacy, which are important to the liberal approach, in both

¹ Demirel, DYP Meclis Grubunda Türkler Politikasını Anlattı // Cumhuriyet. 25 Aralık Ayı 1991.

² Özal'dan Gorbî'ye davet // Cumhuriyet. 27 Aralık Ayı 1991.

political discourse and foreign policy practices of Özal's foreign policy. In general terms, the Özal period was a period of foreign policy in which Turkey attempted to develop more active cooperation and better relations with other countries, especially with its neighbours, on the basis of both discourse and practice.

On the other hand, the period when Özal was in power was the one when the Soviet Union changed its leaders unusually frequently and then entered a process of softening and dissolution. In March 1985, new political cadres were assigned under the leadership of the USSR Communist Party, whose leader was M. S. Gorbachev, and a renewal process began, which changed the situation in the country to a great extent. The years of «perestroika» and «glasnost» resulted in developments that could be defined as liberalization in both domestic and foreign policy of the Soviet Union. The concept of foreign policy was called «new political thought» and suggested the cooperation of the two systems instead of competition, and accepted the superiority of human values over class and ideological values in foreign policy relations. This foreign policy discourse and practice in the USSR caused the Cold War system, which was based on multi-dimensional competition, to soften globally. Thus, this softening also affected the development of the relations between the different blocks.

In terms of these dynamics, Turkey and the USSR could be said to go through *détente* period in different processes. In other words, in the period we analysed, Turkey was evolving from *coup d'état* environment into liberalization in terms of discourse and practice in its domestic and foreign policy, while the Soviets were also evolving from a totalitarian political system and confrontational foreign policy to a structure that was becoming liberalized and open to cooperation.

These processes had positive impacts on the Turkey-USSR relations during the Özal period in terms of both discourse and practice. However, it is worth mentioning that the Turgut Özal administration did not find what they had expected from the Soviet Union at the beginning of his rule. One of the most important reasons for this was the negative historical background of the countries and the alienation that the reality of Cold War created. During this period, the USSR was a powerful and huge neighbour for Turkey, and for the USSR, Turkey was a country that they had historical problems with, including territorial claims, but above that, it was regarded as an «outpost» of their archenemy located far away, the USA.

Under these circumstances, although Gorbachev approached their relations with Turkey in suspicion, this attitude became reversed in time. During the period of frequent government changeovers until Gorbachev and when Mikhail Gorbachev was in power, Turkey attempted to improve their relations with the USSR. In fact, the Turkish foreign policy of Turgut Özal resembled the Soviet foreign policy of Gorbachev in general terms, and this was significantly reflected on bilateral relations. Both adopted the liberal economy, both tried to pursue rational active

foreign policy, and both paid attention to the creation of a peaceful international environment. This relationship process manifested itself not only in economic and cultural relations, which traditionally attract attention with their positive aspects, but also in political, security and other relations, in discourse and in practical terms in mutual visits where various agreements were signed.

On the other hand, a more active process began in the foreign policy of Turkey as of 1990 when irremediable dissolution process of the USSR gathered pace, Turgut Özal became the President in Turkey and new global conditions emerged. Struggle for independence in the Soviet republics and the territorial claims and attacks of the Armenian SSR against the Azerbaijan SSR gained prominence in the agenda of the Turkey-USSR relations in the new period. Initially, Turkey officially reacted to both of these events in a way not to ruin the relations with the USSR, but to convey the close interest of both the government and Turkish people about these developments through diplomatic channels to the Soviet side, in other words, they remained relatively passive. Nevertheless, it was observed that Turkey began to develop an active political stance both in general and about the independence movement in the Azerbaijan SSR and the Nagorno-Karabakh issue when independence movements gathered strength in time and the future of the existence of the USSR was questioned more than before.

In summary, during the Turgut Özal period, the Turkish-Soviet relations developed multidimensionally due to internal and external dynamics, active diplomacy was pursued, reciprocal official visits and meetings took place more often, and relations were established in almost every field.

- Грачев, А. С. 2001. *Горбачев*. Москва: Вагриус.
- Орлов, А. С. & Сивохина, Т. А. & Георгиева, Н. Г. & Георгиев, В. А. 2013. *История России*. Москва: Проспект.
- Сахаров, А. Н. 2016. *История России с древнейших времен до наших дней*, 2016. Москва: Проспект.
- Согрин, В. В. 2001. *Политическая история современной России, (1985–2001: от Горбачева до Путина)*. Москва: Весь мир.
- Abramowitz, M. 2013. Remembering Turgut Ozal: Some Personal Recollections. *Insight Turkey*. № 15(2). P. 37–46.
- Armaoğlu, F. 2005. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: Cilt 1–2: 1914–1995*. 12th ed. İstanbul: Alkım Yayinevi.
- Burchill, S. 2005. Liberalism. In: S. Burchill and A. Linklater, eds. *Theories of International Relations*. 3rd ed. New York: Palgrave Macmillan. P. 57–87.
- Griffiths, M. 2009. *Fifty Key Thinkers in International Relations*. 2nd ed. New York: Routledge. P. 65–122.
- Hale, W. 2012. *Turkish Foreign Policy since 1774*. 3rd ed. London: Routledge.
- Hodalıoğulları, Z. & Aydın, A. 2016. Combined Effect of Turkish Energy Security Cooperation Between Turkey and Russia. *The Journal of International Social Research*. № 9 (43). P. 744–755.

İnalçık, H. 1982. Struggle for East-European Empire: 1400–1700. The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire. *The Turkish Yearbook of International Relations*, № 21. P. 1–16. [Online]. Available at: <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/44/682/8675.pdf>.

Larson, D. W. 2018. Kennedy and Khrushchev. *Diplomatic History*. № 42 (4). P. 536–539.

Mark, E. 1997. The War Scare of 1946 and Its Consequences. *Diplomatic History*. № 21(3). P. 383–415.

Matthews, E. G. & Callaway, R. L. 2019. *International Relations Theory: A Primer*. 2nd ed. P. 81–132.

Meiser, J. W. 2018. Introducing Liberalism in International Relations Theory. *E-International Relation*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/SOyJjII>

McNeill, W. H. 1998. *A World History*. 4th ed. Oxford University Press.

Moravcsik, A. 1992. *Liberalism and international relations theory*. Center for International Affairs, Harvard University. [Online]. Available at: https://www.princeton.edu/~amoravcs/library/liberalism_working.pdf.

Oran, B. 2013. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. Cilt 1: 1919–1980. 18th ed. İstanbul: İletişim Yayınları.

Qasımlı, M. 2012. *SSCB–Türkiye İlişkileri: Türkiye’de 1980 Darbesinden SSCB’nin Dağılmasına Kadar*. İstanbul: Kaknüs.

Reus-Smit, C. & Snidal, D. eds. 2008. *The Oxford Handbook of International Relations*. 1st ed. New York: Oxford University Press. P. 201–266.

Reuveny, R. & Prakash, A. 1999. The Afghanistan War and the Breakdown of the Soviet Union. *Review of International Studies*. № 25. P. 693–708. [Online]. Available at: <https://faculty.washington.edu/aseem/afganwar.pdf>.

Roy, A. 1988. *The Soviet Union and the strategy of non-alignment in the Third World*. New York: Cambridge University Press.

Şimşir, B. N. 2012. Azerbaycan: kizilordu’nun Azerbaycan’i işgali ve Türkiye’nin tepkisi (Ocak 1990). *Journal of Atatürk*. № 1 (1). P. 57–93. [Online]. Available at: <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniad/issue/2368/30366>.

Sönmezoglu, F. 2006. *II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası*. İstanbul: Der Yayınları.

Veliyev, C. 2020. *Azerbaycan–Türkiye Stratejik Ortaklığı: Tarihi ve Güncel Boyutlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Viotti, P. R. & Kauppi, M. V. 2011. *International Relations Theory*. 5th ed. Pearson. P. 129–188.

Weaver, M. E. 2014. The Relationship between Diplomacy and Military Force: An Example from the Cuban Missile Crisis. *Diplomatic History*. № (1). P. 137–181.

Yanık, L. K. 2015. Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi. *International Relations*. № 12 (46). P. 38.

Grachev, A. S. 2001. *Gorbachev. [Gorbachev]*. Moskva: Vagrius. [in Russian].

Orlov, A. S. & Sivokhina T. A. & Georgieva, N. G. & Georviev, V. A. 2013. *Istoriya Rossii [History of Russia]*. Moskva: Prospekt. [in Russian].

Sakharov, A. N. 2016. *Istoriya Rossii s drevneyshykh vremen do nashykh dney [History of Russia: From Ancient Times to Our Days]*. Moskva: Prospekt. [In Russian].

Sogrin, V. V. 2001. *Politicheskaya istoriya sovremennoy Rossii (1985–2001: ot Gorbacheva do Putina)*. [Political History of Modern Russia. 1985–2001: from Gorbachev to Putin]. Moskva: Ves Mir. [in Russian].

- Abramowitz, M. 2013. Remembering Turgut Ozal: Some Personal Recollections. *Insight Turkey*. № 15(2). P. 37–46.
- Armaoğlu, F. 2005. 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi: Cilt 1–2: 1914–1995 [Political History of the 20th Century: Vol. 1–2: 1914–1995]*. 12th ed. İstanbul: Alkım Yayınevi. [In Turkish].
- Burchill, S. 2005. Liberalism. In: S. Burchill and A. Linklater, eds. *Theories of International Relations*. 3rd ed. New York: Palgrave Macmillan. P. 57–87.
- Griffiths, M. 2009. *Fifty Key Thinkers in International Relations*. 2nd ed. New York: Routledge. P. 65–122.
- Hale, W. 2012. *Turkish Foreign Policy since 1774*. 3rd ed. London: Routledge.
- Hodalogulları, Z. & Aydın, A. 2016. Combined Effect of Turkish Energy Security Cooperation Between Turkey and Russia. *The Journal of International Social Research*. № 9 (43). P. 744–755.
- İnalçık, H. 1982. Struggle for East-European Empire: 1400–1700. The Crimean Khanate, Ottomans and the Rise of the Russian Empire. *The Turkish Yearbook of International Relations*, № 21. P. 1–16. [Online]. Available at: <http://dergiler.ankara.edu.tr//dergiler/44/682/8675.pdf>.
- Larson, D. W. 2018. Kennedy and Khrushchev. *Diplomatic History*. № 42 (4). P. 536–539.
- Mark, E. 1997. The War Scare of 1946 and Its Consequences. *Diplomatic History*. № 21(3). P. 383–415.
- Matthews, E. G. & Callaway, R. L. 2019. *International Relations Theory: A Primer*. 2nd ed. P. 81–132.
- Meiser, J. W. 2018. Introducing Liberalism in International Relations Theory. *E-International Relation*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/SOyJII>
- McNeill, W. H. 1998. *A World History*. 4th ed. Oxford University Press.
- Moravcsik, A. 1992. *Liberalism and international relations theory*. Center for International Affairs, Harvard University. [Online]. Available at: https://www.princeton.edu/~amoravcs/library/liberalism_working.pdf.
- Oran, B. 2013. *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar [Turkish Foreign Policy Facts, Documents, Comments from the War of Independence to the Present]*. Cilt 1: 1919–1980. 18th ed. İstanbul: İletişim Yayınları. [In Turkish].
- Qasımlı, M. 2012. *SSCB-Türkiye İlişkileri: Türkiye’de 1980 Darbesinden SSCB’nin Dağılmasına Kadar [USSR-Turkey Relations: From 1980 Coup D’etat in Turkey to the Dissolution of the USSR]*. İstanbul: Kaknüs.
- Reus-Smit, C. & Snidal, D. eds. 2008. *The Oxford Handbook of International Relations*. 1st ed. New York: Oxford University Press. P. 201–266.
- Reuveny, R. & Prakash, A. 1999. The Afghanistan war and the breakdown of the Soviet Union. *Review of International Studies*. № 25. P. 693–708. [Online]. Available at: <https://faculty.washington.edu/aseem/afghanwar.pdf>.
- Roy, A. 1988. *The Soviet Union and the strategy of non-alignment in the Third World*. New York: Cambridge University Press.
- Şimşir, B. N. 2012. Azerbaycan: kizilordu’nun Azerbaycan’i işgali ve Türkiye’nin tepkisi (Ocak 1990) [Azerbaijan: Red Army’s Invasion of Azerbaijan and Turkey’s Reaction (January 1990)]. *Journal of Atatürk*. № 1 (1). P. 57–93. [Online]. Available at: <https://dergipark.org.tr/en/pub/atauniad/issue/2368/30366>. [In Turkish].
- Sönmezoğlu, F. 2006. *II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası [Turkish Foreign Policy from World War II to Today]*. İstanbul: Der Yayınları. [In Turkish].

Veliyev, C. 2020. *Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklığı: Tarihi ve Güncel Boyutlar [Azerbaijan-Turkey Strategic Partnership: Historical and Current Aspects]*. İstanbul: Ötüken Neşriyat. [In Turkish].

Viotti, P. R. & Kauppi, M. V. 2011. *International Relations Theory*. 5th ed. Pearson. P. 129–188.

Weaver, M. E. 2014. The Relationship between Diplomacy and Military Force: An Example from the Cuban Missile Crisis. *Diplomatic History*. № (1). P. 137–181.

Yanik, L. K. 2015. Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi. *International Relations*. № 12 (46). P. 38.

УДК 323:342.2(437.6)

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248563

V. Gulay

ORCID: 0000-0002-7609-7967

Lviv Polytechnic National University

V. Maksymets

ORCID: 0000-0002-9003-7055

Lviv Polytechnic National University

B. B. Гулай

Національний університет «Львівська політехніка»

B. Є. Максимець

Національний університет «Львівська політехніка»

THE MODERN STATE-MAKING OF THE SLOVAK REPUBLIC: HISTORICAL LESSONS OF V. MECIAR'S POLITICAL REGIME (1993–1998)

Новітнє державотворення Словацької Республіки: історичні уроки режиму В. Мечяра (1993–1998 рр.)

The article analyses the historical background, institutional and procedural features and consequences of the formation of the Slovak Republic's political system in 1993–1998. The particular emphasis is placed on the historical lessons of the implementation of V. Meciar's political course. The declarations of the European and Euro-Atlantic strategic choices accompanied the formation of a regime with restrictions on real democratic rights and freedoms of citizens.

The main problems in the formation of the Slovak Republic's foreign policy were, first of all, lack of relevant experience, lack of qualified personnel, and the lack of adequate assessment of the geopolitical location of the country. This led to the situation when the western vector of the state's foreign policy has become not an absolute alternative, but one of the alternatives. The political discourse

evolved around choosing between integration into the international structures (primarily NATO and the EU) and finding other solutions, such as neutrality or the realization of a concept that viewed the country as a «bridge between East and West». The government of V. Meciar considered these alternatives to be equivalent, not taking into account the realities of the foreign policy of the time. The Slovak state's relations with the EU and NATO during this period were largely determined by the Russian factor. Although the government has taken some steps towards the European integration, such steps were predominantly formal. Thus, the government of V. Meciar led to the country's exclusion in 1997 from the group of NATO and EU aspirants.

Keywords: Slovak Republic, state-making, political regime, V. Meciar's regime.

Аналізуються історичні передумови, інституційно-процедурні особливості та наслідки становлення політичної системи Словацької Республіки в 1993–1998 рр. Основна увага зосереджена на причинах виникнення, внутрішньому характері та історичній поразці гібридного політичного режиму прем'єр-міністра Словаччини В. Мечяра. Окремо акцентується на історичних уроках реалізації політичного курсу В. Мечяра, де декларації реалізації європейського та євроатлантичного стратегічного вибору супроводжували формування режиму з обмеженням реальних демократичних прав та свобод громадян.

Ключові слова: Словацька Республіка, державотворення, політичний режим, режим В. Мечяра.

The formation and development of the Slovak Republic as an independent state and an independent subject of international cooperation took place in the conditions of significant changes both at the regional and international levels. Following the declaration of independence, the Slovak Republic was first forced to determine its foreign policy priorities independently and to choose a conservative-state model of foreign policy. The main problems of its foreign policy development in the first stages of development were the lack of relevant experience, lack of qualified personnel, presence of some authoritarianism in the government, especially by Prime Minister V. Meciar, and adequate assessment of the geopolitical location of the country.

The study methodology is based on the application of a complex of political (comparative, structural-functional, systematic analysis, normative), historical (problem-historical, chronological, retrospective, synchronic) and general scientific (analytical and synthetic, inductive and deductive) methods.

An analysis of recent research and publications on this issue shows that it is the subject of research by many Ukrainian scholars. Among the national researchers of institutional foundations of national minority policy in the period

of post-communist transformation in the countries of Central-Eastern Europe and Slovakia, in particular, such scholars as E. Haydanka, A. Klyuchkovich, M. Lakhizha, O. Cherchaty, L. Yanchuk can be mentioned.

The specificity of Slovakia is that most publications are performed by experts from independent research centres and non-governmental organizations of the Slovak Republic. Among Slovak scientists, politicians and publicists, the work of scientists from the non-governmental scientific-analytical research centre — the Slovak Foreign Policy Association, O. Girfashova, A. Duleba, and Y. Mesezhnikov, occupy the main place.

Slovak scholars identified several stages of post-communist transformation in their country: 1993–1998 (independent republic, isolation); 1998–2006 (1998–2002; turn to Europe; 2002–2006; active reforms); nowadays (stabilization, EU reforms) (Лахижа, М. & Черчатий, О. 2016).

Thus, the purpose of the article is to analyse the historical background, institutional and procedural features and consequences of the formation of the political system of the Slovak Republic in 1993–1998.

In the period 1993–1998, there was a noticeable increase in centralism with a tendency towards authoritarianism, which led to the actual cessation of reforms and the weakening of European integration aspirations. The opposition lost power in parliament, the pro-governmental part of which consistently overthrew the president's «veto» on government-drafted laws. Prime Minister Vladimir Meciar has been accused of an authoritarian style of government, failure to liberalize public life, high levels of corruption, growing budget deficits and more.

According to Ukrainian authors, Vladimir Meciar activity cannot be evaluated only negatively. First, he had to take into account that the ruling coalition also included political forces that rejected the liberal path of modernization and denied the need for European integration.

Secondly, the combination of economic and administrative methods, tight budgetary policies, the devaluation of the Slovak koruna, which contributed to the cheapening of the labour force, enabled the government to stabilize the economy and achieve fairly high rates of economic growth (Лахижа, М. & Черчатий, О. 2016, с. 179).

V. Meciar's position was also undermined by the backlash from the European institutions, which accused the Slovak leadership of failing to comply with the Copenhagen requirements, including human rights violations, instability of institutions and lack of a proper level of democracy. In December 1997, the Luxembourg summit even decided to exclude Slovakia from the list of Central and Eastern European countries — potential participants in the first wave of European Union enlargement (Лахижа, М. & Черчатий, О. 2016, с. 180).

However, according to Larisa Yanchuk, we cannot categorically say that Slovakia has not made any positive step towards the European integration, but

its gradual integration into NATO structures is still unfolding (Янчук, Л. 2009, с. 161). The political processes that took place in Slovakia from 1993 to 1998, when the government of V. Meciar was in power, were contradicted the norms of Western democracies, which, in turn, precluded the SR from joining the transatlantic political and security structures in the near future.

In 1998, V. Meciar's party won the election but failed to form a government. A coalition of four right-wing and centre-left political forces came to power, initiating the transition from a confrontational model to a consensus and promoting public cohesion in support of reform. The Prime Minister of the Party of Public Understanding Mikulash Dzurinda received the post of prime minister. Amendments to the constitution in 1999 made it possible to form a semi-presidential republic which facilitated further reforms (Лахижа, М. & Черчатий, О. 2016, с. 180–181).

Summarizing the political development of Slovakia during the so-called 1994–1998 crisis (one can find an analogy with the development in Ukraine before the Orange Revolution in 2004), L. Yanchuk comes to the following conclusions:

- 1994–1998 was considered the definitive cessation of Slovakia's integration aspirations;
- at this time, a clear discrepancy between the foreign policy statements and the actual political speech manifested itself to such an extent that the Slovak government's promises to correct «democratic deficits» were no longer believed;
- in fact, the foreign policy activities of the Slovak Republic towards the EU (Association Agreement of 4 October 1993), as well as of NATO (Slovak official statement of 4 November 1993), in the following years, were prevented by sharp criticism of the EU (Council of Europe, Inter-Parliamentary Committee, the Slovak Republic and the European Parliament) and NATO (not represented directly by the United States). Official criticism from the West continued from November 1994 until the autumn 1998 elections (Янчук, Л. 2009, с. 167).

We can agree with L. Yanchuk that the period 1993-1997 is characterized by instability of state institutions of Slovakia, underdevelopment of the party system, economic crisis and acute contradictions in the domestic political life of the country. The first years of the independent existence of the Slovak Republic showed how limited their leaders' knowledge of European integration was, and with what illusory ease they imagined joining the EU. First and foremost, Slovak leaders paid close attention to the political aspect of integration and underestimated the complex institutional realities of the EU as well as the importance of sectoral integration, meaning that EU conditions had to be met in accordance with the content of the negotiation process (Янчук, Л. 2008, с. 318).

According to L. Yanchuk, elements of the authoritarian regime were established in the domestic political life of the Slovak Republic. Despite the 1995 General

Slovak-Hungarian Treaty on Neighbourhood and Cooperation signed in Paris in 1995, the Government increased nationalist pressure on the country's Hungarian minority and provoked tensions with Hungary (Янчук, Л. 2008, с. 320–321). In the international arena, V. Meciar's regime balanced between East and West and speculated on the contradictions between them. Slovakia was expanding its ties with Russia and considered the West to be the «Russian enclave» in Central Europe. As a result of such steps, Slovakia has actually found itself in foreign isolation from the West.

Slovakia, during the reign of V. Meciar in 1994–1998, did not comply with the principles and requirements of pan-European institutions in preparation for accession to the EU. This did not, however, prevent V. Meciar, as noted above, from submitting a formal application for an EU-related step on the EU Summit in Cannes on June 27, 1995, on behalf of Slovakia. At its meeting in Luxembourg in December 1997, the European Council, however, did not recommend the opening of negotiations for accession to the European Union with the Slovak Republic because of its failure to meet the political criteria for accession. From the point of view of Euro-Atlantic integration, for Slovakia the period 1994–1998 was almost completely wasted time. At the same time, the Meciar's regime was constantly stating its desire to become an EU member, but in fact did the opposite (Янчук, Л. 2008, с. 321).

The highest level of politicization and conflict was marked by the 1997 national referendum, which took place in the conditions of a fierce struggle for the nature of the political regime in Slovakia. Power and opposition parties, politicians and statesmen, public organizations and state institutions were involved in political confrontation. The content of the ballot, which was formed under the influence of both ruling and opposition forces, was a reflection of the opposition. Not limited to the manipulative content of individual issues (the deployment of nuclear weapons and military bases on the territory of Slovakia), ruling forces (represented by Interior Minister G. Kracci) essentially thwarted the referendum, removing the issue of direct presidential elections from the ballot papers ahead of the vote. In response, the opposition urged voters to ignore the referendum, which led to an extremely low turnout — 9.5%. In the end, the referendum was declared invalid by manipulation of the ballot papers (Ключкович, А. 2019, с. 20).

1998 was a turning point for Slovakia, in which dramatic changes took place. There have been parliamentary elections in the country. Prime Minister M. Dzurinda's coalition government, which won the parliamentary elections and united by a critical attitude to «swordsmanship», launched extremely tumultuous diplomatic activity, set out to expel the country from international isolation and overcome it as quickly as possible (Янчук, Л. 2008, с. 321).

The collapse of the 1997 referendum had far-reaching negative consequences for the ruling coalition led by the Movement for Democratic Slovakia (HZDS),

once again demonstrating the undemocratic nature of V. Meciar's regime. Other negative consequences included the increase of political polarization, degradation of Slovakia's international image, suspension of the integration process to the EU and the consolidation of opposition forces. This situation was also negatively affected by citizens' perception of the referendum institute as an effective instrument of direct democracy in Slovakia (Ключкович, А. 2018, с. 20).

Slovakia is among those post-socialist countries that have undergone authoritarian recoil. The development of Slovak civil society in 1993–1998 was burdened with relics of the socialist past: the semi-authoritarian rule of national populists destroyed the foundations of democracy by the practice of party «nepotism», patronage networks, fragmentation of political elites, radicalization. Privatization processes for «their own», persecution of independent journalists, violence against critics of the authorities have removed the prospect of Slovakia's Euro-Atlantic and Euro-integration integration. Because of the authoritarian style of President V. Meciar's government, this country was compared to Belarus under the rule of A. Lukashenko and Serbia in times of S. Milosevic (Кабанцева, І. 2018, с. 52).

Similar to other CEE countries, Slovakia has declared the development of multi-party politics. Influential political formations included the Slovak National Party (SNS), the Christian Democratic Movement (KDH), Social Democratic Party of Slovakia (SDSS), and the Green Party of Slovakia (SZS). The new party system continued the existence of the Communist Party, as well as the Party of the Democratic Left (SDL) (formerly the Slovak Revival Party) and the Freedom Party. Another pro-communist party appeared as the Party of Democratic Left (Пальшков, К. 2012).

The inertia of the new democratic institutions largely contributed to the fact that even authoritarian politicians were not able to pull Slovakia towards authoritarianism. The fact that in September 1995 Meciar proposed a constitutional amendment regarding the president's status indicates that only later he became aware of restraints of the preserved institutional framework. According to Meciar's plan, the president was to be elected directly by the people, and his powers were to merge with those of prime minister. It was a failed attempt due to the lack of support of the minor parties to achieve a three fifths majority in the parliament (Szomolanyi, S. 2004, p. 162).

If the constructive approach shown by political forces to form a coalition following the first and second parliamentary elections, and the emergence of the Public Against Violence (VPN) and the Movement for Democratic Slovakia (HZDS), led to optimism about the realization of the approval of an effective multi-party system, the actions of the HZDS in the ruling coalition after the return to power in the 1994 parliamentary elections almost did not lead to the approval of authoritarian forms of government (Пальшков, К. 2012).

A clear example of the destructive politics of the HZDS was the political initiative started by this political force as well as the adopted law on elections of May 20, 1998. According to this law, the central electoral commission took over the leading role in the conduct of elections, and instead of four constituencies a single state was created. A ban on submitting a joint list of candidates from parties to the election coalitions was adopted. Moreover, each party had to overcome the five percent barrier. Meanwhile, the victory of opposition forces, among which the Slovak Democratic Coalition, occupied a special place in the 1998 parliamentary elections, the actual usurpation of power by the HZDS took place, and Slovak parliamentarianism moved to a new «free» stage of development (Пальшков, К. 2012).

However, it is more appropriate to assume that the process of consolidation started only after the 1998 elections. In general, this regression was labelled as «Meciarism» and may be characterised by pervasive clientelism (particularly in the privatisation process), delegative rule, and weak horizontal accountability, which allowed a number of authoritarian practices to reassert themselves under the cover of formally existing democratic institutions (Szomolanyi, S. 2004, p. 172).

According to Yevgeny Gaidanka, the stages of democratization of the political system of the Slovak Republic include the following directions:

- 1) democratic reform of the Constitution (1989–1999);
- 2) optimization of functioning of higher state bodies / establishment of a parliamentary republic with elements of parliamentary-presidential rule (1989–1999);
- 3) the establishment of an effective multi-party system / multi-party system of moderate pluralism (1989–2002);
- 4) the development of parliamentarism (1989–1998);
- 5) democratic type of institution of the presidency / election of the president by popular vote (1993–1999);
- 6) development of local self-government (1990–2001)¹.

The holding of the first elections in Czechoslovakia in 1990 confirmed the Czechs «and Slovaks» desire to live in a democratic society and led to changes in the election law. The latter provided for the possibility of winning any political party or movement if they gained 5% of the votes in one of the republics of the federation, an example being the victory of two ideologically similar forces in the 1992 elections — the Civic Forum (GF) in the Czech Republic and the Public against violence (GPN) in Slovakia. This piece of legislation subsequently became another factor that objectively contributed to the process of the dissolution of Czechoslovakia².

¹ Гайданка Є. І. Порівняльний аналіз моделей переходу до демократії країн Центрально-Східної Європи (на прикладі Польщі, Угорщини та Словаччини): автореферат дисертації ... кандидата політичних наук. Львів, 2011. С. 12.

² Юрійчук Ю. А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 — середина 1990-х рр.): автореферат дисертації ... кандидата історичних наук. Чернівці, 2000.

Among the peculiarities of the transformation of political institutions of post-authoritarian Slovakia, E. Haydanka rightly highlights the following:

- 1) long-term fragmentation of the opposition movement, which emerged in 1985, but was institutionalized only in 1989 (GPN);
- 2) the breakup of the Czechoslovak Federation into two sovereign states - the Czech Republic and the Slovak Republic, which became the standard of peaceful and legal division of the former communist empires, despite national contradictions;
- 3) a period of long-term deviation from the course of democracy-building (1993–1998) in independent Slovakia;
- 4) the general instability and differentiation of the political-party system, which took place until 2002¹.

After the 1992 elections, two of the most important movements — the GF in the Czech Republic and the GPN in Slovakia — split into several smaller parties and organizations. As a result of this split, the Movement for Democratic Slovakia was singled out from the GKN, which brought to the political arena a new Slovak leader, V. Meciar, who later became one of the initiators of the peaceful separation of the Czech Republic and Slovakia².

The first government of the independent Slovak Republic was headed by V. Meciar. In mid-February 1994, a division took place within V. Meciar's Movement for Democratic Slovakia. A group of MPs led by Deputy Prime Minister R. Kovach and Foreign Minister J. Moravcic formed the «Alternative to Political Realism» faction. The resignation of these ministers from government positions, which followed in response to their removal from the party, triggered a government crisis. The new coalition government was headed by J. Moravchuk, who was in power during March — September 1994. On September 28–29, 1994, parliamentary elections took place in Slovakia, with the Democratic Slovakia Movement winning 35% of the vote. The Government Cabinet again headed, for the third time, V. Meciar (Кріль, М. М. 1996, с. 40).

It has already become a kind of axiom that the decisive factor contributing to Slovakia's accession to the EU in 2004 was the completion of the democratic transformation process and the creation of a functional liberal-democratic model (Месежніков, Г. 2015).

Alexander Duleba notes that Slovakia's relations with Russia represent yet another important topic, consuming considerable share of the foreign political dispute ever since 1993. However, it has to be said that in the post-accession

¹ Гайданка Є. І. Порівняльний аналіз моделей переходу до демократії країн Центрально-Східної Європи (на прикладі Польщі, Угорщини та Словаччини): автореферат дисертації ... кандидата політичних наук. Львів, 2011. С. 12.

² Юрійчук Ю. А. Національний фактор у суспільно-політичному розвитку Чехії та Словаччини (1989 — середина 1990-х рр.): автореферат дисертації ... кандидата історичних наук. Чернівці, 2000. С. 12.

era this topic has lost its domestic-political charge, which it had in the 90's, and especially during the third government of Vladimir Meciar (1994–1998). After Slovak Republic was disqualified from the first round of NATO and EU accession, Meciar's government presented relations with Russia as an alternative for Slovakia's foreign policy — i. e. an alternative to accession to NATO and EU (Duleba, A. 2011).

Slovakia's consolidation of democracy and participation in European integration were two sides of the same coin. The Slovak example was, however, special, since, unlike neighbouring Visegrad countries, Slovakia did not meet the criteria for democratic membership in the mid-1990s. The risk of losing the chance to become part of a family of democratic European states served, first of all, as a wake-up call for politicians and citizens, and secondly as a mobilization instrument that promoted the change of government in 1998 (Месежніков, Г. 2015).

Ukrainian experts argue that the synergy of adverse circumstances was so powerful in 1993–1998 that if the EU would not offer to independent Slovakia a real prospect of the membership, the struggle for democracy could end in a completely different way, and further development the state's prosperity could be headed in a different, less democratic direction.

The dynamics of the political process in 1994–1998 testified to the functioning of a hybrid political regime with a distinct transformational tendency to assert authoritarianism. Among the undemocratic features of the political regime in Slovakia, A. Klyuchkovich singled out the following: concentration of power in the state in the hands of a parliamentary-governmental coalition led by a charismatic leader; attempts to change the institutional rules of political development in order to concentrate power; transformation of the parliament (parliamentary majority) into an instrument of influence of the head of the executive power; neglect of the rights of the parliamentary opposition, obstruction of its activity; use of law enforcement agencies, special services for political struggle, harassment of opposition representatives; restrictions and violations of the rules of electoral competition and democratic expression of the will of citizens; increased control over the media; fomenting national intolerance and intensifying the value division in society; party-economic clientism, non-transparent privatization and corruption (Ключкович, А. 2019, с. 22).

European Union authorities expressed fears over the adoption of the Law on the Protection of the Republic, which seriously hampered the activities of the political opposition, infringed on freedom of speech and other democratic rights. But representatives of the authorities in the SR ignored the criticism and, trying to justify all their steps, used the myth of a «special Slovak way» for propaganda purposes. Prime Minister V. Meciar, in particular, stated: «Every state has the right to seek its own way ... The transformation process can be supported (or not supported) from the outside, but it cannot be dictated. After all, everything that

happens in our country is not something bad, it's just something new, different from another» (Савка, В. 2017).

The head of the Slovak government, judging by his statements, was convinced that the unlawful withdrawal of the mandate from MP M. Gaulider, the attack on the President of the SR, the abduction of his son and the forcible removal of him to the territory of neighbouring Austria with a view to further compromising the presidential power in the hands of his political movement, marginalizing the role of the opposition in society, granting privileges to his political supporters in conducting privatization, using intelligence and counterintelligence to implement his plans, and the other similar facts were fully invested in the concept of «special Slovak way» (Савка, В. 2017).

Strengthening the liberal-democratic regime and creating the conditions for its permanent reproduction may be considered as the most significant asset of Slovak EU membership. Integration has proved that it is the key to Slovakia's internal democratic development (Месежніков, Г. 2015). The political leadership of the SR did not cease to speak of its desire to make the country a full member of the EU (V. Meciar even drafted utopian plans for accession to the EU by the beginning of 2000) (Савка, В. 2017).

The first five years after the partition of Czechoslovakia and the establishment of the independent Slovak Republic (1993–1998) were held under the semi-authoritarian rule of national populists. This period was characterised by the destruction of the basic foundations of the democratic regime, the practice of party «nepotism», the violation of the principles of legality (Месежніков, Г. 2013, с. 31).

The Slovak political elite, led by Prime Minister V. Meciar's party — the Movement for a Democratic Slovakia — has faced a dilemma: on the one hand, changing the political course both domestically and internationally would mean recognizing one's own political collapse, and, on the other, the absence of any changes in the WP program would mean that, unlike its closest neighbours, Slovakia will remain an unstable country that does not participate in the integration process and therefore occupies much weaker international positions. The Movement for Democratic Slovakia put party ambitions first, and neglected the long-term interests of the Slovak Republic. The representatives of this party persuaded their political environment, and mainly voters, that Slovakia, in fact, does not need European integration at all, and that the Western model of development does not meet Slovakian needs (Савка, В. 2017).

According to A. Klyuchkovich, the complexity of Slovak transit in the first years of independence appeared because of the two groups of different factors. On the one hand, the driving force for further democratic transformations in Slovakia was the fact that the main institutional characteristics of the political regime were laid back in the so-called «federal» stage of transition. On the other

hand, the first years of independence did not contribute to democratization, and in some cases even led to the emergence of undemocratic trends in the country's development under the influence of a number of preconditions and factors (Ключкович, А. 2019, с. 19).

Slovakia, the only one in Central Europe, after the initial powerful democratization process in 1990–1992, created favourable conditions for creating the institutional foundations of a democratic regime, but after the achievement of the state sovereignty, there were clear signs of regression in the second half of the 1990s and led to the weakening of democratic achievements. The current situation had the following features:

- a long-term conflict within the country's top leadership (president and prime minister) has undermined the stability and functionality of the country's democratic institutions system and hampered effective cooperation in promoting the interests of the state. This conflict appeared due to the various political styles of authorities and was associated primarily with the ongoing efforts of the Prime Minister and the head of the RDS, V. Meciar, to oust the legitimately elected President, Michal Kovac, who, in turn, refused to «run the party», according to the ideas of the leader of the RDS;
- antagonistic confrontation between the ruling coalition (RDS, Association of Slovak Workers (ASR), SNP) and opposition parties. The ruling coalition tried to do its utmost to weaken opposition parties through the mechanisms of state (legislative and executive) power, using openly discriminatory measures against them. In the last year of its reign, a few months before the 1998 parliamentary elections, the ruling RDS-ACP-SNP coalition tried to complicate and, accordingly, to undermine the free competition of political forces underlying modern parliamentary democracy by deliberately changing the electoral law. The current position of the ruling party coalition was based on the monopolies of these parties in the executive branch, including power structures and media;
- preparation, adoption and practical application of legislative measures aimed at the excessive concentration of political power (Месенжніков, Г. 2013, с. 73).

Since late 1996, as opposed to consolidated so-called «Meciar's camp», the «anti-Meciar's» camp begins to be structurally organized. Gradually, opposition politicians are convinced of the urgency of uniting efforts to preserve the institutional foundations of the democratic regime, so the importance of ideological distinctions in coalition formation has been sidelined (Ключкович, А. 2019, с. 21).

А. Klyuchkovich points out that in 1989–1992 a number of conflicting lines were in the Slovak society, which were in a «dormant» state during the communist regime. During this turbulent period, party-political structuring quickly absorbed a whole range of political, economic, national-ethnic, socio-religious and national-emancipation problems (Ключкович, А. 2019, с. 73).

The heterogeneity of the anti-communist camp led to the fact that the 1990 parliamentary elections were not only a plebiscite in relation to the previous regime, but also a clash of two strong (non-communist) political actors (Ключкович, А. 2019, с. 73–74).

In terms of the representation of socio-political divisions, A. Klyuchkovich emphasizes the uniqueness of the ideological profile of the Movement for Democratic Slovakia (RZDS) led by V. Meciar. First, the RZDS became the main electoral heir to the GPN, which was the main driving force behind the anti-communist revolution in Slovakia. Second, RZDS positioned itself as the main defender of the interests of the Slovak periphery in the context of the discussion on reforming the Czechoslovak federation («Prague is the Center — Slovak is a Periphery»). Third, the RSDS «occupied» the socio-economic conflict line by criticizing radical economic reform, which was portrayed as discriminatory and instigated from Prague, and populist rhetoric about Slovakia's particular path of economic transformation. Finally, V. Meciar, as a prime minister, used the church-state conflict line to support the restitution of church property and the development of contractual relations with the Vatican, thus competing with the CDU in the Catholic electoral field (Ключкович, А. 2019, с. 74).

According to A. Klyuchkovich's conclusion, the presence of traditional and non-standard conflict social lines, their mutual stratification, situational actualization and unstable party-political representation confirm the complexity of Slovakia's post-communist socio-political development (Ключкович, А. 2019, с. 77).

The historical background, institutional and procedural features and consequences of the formation of the political system of the Slovak Republic in 1993/1501/1998 are analysed. The main reasons for the emergence of a hybrid political regime of the Prime Minister of Slovakia V. Meciar are identified. Particular emphasis is placed on the historical lessons of the implementation of V. Meciar's political course, where declarations of the European and Euro-Atlantic strategic choices accompanied the formation of a regime with restrictions on real democratic rights and freedoms of citizens.

In the analysis, we divided that since late 1996, as opposed to consolidated so-called the «Meciars» camp begins to be structurally organized and the «anti-Meciars» camp. Gradually, opposition politicians are convinced of the urgency of uniting efforts to preserve the institutional foundations of the democratic regime, so the importance of ideological differences in coalition formation has been sidelined.

The dynamics of the political process in 1994–1998 testified to the functioning of a hybrid political regime with a distinct transformational tendency to assert authoritarianism. Among the undemocratic features of the political regime in Slovakia we can singled out the following: concentration of power in the state in the hands of a parliamentary-governmental coalition led by a charismatic leader;

attempts to change the institutional rules of political development in order to concentrate power; transformation of the parliament (parliamentary majority) into an instrument of influence of the head of the executive power; neglect of the rights of the parliamentary opposition, obstruction of its activity; use of law enforcement agencies, special services for political struggle, harassment of opposition representatives; restrictions and violations of the rules of electoral competition and democratic expression of the will of citizens; increased control over the media; fomenting national intolerance and intensifying the value divide in society; party-economic clientism, non-transparent privatization and corruption; to concentrate power, foreign policy goals were sacrificed by domestic policy.

Кабанцева, І. А. 2018. Громадянське суспільство Словаччини: корупція як чинник активізації. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Вип. 23 (22). С. 51–56.

Ключкович, А. Ю. 2019. Політичний режим в Словаччині в 1991–1998 рр.: боротьба авторитарних і демократичних тенденцій розвитку. *Політичне життя*. № 1. С. 18–23.

Ключкович, А. Ю. 2018. Пряма демократія в Словаччині: інституційні та політичні аспекти функціонування. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 2. С. 18–22.

Ключкович, А. Ю. 2019. Соціально-політичні розмежування в словацькому суспільстві: основні лінії та особливості впливу в умовах посткомуністичного розвитку. *Epistemological Studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. № 2. С. 71–78.

Кріль, М. М. 1996. *Суспільно-політичний розвиток Словаччини. 1945–1995 рр.*: текст лекцій. Львів: ЛДУ імені Івана Франка.

Лахижа, М. І. & Черчагий, О. І. 2016. Словаччина: досвід реформ для України. *Теорія та практика державного управління*. Вип. 1. С. 171–178.

Месенжников, Г. 2013. Авторитаризм і демократія в посткомуністичній трансформації: Словаччина. *Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та України: порівняльний аналіз*. Київ: Видавничий дім «Стилос». С. 70–88.

Месежніков, Г. 2015. Демократичні реформи у Словаччині: послання європейській Україні. *Шлях Вишеградських країн до ЄС: уроки для України*. С. 3–21. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13318048035a71a8a708cc49.06571067.pdf>.

Месенжников, Г. 2013. Посткомуністичні трансформації у Словаччині. *Трансформаційні процеси у країнах Вишеградської групи та України: порівняльний аналіз*. Київ: Стилос. С. 31–46.

Мухін, С. О. 2014. Перебіг та особливості інтеграції Словацької Республіки до ЄС (1993–2004 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 41. С. 170–175.

Пальшков, К. Є. 2012. Посткомуністична трансформація партійних систем країн Центрально-Східної Європи. *Політологічні записки*. № 6. [Online]. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_47

Савка, В. Я. 2017. *Особливості політики європейської інтеграції Словацької Республіки 1993–2003 рр.* [Online]. Available at: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/16954/1/Savka%20V.%20Slovakia.pdf>.

Янчук, Л. 2009. Досвід реалізації євроінтеграційної стратегії Словачької Республіки. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки*: Міжвід. зб. наук. пр. Вип. 18. С. 159–172.

Янчук, Л. 2008. Європейська інтеграція Словачької Республіки (1993–2004 рр.). *Український історичний збірник*. Вип. 11. С. 317–324.

Duleba, A. 1997. Democratic Consolidation and the Conflict over Slovak International Alignment in Slovakia: Problems of Democratic Consolidation and the Struggle over the Rules of the Game. Bratislava: Slovak Political Science Association and Friedrich Ebert Foundation. P. 209–230.

Duleba, A. 2011. Slovak Foreign Policy after EU and NATO Accession. [Online]. Available at: <http://www.cena.org/data/databaza/DULEBA-final.pdf>.

Szomolanyi, S. 2004. Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Central European Democracy. In: T. Hayashi (ed.), *Democracy and market economics in Central and Eastern Europe*. Sapporo: Slavik Research Center, Hokkaido University. P. 149–188. [Online]. Available at: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/S_Szomolanyi.pdf.

Kabantseva, I. A. 2018. Hromadyans'ke suspil'stvo Slovachchyny: koruptsiya yak chynnyk aktyvizatsiyi [Slovak Civil Society: Corruption as a Factor of Intensification]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Politychni nauky ta metodyka vykladannya sotsial'no-politychnykh dystsyplin*. Vyp. 23 (22). S. 51–56. [in Ukrainian].

Klyuchkovych, A. Y. 2019. Politychnyy rehym v Slovachchyni v 1991–1998 rr.: borot'ba avtorytarnykh i demokratychnykh tendentsiy rozvytku [The Political Regime in Slovakia in 1994–1998: the Struggle of Authoritarian and Democratic Development Trends]. *Politychne zhyttya*. № 1. S. 18–23. [in Ukrainian].

Klyuchkovych, A. Y. 2018. Pryama demokratiya v Slovachchyni: instytutsiyni ta politychni aspekty funktsionuvannya [Direct Democracy in Slovakia: Institutional and Political Aspects of Functioning]. *Visnyk NTUU «KPI» Politolohiya. Sotsiolohiya. Pravo*. Vyp. 2. S. 18–22. [in Ukrainian].

Klyuchkovych, A. Y. 2019. Sotsial'no-politychni rozmezhuвання v slovats'komu suspil'stvi: osnovni liniyi ta osoblyvosti vplyvu v umovakh postkomunistychnoho rozvytku [Slovakia: the Experience of Reforms for Ukraine]. *Teoriya ta praktyka derzhavnogo upravlinnya*. Vyp. 1. S. 171–178. [in Ukrainian].

Kril', M. M. 1996. *Suspil'no-politychnyy rozvytok Slovachchyny. 1945–1995 rr. [Socio-Political Development of Slovakia. 1945–1995]*: tekst lektsiy. L'viv: LDU imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].

Lakhyzha, M. I. & Cherchaty, O. I. 2016. Slovachchyna: dosvid reform dlya Ukrainy [Slovakia: the Experience of Reforms for Ukraine]. *Teoriya ta praktyka derzhavnogo upravlinnya*. Vyp. 1. S. 171–178. [in Ukrainian].

Mesenzhnikov, H. 2013. Avtorytaryzm i demokratiya v postkomunistychniy transformatsiyi: Slovachchyna. *Transformatsiyni protsesy u krayinakh Vyshehrads'koyi hrupy ta Ukraini: porivnyal'nyy analiz*. Kyiv: Stylos. S. 70–88. [in Ukrainian].

Mesenzhnikov, H. 2015. Demokratychni reformy u Slovachchyni: poslannya yevropeys'kiy Ukraini [Democratic Reforms in Slovakia: a Message to European Ukraine]. *Shlyakh Vyshehrads'kykh krayin do YES: uroky dlya Ukrainy*. S. 3–21. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13318048035a71a8a708cc49.06571067.pdf>. [in Ukrainian].

Mesenzhnikov, H. 2013. Postkomunistychni transformatsiyi u Slovachchyni [Post-Communist Transformations in Slovakia]. *Transformatsiyini protsesy u krainakh Vyshehrads'koyi hrupy ta Ukrayini: porivnyal'nyy analiz*. Kyiv: Stylos. S. 31–46. [in Ukrainian].

Mukhin, YE. O. 2014. Perebih ta osoblyvosti intehratsiyi Slovats'koyi Respubliky do YES (1993–2004 rr.) [Course and Especially the Integration of the Slovak Republic to the EU (1993–2004)]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu*. Vyp. 41. S. 170–175. [in Ukrainian].

Pal'shkov, K. YE. 2012. Postkomunistychna transformatsiya partiynykh system krain Tsentral'no-Skhidnoyi Yevropy [Post-Communist Transformation of Party Systems in Central and Eastern Europe]. *Politohichni zapysky*. № 6. [Online]. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Polzap_2012_6_47. [in Ukrainian].

Savka, V. YA. 2017. *Osoblyvosti polityky yevropeys'koyi intehratsiyi Slovats'koyi Respubliky 1993–2003 rr.* [Features of the European Integration Policy of the Slovak Republic 1993–2003]. [Online]. Available at: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/16954/1/Savka%20V.%20Slovakia.pdf>. [in Ukrainian].

Yanchuk, L. 2009. Dosvid realizatsiyi yevrointehratsiyanoi stratehiyi Slovats'koyi Respubliky [Experience in Implementing the European Integration Strategy of the Slovak Republic]. *Mizhnarodni zv'yazky Ukrayiny: naukovi poshuky ta znakhidky*: Mizhvid. zb. nauk. pr. Vyp. 18. S. 159–172. [in Ukrainian].

Yanchuk, L. 2008. Yevropeys'ka intehratsiya Slovats'koyi Respubliky (1993–2004 rr.) [European Integration of the Slovak Republic (1993–2004)]. *Ukrayins'kyy istorychnyy zbirnyk*. Vyp. 11. S. 317–324. [in Ukrainian].

Duleba, A. 1997. Democratic Consolidation and the Conflict over Slovak International Alignment in Slovakia: Problems of Democratic Consolidation and the Struggle over the Rules of the Game. Bratislava: Slovak Political Science Association and Friedrich Ebert Foundation. P. 209–230.

Duleba, A. 2011. Slovak Foreign Policy after EU and NATO Accession. [Online]. Available at: <http://www.cenaa.org/data/databaza/DULEBA-final.pdf>

Szomolanyi, S. 2004. Slovakia: From a Difficult Case of Transition to a Consolidated Central European Democracy. In: T. Hayashi (ed.). *Democracy and Market Economics in Central and Eastern Europe*. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University. P. 149–188. [Online]. Available at: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/sympo/03september/pdf/S_Szomolanyi.pdf

УДК 94(477:061.1ЄС):614«1991/2001»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248565

О. В. Дудник

ORCID: 0000-0003-1013-1170

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

А. В. Шауренко

ORCID: 0000-0002-3275-4478

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

O. Dudnyk

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

A. Shaurenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВЕКТОР У ЗМІНАХ В СИСТЕМІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ 1991–2001 РР.

*European Vector in Changes in the System of Health Care
of Ukrainian 1991–2001*

У статті проаналізовано особливості розвитку охорони здоров'я в Україні у 1991–2001 рр. Показано, що економічна криза початку 1990-х рр. негативно вплинула на систему охорони здоров'я. В другій половині 1990-х рр. в медичній галузі намітилися позитивні зрушення, але значної динаміки не було досягнуто. Обґрунтовується висновок, що за окреслений у статті період в Україні не відбулося кардинального реформування системи охорони здоров'я.

Ключові слова: охорона здоров'я, медицина, медична допомога, державна політика, реформа.

The analysis of scientific publications shows that the health care issues in Ukraine during 1991–2001 have not yet become the subject of active scientific research of contemporary historical science. Therefore, the aim of the article is to analyse the processes of transformation of the healthcare system in independent Ukraine. In this research, the author mainly used statistical, comparative, and cliometric methods. The author followed the principles of historicism, objectivity and systemic approach.

At the beginning of Ukraine's independence, the medical industry faced the necessity to be transformed according to the new socio-economic and political challenges, however, this process was accompanied by the severe resistance both from the people within the healthcare system and from the external actors.

Although during 1991–2001 the legislation on health care in the new socio-economic conditions was introduced into the medical field, the lack of funds for healthcare and low political priority of this sphere prevented this area from significant transformations.

The economic growth in the second half of the 1990's led to positive changes in medical sphere. For instance, infant and mothers' mortality decreased, population decline stopped as well as the reformation of primary health care unit based on family medicine started. On the other hand, the living conditions of healthcare workers were still low, and the financial and humanitarian assistance for the development of Ukrainian healthcare system was provided by international actors.

Keywords: health care, medicine, medical care, public policy, reform.

В основі цінностей будь-якої цивілізації особливе місце завжди належало здоров'ю населення, бо фізичний показник нації є одним із основних соціальних індикаторів суспільного прогресу. Нині та щодня здоров'я більшості людей світу перебуває під опікою систем охорони здоров'я. З моменту пологів до часу надання гідної допомоги в похилому віці ця система бере на себе відповідальність перед людьми протягом усього їхнього життя. Вона є надзвичайно важливою для здорового розвитку кожного індивіда та суспільства загалом.

У новітній історіографії недостатня увага приділена аналізу змін у системі охорони здоров'я в Україні у перше десятиліття незалежності. Означену проблему досліджено лише частково, фрагментарно або в комплексі з іншими соціально-економічними та побутовими питаннями (Москаленко, В. 2012; Князевич, В. 2008; Ковпак, Л. 2003). Державна політика у сфері охорони здоров'я в перше десятиріччя незалежності України як предмет окремого аналізу була об'єктом дослідження в працях: І. М. Солоненко, І. В. Рожкової. (Солоненко, І. & Рожкова, І. 2008), Радиша Я. Ф. (Радиш, Я. 2001). Порівняльний аналіз європейського досвіду реформування охорони здоров'я представлений у навчально-науковому виданні за загальною редакцією професора М. М. Білинської (Білинська, М., ред. 2012). Тому основою публікації є першоджерела, які можна поділити на кілька груп: офіційно-нормативна документація, представлена в тексті низкою законів, постанов, указів тощо; статистичні дані Державної служби статистики України, Міжнародної організації «World Bank Group» та Центру медичної статистики МОЗ України; центральні й регіональні періодичні видання, до яких належать медичний щотижневик «Ваше здоров'я» (співзасновник Міністерство здоров'я України) та газета «Здоровье киевлян»; інформаційні ресурси Інтернету, серед яких дані Міністерства юстиції, Громадського порталу, Європейського регіонального бюро та ін.

Актуальність дослідження обумовлена необхідністю комплексного аналітичного дослідження змін у системі охорони здоров'я України в 1990-х рр. і відсутністю у вітчизняній історіографії спеціальної праці, присвяченої означеній проблемі.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі документальних та статистичних матеріалів і преси проаналізувати трансформації в системі охорони здоров'я на шляху становлення незалежної України. Питання, які нас цікавлять, охоплюють широке коло проблем, пов'язаних з особливостями організації медичного забезпечення, поліпшення якості медичного обслуговування населення України на початку незалежності, причини невирішеності проблеми розбудови ефективної системи охорони здоров'я України обраного етапу, роль держави у реформуванні сфери охорони здоров'я в умовах соціальних трансформацій та її орієнтації на європейські тенденції.

Методологічною основою дослідження стали принципи історизму, об'єктивності й системного підходу; пріоритетними стали методи: статистичний (використано для обліку та з'ясування трансформаційних процесів у сфері охорони здоров'я України в 1990-х рр. — на початку XXI ст.), порівняльний (допоміг виявити сутність явищ, які вивчалися, за схожістю і відмінністю ознак), кліометричний (дав змогу опрацювати статистичні дані, простежити зміни в основних аспектах розвитку системи охорони здоров'я України) та ін.

Після проголошення незалежності Україна постала перед вибором стратегії подальшого розвитку. Перебуваючи в епіцентрі двох інтеграційних геополітичних векторів, орієнтир вона взяла на Європу.

Відносини між Україною та Європою було започатковано в грудні 1991 р., коли міністр закордонних справ Нідерландів як представник країни, що головує в ЄС, у листі від імені Європейського Союзу офіційно визнав незалежність України. Намір України розбудовувати відносини з Європейським Союзом було вперше проголошено у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України». Не менш важливим кроком був вступ країни до Ради Європи: 31 жовтня 1995 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України про приєднання до Статуту Ради Європи, а 9 листопада 1995 р. відбулась урочиста церемонія вступу. В подальшому стратегічний курс України на Європу було підтверджено та розвинуто у Стратегії інтеграції України до ЄС, яку схвалили 11 червня 1998 р., та Програмі інтеграції України до ЄС, схвалений 14 вересня 2000 р.¹ Відповідно, співпраця України зі згаданими міжнародними організаціями стала підґрунтям для реформування власної системи охорони здоров'я та стимулом до покращення суспільного життя українців.

¹ Становлення відносин Україна-ЄС. Міністерство юстиції. URL: <https://minjust.gov.ua/m/istoriya-stanovlennya-vidnosin-ukraina-es>

Трансформації в системі охорони здоров'я України — це зміни, спрямовані на вдосконалення медичної сфери, що забезпечать зближення з загальноєвропейськими тенденціями і підвищать якість медицини як основного зі шляхів збереження здоров'я населення. Тому вже в перші роки незалежності Україна розпочала створювати власну раціональну структуру медичних закладів і установ загальнодержавного й місцевого рівня. Постало завдання значно підвищити ефективність організації медичного забезпечення, поліпшити якості медичного обслуговування, наблизити його до найкращих міжнародних стандартів. Реалізацію таких завдань було покладено на Міністерство охорони здоров'я України, діяльність якого спрямувалася за Положенням на досягнення таких стратегічних цілей: розробка пріоритетних напрямів діяльності національної служби охорони здоров'я, забезпечення гарантованого рівня кваліфікованої медичної допомоги населенню в закладах охорони здоров'я всіх форм власності; вживання заходів, спрямованих на розвиток профілактичного напрямку в охороні здоров'я, формування здорового способу життя; забезпечення надання в державних закладах охорони здоров'я загальнодоступної, переважно безоплатної, висококваліфікованої медичної допомоги; сертифікація рівня медичних послуг, що надаються в закладах охорони здоров'я незалежно від форм власності та силами осіб, які ведуть індивідуальну медичну діяльність; розробка прогнозів і показників розвитку національної служби охорони здоров'я, пов'язаних зі змінами форм власності; охорона материнства і дитинства; розробка й координація заходів щодо забезпечення санітарно-епідемічного добробуту; медичний контроль і видання дозволів на застосування ліків та методик, організацію промислового випуску або закупівлю лікарських засобів, антибактерійних і противірусних препаратів, інших виробів медичного призначення, нагляд за їх постачанням населенню та закладам охорони здоров'я; розвиток пріоритетних напрямів наукових досліджень у медицині й забезпечення їх ефективності, впровадження досягнень науки, техніки та передового досвіду; організація підготовки медичних і фармацевтичних працівників, удосконалення їх знань та практичних навичок; впровадження в діяльність національної служби охорони здоров'я економічних методів управління, різних форм господарювання; координація розвитку мережі закладів охорони здоров'я¹. На жаль, не всі завдання, поставлені перед головним центральним органом влади України у галузі охорони здоров'я було реалізовано, адже період реформ збігся з економічною кризою та нестабільністю, тож медицина виявилася не готовою до змін і безпорадною перед проблемами.

В 1990-х рр. потреби населення в медичній допомозі перевищували можливості галузі охорони здоров'я. Щоб покращити ситуацію, потрібні були

¹ Положення про Міністерство охорони здоров'я від 21 жовтня 1998 року № 1672. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/kmp92469?an=27>

серйозні перетворення, масштабне реформування з акцентом на зміни в системі фінансування, впровадження нових економічних методів управління охороною здоров'я, ширше залучення державних і приватних структур. Необхідно було формувати нормативно-правові засади охорони здоров'я у сучасних соціально-економічних умовах. За 1991–2001 рр. прийнято 137 нормативно-правових актів щодо охорони здоров'я: Укази Президента, Постанови Кабінету Міністрів, Закони України, які сприяли реформуванню галузі.

Важливими стратегічними завданнями державної політики в Україні, як і в більшості європейських країн, було та є збереження здоров'я нації, поліпшення медико-демографічної ситуації, подовження тривалості життя та ін. Саме Конституція України 1996 р. визнає життя й здоров'я громадян найвищою соціальною цінністю та проголошує державу гарантом забезпечення та утвердження прав і свобод людини. Питання прав людини у сфері охорони здоров'я та основи національної системи охорони здоров'я регулює Стаття 49 Основного закону України¹. Попередниками Конституції були Закон України «Основи законодавства про охорону здоров'я» від 19 листопада 1992 р.² та Закон України «Про забезпечення санітарного і епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 р.³ Вони визначали правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я в Україні, регулювали суспільні відносини у цій сфері для забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності та довголітнього активного життя громадян, усунення факторів, які шкідливо впливають на їх здоров'я, профілактики і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості та ін.

Для покращення здоров'я населення було розроблено низку державних програм. Серед таких: Національна програма імунопрофілактики населення на 1993–2000 рр. (впроваджена Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 1993 р.), спрямована на боротьбу з інфекційними захворюваннями в дитячому віці⁴. Через кілька років Указом Президента України від 18 січня 1996 р. було затверджено Національну програму «Діти України», що стала головним інструментом реалізації державної політики у медичному забезпеченні дітей. Завдяки реалізації Національної програми очікувалося стабілізувати й надалі скоротити рівень смертності дітей віком від 1 року до 12 на 1000 народжених живими; довести рівень грудного вигодування немовлят віком до 4 місяців до 75%; знизити рівень інвалідизації

¹ Конституція України // Відомості Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>

² Основи законодавства України про охорону здоров'я. Закон України від 19 листопада 1992 року № 2802-ХІІ). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T280100.html

³ Про забезпечення санітарного і епідемічного благополуччя населення. Закон України від 24 лютого 1994 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4004-12#Text>

⁴ Основи політики досягнення здоров'я для всіх в Європейському регіоні ВОЗ. Всемирная организация здравоохранения Европейское региональное бюро. URL: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0007/109762/EHFA5-R.pdf

дітей; підвищити рівень охоплення дітей профілактичними щепленнями до 95%, що дасть змогу, в тому числі, ліквідувати захворюваність на поліомієліт і випадки смерті від дифтерії; скоротити рівень недостатності харчування дітей, забезпечити право кожної дитини на отримання кваліфікованої медичної допомоги; забезпечити інтеграцію зусиль центральних та місцевих органів державної виконавчої влади, установ і організацій, спрямованих на захист прав дітей¹.

Серед інших програм варто згадати такі: «Планування сім'ї», «Збереження здоров'я людей похилого віку», «Поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства», «Діабет», Національної програми з імунoproфілактики, Національна програма профілактики СНІДу й наркоманії та ін. Проте всі вони мали недостатнє ресурсне забезпечення і виявилися малоефективними.

Система охорони здоров'я України в перше десятиліття незалежності була недосконалою. Це простежується крізь призму статистики, низку невирішених проблем та лише часткове покращення.

Для досліджуваного періоду характерне загострення наркоманії, алкоголізму й психічних розладів (наприклад, кількість хворих на психічні розлади по Україні 1993 р. становила 19872 чол., а 2001 р. — 35918 чол.). Спостерігається значне підвищення рівня смертності та інвалідності, головною причиною яких були наслідки аварії на Чорнобильській АЕС (кількість померлих, що брали участь у ліквідації на ЧАЕС 1993 р. була 1275 осіб, 2001 — 3189). Збільшилася смертність від захворювань органів кровообігу, дихання, від нещасних випадків, травм, отруєнь. Роста показник інфекційних патологій, зокрема дифтерії, сифілісу, сальмонельозу, інфекційного гепатиту, туберкульозу (хворих із уперше в житті встановленим діагнозом активного туберкульозу на 1993 р. було 14329 осіб, 2001 — 23962)².

Найпекучішою проблемою охорони здоров'я стало медичне обслуговування сільського населення. У 1991–2001 р. знижувався загальний рівень забезпеченості сільських поселень медичними закладами. За даними Держкомстату України, постійно скорочувалася мережа дільничних лікарень та фельдшерсько-акушерських пунктів. У листопаді 2001 р. 28497 сільських населених пунктів обслуговували 1042 дільничні лікарні, 2476 амбулаторно-поліклінічні заклади, 15624 фельдшерсько-акушерські пункти, тоді як 1991 р. на 28564 населених пунктів припадало 1641 дільничних лікарень, 1864 амбулаторно-поліклінічних закладів і 16137 фельдшерсько-акушерських пунктів. Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів зростала переважно за рахунок того, що більшості дільничних лікарень надавав-

¹ Про національну програму «Діти України». Указ Президента України від 18 січня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63/96#Text>

² Центр медичної статистики МОЗ України URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/news.html>

ся нижчий статус і їх починали класифікувати як амбулаторно-поліклінічні заклади. Така ситуація негативно впливала як на спектр медичних послуг, котрі вони надавали, так і на їхню якість. Ліквідовано всі пологові будинки, що раніше були на балансі сільськогосподарських підприємств¹.

Через закриття медичних установ погіршується й територіальна доступність закладів. Кожне п'яте село, де не було медичної установи, розміщувалося на відстані понад 10 км, а це свідчить не про підвищення рівня доступності медичних установ, а радше про негативні структурні зміни у складі сільських населених пунктів.

Невирішеною залишалася проблема укомплектованості медичних закладів кваліфікованими кадрами. Трансформації в соціально-економічній сфері супроводжувалися погіршенням життєвого рівня медичних працівників, який визначався надзвичайно низькими розмірами заробітної плати. 2001 р. середня зарплата в системі охорони здоров'я становила 196 грн., у лікарів — 270 грн.² Зарплата в медичній галузі залишалася низькою — у 2 рази нижча, ніж у промисловому виробництві, на 15% нижча від зарплати освітян³. У працівників хіміко-фармацевтичної, медичної промисловості оплата праці була втричі вища. Оплата праці медичних працівників посідала 22 місце серед 25 галузей.

Спостерігається стійке співвідношення між рівнями захворюваності міського й сільського населення — захворюваність міських мешканців у 1,3–1,4 рази перевищувала її рівні на селі, а поширеність захворювань на селі нижча, ніж у містах в середньому на $\frac{1}{4}$ ⁴. Проте це не вказує на краще здоров'я селян, а віддзеркалює специфіку їхнього звернення по медичну допомогу, меншу доступність останньої через незадовільну її організацію, відсутність необхідних спеціалістів або обладнання й територіальну віддаленість закладів охорони здоров'я від місця проживання пацієнтів. На жаль, офіційна статистика щодо захворюваності сільського населення не віддзеркалює реального стану справ. Отримання даних про виникнення або наявність хвороби залежить від багатьох об'єктивних і суб'єктивних чинників: можливостей або бажання людини звернутися до лікаря, кваліфікації медичного персоналу та рівня матеріально-технічного забезпечення, повноти діагностики, організації звітності на місцевому та державному рівнях. Окрім того, спостерігається звернення по медичну допо-

¹ Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. URL: <https://www.idss.org.ua/monografii/Naselennya.pdf>

² Ваше здоров'я. 5–11 липня 2002. С. 2.

³ Комплексна статистика. Головне управління статистики. URL: <http://www.zp.ukrstat.gov.ua/index.php/statystychna-informatsiia#1.4>

⁴ Першочергові заходи державної політики щодо вирішення соціально-економічних проблем сільського населення. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://old2.niss.gov.ua/articles/1279/#_ftn10

могу лише в невідкладних ситуаціях, у зв'язку з чим менш вагомі розлади здоров'я не фіксує офіційна статистика.

Паралельно до проблем сільської медицини згорталася мережа закладів охорони здоров'я в усіх регіонах. За статистичними даними МОЗ у 1990-х рр. — на поч. ХХІ ст. мережа медичних закладів України мала таку картину: кількість обласних лікарень — 28 у 1993 р. і 25 у 2001 р.; міських лікарень у 1993 р. — 684, у 2001 р. — 593; дільничних лікарень та фельдшерсько-акушерських пунктів — 1489 та 1647 у 1993 р. і відповідно — 889 та 7818 у 2001 р.¹

У першій половині 1990-х рр. суттєво скорочувалася кількість населення. Вчені зазначають, що демографічна криза в Україні визначається не тільки депопуляцією, а і її поєднанням з погіршенням якості життя населення, насамперед, його здоров'я (Стешенко, В. 1990, с. 58). Складнощі трансформацій в економіці, слабкість продуктивної діяльності в галузях освіти, охорони здоров'я, культури, фізичної культури й спорту, сім'ї та молоді на початку незалежності України негативно вплинули на відтворення й розвиток людського потенціалу. В більшості розвинених країн світу ефективність державної політики з охорони громадського здоров'я оцінюють за такими критеріями: динамікою стану суспільного здоров'я, наявністю ефективних механізмів соціального та фінансового захисту громадян на випадок захворювання, економічною ефективністю діяльності галузі й рівнем задоволення потреб громадян у високоякісній медичній допомозі. Вітчизняна галузь охорони здоров'я 1990-х рр. не відповідала жодному з цих критеріїв. Про кризове становище здоров'я громадян красномовно свідчать основні демографічні показники, взяті у «The World Bank Group», зокрема такий інтегральний показник, як середня очікувана тривалість життя в Україні (1991 р. — 69,56; 2000 — 67,72), який на 10–15 років менший порівняно з іншими країнами (Австрія: 1991 р. — 75,6, 2000 р. — 78,1; Велика Британія: 1991 р. — 76,1, 2000 — 77,8; Іспанія: 1991 р. — 78, 2000 р. — 79,5). З початку 1990-х рр. почалося швидке збільшення рівня смертності, пов'язане як з погіршенням економічної ситуації, так і з демографічною хвилею, початком смертності численного покоління, народженого у 1920-і рр. Коефіцієнт смертності 1991 р. становив 12,9 на 1000 осіб, 2000 р. — 15,5. 1995 р. було зафіксовано 792,6 тис. смертей, що стало історичним максимумом у післявоєнний період².

Демографічний розвиток суспільства визначали моральне та фізичне здоров'я людей, шлюбно-сімейні відносини. Зниження рівня доходів значної частини населення, розшарування суспільства, високий рівень безробіття, зміни в структурі зайнятості призвели до зростання економічної вразливості

¹ Статистичні дані системи МОЗ за 1993–2001 роки. URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/statdan.html>

² Середня тривалість життя. Всесвітній банк. URL: <https://cutt.ly/CY7ig9p>

українських сімей. Як наслідок — зміна сімейних орієнтирів у молодих родинах, тенденція зменшення кількості шлюбів. Якщо раніше багатодітність була поширеною, то з початку 1990-х рр. для української родини це вже було не пріоритетним. Зросла кількість пар, що не мали дітей за станом здоров'я або ж народжували одну дитину. Це зумовлено, насамперед, фізіологічними особливостями молоді, яка відчула погіршення стану навколишнього середовища, невпевненість у майбутньому, зростання соціальних загроз, недоступність високоякісного медичного обслуговування¹.

На початку незалежності Україна займала одне з перших місць у Європі за кількістю абортів (у 1,5 раза більше, ніж пологів), що було окремою проблемою в умовах демографічної кризи в країні. На одну сім'ю припадало 1,5–1,6 дитини, коли для самовідтворення населення потрібно 2,2 дитини на сім'ю. Кількість дітей на 1000 осіб зменшилася від 412 (1989 р.) до 403 (1993 р.), у сільській місцевості — 797 на 1000 жителів².

За Індексом рівня тривалості життя різних країн, розробленого в ПРООН, Україна посідала 2000 р. 78-ме місце (у доповіді 1993–1994 рр. це було 45-те місце, 1995 р. — 54-те місце, 1996 р. — 80-те місце, 1997 р. — 95-те місце, 1998 р. — 102-ге місце, 1999 р. — 91-ше місце). За 6 років незалежності (1993–1999 рр.) за індексом людського розвитку Україна серед понад 170 країн світу змістилася з 45-го на 91-ше місце, в чому немало роль відіграло погіршення стану медичної допомоги³.

Здоров'я та добробут населення значною мірою залежить від навколишнього природного середовища. На початку 1990-х рр. Україна була найменш екологічно сприятлива з колишніх республік Радянського Союзу. На 40% її території забрудненість у 2–3 рази вища, ніж у середньому по Європі⁴.

Одним із найважливіших чинників забезпечення як самого життя, так і здоров'я є достатність та повноцінність харчування й доступ до безпечних джерел води. Зміни в режимі харчування мешканців України 1990-х рр., зумовлені соціально-економічними трансформаціями, зниженням матеріального рівня життя досить значної частини населення, екологічними негараздами, спричинили виключення (чи обмеження) з раціону низки біологічно цінних продуктів, життєво важливих інгредієнтів.

Кризові явища, які зачепили всі сфери життя, особливо відчували особи з інвалідністю. Загальна їх кількість в Україні становила 2 млн. 317 тис., з них: 1 млн. 300 тис. чол. — унаслідок тяжких загальних захворювань, понад 270 тис. — унаслідок війни та колишні військовослужбовці, 237 тис. — з дитинства. Щороку медико-соціальні експертні комісії визнавали людь-

¹ Ваше здоров'я. 12 листопада 1997. С. 2.

² Ваше здоров'я. 21–27 жовтня 1995. С. 6.

³ Організація Об'єднаних Націй (Програма Розвитку) // Інформаційний портал «Права людини в Україні» URL: <http://khpg.org/1008954543>

⁴ Здоровье киевлян. Июнь. 1993. С. 2.

ми з інвалідністю понад 200 тис. чоловік, з них 20% становлять особи до 39 років¹.

Економічний спад 1991–1994 рр., розрив міждержавних і господарських зв'язків із сусідніми країнами, блокування взаєморозрахунків з країнами СНД погіршили матеріально-технічне забезпечення медичних закладів. Якщо раніше в республіках Радянського Союзу 350 заводів були виробниками медичної апаратури, то лише п'ята їх частина припадала на УРСР. Російська Федерація постачала фізіотерапевтичну, рентгенодіагностичну апаратуру, стоматологічний, хірургічний, акушерсько-гінекологічний інструментарій. У жовтні 1992 р. Постановою Уряду затверджено комплексну програму «Медична техніка України». До виробництва хірургічної, стоматологічної, ортопедичної апаратури та інструментарію було залучено 100 вітчизняних промислових підприємств, з них — 33 оборонної промисловості. Було освоєно випуск комп'ютерних томографів².

З 1992 р. активно працює українська асоціація «Комп'ютерна медицина», яка об'єднала 64 науково-дослідні інститути, наукові товариства, медичні й технічні виші, лікувальні установи та підприємства. Завдання асоціації — інформатизація в медичній сфері: формування інформаційно-аналітичних систем управління різних рівнів від районного до національного; розробка і впровадження спеціальних телемедичних технологій, створення стандартизованої модульної медичної інформаційної системи для установ різних рівнів; видання науково-методичної літератури. Першим кроком на шляху інформатизації охорони здоров'я було створення національного реєстру осіб, які постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС (близько 500 тис. чол.). За оцінкою відомих зарубіжних спеціалістів, український реєстр є унікальним³.

Матеріально-технічна база охорони здоров'я (медикаменти першої необхідності, медичне устаткування, інвентар, інструменти тощо) була низькою навіть в обласних центрах, тоді як про сільську медицину годі було й мріяти. Сільські амбулаторії розміщувались у непристосованих приміщеннях, більшість функціонували без мережевого газу та гарячої води. Щороку загострювалася проблема технічної відсталості. За відсутності обладнання медици дільничної лікарні не мали можливості надати кваліфіковану медичну допомогу. Якість медичного обслуговування не могла задовольнити ні медиків, ані населення. Держава виділяла кошти на медикаменти першої необхідності, заробітну плату медиків та на харчування хворих. Не було постійного фінансування на матеріально-технічне оснащення лікувальних закладів, їх ремонт, придбання меблів, заміну білизни тощо⁴.

¹ Ваше здоров'я. 3 грудня 1997. С. 3.

² Ваше здоров'я. 11–17 червня 1994. С. 2.

³ Ваше здоров'я. 9 вересня 1997. С. 2.

⁴ Ваше здоров'я. 4 грудня 1998. С. 2.

З метою змінити ситуацію Указом Президента України від 7 грудня 2000 р. було затверджено Концепцію розвитку охорони здоров'я населення України, спрямовану на реалізацію положень Конституції та законів України щодо забезпечення доступної кваліфікованої медичної допомоги кожному громадянину України, запровадження нових ефективних механізмів фінансування й управління в охороні здоров'я, створення умов для формування здорового способу життя¹. Вперше в історії держави на законодавчому рівні було затверджено стратегічний для медичної сфери документ. З урахуванням реального стану здоров'я населення України визначено фактичні потреби в основних видах безоплатної кваліфікованої медичної допомоги, уточнено штатні нормативи лікувально-профілактичних закладів. Було впорядковано й оптимізовано ліжковий фонд, що дало можливість змінити структуру витрат на безпосередньо лікування. При цьому поліпшилися показники використання лікарняних ліжок, збільшилася середня зайнятість стаціонарних ліжок, скоротилася середня тривалість перебування хворих у лікарнях, знизився рівень госпіталізації. Раціональному використанню лікарняних ліжок сприяв розвиток денних стаціонарів при лікувально-профілактичних закладах і стаціонарів удома (Запорожченко, А. 2019, с. 21–22).

Зростання економіки в другій половині 1990-х рр. дало медицині змогу досягти позитивних тенденцій у своїй діяльності. З'явилася тенденція до зниження дитячої смертності, яка 1995 р. становила 14,7 на 1000 народжених живими, у 1997 — 14,0, 1998 — 12,8, 1999 — 12,8, 2000 — 11,9, 2001 — 11,3².

За допомогою дитячого Фонду ООН ЮНІСЕФ, відповідно до європейської стратегії Всесвітньої організації охорони здоров'я «Здоров'я та розвиток дітей та підлітків», широко впроваджується ініціатива «Лікарня, доброзичлива до дитини». Одним з основних принципів вказаної ініціативи є народження дітей у закладах, сертифікованих як «Лікарня, доброзичлива до дитини», спільне перебування матері та дитини, яке було запроваджено в 50% пологових закладів. Фонд фінансував програму грудного вигодовування. За його допомогою створено лактаційні центри в Києві, Донецьку, Львові³.

2001 р. зупинено падіння приросту населення: у 5 областях рівень народжуваності перевищив рівень смертності, інші регіони наближалися до цих показників⁴. Отримали подальший розвиток усі види спеціалізованої медичної допомоги, вперше в Україні проведено трансплантацію

¹ Концепція розвитку охорони здоров'я населення України від 7 грудня 2000 р. № 1313. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1313/2000#Text>

² Населення. Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html

³ Програма Ініціатива ВООЗ/ЮНІСЕФ «Лікарня, дружна до дитини», 1991 р. URL: <http://kdm-ldd.org.ua/ldd/index.php>

⁴ Ваше здоров'я. 13 жовтня 1999. С. 2.

печінки (1994 р.), серця (2001 р.), започатковано кардіохірургічне лікування новонароджених¹.

Криза державної системи охорони здоров'я на початку 1990-х рр. зумовила розвиток приватного сектору в медичній галузі. У великих містах України з'явилися перші приватні клініки, які пропонували платні медичні послуги. «Перша ластівка» — хірургічна клініка «Біофармтех», яку створило закрите акціонерне товариство «Київ-Донбас». Персонал клініки складався з 30 працівників, з них чотири хірурги². Основна частка приватних медичних установ була зосереджена в найбільш урбанізованих регіонах країни.

У 1997–2000 рр. за сприяння міжнародних організацій в Україні відкрилися перші хоспіси — в Івано-Франківську, Львові, Коростені (Житомирська обл.). Це було пов'язано з новими викликами, що стояли перед охороною здоров'я молодой незалежної держави. З кінця 1990-х рр. в Україні небайдужі представники фахової спільноти, громадськості стали замислюватися над покращенням форм допомоги не лише пацієнтам, але й членам їхніх родин. 1997 р. на базі другого терапевтичного відділення Київської міської клінічної лікарні № 2 було зроблено першу спробу створити хоспіс у медичному закладі (організація гуманітарного відділення «Надія»). 1999 р. Міська організація Товариства Червоного Хреста за сприяння Благодійної організації «Патек» створила благодійну організацію «Хоспіс Святої Варвари»³.

1995 р. відбулися значні зміни у розвитку фармацевтичної галузі. За фінансової підтримки системи охорони здоров'я Урядом темпи зростання цін на продукцію медичної галузі були вдвічі нижчі, ніж по Україні в цілому на решту товарів. Окрім того, збільшилося виробництво готових лікарських засобів та можливість їх придбати. 1997 р. фармацевтична галузь уже вийшла на новий, вищий рівень. За рахунок впровадження новітніх технологій та наукових досягнень покращується якість продукції, що відтепер відповідає стандартам високорозвинених країн (Черних, В. 2002, с. 6). З 2000 р. в аптечній мережі країни з'являється все більше ліків вітчизняного виробництва, значно дешевших порівняно з імпортними. Позитивну роль для фармацевтичної України відіграв і приватний капітал.

Відбуваються зміни й у медичній промисловості. На 1991 р. підприємства галузі були державними, тоді як 2001 р. майже 85% підприємств стали приватизовані або корпоратизовані. Довершується технічне переобладнання виробництва лікарських препаратів та значно розширюється їх асортимент.

У 1990-х рр. іноземні фармацевтичні корпорації, всебічно аналізуючи формування українського фармакологічного ринку, розпочали співпрацю з усіма суб'єктами фармацевтичного бізнесу в Україні. Так, у 1991–1995 рр.

¹ Ваше здоров'я. 15 червня 2001. С. 3.

² Ваше здоров'я. 4 січня 1991. С. 9.

³ Паліативна та хоспісна допомога в Україні // Громадський простір. URL: <https://www.prostir.ua/?news=paliativna-ta-hospisna-dopomoha-v-ukrajini-mynule>

АТ «Гедеон Ріхтер» працювало в Києві у складі ТОВ «Медімпекс». З 1997 р. відкрито самостійне представництво заводу «Гедеон Ріхтер». Угорський виробник ліків зробив великий внесок у виконання Національної програми «Діти України»: надання гуманітарної допомоги дитячим лікарням, школам, інтернатам¹. Того ж року італійська фірма «Біочине СпА» відкрила представництво в Києві для постачання вакцини. У квітні 1997 р. почало діяти спільне словацько-українське фармацевтичне підприємство «У-Фарма», засновниками якого були «Київмедпрепарат» (найбільший і найстарший виробник антибіотиків в Україні) та найпотужніша фармацевтична фірма Словаччини «Словакофарма»². На український фармацевтичний ринок вийшла французька компанія «ЄвроМедекс» — виробник біомедичної продукції і засобів, що використовуються в наукових медичних дослідженнях³.

Важливу роль у розбудові медичної галузі відігравав потужний науковий потенціал системи охорони здоров'я України. 1993 р. створено Академію медичних наук України. Актуальні проблеми медицини вирішували 35 інститутів Академії медичних наук України і 22 наукових заклади Міністерства охорони здоров'я України (Запорожченко, А. 2019, с. 21). Для підвищення ефективності наукового потенціалу медицини 18 науково-дослідних установ системи Міністерства охорони здоров'я 2001 р. передано до складу Академії медичних наук України⁴. Окрім того, для вирішення актуальних проблем медицини й охорони здоров'я у вищих навчальних закладах проводилися наукові дослідження, семінари, конкурси, конференції за участю закордонних учених.

Важливим у системі охорони здоров'я України залишалося вдосконалення кадрової політики, стратегічним завданням якої було покращити кадрове забезпечення медичної галузі з урахуванням сучасних соціально-економічних умов і реальних потреб. Відповідно, для вирішення цих завдань було оптимізовано обсяги підготовки медичних працівників, удвічі скорочено державне замовлення, яке компенсоване підготовкою фахівців за позабюджетні кошти, введено нові спеціальності (тільки 2000 р. — 91 форма підготовки), створено єдині навчальні програми та плани підготовки лікаря загальної практики на медичних факультетах вишів. Розширено географію підготовки провізорів та сімейних лікарів, створено кафедри сімейної медицини у вишах Києва, Одеси, Харкова, Тернополя, Полтави⁵.

Отже, після проголошення незалежності Україна оптимістично взяла курс на євроінтеграцію та поринула в період економічних, політичних, соціальних перетворень. На виході з нього вбачалася чітка мета — досягти рівня

¹ Ваше здоров'я. 5 липня 1997. С. 9.

² Ваше здоров'я. 16 квітня 1997. С. 1.

³ Ваше здоров'я. 9 вересня 1997. С. 2.

⁴ Ваше здоров'я. 24 серпня 2002. С. 2.

⁵ Ваше здоров'я. 24 серпня 2002. С. 2.

високорозвиненої європейської країни, де провідне місце належить правам і свободам індивіда. Відповідно, орієнтир на базові європейські цінності зумовили трансформації в системі охорони здоров'я України. Для побудови нової стратегії вдосконалення системи охорони здоров'я України корисним став досвід країн з найвищим рейтингом показників тривалості життя, проте неможливо виділити жодної держави, здобутки якої доцільно було б повністю адаптувати до українських реалій.

Стан системи охорони здоров'я України в 1991–2001 рр. визначався високими показниками захворюваності, смертності та інвалідності. Не менш якісною ознакою розвитку медицини є інфраструктура медичних закладів, яка в перше десятиліття незалежності України значно скоротилася. Про кризове становище здоров'я громадян України свідчать основні демографічні показники порівняно зі статистичними даними Міжнародної організації «World Bank Group», зокрема: середня очікувана тривалість життя, співвідношення кількості новонароджених і померлих, індекс людського розвитку. Фінансова й економічна ситуація в медичній галузі не сприяла отриманню доступної та високоякісної медичної допомоги для широких верств населення. В умовах кризи української економіки та дефіциту коштів на фінансування охорони здоров'я комплексно-цільові програми не дали бажаної ефективності, тому розбудова вітчизняної системи охорони здоров'я потребувала виведення її на якісно новий рівень.

Вивчення матеріалів про особливості розвитку охорони здоров'я в Україні в перше десятиріччя незалежності України дає підстави зробити висновок про доцільність активізувати пошуки документальних джерел, які б дали можливість висвітлити зарубіжний досвід в досліджуваній період із надання медичних послуг у межах державного сектора системи охорони здоров'я, зокрема, розвиток різних форм соціального медичного страхування та надання медичної допомоги на засадах сімейної медицини.

Білинська, М. М., ред. 2012. *Державне управління реформуванням системи охорони здоров'я в Україні*. Львів: НАДУ.

Запоржченко, А. 2019. Особливості розвитку охорони здоров'я в Україні 1950–2000 рр. *Юридичний вісник*. № 3. С. 18–23.

Князевич, В. М. 2008. Розвиток національної системи охорони здоров'я: стан, Перспективи та шляхи розбудови. *Східноєвропейський журнал громадського здоров'я*. № 3 (3). С. 23–37.

Ковпак, Л. В. 2003. *Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.)*. Київ: Ін-т історії України НАН України.

Кульчицька, Т. К. 2003. Особливості захворюваності підлітків. *Панорама охорони здоров'я населення України*. Київ: Здоров'я. С. 56–59.

Москаленко, В. Ф., ред. 2012. *Громадське здоров'я*: підруч. для студ. вищ. мед. навч. закл. IV рівня акредитації. Вінниця: Нова Книга.

Солоненко, І. М. & Рожкова, І. В. 2008. *Управління організаційними змінами у сфері охорони здоров'я*: монографія. Київ: Фенікс.

Стешенко, В. С. и др. 1990. *О некоторых направлениях демографической политики в сфере рождаемости. Демографические исследования* сб. науч. тр. Вып. 14.

Черних, В. П. 2002. Фармацевтична галузь за роки незалежності України. *Вісник фармації*. № 3. С. 3–12.

Bilynska, M. M. ed. 2012. *Derzhavne upravlinnia reformuvanniam systemy okhorony zdorovia v Ukraini [Public Administration of Health Care Reform in Ukraine]*. Lviv: NADU. [in Ukrainian].

Zaporzhchenko, A. 2019. Osoblyvosti rozvytku okhorony zdorovia v Ukraini 1950–2000 rr. [Features of Health Care Development in Ukraine in 1950–2000]. *Yurydychnyi visnyk*. № 3. S. 18–23. [in Ukrainian].

Kniazevych, V. M. 2008. Rozvytok natsionalnoi systemy okhorony zdorovia: stan, Perspektyvy ta shliakhy rozbudovy. [Development of the national health care system: state. Prospects and ways of development]. *Shkhidnoievropiskiy zhurnal hromadskoho zdorovia*. № 3 (3). S. 23–37. [in Ukrainian].

Kovpak, L. V. 2003. *Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naseleння Ukrainy v druii polovyni XX st. (1945–2000 rr.)*. [Social and Living Conditions of the Population of Ukraine in the Second Half of the Twentieth Century (1945–2000)]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Kulchytska, T. K. 2003. *Osoblyvosti zakhvoriuvanosti pidlitkiv. Panorama okhorony zdorovia naseleння Ukrainy*. [Features of Adolescent Morbidity. Panorama of Public Health in Ukraine]. Kyiv: Zdorovia. S. 56–59. [in Ukrainian].

Moskalenko, V. F., ed. 2012. *Hromadske zdorovia [Public Health]*: pidruch. dlia stud. vyshch. med. navch. zakl. IV rivnia akredytatsii. Vinnytsia: Nova Knyha. [in Ukrainian].

Solonenko, I. M. & Rozhkova, I. V. 2008. *Upravlinnia orhanizatsiynymy zminamy u sferi okhorony zdorovia [Managing Organizational Change in Health care]*: monohrafiia. Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].

Steshenko, V. S., ed. 1990. *O nekotorykh napravleniyakh demohrafycheskoi polytyky v sfere rozhdaemosti* [About Some Directions of Demographic Policy in the Field of Fertility]. *Demohrafycheskye yssledovaniya*: sb. nauch. tr. Vyp. 14. [in Ukrainian].

Chernykh, V. P. 2002. *Farmatsevtichna haluz za roky nezalezhnosti Ukrainy*. [Pharmaceutical Industry During the Years of Ukraine's Independence]. *Visnyk farmatsii*. № 3. S. 3–12. [in Ukrainian].

УДК 94:327.7(73+597)«2001–2017»
 DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248567

Н. Д. Городня

0000-0001-8152-3927

*Київський національний університет
 імені Тараса Шевченка*

N. Gorodnia

Taras Shevchenko National University of Kyiv

СПІВПРАЦЯ США І В'ЄТНАМУ В СФЕРІ БЕЗПЕКИ У 2001–2017 РР.

U. S. — Vietnam Security Cooperation in 2001–2017

Висвітлюються тенденції, динаміка й напрями співпраці між США та В'єтнамом у системі безпеки в 2001–2017 рр.; з'ясовуються чинники, які впливали на її розвиток, порівнюється рівень відносин між країнами за адміністрацій Дж. У. Буша і Б. Обами. Показано, що загострення ситуації в Південнокитайському морі сприяло зміні ставлення керівництва В'єтнаму до ініціатив США у цій сфері. Підґрунтя для цього було закладено успішним розвитком торговельно-економічних зв'язків і високим рівнем політичних відносин між двома державами.

Ключові слова: американсько-в'єтнамські відносини, безпека і оборона, зовнішня політика США, зовнішня політика В'єтнаму, адміністрація Дж. У. Буша, адміністрація Б. Обами.

In 2020, the U.S. and Vietnam celebrated the 25th anniversary of normalization of bilateral relations. Despite their previous hostility and the U.S.' participation in the Vietnam War, the security cooperation between these nations has developed significantly since the early 2000s. The author studies the development of the U.S.-Vietnam's security cooperation in 2001–2017 during G. W. Bush and B. Obama administrations from the historical perspective. This paper highlights trends, dynamics and directions of this cooperation. The research focuses on the major developments in the field and the most important factors which influenced the process. The author also compares the level of this cooperation and its place in the U.S. East Asian policy during G. W. Bush and B. Obama administrations, and defines its different phases. The research methodology is based on the study of primary and secondary sources. The author used chronological approach and comparative analysis. The main goal of the article is to describe the background of the U.S.-Vietnam's political high-level interactions and trade cooperation, as well as the trends in the U.S. foreign policy, Vietnam-China's relations and security situation in the South China Sea.

The research has revealed that both G. W. Bush and B. Obama's administrations sought to accomplish the 1990s security goals and to ensure the Navy access to Vietnams' ports, first and foremost in the Cam Ran Bay, which was essential for the development of the U. S. security infrastructure in Asia Pacific. Cooperation in other spheres, including addressing the challenges of terrorism, transnational crimes, and disasters relief was also important. Vietnam's leadership was often reluctant to the United States' initiatives because of prevailed distrust and the importance of relations with China. There were growing tensions in the South China Sea with China that contributed to Hanoi's readiness to advance security cooperation with Washington, as both nations shared interests in keeping the regional balance of power to avoid China's dominance. Therefore, the author defines three phases of the U.S.-Vietnam's security cooperation starting from the normalization of their relations to 2017.

Keywords: the U. S.-Vietnam's relations, security and defense, the U.S. foreign policy, Vietnam's foreign policy, G. W. Bush administration. B. Obama administration.

2020 р. США і В'єтнам відзначили 25-річчя нормалізації відносин, що актуалізує дослідження напрямів і динаміки їхнього розвитку в цей період. Хоча в роки «холодної війни» ці держави були ворогами, більше того, в 1964–1973 рр. США брали повномасштабну участь у В'єтнамській війні, у нових міжнародних умовах постбіполярного світу набула розвитку їхня співпраця у сфері безпеки. Про це, між іншим, свідчив вибір Ханоя місцем другого саміту президента Д. Трампа та голови КНДР Кім Чен Ина в лютому 2019 р.

Дослідження тенденцій, динаміки й напрямків цієї співпраці створює підґрунтя для кращого розуміння всього комплексу двосторонніх відносин США і В'єтнаму, глобальних стратегічних інтересів і політики США у Південно-Східній Азії (ПСА), зовнішньої політики В'єтнаму та безпекової ситуації в Південнокитайському морі, а також для порівняння співпраці у сфері безпеки США з В'єтнамом, з одного боку, і з Україною, з іншого, у визначений період.

За нашою гіпотезою, по-перше, ініціатором розвитку двосторонньої співпраці у сфері безпеки виступали США, у той час як В'єтнам обмежував його певними сферами з акцентом на проблемах, які залишилися у спадок від війни. Вирішальний вплив на зміну ставлення керівництва В'єтнаму до пропозицій США мало загострення ситуації у Південнокитайському морі, де національні інтереси КНР увійшли в конфлікт з інтересами В'єтнаму і США. По-друге, підґрунтям для розвитку співпраці у сфері безпеки були успішний розвиток торгівлі й високий рівень політичних відносин між двома державами.

Американсько-в'єтнамська співпраця у сфері безпеки не була предметом дослідження українських учених. Окремі аспекти відносин між США і В'єтнамом висвітлено у працях І. Підберезних і Н. Городньої (Підберезних, І. 2012; Городня, Н. 2014; Городня, Н. & Підберезних, І. 2020). Висвітлення нормалізації американсько-в'єтнамських відносин у 1990-х рр. у колективній праці Н. Городньої й І. Підберезних формує підґрунтя для вивчення їх розвитку в ХХІ ст. У працях В. Мусійчук (Мусійчук, В. 2013, 2015) проаналізовано концепт стратегічного партнерства в зовнішній політиці В'єтнаму, висвітлено, як в'єтнамські політики оцінювали відносини з Китаєм, що допомагає глибше зрозуміти інтереси В'єтнаму щодо співпраці зі США у сфері безпеки. Безпекову ситуацію в Азійсько-Тихоокеанському регіоні й окремі аспекти розвитку держав Південно-Східної Азії, включаючи В'єтнамом, вивчає політолог С. О. Шергін, проте відносини В'єтнаму зі США й КНР не були предметом його досліджень.

Стан та перспективи американсько-в'єтнамської співпраці у сфері безпеки і оборони проаналізовано в статтях наукового співробітника Ради з міжнародних справ (США) Джошуа Курланціка (Kurlantzick, J. 2018), співробітника Національного інституту оборонних досліджень (Японія) Томотака Шоджі (Shoji, T. 2018), професора Азійсько-Тихоокеанського центру досліджень у сфері безпеки (США) Александра Вувінга (Vuving, A. 2017), дослідниці Австралійського національного університету Хуон Ле Ту (Thu, H. L. 2017) та інших. Це питання розглядалося переважно в контексті відносин В'єтнаму з Китаєм і стратегічних інтересів США в регіоні. Ця проблематика розглядається також у монографії «Запит на баланс: піднесення Китаю і балансування в Індійсько-Тихоокеанському регіоні», яку підготував міжнародний колектив авторів (Smith, J. M., ed. 2018). У окремих працях підсумовано розвиток співпраці між США і СРВ у сфері безпеки в різні роки (Thayer, C. A. & Starr C. V. 2005; Lohman, W. & Lewis, S. & Jordan, W. 2012; Murray, H. & Nguyen, P. & Poling, G. 2014). Серед останніх зарубіжних публікацій, дотичних до теми цього дослідження — статті в'єтнамських науковців Нгуена Зи Фуона (Phuong, N. T. 2019), Фам Нгок Мін Тран (Trang, P. N. M. 2019) і філіппінського вченого Річарда Джавада Ейдаріана (Heudarian, R. J. 2019), у яких аналізується стратегія і політика В'єтнаму в контексті конфлікту з КНР в Південнокитайському морі.

Ці дослідження проводили переважно політологи для вироблення політичних рекомендацій. Хоча вони й супроводжуються історичним оглядом, він обмежений і розкриває лише окремі аспекти цієї проблематики, що обумовлено цілями цих аналітичних розвідок.

Наукова новизна дослідження полягає у висвітленні розвитку американсько-в'єтнамської співпраці в сфері безпеки в 2001–2017 рр. з історичної перспективи на основі вивчення історичних джерел і узагальнення дороб-

ку зарубіжних науковців. Джерельну базу дослідження формують матеріали Держдепартаменту і Міністерства закордонних справ СРВ, Посольства СРВ у Сполучених Штатах та Посольства США у В'єтнамі; двосторонні угоди й спільні заяви лідерів США і СРВ; Стратегії національної безпеки, військові та оборонні стратегії США; заяви, виступи, інтерв'ю, праці керівників і послів США та В'єтнаму; матеріали ЗМІ.

Методологія дослідження заснована на критичному аналізі історичних джерел і наукової літератури, застосуванні системного регіонального підходу, проблемно-хронологічного, історико-генетичного, компаративного методів, а також методу періодизації. Розвиток співпраці між США і В'єтнамом у сфері безпеки розглядається на тлі їхніх політичних і торговельно-економічних відносин, змін у зовнішній політиці США, стану відносин між СРВ та КНР та ситуації в Південнокитайському морі.

Метою цієї статті є висвітлення напрямків, динаміки й тенденцій співпраці між США і СРВ у сфері безпеки за президентства Дж. У. Буша і Б. Обама, коли визначилися її напрямки та формат. Для досягнення цієї мети передбачається: з'ясувати інтереси США і СРВ у співробітництві в сфері безпеки; виділити ключові події й основні етапи його розвитку; з'ясувати чинники, які на нього впливали; порівняти рівень співпраці за президентства Дж. У. Буша (2001–2009 рр.) і Б. Обама (2009–2017 рр.).

Нормалізацію відносин між США і В'єтнамом пов'язують зі встановленням дипломатичних відносин за першої адміністрації Б. Клінтона, що відбулося 12 липня 1995 р. Однією з важливих передумов для цього була співпраця між військовими двох держав у пошуку *американських* військовослужбовців — в'язнів війни (POW) і тих, хто зник під час бойових дій (МІА) В'єнамської війни.

В американсько-в'єнамських відносинах другої половини 1990-х рр. домінували гуманітарні проблеми, пов'язані з В'єнамською (у В'єтнамі її називали «Американською») війною. Ці проблеми залишилися важливими складовими двостороннього діалогу щодо безпеки й у подальшому. В'єнамський уряд розраховував на допомогу США в ліквідації наслідків війни: очищення території від мін і снарядів, які не вибухнули; пошуків своїх МІА, котрих налічувалося понад 300 тис.; протидія негативному впливу на навколишнє середовище і здоров'я людей «Агенту Оранж» — отруйної речовини діоксин, яку розпилювала американська авіація під час війни.

Одразу після встановлення дипломатичних відносин США ініціювали розширення співпраці між військовими поза межами цих гуманітарних питань, включаючи візити кораблів ВМФ США до в'єнамських портів. Це було важливо для реалізації нової військової стратегії США, одним з ключових положень якої була підтримка військової інфраструктури за кордоном, необхідної в умовах криз, включаючи забезпечення доступу авіації і флоту США

до стратегічних пунктів у країнах-партнерах (National Military Strategy 1995, р. II). Найважливішим для США був доступ до стратегічної бухти Камран, де в роки В'єтнамської війни розміщувалася військово-морська база США, а після війни — СРСР і Росії (до 2002 р.).

Після встановлення дипломатичних відносин у 1990-ті рр. відбулися візити до В'єтнаму представників адміністрації Б. Клінтона, включаючи держсекретаря У. Крістофера в серпні 1995 р. (перший за всю історію візит держсекретаря США до Ханоя, в минулому — столиці Північного В'єтнаму), радника президента з національної безпеки Е. Лейка в липні 1996 р., держсекретаря М. Олбрайт у червні 1997 р. і вересні 1999 р., міністра оборони У. Коена в березні 2000 р., а також президента Б. Клінтона у листопаді 2000 р. (перший візит президента США до В'єтнаму після закінчення війни і перший за всю історію до Ханоя).

З в'єтнамського боку в 1995–2000 рр. до США приїздив лише віцепрем'єр-міністр і міністр закордонних справ Нгуен Мань Кам 1998 р. і 2000 р., що свідчило про недовіру керівництва СРВ до США. Резолюція ЦК КПВ 1997 р. обмежувала його трьома сферами: військова медицина; військова наука і технології; гуманітарне співробітництво і допомога в разі катастроф / природних лих (Lohman, W. 2012, р. 4).

Одним із чинників, які стримували розвиток двосторонніх відносин, була проблема прав людини. Національна стратегія безпеки США за президентства Б. Клінтона базувалася на концепції «розширення спільноти ринкових демократій»¹, реалізація якої передбачала поширення принципів демократії і захист прав людини за кордоном. Представники американського уряду постійно порушували тему прав людини, передусім релігійної свободи, під час переговорів. Політика США щодо В'єтнаму багато в чому визначалася ситуацією в цій сфері. В Ханой це оцінювали як втручання у внутрішні справи СРВ. Існувала стурбованість, що «імперіалістичні сили» намагатимуться зруйнувати соціалістичний лад зсередини через «мирну еволюцію», шляхом просування «західних» цінностей демократії та прав людини. В «Білій книзі», вперше опублікованій 1998 р., однією з основних цілей оборони В'єтнаму визначалося запобігання зі зривом будь-якої діяльності, яка загрожує політичній і соціальній стабільності держави (Shoji, T. 2018, р. 4–5).

В'єтнамський уряд виявляв найбільший інтерес до розвитку співпраці з США в торговельно-економічній сфері, у збільшенні експорту на американські ринки, залученні інвестицій і здобутті підтримки Вашингтона у налагодженні співробітництва з міжнародними фінансовими інституціями та вступу до Світової торговельної організації (СОТ). У липні 2000 р.

¹ National Security Strategy of Engagement and Enlargement. July 1994. Washington D. C., 1994. P. II, 2.

США і В'єтнам підписали Двосторонню торговельну угоду, імплементація якої заклала основи для подальшого позитивного розвитку їхніх відносин у різних сферах.

У 1997–1999 рр. відбулася низка двосторонніх обмінів військових США і СРВ на високому рівні. В березні 2000 р. В'єтнам уперше відвідав міністр оборони США У. Коен, після чого співпраця військових, окрім пошуку решток загиблих, поширилася на такі сфери як пошук і знешкодження мін і снарядів, гуманітарна допомога при повенях, військова медицина. Розпочалися тривалі переговори стосовно дозволу військовим кораблям США відвідувати порти В'єтнаму (Lohman, W. 2012, p. 5).

Отже, за президентства Б. Клінтона було ініційовано співпрацю з В'єтнамом у сфері безпеки поза межами гуманітарних питань, закладено підґрунтя для цього. Проте реалізації пропозицій США перешкоджала недовіра в'єтнамського уряду до намірів США. У 1990-ті рр. В'єтнам нормалізував відносини з різними державами, включаючи Китай, і розвиток відносин з США віддзеркалював цю загальну тенденцію.

За президентства Дж. У. Буша (січень 2001 — січень 2009 рр.) відносини між США і В'єтнамом піднялися на новий рівень. Передусім це було обумовлено тим, що в грудні 2001 р. набула чинності Двостороння торговельна угода, після чого обсяги торгівлі між США і В'єтнамом почали швидко зростати. Якщо в кінці 2001 р. вона становила 1,4 млрд. дол., то 2004 р. — 6,4 млрд. дол. 2006 р. її обсяги зросли до 9,7 млрд. дол., США стали найбільшим експортним ринком В'єтнаму. 2008 р. двостороння торгівля перевищила 15 млрд. дол., що було в 10 раз більше, ніж 2001 р., до набуття чинності торговельної угоди¹. Хоча найбільшим торговельним партнером В'єтнаму залишався Китай, з цієї країни він більше імпортував. Натомість експорт СРВ до США значно переважав імпорт. Також Америка була для нього важливим джерелом технологій².

Розвиток торговельно-економічних відносин стимулював заінтересованість в'єтнамського уряду в розвитку політичних відносин зі США. З початку нового століття значно почастишали взаємні візити представників влади і підприємців двох держав, включаючи держсекретаря К. Пауелла й заступника прем'єр-міністра СРВ Нгуен Тан Дунга 2001 р., заступника прем'єр-міністра Ву Хоана і багатьох міністрів 2003 р. Свідченням інтенсифікації двосторонніх обмінів стало відкриття прямих рейсів між США і В'єтнамом в кінці 2004 р.³

¹ Viet Nam — U.S. Relations. 2019, June 13 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: http://www.mofa.gov.vn/en/cn_vakv/america/nr040819114015/ns071015155903

² Vietnam's Import-Export: Four Salient Points. 2007, October 10 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns071004143022/view>

³ Press Release № 05. March 31, 2005 // Press & Information Department, Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: http://www.mofa.gov.vn/en/tt_baochi/tcbe/ns050330160029/view

З погляду розвитку відносин у сфері безпеки важливе значення мав перший візит міністра оборони В'єтнаму Фам Ван Ча в листопаді 2003 р. До того часу завершилися переговори між Міністерством національної оборони В'єтнаму і представниками Тихоокеанського форту США, які розпочалися 2000 р., щодо портових візитів військових кораблів США до В'єтнаму. Це уможливило перший після 1975 р. такий візит у порт міста Хошимін (колишнього Сайгона) в листопаді 2003 р. Відтоді візити кораблів ВМФ США до портів Хошимін і Дананг відбувалися щорічно¹.

За президентства Дж. У. Буша посилювалося значення В'єтнаму в східноазійській стратегії США, що було пов'язано з двома чинниками. По-перше, після терористичних атак на США 11 вересня 2001 р. Південно-Східну Азію було визначено другим фронтом у глобальній війні з тероризмом, унаслідок чого зміцнилися відносини США в сфері безпеки з регіональними країнами й АСЕАН як організацією, членом якої з 1995 р. був В'єтнам (докладніше: Городня, Н. 2014, с. 265–275). По-друге, у зв'язку зі стрімким зростанням регіонального впливу Китаю з початку ХХІ ст. одним із пріоритетних завдань східноазійської політики США стало запобігання домінуванню КНР у Південно-Східній Азії. Центрального значення у регіональній стратегії США набула концепція хеджування, тобто перестраховування від ризиків того, що Китай скористається своїми новими можливостями, щоб змінити регіональний порядок у своїх інтересах.

Якщо в 1997–1998 рр. після самітів Б. Клінтона і Цзян Цземіня поширилася теза про «конструктивне стратегічне партнерство» між США і КНР, то Дж. У. Буш під час президентської кампанії заявляв, що Китай потрібно розглядати як «стратегічного конкурента», а не «стратегічного партнера». У статті Кондолізи Райс, майбутнього радника з національної безпеки і держсекретаря в адміністраціях Дж. У. Буша, зазначалося, що Китай має життєво важливі інтереси в регіоні, особливо стосовно Тайваню й у Південнокитайському морі, а це означає, що він прагнучиме змінити баланс сил на свою користь (Rice, С. 2000).

Хоч терористичні атаки на США 11 вересня 2001 р. посприяли зближенню між США і Китаєм, 2003 р. відносини погіршилися. Адміністрація Дж. У. Буша знову акцентувала на конкурентній природі відносин з Китаєм, вплив якого у Східній Азії стрімко зростає. В'єтнам, який мав складні відносини з Китаєм, розглядався у Вашингтоні, особливо Пентагоні, як перспективний партнер у реалізації стратегії хеджування.

Спочатку пропозиції США не отримували відгуку з боку В'єтнаму. Однею з причин було те, що найважливішими для Ханоя були відносини з Пекіном. Хоч дві держави воювали 1979 р. та мали суперечності в Півден-

¹ Vietnam — US Relation Outlook. 2007, July 2 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: http://www.mofa.gov.vn/en/cn_vakv/america/nr040819114015/ns04111092523/view

нокитайському морі, які спричинили військові сутички між ними в 1970–1980-х рр., 1991 р. вони нормалізували двосторонні відносини, а в кінці 1990-х рр. розмежували сухопутні кордони. Їх поєднували тісні торговельно-економічні зв'язки, які постійно зміцнювалися. В'єтнам залежав від постачання з КНР компонентів для більшої частини свого експорту. 2002 р. АСЕАН і Китай підписали Рамкову угоду про вільну торгівлю. Режим вільної торгівлі частково набув чинності 2005 р., а повністю — 1 січня 2010 р. В результаті значно зросли обсяги торгівлі між Китаєм і країнами ПСА, включаючи В'єтнам, а паралельно — зросла їхня залежність від китайського ринку й посилилися політичні зв'язки з КНР. Окрім того, однопартійні уряди СРВ і КНР, сформовані з Комуністичних партій, були ідеологічно близькими, а їхні міжпартійні зв'язки — тісними. Під час візиту до КНР у грудні 2001 р. Генеральний секретар КПВ Нонг Дик Мань заявляв про потребу чинити спротив «гегемонізму» (тобто політиці США), що відповідало позиції Пекіна. Це положення було зафіксовано у Спільній заяві лідерів держав (Vuving, A. 2017).

Водночас між В'єтнамом і Китаєм залишалися невирішені територіальні проблеми в Південнокитайському морі. Закон КНР 1992 р. про територіальні води та прилеглі до них зони визначав її суверенітет над більшістю (майже 80%) акваторії цього моря. Це порушувало права В'єтнаму і суперечило положенням Конвенції ООН про закон на морях 1982 р. Прагнення Китаю контролювати ці морські території, цінні рибними й енергетичними ресурсами, створювало напруження у відносинах між КНР та окремими країнами ПСА, включаючи В'єтнам. Його тимчасово розрядила Декларація про поведінку сторін у Південнокитайському морі, яку підписали АСЕАН і КНР 2002 р., одночасно з Рамковою угодою про вільну торгівлю.

Посилення напруженості в Південнокитайському морі на початку XXI ст. сприяло переоцінці ставлення керівництва В'єтнаму до співробітництва зі США у сфері безпеки. 2002 р. США і СРВ підписали двосторонню угоду про пошук і порятунок на морях. У травні 2003 р. В'єтнам уперше брав участь як спостерігач у навчаннях «Кобра Голд» — найбільших багатосторонніх військових навчаннях в АТР, які щорічно проводяться у Таїланді за участю США (Thayer, C. 2005, p. 28). В липні 2003 р. ЦК КПВ схвалив нову стратегію національної безпеки, згідно з якою ключовим критерієм визначення дружньої чи не дружньої до В'єтнаму держави визначалося ставлення до його цілей, а не ідеологія (Vuving, A. 2017). Цього ж року США і В'єтнам підписали Лист згоди щодо спільної протидії нелегальному поширенню наркотиків. США підтримали можливості В'єтнаму в цій сфері через низку спеціальних програм¹.

¹ Press Release № 18. September 30th, 2005 // Press & Information Department, Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: http://www.mofa.gov.vn/en/tt_baochi/tcbc/ns051004150406/view

Посол США у В'єтнамі в 2001–2004 рр. Р. Бургхардт писав, що розвиток співпраці між США та В'єтнамом у військовій і розвідувальній сферах став можливим тільки тоді, коли дві держави стратегічно переоцінили стрімке зростання регіонального впливу Китаю і почали вважати одна одну корисною для підтримки регіонального балансу сил. У другій половині 2003 р. в'єтнамські лідери проінформували американське посольство, що вони вітатимуть пропозиції США у сфері безпеки, яким вони до того чинили спротив. Значно полегшився доступ американських дипломатів до найвищого керівництва В'єтнаму. З кінця 2003 р. спостерігався постійний прогрес у розвитку співробітництва між двома державами, включаючи сферу безпеки (Burghardt, R. 2006).

У червні 2005 р з нагоди 10-річчя встановлення дипломатичних відносин відбувся перший офіційний візит до США глави уряду СРВ Фан Ван Кхая. Напередодні цього візиту, 7–8 червня, Ханой відвідав заступник секретаря оборони США Пітер Родман¹. Також відбулися переговори на високому рівні щодо двосторонньої спільної боротьби з пташиним грипом і ВІЛ/СНІД, наданні США допомоги В'єтнаму в реабілітації інвалідів, особливо жертв «Агенту Оранж», і розширенні функціональної реабілітаційної програми у громадах. Представник США обіцяв В'єтнаму кошти і технічну допомогу².

За результатами переговорів Фан Ван Кхая з Дж. У. Бушем було опубліковано спільне комюніке (чого не було під час візиту Б. Клінтона). У ньому зазначалося, що двосторонні відносини характеризуються взаємною повагою, зростанням економічних і торговельних зв'язків, спільними інтересами в гарантуванні регіонального миру й безпеки у Південно-Східній Азії й АТР. Відзначалися наміри підняти відносини на вищий рівень шляхом розвитку «дружнього, конструктивного і багатостороннього кооперативного партнерства на основі рівності, взаємної поваги і взаємної вигоди» і посилення співпраці з широкого кола питань спільної стурбованості. Між іншим, ішлося про зміцнення двостороннього й багатостороннього співробітництва з транснаціональних проблем, включаючи глобальну боротьбу з тероризмом та злочинністю, поглиблення співпраці з гуманітарних проблем і в сфері охорони здоров'я³.

Між іншим, Фан Ван Кхай провів переговори з секретарем оборони Д. Рамсфельдом⁴. У інтерв'ю журналу «Foreign Affairs» після завершення

¹ Answer to Foreign Correspondents by FM's Spokesman Le Dzung on 10th June 2005. URL: Ministry of Foreign Relations of Vietnam. http://www.mofa.gov.vn/en/tt_baochi/pbnfn/ns050610181502/view

² Prospects of Vietnam-US Co-operation in Health Care. 2005, 28 June // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns050627143010/view>

³ Vietnam — US Joint Statement: Vietnamese and US Leaders Agree to Lift Bilateral Ties to New Height. 2005, June 27 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns050622145826/view>

⁴ Prime Minister Khai Meets US Business Circles. 2005, June 28 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns050623100422/view>

візиту він відзначав значне зростання двосторонньої торгівлі та поширення співробітництва на такі сфери як освіта, протидія тероризму і наркотрафіку та контакти між посадовцями військових відомств¹.

У червні 2005 р. США включили В'єтнам до списку 15 держав, які за Планом президента Дж. Буша (PEPFAR) отримували невідкладну допомогу для протидії ВІЛ/СНІД². У вересні Дж. У. Буш прийняв рішення вилучити СРВ зі списку основних країн, які виробляють і переправляють наркотики³. Було підписано Лист порозуміння стосовно протидії наркотрафіку. Торговельні переговори щодо вступу В'єтнаму до ВТО, які до того просувалися дуже повільно, отримали нову динаміку (Burghardt, R. 2006). В'єтнам підписав угоду, яка була необхідною передумовою участі в програмі Міжнародної військової освіти і тренування США (IMET) і купівлі нелетального військового спорядження США (Lohman, W. 2012, р. 6).

Проте, незважаючи на важливість стратегічних зрушень у відносинах між США і В'єтнамом, з другої половини 2003 р., їх не варто було переоцінювати. Найважливішими для В'єтнаму залишалися відносини з Китаєм, а недовіра Ханоя до США зберігалася. Попри високу оцінку ролі США в підтримці регіонального балансу сил, керівництво СРВ, як і раніше, непокоїлося через те, що США порушували питання про демократію, права людини та релігійну свободу, які в Ханой вважали втручанням у внутрішні справи В'єтнаму, що підірвало його суверенітет, територіальну цілісність, політичну стабільність. Ці тези звучали у політичній доповіді на Х з'їзді КПВ у квітні 2006 р. (Burghardt, R. 2006).

За президентства Дж. У. Буша зросло значення у двосторонніх відносинах проблеми «Агенту Оранж». В'єтнамський уряд і різні зацікавлені групи домагалися допомоги США в очищенні території Південного В'єтнаму від діоксину, а також у лікуванні людей, уражених цією отруйною речовиною, і компенсації їм. 2002 р. було створено Спільний американсько-в'єтнамський дорадчий комітет (JAC) для розгляду цієї проблеми. Його перше засідання відбулося лише 2006 р., після чого вони стали щорічними. США були готові надавати наукову інформацію і технічні поради з проблем ефекту діоксину, але не визнавали потреби компенсації в'єтнамцям, на здоров'я яких він вплинув. Про це, між іншим, заявив секретар оборони Д. Рамсфельд під час візиту до СРВ в червні 2006 р. (Martin, M. 2009, р. 7).

Це питання обговорювали під час офіційного візиту до В'єтнаму Дж. У. Буша у листопаді 2006 р. У Спільній заяві за результатами зустрічі

¹ Interview Given by H.E Mr. Phan Van Khai, Prime Minister of S.R.V to Foreign Affairs Magazine. 2010, July 14 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: http://www.mofa.gov.vn/en/cs_doingoi/psbld/ns050830151722/view

² Prospects of Vietnam-US Co-operation in Health Care. 2005, 28 June // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns050627143010/view>

³ Press Release № 18. September 30th, 2005 // Press & Information Department, Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: http://www.mofa.gov.vn/en/tt_baochi/tcbc/ns051004150406/view

президентів США і СРВ зазначалося, що цінним внеском у розвиток двосторонніх відносин будуть спільні зусилля, спрямовані на вирішення проблеми забруднення довкілля біля колишніх місць зберігання діоксину. Президент Нгуен Мін Чіет звернувся до США з проханням збільшити гуманітарну допомогу, в тому числі по інвалідності (Martin, М. 2009, р. 2).

У грудні 2006 р. Конгрес США схвалив закон про надання СРВ постійного статусу «нормальних торговельних відносин», що дало йому змогу вступити до СОТ у січні 2007 р. 29 грудня 2006 р., разом з оголошенням цього рішення Дж. У. Буш скасував ембарго на продаж із В'єтнаму деяких товарів нелетального військового призначення (США поширили ембарго на торгівлю військовими товарами на весь В'єтнам після його об'єднання 1975 р. під владою комуністів).

15 травня 2007 р. відбулися перші слухання у комітеті з іноземних справ Палати представників, які мали надати Конгресу й суспільству США інформацію про проблему «Агенту Оранж». Про їхній зміст свідчила назва «Наша забута відповідальність. Що ми можемо зробити, щоб допомогти жертвам Агенту Оранж». Під час слухань зазначалося, що уряд США направляє щорічно на підтримку жертв хімічного отруєння понад 50 млн дол., а також фінансував численні проекти, спрямовані на відновлення довкілля, включаючи насадження солончакових лісів. Активну роль у допомозі жертвам «Агенту Оранж» відігравали неурядові організації. Проте визнавалося, що цього бракувало. Конгресмени визнали негативний вплив діоксину на здоров'я людей, потребу збільшити допомогу й підтримку жертвам хімічного отруєння, в той час як уряд і виробники хімічних речовин надалі заперечували свою відповідальність¹.

Після цих слухань Конгрес США затвердив виділення 3 млн. дол. на очищення території колишньої військової бази США в Данангу, котра під час війни використовувалася як розподільчий центр діоксину, та місцевості навколо нього. Виділялися також кошти на медичні потреби мешканців цієї території. Використання цих грошей координувала новостворена Місія Агентства з міжнародного розвитку (USAID) до СРВ (Martin, М. 2009, р. 2).

У червні 2007 р. відбувся перший офіційний візит до США президента В'єтнаму Нгуен Мін Чіета, під час якого було підписано важливу Рамкову угоду про торгівлю й інвестиції (ТІФА). Вона створила майданчик для двосторонніх переговорів у торговельно-інвестиційній сфері², включаючи урегулювання проблем, які виникали.

2007 р. В'єтнам уперше взяв участь у Тихоокеанському партнерстві — організованих силами США щорічних багатосторонніх навчаннях — з метою роз-

¹ US Congressmen Hold Hearing on AO Victims. 2008, February 5 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns080519100757/view>

² Viet Nam — U.S. Relations. 2019, June 13 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: http://www.mofa.gov.vn/en/cn_vakv/america/nr040819114015/ns071015155903

витуку взаємодії збройних сил, урядів та неурядових організацій регіональних держав під час різноманітних катастроф і підвищення рівня готовності медиків у надзвичайних ситуаціях. Того самого року в Ханой відбулися двосторонні навчання у сфері протидії наркотрафіку (Vietnam-US Cooperation 2007) й було розроблено план портових візитів кораблів ВМФ США до В'єтнаму, згідно з яким Ханой дозволив у 2007–2008 рр. додаткові візити гідрографічного і вантажного кораблів, відійшовши від принципу «один корабель на рік».

У 2007–2008 рр. адміністрація Буша намагалася розширити співпрацю з В'єтнамом у сфері безпеки, включаючи започаткування стратегічного діалогу, тренування в миротворчих цілях і участь у спільних морських навчаннях. Міністерство оборони В'єтнаму також виявляло більшу схильність до обговорення пропозицій США. МЗС В'єтнаму повернуло в цей час активнішу роль у сфері безпеки порівняно з 1994–1995 рр., в період нормалізації відносин (Lohman, W. 2012, p. 7).

Під час візиту до Вашингтона прем'єр-міністр В'єтнаму Нгуєн Тан Дунга у червні 2008 р. відвідав Пентагон, де провів переговори з секретарем оборони Б. Гейтсом щодо створення структури політичного діалогу між військовими під керівництвом зовнішньополітичних відомств.

У вересні 2008 р. під час третьої щорічної зустрічі Спільному американсько-в'єтнамському дорадчому комітету з проблеми «Агенту Оранж» вдалося досягти консенсусу з коротко- і довготермінових планів співпраці. Вони включали очищення територій аеропортів Дананг, Б'єнхоа і Фукат, допомогу жертвам отруєння діоксином, створення спеціальної групи у справах доквілля для вироблення рекомендацій урядам щодо ліквідації наслідків отруєння¹. В листопаді 2008 р. Агентство USAID оголосило грант у розмірі 1 млн дол. на програми допомоги людям з інвалідністю навколо м. Дананг². Реалізацію узгодженого плану дій продовжила наступна адміністрація Б. Обами.

Підсумком розвитку співробітництва між США і В'єтнамом у сфері безпеки за президентства Дж. У. Буша було започаткування Стратегічного політичного, безпекового та оборонного діалогу на рівні заступників міністрів закордонних справ, під час якого обговорювали не лише двосторонні відносини, але й регіональні та міжнародні проблеми. Перший такий діалог відбувся у жовтні 2008 р., після чого став щорічним³. Тогочасний посол В'єтнаму в США Ле Кон Фун пов'язував з початком Стратегічного діалогу радикальні зміни у відносинах між двома державами⁴.

¹ Vietnam, US Cooperate in Solving AO/Dioxin Issues. 2008, September 23 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns080917092159/view>

² Vietnamese, US Talk Dioxin Issues in September. 2009, August 12 // Available at: Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns090813093513/view>

³ Vietnam, US Conduct First Ever Strategic Dialogue. 2008, October 10 // Ministry of Foreign Affairs of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns081007082048/view>

⁴ Ambassador: Vietnam, US Ties Bright in 2008. 2009, January 7 // Ministry of Foreign Relations of Vietnam. URL: <http://www.mofa.gov.vn/en/nr040807104143/nr040807105001/ns090105091626/view>

Водночас позиція керівництва В'єтнаму щодо співпраці зі США у сфері безпеки залишалася стриманою. Воно погоджувалося на американські ініціативи лише після того, як переконувалося, що це не матиме стратегічних наслідків для відносин з КНР, країнами Південно-Східної Азії й АСЕАН. За деякими оцінками, В'єтнам у цей час менше турбувало піднесення Китаю, ніж односторонні дії США після терактів 11 вересня (Shoji, T. 2018, p. 6–7).

За президентства Б. Обама (січень 2009 — січень 2017 рр.) співробітництво між США та В'єтнамом у сфері безпеки піднялося на наступний рівень. Цьому сприяли два основні чинники. По-перше, за першої адміністрації Б. Обама відбулося перебалансування («осьовий поворот») зовнішньої політики США у Східну Азію, яка стала її пріоритетною сферою. У зв'язку з цим було спрямовано багато зусиль на відновлення позицій США в цьому регіоні, включаючи ПСА, значною мірою втрачених у зв'язку з зосередженістю Дж. У. Буша на війнах на «великому Близькому Сході». Особлива увага приділялася зміцненню відносин з АСЕАН і державами-членами Асоціації, серед яких був і В'єтнам (докладніше: Городня, Н. 2014, с. 397–418). Найбільшою демонстрацією «осьового повороту» був 8-денний візит президента Б. Обама до Східної Азії у листопаді 2011 р.

По-друге, в 2009–2010 рр. суттєво зросла готовність В'єтнаму розвивати співпрацю зі США у сфері безпеки через загострення територіальних суперечностей у Південнокитайському морі. В цей час відновилися рейди патрульних човнів КНР, які стежили за виконанням закону про морські кордони. 2009 р. китайські патрульні затримали неподалік Парасельських островів понад 100 в'єтнамських рибалок, у першій половині 2010 р. — близько 50. У квітні 2010 р. китайський уряд заявив, що Південнокитайське море є одним з «основних інтересів» КНР (Shoji, T. 2018, p. 7). Були оголошені плани КНР розвивати туризм на одному з Парасельських островів, за який дві держави воювали 1974 р. (Lauder, M. 2010). У 2011 і 2012 рр. китайські патрульні човни перешкоджали діям в'єтнамських суден, які розвідували поклади нафти на морському шельфі, і перерізали їхні кабелі (Shoji, T. 2018, p. 7).

У 2009 фінансовому році США вперше виділили кошти на військову допомогу В'єтнаму (Manuin, M. 2012, p. 21). З 2010 р. адміністрація Обама залучилася до врегулювання ситуації в Південнокитайському морі. Спочатку секретар оборони Р. Гейтс під час діалогу Шангри-Ла у Сингапурі в червні 2010 р., а наступного місяця держсекретар Х. Клінтон у промові на Регіональному форумі АСЕАН (Clinton, H. 2010) заявили про стратегічний інтерес США до захисту вільного судноплавства цієї території, важливою для міжнародної торгівлі. Це відбулося під час головування СРВ у АСЕАН, що сприяло посиленню американсько-в'єтнамської взаємодії не лише на двосторонньому рівні, але й у регіональних форумах.

У серпні 2010 р. для участі у заходах з нагоди 15-річчя нормалізації американсько-в'єтнамських відносин до порту Дананг прибули авіаносець «Джордж Вашингтон» і есминець «Джон Маккейн». Під час цих візитів відбулися обміни між військовими і представниками урядів двох держав, а також небойового тренування. Такі заходи отримали назву «Діяльність з морського залучення» (Naval Engagement Activity, NEA) і стали щорічними. З часом вони розширилися до кількадечної взаємодії військових на узбережжі й на морі в сферах пошуку і порятунку, безпеки довкілля, знешкодження мін і снарядів, підтримки безпеки на морі.

17 серпня 2010 р. у Ханой відбувся перший двосторонній Діалог з політики у сфері оборони на рівні заступників міністрів міністерств оборони, який став майданчиком для прямих переговорів між військовими і доповнив двосторонній політичний, безпековий та оборонний діалог, що відбувався з 2008 р. У вересні під час візиту до Вашингтона заступника міністра оборони СРВ обговорювалися параметри нових відносин між В'єтнамом і США у сфері безпеки. У жовтні В'єтнам відкрив порт в бухті Камран для надання іноземним кораблям технічної й логістичної підтримки на комерційній основі. США стали першими споживачами послуг із ремонту та обслуговування кораблів і замовляли їх щороку (Thu, H. L. 2017).

Важливим показником готовності В'єтнаму розширити параметри військової співпраці зі США була згода оформити її як Меморандум порозуміння щодо розвитку двостороннього співробітництва у сфері оборони. Показовим є використання в цьому документі слова «оборона» замість «безпека». В Меморандумі, підписаному у вересні 2011 р., визначалися пріоритетні сфери співпраці: безпека на морях; пошуки й порятунок; миротворчі операції ООН; гуманітарна допомога та дії під час аварій і стихійних лих; співробітництво між оборонними університетами та дослідницькими інститутами, а також регулярний діалог у сфері оборони на високому рівні. З 2011 р. двостороння співпраця у сфері безпеки відбувалася згідно з цим документом. Того ж року міністерство оборони СРВ вперше направило офіцерів на навчання у американські військові заклади (Manuín, M. 2012, p. 20).

У червні 2012 р. під час візиту до В'єтнаму секретаря оборони США Леона Панетти він відвідав Камран, що мало важливе символічне значення. Це був перший візит американського посадовця такого рівня до цієї стратегічної бухти з часу закінчення війни. У виступі перед командою суховантажного судна «Річард Берд» він зазначив, що доступ військових кораблів США до Камрана був «ключовим компонентом» двосторонніх відносин з В'єтнамом у сфері оборони. Проте під час спільного брифінгу міністр оборони В'єтнаму повторив концепцію середини 1990-х рр., що доступ американського ВМФ до бухти Камран не фігуруватиме в умовах розширення двосторонніх зв'язків. У порт Камран могли входити лише небойові кораблі

підтримки, такі як «Річард Берд». Бойові кораблі мали доступ лише в порти Дананг і Хошимін.

Під час візиту до Ханоя в липні 2012 р. Х. Клінтон на знак дружби між двома державами запросила генерального секретаря Комуністичної партії В'єтнаму Нгуен Фу Чонга відвідати Вашингтон. У США розраховували, що це відбудеться 2013 р. Проте цього не сталося, за аналізом А. Вувінга, через спротив консерваторів у Компартії В'єтнаму (Vuving, A. 2017).

Паралельно з розвитком співпраці зі США, В'єтнам докладав багато зусиль для стабілізації відносин з КНР. Проводилися заходи для розвитку взаємної довіри через обміни між представниками компартій, урядів, військових, співробітництво між якими набуло багатьох форм. З 2009 р. в'єтнамський і китайський флоти щороку спільно патрулювали у Тонкінській затоці. 2010 р. військові кораблі СРВ здійснили перші візити до портів Китаю і перші спільні морські навчання з КНР з пошуку та порятунку, а міністри оборони розпочали щорічний стратегічний діалог. У жовтні 2011 р. було підписано Угоду про основні принципи вирішення проблем на морях, на основі якої В'єтнам і Китай намагалися координувати свою діяльність у Південнокитайському морі. В лютому 2012 р. міністри закордонних справ підтвердили прагнення мирно вирішувати морських питань; було встановлено гарячу лінію між МЗС двох держав; створено механізм робочих зустрічей на рівні генеральних директорів з демаркації території і спільного розвитку поза межами Тонкінської затоки (Manyin, M. 2012, p. 21; Shoji, T. 2018, p. 10).

Вице-прем'єр-міністр і міністр закордонних справ В'єтнаму Фам Бінь Мінх 2010 р. змалював п'ять шляхів, якими в'єтнамський уряд намагався захистити свої інтереси в Південнокитайському морі. Вони включали регулярний діалог між урядами СРВ і КНР, представниками компартій і військовими двох держав; підтримка Декларації 2002 р. про поведінку сторін у Південнокитайському морі та розроблення на її основі Коду поведінки; інтернаціоналізація диспуту в Південнокитайському морі шляхом інформування про нього на міжнародних форумах; прискорення програм оборонної модернізації з акцентом на покращенні повітряних і морських можливостей; диверсифікація зовнішніх відносин шляхом поширення партнерства на широке коло держав (Thu, H. L. 2017). Розвиток співпраці зі США був лише одним з напрямків цієї багатовекторної діяльності. Найбільше в'єтнамський уряд був заінтересований у модернізації армії та флоту за допомогою США.

Розвитку співпраці США і В'єтнаму щодо безпеки сприяла їхня ефективна співпраця в інших сферах, передусім торговельно-економічній. За президентства Б. Обама США і СРВ брали участь у переговорах про підписання багатосторонньої високостандартної торговельної угоди Транстихоокеанське партнерство (ТТП). Вони тривали з 2009 до кінця 2015 р. Її було підписано 4 лютого 2016 р. Для СРВ вона мала не лише економічне, але

й безпекове значення, оскільки зменшувала його залежність від Китаю. Двостороння торгівля між США і В'єтнамом 2016 р. зросла до 52 млрд. В'єтнам став важливим експортним ринком для США, який зростав найшвидше. Проте експорт В'єтнаму до США суттєво переважав і становив 2016 р. 42 млрд. дол.¹

США збільшили В'єтнаму допомогу з розвитку та включили до Ініціативи нижнього Меконгу, яку реалізовували з 2009 р. У її рамках реалізовувалися численні програми, основна мета яких полягала в ліквідації розриву між рівнем розвитку держав-членів АСЕАН. Опосередковано вона мала протидіяти встановленню в цьому субрегіоні домінування Китаю, який реалізовував проект «Великий Меконг». Ефективно розвивалася співпраця між США і СРВ у сфері освіти. США приділяли більше уваги проблемам, які залишились у спадок від війни. В березні 2009 р. Конгрес США виділив додаткові 3 млн. дол. на очищення від діоксину території аеропорту Дананг і пов'язану з цим медичну допомогу навколишнім громадам (Martin, M. 2009, p. 2). Першу фазу очищення аеропорту Дананг було успішно закінчено 2017 р.²

Держсекретарем другої адміністрації Б. Обами (січень 2013 — січень 2017 рр.) став Джон Керрі, ветеран В'єтнамської війни, колишній голова сенатського комітету з міжнародних справ, один з найбільших прибічників нормалізації та розвитку відносин з В'єтнамом.

У кінці липня 2013 р. під час візиту до США президента В'єтнаму Чіон Тан Шанга було оголошено про формування «всебічного партнерства» між США і В'єтнамом, що означало піднесення двосторонніх відносин на новий рівень і створення нових механізмів співробітництва в різних сферах. У Спільній заяві президентів Чіон Тан Шанга і Б. Обами найважливішими визначалися три сфери співпраці: права людини, морська безпека і тісніші зв'язки між військовими. США вітали рішення В'єтнаму брати участь у миротворчих операціях ООН і обіцяли підтримати ці зусилля через Ініціативу глобальних мирних операцій (GPOI). За домовленостями, передбачалося розширити співробітництво між військовими в таких сферах як пошук і порятунк, допомога під час аварій і стихійних лих, миротворчі операції, військова освіта і тренування, включаючи тренування берегової охорони. Зазначалася важливість співпраці у застосуванні принципів морського права³.

У жовтні 2013 р. США підписали угоду з В'єтнамом про допомогу в розвитку берегової охорони. В грудні цього року під час візиту до Ханоя держсе-

¹ U.S. Relations with Vietnam. Bilateral Relations Fact Sheet. 2020, January 21 // U. S. Department of State. Bureau of East Asian and Pacific Affairs. URL: <https://www.state.gov/u-s-relations-with-vietnam/>

² U.S. Relations with Vietnam. Bilateral Relations Fact Sheet. 2020, January 21 // U. S. Department of State. Bureau of East Asian and Pacific Affairs. URL: <https://www.state.gov/u-s-relations-with-vietnam/>

³ President Truong Tan Sang Visits United States in July 2013. 2013, 26 July // Embassy of the Socialist Republic of Vietnam in the United States. URL: <http://vietnamembassy-usa.org/news/2013/07/president-truong-tan-sang-visits-united-states-july-2013>

кретар Дж. Керрі оголосив про надання, згідно з досягнутими домовленостями, пакету допомоги В'єтнаму на суму 18 млн. дол. на зміцнення його морської безпеки, покращення здатності проводити прибережне патрулювання, пошук і порятунок, діяти під час катастроф¹. Він включав нові патрульні судна для берегової охорони В'єтнаму, по шість щорічно кілька років, а також побудову тренувального об'єкту в північному місті Хайфон. Окремо від цього пакету, в'єтнамська берегова охорона мала отримати кілька катерів США, які вже були у використанні, у найближчий час (Murray, H. 2014, p. 13–14).

Незважаючи на суттєве розширення формату співробітництва і підняття його до рівня «всебічного партнерства», рішення з двох важливих для США і СРВ питань не було прийнято. Для США це був доступ військових кораблів у порт Камран, для В'єтнаму — зняття ембарго на продаж зброї й летального устаткування, котре США використовували як метод тиску на керівництво СРВ, щоб примусити його покращити ситуацію з правами людини. Для В'єтнаму це означало передусім втручання США в його внутрішні справи. Тому представники СРВ неодноразово порушували під час переговорів питання про зняття ембарго.

В доповіді американських аналітиків 2014 р. зазначалося, що основним завданням розвитку американсько-в'єтнамських відносин залишається формування взаємної довіри. Прогнозувалося, що спільний розвиток берегової охорони залишиться найвищим рівнем оборонної співпраці між США і В'єтнамом на середньострокову перспективу (Murray, H. 2014, p. 13).

Проте в травні 2014 р. відбувся інцидент біля Парасельських островів у Південнокитайському морі, який призвів до подальших зрушень у цій сфері. На початку травня Китайська національна офшорна нафтова корпорація (CNOOC) розмістила мобільну бурову установку HYSY-981 і розпочала видобувати нафту на території, яка, згідно з Конвенцією ООН про закон на морях, була ексклюзивною економічною зоною СРВ. Ханой закликав Китай прибрати обладнання й припинити буріння, виступив з численними протестами, виніс це питання на обговорення АСЕАН і погрожував звернутися до міжнародного суду. Коли до місця буріння прибули в'єтнамські патрульні човни, китайські патрулі застосували проти них водяні гармати.

Під час цієї кризи міністр закордонних справ В'єтнаму Фам Бінь Мінь у телефонній розмові з держсекретарем Дж. Керрі просив у США підтримки. У жовтні 2014 р. під час його візиту до Вашингтона американський уряд оголосив про часткову ліквідацію ембарго на продаж В'єтнаму спорядження, необхідного для захисту безпеки на морях². За оцінкою Фам Бінь Міня, ці

¹ Fact Sheet: US — Vietnam Comprehensive Partnership, 2013, December 16 // U. S. Embassy & Consulate in Vietnam URL: <https://vn.usembassy.gov/2013/12/16/factsheet-us-vietnam-comprehensive-partnership/>

² Daily Press Briefing by Jen Psaki, Spokesperson. 2014, October 2 // U. S. Department of State. URL: <https://2009-2017.state.gov/r/pa/prs/dpb/2014/10/232495.htm>

заходи мали призвести до встановлення політичної довіри між США і СРВ, бо збереження ембарго означало, що відносини між державами не були нормальними.

В червні 2015 р. міністри оборони США та В'єтнаму підписали Заяву про Спільне бачення оборонної співпраці. Її зміст узгоджувався зі змістом Меморандуму 2011 р. і водночас розширював співробітництво в Південнокитайському морі, включаючи підвищення інформованості про морські простори і більший доступ військових кораблів США до в'єтнамських портів (Shoji, T. 2018, p. 11).

Важливе символічне значення мав перший за всю історію офіційний візит до США політичного лідера В'єтнаму, Генерального секретаря Комуністичної партії Нгуен Фу Чонга в липні 2015 р. Під час офіційних переговорів з Б. Обамою він підтвердив прагнення В'єтнаму розвивати співпрацю зі США в Південнокитайському морі. Лідери двох держав говорили про обов'язок країн регіону забезпечити свободу навігації цим морем, про підтримку мирного вирішення територіальних диспутів відповідно до міжнародного закону і не сприйняття використання сили чи односторонньої зміни статус-кво. За результатами саміту була оприлюднена Спільна заява¹.

У жовтні 2015 р. США провели першу Операцію зі свободи навігації в Південнокитайському морі. Усього за президентства Б. Обама відбулося чотири такі операції — 27 жовтня 2015 р., 29 січня, 10 травня і 21 жовтня 2016 р. (докладніше див.: Freund, E. 2017).

США розвивали співробітництво з В'єтнамом також у рамках партнерства з АСЕАН. Так, у лютому 2016 р. відбувся спеціальний саміт президента США і глав держав урядів країн-членів АСЕАН, включаючи В'єтнам, у Сан-нілендз (Каліфорнія). Спільна заява, видана за його результатами, включала їхні зобов'язання підтримувати мир, безпеку і стабільність у регіоні, гарантувати морську безпеку, включаючи право на свободу навігації й польотів, та безперешкодну морську торгівлю згідно з Конвенцією ООН про морське право 1982 р., а також положення про немілітаризацію і самостримування². Це було особливо важливим для В'єтнаму, беручи до уваги, що заяви АСЕАН унікали таких формулювань.

У квітні 2016 р. департамент оборони США розпочав реалізацію програми «Ініціатива з морської безпеки» (MSI), спрямованої на покращення розвідки, спостереження, переміщення і можливостей Малайзії, Філіппін і В'єтнаму — трьох держав АСЕАН, які мали територіальні диспути

¹ General Secretary Nguyen Phu Trong Visits United States in July 2015. 2015, July 7 // Embassy of the Socialist Republic of Vietnam in the United States. URL: <http://vietnamembassy-usa.org/news/2015/07/general-secretary-nguyen-phu-trong-visits-united-states-july-2015>

² Joint Statement of the ASEAN-U.S. Special Leaders' Summit: Sunnylands Declaration, February 17, 2016 // The ASEAN Secretariat. URL: <https://asean.org/joint-statement-of-the-asean-u-s-special-leaders-summit-sunnylands-declaration/>

в Південнокитайському морі. За цією програмою США виділили 2 млн. дол. на модернізацію в'єтнамських патрульних літаків і суден, тренування, створення систем контролю й комунікацій, а також командування у сфері пошуку та порятунку (Parameswaran, P. 2016).

У травні 2016 р. відбувся візит президента Обами до Ханоя і Хошиміна, під час якого він оголосив про повне зняття ембарго на продаж товарів військового призначення для В'єтнаму, щоб той мав можливість «захищати себе». Він відзначив прагнення США поглибити співпрацю в сфері оборони й заповнив про відсутність намірів США втручатись у внутрішні справи В'єтнаму¹.

Закупівлі у США (дрони, радарні системи, патрульні катери, літаки Р-3 Оріон тощо) мали сприяти модернізації військових можливостей В'єтнаму й диверсифікації джерел його військових закупівель. Аналітики прогнозували поступовість зрушень у цьому напрямку через високу ціну, потребу навчити персонал і врегулювати відносини з Росією, яка була основним постачальником зброї та військового спорядження до В'єтнаму (Shoji, T. 2018, p. 12). Зняття ембарго мало передусім політичне значення, бо свідчило про підвищення рівня довіри між державами.

Важливе значення для В'єтнаму мала постанова Постійного міжнародного арбітражного суду в Гаазі у липні 2016 р, винесена за позовом Філіппін проти дій КНР у Південнокитайському морі. Згідно з нею, штучні острови, які побудував Китай, не мали легального статусу й до них не могло бути застосовано положення про 12 морських миль ексклюзивної економічної зони, тож територія, на яку претендував Китай у цьому морі, суттєво зменшувалася. Це рішення надавало В'єтнаму юридичні підстави захищати свої морські права й відповідало позиції США в цьому питанні. В'єтнам був однією з семи регіональних держав, включаючи Філіппіни, США, Канаду, Японію, Австралію та Нову Зеландію, які вітали цю постанову і закликали до її виконання. Інші регіональні держави зайняли обережнішу позицію (Thu, H. L. 2017).

Після того як у березні 2016 р. В'єтнам відкрив третій міжнародний порт у бухті Камран, 2 жовтня до нього вперше з часу В'єтнамської війни ввійшли два військові судна США («Френк Кейбл» і «Джон Маккейн») (Boudreau, J. 2016).

Паралельно з розвитком співробітництва зі США, В'єтнам зміцнював відносини у сфері безпеки з іншими регіональними державами, включаючи Японію, Індію й Австралію. Після кризи у в'єтнамсько-китайських відносинах 2014 р. ці зв'язки зміцнилися. Така тенденція була сприятлива для

¹ Remarks by President Obama and President Quang of Vietnam in Joint Press Conference. 2016, May 23 // The White House. President Barack Obama. URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2016/05/23/remarks-president-obama-and-president-quang-vietnam-joint-press>

поглиблення американсько-в'єтнамської співпраці та перспектив приєднання В'єтнаму до неформального регіонального партнерства — Четверний діалог з безпеки (Quard) між США, Японією, Австралією й Індією.

Попри суттєвий прогрес у розвитку співробітництва між США і В'єтнамом у сферах безпеки і оборони, його рівень залишався обмеженим. Це зумовлювалося передусім важливістю для СРВ відносин з Китаєм і потребою зрівноважувати відносини з Вашингтоном і Пекіном, а також прагненням Ханоя уникнути залежності від США.

Таким чином, результати дослідження підтвердили нашу гіпотезу. За президентства Дж. У. Буша і Б. Обама відбувалася поступова і поступальна реалізація завдань розвитку двосторонньої співпраці з В'єтнамом у сфері безпеки, накреслених адміністрацією Б. Клінтона. Для США найважливішим завданням було забезпечити доступ свого МВФ до портів В'єтнаму, передусім до бухти Камран, що було важливою складовою безпекової інфраструктури США в Азійсько-Тихоокеанському регіоні. В'єтнам був найбільше заінтересований у модернізації збройних сил, передусім військово-морських сил, і розвитку їх здатності захищати державні інтереси в Південнокитайському морі, де США та В'єтнам поділяли спільні інтереси в збереженні рівноваги сил та недопущенні домінування Китаю. Важливими напрямками співробітництва США й СРВ були також протидія тероризму, наркотрафіку та іншим транснаціональним злочинам, розвиток здатності шукати, рятувати й реагувати на різні надзвичайні ситуації. Ініціативи співпраці у сфері безпеки належали США, в той час як керівництво В'єтнаму ставилося до них насторожено і спочатку намагалося обмежити його певними сферами, що зумовлювалося передусім недовірою до цілей США і важливістю відносин з КНР. Така позиція поступово змінювалася під впливом загострення ситуації в Південнокитайському морі.

Можна виділити три етапи розвитку американсько-в'єтнамської співпраці у сфері безпеки: 1) від нормалізації відносин 1995 р. до візиту міністра оборони СРВ до США 2003 р., коли відбувалося узгодження сфер і напрямків взаємодії між військовими двох держав; 2) 2003–2014 рр., коли, внаслідок зміни ставлення керівництва СРВ до ініціатив США, відбулося поступове розширення сфер співробітництва, включаючи портові візити кораблів ВМФ США до СРВ (з 2003 р.), започаткування двох стратегічних діалогів (2008 і 2010 рр.), підписання Меморандуму про розуміння стосовно розвитку двосторонньої співпраці у сфері оборони (2011 р.), підняття двосторонніх відносин до рівня «всесічного партнерства» і угода про розвиток берегової охорони (2013 р.); 3) від кризи у в'єтнамсько-китайських відносинах у травні 2014 р. до завершення президентства Б. Обами у січні 2017 р., що зумовлюється хронологічними межами цього дослідження. У той час двостороннє співробітництво піднялося на новий рівень,

що, між іншим, засвідчили Заява про Спільне бачення оборонної співпраці 2015 р., візит Генерального секретаря КПВ до США 2015 р., зняття американського ембарго на продаж зброї В'єтнаму й перші візити військових кораблів США в бухту Камран 2016 р.

Такий розвиток подій був би неможливим без ефективного розвитку двосторонніх відносин у інших сферах, передусім торговельно-економічній, допомоги США в ліквідації негативних наслідків війни, а також без розвитку довіри внаслідок численних двосторонніх візитів між представниками влади і військовими, включаючи візити найвищого рівня.

Співробітництво з СРВ у сфері безпеки посідало однаково високе місце у стратегії й політиці республіканської адміністрації Дж. У. Буша та демократичної адміністрації Б. Обама, що було зумовлено, передусім, стрімким зростанням регіонального впливу Китаю і його наступальнішою позицією в Південнокитайському морі. Хоч результати цієї політики були обмежені, прогрес двосторонньої співпраці в сфері безпеки був очевидним: порівняно з 2001 р., 2017 р. можливості взаємодії двох держав суттєво розширились, а довіра між ними суттєво зросла.

Перспективи подальшого дослідження цієї проблематики включають висвітлення розвитку співробітництва В'єтнаму і США у сфері безпеки за президентства Д. Трампа, а також порівняння тенденцій, динаміки і напрямів співпраці В'єтнаму з США й іншими державами — Росією, Китаєм, Японією, Австралією, Індією.

Городня, Н. 2014. *Східна Азія у зовнішній політиці США*. Київ.

Городня, Н. & Підберезних, І. 2020. Нормалізація і розвиток американсько-в'єтнамських відносин у 1990-ті рр. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Вип. 1.

Мусійчук, В. 2015. Відносини з КНР у в'єтнамському політичному дискурсі. *Кітаєзнавчі дослідження*. Т. 1. С. 77–86.

Мусійчук, В. 2013. Концепт стратегічного партнерства у зовнішній політиці В'єтнаму. *Східний вектор стратегічного партнерства України в умовах глобального світу*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. С. 67–69.

Підберезних, І. 2012. Розвиток відносин між США і В'єтнамом: сучасний стан, напрямки, перспективи. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXIV. С. 242–247.

Boudreau, J. & Blake, Ch. 2016. US Warships Make First Visit to Vietnam Base in Decades. 2016, October 4 [Online]. *Bloomberg*. Available at: <https://cutt.ly/gUeUW2U>

Burghardt, R. 2006. Old Enemies Become Friends: U.S. and Vietnam. [Online]. *Brookings*. Available at: <https://cutt.ly/aUeURq0>

Clinton, H. 2010, July 23. Remarks at Press Availability. Hanoi, Vietnam. [Online]. *U. S. Department of State*. Available at: <https://cutt.ly/UUeUTzq>

Freund, E. 2017. Freedom of Navigation in the South China Sea: A Practical Guide [Online]. *Harvard Kennedy School. Belfer Center for Science and International Affairs*. Available at: <https://cutt.ly/GUeUUcb>

Heydarian, R. 2019. Vietnam's Legal Warfare against China: Prospects and Challenges. [Online]. *Center for Strategic and International Studies. Asia Maritime Transparency Initiative*. Available at: <https://cutt.ly/9UeUIYV>

Kurlantzick, J. 2018. Making U.S. — Vietnam Ties a Model for a Free and Open Indo-Pacific. [Online]. *Council on Foreign Relations*. Available at: <https://cutt.ly/xUeUOEd>

Lauder, M. 2010, July 23. Offering to Aid Talks, U.S. Challenges China on Disputed Islands. [Online]. *The New York Times*. Available at: <https://cutt.ly/kUeUPew>

Lohman, W. & Stern, L. & Jordan W. 2012. U.S. — Vietnam Defense Relations: Investing in Strategic Alignment. [Online]. *Heritage Foundation*. Available at: <https://cutt.ly/AUeUPXK>

Manyin, M. 2012. *U.S. — Vietnam Relations in 2011: Current Issues and Implications for U. S. Policy*. [Online]. Congressional Research Service. Available at: <https://cutt.ly/yUeUACg>

Martin, M. 2012. *Vietnamese Victims of Agent Orange and U.S.-Vietnam Relations* [Online]. Congressional Research Service. Available at: <https://fas.org/sgp/crs/row/RL34761.pdf>

Murray, H. & Nguyen, Ph. & Poling, G. 2014. *A New Era in U.S.-Vietnam Relations. Deepening Ties Two Decades after Normalization*. [Online]. New York: Rowman & Littlefield. Available at: <https://cutt.ly/ZUeUmuj>

National Military Strategy of the United States. 1995. Washington D. C.: G.P.O.

Parameswaran, P. 2016. US Kicks off new Maritime security initiative for Southeast Asia. [Online]. *The Diplomat*. Available at: <https://cutt.ly/ZUeUmII>

Phuong, N. T. 2019. Vietnam's 2019 Defence White Paper: Preparing for a Fragile Future. [Online]. *Center for Strategic and International Studies. Asia Maritime Transparency Initiative*. Available at: <https://cutt.ly/4UeUQUL>

Rice, C. 2000. Campaign 2000: Promoting the National Interest. *Foreign Affairs*. January/February. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/IUeULs8>

Shoji, T. 2018. Vietnam's Security Cooperation with the United States: Historical Background, Present and Future Outlook [Online]. *NIDS Journal of Defense and Security*. Available at: <https://cutt.ly/4UeUZIX>

Smith, J. M., ed. 2018. *Asia's Quest for Balance. China's Rise and Balancing in the Indo-Pacific*. Lanham, Mariland: The Rowman & Littlefield Publishing Group.

Thayer, C. & Starr, C. 2005. The Prospects for Strategic Dialogue. *Dialogue on U.S.-Vietnam Relations. Ten Years After Normalization*. Vol. 3. San Francisco: the Asia Foundation. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/hUeUCYV>

Thu, H. L. 2017. US-Vietnam Relations Under President Trump. [Online]. *Lowy Institute*. Available at: <https://cutt.ly/xUeUVic>

Trang, Ph. N. M. 2019. ASEAN and the South China Sea: Vietnam's Role as Chair. [Online]. *Center for Strategic and International Studies. Asia Maritime Transparency Initiative*. Available at: <https://cutt.ly/pUeUVNS>

Vuving, A. 2017. What Vietnam Can Offer America. [Online]. *The National Interest*. Available at: <https://cutt.ly/jUeUBNY>

Gorodnya, N. 2014. *Shidna Asia u Zovnishniy Politytsi SSHa (1989–2013)*. [East Asia in the U. S.' Foreign Policy]. Kyiv [in Ukrainian].

Gorodnya, N. & Pidbereznyh, I. 2020. Normalizatsia i rozvytok amerykans'ko-vietnams'kyh vidnosyn u 1990-ti rr. [Normalization and Development of the United States-Vietnam's Relations in 1990s]. *Acta de Historia & Politica: Saeculum XXI*. Vyp. 1. [in Ukrainian].

Musiychuk, V. 2015. Vidnosyny z KNR u vietnams'komu politychnomy dyskursi [Relations with CPR in Vietnamese Political Discourse]. *Kytajeznavchy doslidzennia*. T. 1. S. 77–86. [in Ukrainian].

Musiychuk, V. 2013. Kontsept strategichnogo partnerstva u zovnishniy politytsi Vjetnamu [Strategic Partnership Concept in Vietnam's Foreign Policy]. *Skhidnyi vector strategichnogo partnerstva Ukrainy v umovah global'nogo svity*. Kyiv: Instytut shodoznavstva im. A. Yu Krymskogo NAN Ukrainy. S. 67–69. [in Ukrainian].

Pidbereznyh, I. 2012. Rozvytok Vidnosyn miz SSHa i Vietnamom: Suchasnyi Stan, Napriamky, Perspectyvy. [Development of Relations Between the US and Vietnam: Current Status, Trends and Prospects]. *Naukovi pratsi istorychnogo facultetu Zaporizkogo Nationalnogo Universytetu*. Vyp. XXXIV. S. 242–247. [in Ukrainian].

Boudreau, J. & Blake, Ch. 2016. US Warships Make First Visit to Vietnam Base in Decades. 2016, October 4 [Online]. *Bloomberg*. Available at: <https://cutt.ly/gUeUW2U>

Burghardt, R. 2006. Old Enemies Become Friends: U.S. and Vietnam. [Online]. *Brookings*. Available at: <https://cutt.ly/aUeURq0>

Clinton, H. 2010, July 23. Remarks at Press Availability. Hanoi, Vietnam. [Online]. *U. S. Department of State*. Available at: <https://cutt.ly/UUeUTzg>

Freund, E. 2017. Freedom of Navigation in the South China Sea: A Practical Guide [Online]. *Harvard Kennedy School. Belfer Center for Science and International Affairs*. Available at: <https://cutt.ly/GUeUUb>

Heydarian, R. 2019. Vietnam's Legal Warfare against China: Prospects and Challenges. [Online]. *Center for Strategic and International Studies. Asia Maritime Transparency Initiative*. Available at: <https://cutt.ly/9UeUIYV>

Kurlantzick, J. 2018. Making U.S. — Vietnam Ties a Model for a Free and Open Indo-Pacific. [Online]. *Council on Foreign Relations*. Available at: <https://cutt.ly/xUeUOEd>

Lauder, M. 2010, July 23. Offering to Aid Talks, U.S. Challenges China on Disputed Islands. [Online]. *The New York Times*. Available at: <https://cutt.ly/kUeUPew>

Lohman, W. & Stern, L. & Jordan, W. 2012. U.S. — Vietnam Defense Relations: Investing in Strategic Alignment. [Online]. *Heritage Foundation*. Available at: <https://cutt.ly/AUeUPXK>

Manyin, M. 2012. *U.S. — Vietnam Relations in 2011: Current Issues and Implications for U. S. Policy*. [Online]. Congressional Research Service. Available at: <https://cutt.ly/yUeUACg>

Martin, M. 2012. *Vietnamese Victims of Agent Orange and U.S.-Vietnam Relations* [Online]. Congressional Research Service. Available at: <https://fas.org/sgp/crs/row/RL34761.pdf>

Murray, H. & Nguyen, Ph. & Poling, G. 2014. *A New Era in U.S.-Vietnam Relations. Deepening Ties Two Decades after Normalization*. [Online]. New York: Rowman & Littlefield. Available at: <https://cutt.ly/ZUeUmuj>

National Military Strategy of the United States. 1995. Washington D. C.: G.P.O.

Parameswaran, P. 2016. US Kicks off new Maritime security initiative for Southeast Asia. [Online]. *The Diplomat*. Available at: <https://cutt.ly/ZUeUm1I>

Phuong, N. T. 2019. Vietnam's 2019 Defence White Paper: Preparing for a Fragile Future. [Online]. *Center for Strategic and International Studies. Asia Maritime Transparency Initiative*. Available at: <https://cutt.ly/4UeUQUL>

Rice, C. 2000. Campaign 2000: Promoting the National Interest. *Foreign Affairs*. January/February. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/IUeULs8>

Shoji, T. 2018. Vietnam's Security Cooperation with the United States: Historical Background, Present and Future Outlook [Online]. *NIDS Journal of Defense and Security*. Available at: <https://cutt.ly/4UeUZIx>

Smith, J. M., ed. 2018. *Asia's Quest for Balance. China's Rise and Balancing in the Indo-Pacific*. Lanham, Mariland: The Rowman & Littlefield Publishing Group.

Thayer, C. & Starr, C. 2005. The Prospects for Strategic Dialogue. *Dialogue on U.S.-Vietnam Relations. Ten Years After Normalization*. Vol. 3. San Francisco: the Asia Foundation. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/hUeUCYV>

Thu, H. L. 2017. US-Vietnam Relations Under President Trump. [Online]. *Lowy Institute*. Available at: <https://cutt.ly/xUeUVic>

Trang, Ph. N. M. 2019. ASEAN and the South China Sea: Vietnam's Role as Chair. [Online]. *Center for Strategic and International Studies. Asia Maritime Transparency Initiative*. Available at: <https://cutt.ly/pUeUVNS>

Vuving, A. 2017. What Vietnam Can Offer America. [Online]. *The National Interest*. Available at: <https://cutt.ly/jUeUBNY>

УДК [94(581)+(47+57)]:355-057.44«1989/1991»

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248568

О. Л. Ковальков

ORCID: 0000-0003-2344-3050

*Центральноукраїнський державний педагогічний
університет ім. В. Винниченка*

O. Koval'kov

V. Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University

ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНА ПІДТРИМКА РЕСПУБЛІКИ АФГАНІСТАН З БОКУ СРСР У 1989–1991 РР.

*Military and Technical Support of the Republic of Afghanistan
by the USSR in 1989–1991*

Після виведення своїх військ з Афганістану СРСР підтримував режим НДПА в афганській кризі. На противагу усталеній у радянській та російській історіографії думці ми вважаємо, що Радянський Союз надалі лишався стороною конфлікту. Головними складовими політики СРСР щодо Афганістану в нових умовах були інститут військових радників, який було збережено, та широкомасштабні поставки зброї й військової техніки. Це призвело до ескалації афганської кризи, а також подальшого виснаження економіки СРСР в останні роки його існування.

Ключові слова: Республіка Афганістан, громадянська війна, СРСР, військово-технічна підтримка, військовий радник.

After withdrawal of the Soviet troops from Afghanistan, the civil war in this country continued. According to the Soviet and Russian historiography, the Soviet Union kept away from the Afghan crisis after February 15, 1989. For this reason, the USSR's policy on Afghanistan in 1989–1991 was not covered in academic literature. Only some of its aspects have been studied by Ukrainian schol-

ars. According to our hypothesis, after the withdrawal of the Limited contingent of Soviet troops, the USSR continued to be a party of the Afghan conflict, and provided a military and technical support to the Republic of Afghanistan.

The purpose of this article is to investigate the directions of a military and political support of the Kabul regime by the USSR in 1989 — 1991, the components and amount of Soviet assistance, and its impact on military and political situation in the region. The methodology is based on a detailed study of historical sources, which describe the USSR's policy on Afghanistan during the period. They include the documents of the top Soviet leadership (the transcripts of meetings and decisions of the Politburo of the Central Committee of the Communist Party and the orders of the Council of Ministers), the transcripts of talks and the correspondence between M. S. Gorbachov and other Soviet officials, on the one hand, and Afghan leaders, on the other, and the memoirs and the interviews of Soviet political and military figures, and publications in the Soviet newspapers.

We concluded that the Soviet Union continued to support M. Najibullah's regime in 1989–1991. After the troops' withdrawal, the USSR supplied weapons and military equipment to Afghanistan. Unlike previous period, the USSR provided M. Najibullah with modern high-tech weapons in large numbers, which strengthened his regime's military capabilities. The institution of Soviet Military Advisers persisted. Only after the collapse of Soviet Union in 1991, a military advantage in the Afghan civil shifted to the opposition.

Keywords: Republic of Afghanistan, Civil war, USSR, military and technical support, military advisor.

15 лютого 1989 р. відбулося виведення Обмеженого контингенту радянських військ (ОКРВ) із Республіки Афганістан. Остання війна СРСР, яка тривала понад дев'ять років і мала згубні демографічні, соціально-економічні та військово-політичні наслідки як для Афганістану й самого Радянського Союзу, так і для регіону Центральної Азії та світу в цілому, завершилася. Проте з виведенням військ радянська військово-технічна та політично-дипломатична підтримка РА з боку СРСР не лише тривала, але й набула нових форм і напрямків. Для кабульського режиму, який відтоді змушений був самотужки протистояти моджахедам у громадянській війні, радянська допомога набула вирішального значення. Радянське ж керівництво, незважаючи на риторичку «нового політичного мислення» та суттєве потепління відносин зі США й західними країнами, далі розглядало Афганістан як сферу своїх особливих інтересів і не припинило всебічну підтримку свого клієнта.

За нашою гіпотезою, військово-технічна підтримка Республіки Афганістан з боку СРСР після виведення ОКРВ була продовженням попередньої політики Москви щодо цієї країни в нових історичних умовах. СРСР, таким чином, і надалі лишався стороною конфлікту в Афганістані. Дотримуючись

загалом умов Женевських домовленостей і налагоджуючи діалог із Заходом, Радянський Союз у 1989–1991 рр. доклав значних зусиль задля збереження в Афганістані прорадянського режиму. В умовах громадянської війни головними складовими цієї політики стали збереження інституту військових радників і широкомасштабні поставки зброї та військової техніки. Наслідками цього стали ескалація афганської кризи, а також подальше виснаження економіки СРСР в останні роки його існування.

Тривала залученість СРСР в афганську кризу, кульмінацією чого стала безпосередня участь радянських військ у громадянській війні в Афганістані, зумовила появу великої кількості публікацій. Найбільш повний огляд літератури, присвяченої цим подіям, зробив український учений А. А. Костиця (Костиця, А. А. 2009). Більшість дослідників, котрі зверталися до політики СРСР щодо Афганістану, завершують її розгляд подіями середини лютого 1989 р., залишаючи без уваги зміст, напрямки та наслідки військово-технічної підтримки кабульського режиму з боку Москви в 1989–1991 рр. Навіть у спеціалізованих російських дослідженнях з історії радянсько-афганських відносин (Рубцов, Ю. В. 2009; Топорков, В. М. 2014) та зовнішньої політики СРСР (Зубок, В. М. 2011; Полюнов, М. Ф. 2015) місця зносинам Радянського Союзу й Афганістану після виведення радянських військ практично не знайшлося. Західна історіографія втратила інтерес до радянсько-афганських відносин після завершення «холодної війни», і період 1989–1991 рр. в англійській літературі є недослідженим. В українській історіографії це питання теж залишається недостатньо висвітленим. Лише окремі його аспекти, як то діяльність радянських військових радників, принагідно висвітлювалися в наукових публікаціях (Аблазов, В. И. 2012; Ковальков, О. Л. 2017). Фрагментарні свідчення з цієї проблеми містяться в довіднику, який упорядкували С. В. Червонописський, А. А. Костиця і В. Г. Сіроштан (Червонописський, С. В. & Костиця, А. А. & Сіроштан, В. Г. 2008).

В основу джерельної бази дослідження покладено різноманітні за походженням історичні джерела. Передусім це документи вищих органів радянської влади (протоколи засідань і рішення Політбюро ЦК КПРС, розпорядження Ради Міністрів СРСР), стенограми перемовин та листування М. С. Горбачова й інших радянських посадовців з афганськими лідерами тощо. Деякі з них видані друком¹, решту взято з електронних ресурсів Архіву Національної безпеки Університету Дж. Вашингтона (США), Електронного архіву Міжнародного центру Вудро Вільсона (США) та «Радянського архіву» В. Буковського. Важлива інформація з досліджуваної проблеми міститься в спогадах та інтерв'ю радянських політичних і військово-

¹ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995; В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Чернышева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008.

вих діячів, причетних до афганської політики СРСР у розглядуваний період (Варенников, В. И. 1989; Гареев, М. А. 1996; Грешнов, А. Б. 2008; Громов, Б. В. 1994; Егорьчев, Н. Г. 2017; Каменев, А. 2002; Корниенко, Г. М. 1993; Черняев, А. С. 1993; Шебаршин, Л. В. 1997. та ін.). Використані й матеріали радянської офіційної преси («Красная звезда», «Правда»).

Методологія дослідження базується на детальному вивченні історичних джерел, які віддзеркалюють політику СРСР щодо Афганістану в 1989–1991 рр., головним елементом якої було надання військово-технічної допомоги кабульському режиму в умовах внутрішньоафганського конфлікту. Хронологічні межі дослідження обумовлені новими історичними умовами, в яких розвивалися ці відносини: від виведення ОКРВ 15 лютого 1989 р. до припинення підтримки Республіки Афганістан з боку СРСР у кінці 1991 р., що збіглося з розпадом Радянського Союзу.

Метою цієї статті є дослідження напрямків військово-політичної підтримки кабульського режиму з боку СРСР в умовах громадянської війни в Афганістані, її складових, обсягів та впливу на військово-політичну ситуацію в регіоні для перевірки гіпотези дослідження.

Для досягнення цієї мети передбачалося вирішити такі дослідницькі завдання: визначити підходи до політики щодо Афганістану в радянському керівництві після виведення військ, висвітлити обсяги й номенклатуру поставок радянської зброї та військової техніки в 1989–1991 рр., з'ясувати особливості функціонування інституту радянських військових радників у розглядуваний період.

Афганську проблему було визначено як один із пріоритетів політики нового радянського керівництва на чолі з М. С. Горбачовим і від середини 1980-х рр. перебувала в центрі його уваги (Черняев, А. С. 1993, с. 38–39). Сам М. С. Горбачов називав її ключем до реалізації «нового політичного мислення»¹. Цій меті було підпорядковано зміну керівництва Афганістану навесні 1986 р., а Женевські переговори від середини 1980-х рр. прискорилися (докладніше див.: Христофоров В. С., 2008).

12 лютого 1986 р. під час бесіди з М. Наджибуллою радянський керманіч чітко дав зрозуміти, що афганський уряд має брати відповідальність за ситуацію в країні на себе, а СРСР не збирається нескінченно відкладати виведення своїх військ із країни (Рубцов, Ю. В. 2009, с. 64). 26 червня того ж року на засіданні Політбюро ЦК КПРС Горбачов заявив: «Слід звідти вилазити». Його підтримав Міністр закордонних справ А. А. Громико: «Це не наша війна»². 13 листопада 1986 р. було озвучено намір вивести війська не пізні-

¹ В Політбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 354.

² В Політбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 55.

ше, ніж за два роки¹. Втім, завжди підкреслювалося, що допустити падіння режиму М. Наджибулли не можна². Ця формула була стрижнем політики СРСР до кінця 1991 р.

8 лютого 1988 р. М. С. Горбачов оголосив про намір вивести ОКРВ з Афганістану з 15 березня того року³. 14 квітня було підписано Женевські угоди про політичне врегулювання афганської кризи, чільне місце в чому відводилося виведенню радянських військ. Ці домовленості розглядалися як важливий крок на шляху до згортання «холодної війни», проте в СРСР й Афганістані ставлення до них, як і до майбутнього радянсько-афганських відносин, було різним.

У радянському керівництві на той час склалося кілька підходів, прибічники яких мали різні погляди на можливу подальшу політику СРСР щодо Афганістану. Військова верхівка (Начальник Генерального Штабу Збройних Сил СРСР маршал Радянського Союзу С. Ф. Ахромєєв, Начальник групи управління Міністерства оборони СРСР в Афганістані генерал армії В. І. Варенніков), а також перший заступник завідувача Міжнародним відділом ЦК КПРС Г. М. Корнієнко схилилися до повного виведення військ та спроб переконати керівництво НДПА розділити владу в країні з опозицією. Міністр закордонних справ Е. А. Шеварнадзе і заступник Голови КДБ СРСР В. О. Крючков наполягали на подальшій підтримці Афганістану всіма можливими засобами. Завідувач відділом пропаганди ЦК КПРС О. М. Яковлев обґрунтовував думку про «афганізацію» конфлікту, в той час як сам М. С. Горбачов — «поступову афганізацію» (Зубок, В. М. 2011, с. 114; Корнієнко, Г. М. 1993, с. 114).

Ситуація ускладнювалася й тим, що напередодні та під час виведення ОКРВ Президент Афганістану М. Наджибулла неодноразово звертався до радянської сторони з проханням розглянути можливість залишити частину військ після 15 лютого 1989 р. Так, під час зустрічі з М. С. Горбачовим у Ташкенті 7 квітня 1988 р. афганський керманіч пропонував залишити 10–15 тис. радянських вояків «для охорони економічних об'єктів»⁴. За свідченням тогочасного посла СРСР у Кабулі М. Г. Єгоричева, в листі до радянського Генсека від 11 вересня 1988 р. М. Наджибулла писав, що після виведення ОКРВ НДПА зможе втриматися при владі, розділивши її з опозицією, лише за умови присутності в Афганістані радянських підрозділів (Егоры-

¹ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черныева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 105.

² В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черныева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 145.

³ Правда. 9 февраля 1989 г. С. 1.

⁴ Запись беседы М. С. Горбачева с президентом Афганистана, Генеральным секретарем ЦК НДПА Наджибуллой. — Ташкент, 7 апреля 1988 года. // Архив Национальной безопасности Университета Дж. Вашингтона. Афганистан (далі — Архив НБУ). URL: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/1988.04.07.Gorbachev-Najibullah.pdf

чев, Н. Г. 2017). Тоді ж афганський лідер запропонував залишити в Афганістані частину радянських військ або (якщо це буде можливим) направити туди радянських «добровольців» для охорони стратегічно важливого шляху Хайратон — Кабул і супроводження автоколон, які мали доправляти вантажі до афганської столиці (Гареев, М. А. 1996).

Ці прохання активно підтримали Е. А. Шеварнадзе і В. О. Крючков. Головний радянський дипломат у середині січня 1989 р. перебував у Кабулі й мав декілька зустрічей з М. Наджибуллою та його оточенням. Під час них обговорювалися створення стратегічного запасу продуктів харчування й пального в Кабулі, організації регулярного транспортного сполучення між Афганістаном і СРСР. М. Наджибулла вкотре повернувся до питання про залишення частини радянських підрозділів після 15 лютого 1989 р., а також бомбово-штурмових ударів (БШУ) по районах, підконтрольних опозиції, з території СРСР¹. Повернувшись до Москви, 20 січня 1989 р. Е. А. Шеварнадзе запропонував ЦК КПРС розглянути можливість залишити в Афганістані бригади у складі 3–5 тис. осіб, яку можна було б використати для зняття блокади Кандагара (Черняев, А. С. 1993, с. 269). Це обговорювали на засіданні Політбюро ЦК КПРС 24 січня. Під час дискусії припустили можливість залишити дивізію (10–12 тис. осіб) для охорони магістралі Хайратон — Кабул, а також завдання БШУ по позиціях моджахедів з території СРСР². Ці варіанти було відкинуто як небажані. Ухвалили підтримувати М. Наджибуллу дипломатичними, матеріальними, технічними засобами. Виведення військ відбулося згідно з графіком.

У подальшому питання про можливе направлення окремих частин Радянської Армії до Афганістану, або завдання БШУ з території СРСР неодноразово обговорювали на засіданнях Політбюро³, але всі аргументи Е. А. Шеварнадзе і В. О. Крючкова спростовувалися твердою позицією М. С. Горбачова. Проте бажання підтримувати кабульський режим за будь-яку ціну втілювалось у масштабних поставках продовольства, пального, озброєння й військової техніки.

Радянський Союз посилив військово-технічну підтримку кабульського режиму ще на стадії виведення ОКРВ. За прогнозами, які справдилися, вихід із війни СРСР мав посилити збройний тиск опозиції на афганський уряд. Тож завданням Москви було створити запас військової міцності для

¹ Memorandum of Conversation Between Soviet Foreign Minister Eduard Shevardnadze and Najibullah and Other Afghan Leaders on 13–14 January 1989 (Excerpt) // Soviet Invasion of Afghanistan. Wilson Center. Digital Archive. International History Declassified (далі — Wilson Center). URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117284>

² Выписка из протокола № 146 заседания Политбюро ЦК КПСС «О мероприятиях в связи с предстоящим выводом советских войск из Афганистана». 24 января 1989 года. // Архив НБУ. URL: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/Afghanistan/January%2024,%201989.pdf

³ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991). Москва, 2008. С. 468, 657.

свого клієнта. Це збіглося з прагненням афганського керівництва максимально скористатися радянською підтримкою. В серпні 1988 р. генерал В. І. Варенніков у листі до Міністра оборони Д. Т. Язова писав, що серед афганського керівництва, виразним є бажання отримати якнайбільше матеріальних та інших ресурсів з СРСР. Генерал звертав увагу, що від «афганських друзів» лунали не вдячність, а вимоги, навіть скарги: всі військові невдачі афганської урядової армії М. Наджибулла пояснював недостатньою допомогою від ОКРВ. Його запити про додаткові поставки спецмайна В. І. Варенніков вважав необґрунтованими, водночас звинувачуючи афганців в споживацькому ставленні до зброї й техніки, які поставлялися з СРСР¹. Проте відмовити афганцям у таких поставках у Москві не могли.

Під час виведення ОКРВ з Афганістану в Кремлі вирішили передати військові містечка, частину військової та іншої техніки й важкого озброєння афганським союзникам. Про це в липні 1988 р. повідомив друкований орган Міністерства оборони СРСР². 25 січня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило проект розпорядження Ради Міністрів СРСР від 1 січня того ж року³ «про безоплатну передачу військової і спеціальної техніки, боєприпасів та іншого майна військового і цивільного призначення органам народної влади північних провінцій Республіки Афганістан і силам, що їх підтримують»⁴.

За свідченням Л. Тіміна, радника при начальникові Головного політичного управління (ГПУ) ЗС Афганістану, ОКРВ залишив в Афганістані 900 танків, БМП і БТР, 270 гармат, 50 тис. т боєприпасів, 32 тис. т продовольства, 1 тис. т медичних препаратів, 184 обладнаних військових містечка (Мосейчонок, І. & Криворучко, М. 2005, с. 306). Загалом же, за підрахунками останнього головнокомандувача 40-ї Армії в Афганістані генерала-полковника Б. В. Громова, радянська сторона передала кабульській владі майна на загальну суму близько 700 млн. руб. (Громов, Б. В. 1994, с. 312). За оцінками генерала армії М. А. Гарєєва, Головного військового радника Верховного Головнокомандувача ЗС Республіки Афганістан, на час виведення ОКРВ афганська армія видавалася потужною. 329 тис. бійців (165 тис. у лавах армії, 97 тис. — у Царандої і 57 тис. — у загонах Міністерства державної безпеки) на чолі з навченим від радянських військових радників офіцерським складом, 1 568 танків, 828 БМП і БТР, 4 800 гармат і мінометів, 126 літаків і 140 вертольотів (Гарєєв, М. А. 1996). Опорою режиму була боєздатна Націо-

¹ Report from General Valentin Varennikov to Soviet Defense Minister Dmitri T. Yazov (Excerpt). August, 1988. // Wilson Center. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117278>

² Красная звезда. 15 июня 1988 г. С. 3.

³ A January 1989 USSR Council of Ministers Instruction. January 1, 1989. // Wilson Center. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/113140>

⁴ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 199.

нальна гвардія, на озброєнні якої перебували тактичні ракетні комплекси (ТРК) Р-300 («Скад»), 9К52 («Луна-М»), реактивні системи залпового вогню (РСЗВ) «Ураган» радянського виробництва. В країні був створений значний стратегічний запас боєприпасів та інших матеріальних ресурсів (Князев, А. А. 2002, с. 68). СРСР залишив афганську владу наодинці з моджахедами в цілком боєздатному стані.

Цих ресурсів виявилось достатньо для відбиття наступів опозиції навесні 1989 р. Найбільший з них відбувся під Джелалабадом. Ці перемоги урядових військ, про які захоплено писали в радянських газетах, сприяли підняття бойового духу в армії та впевненості в життєздатності режиму М. Наджибулли, яку поділяли в Кабулі й Москві¹. Проте весняні бої спустошили запаси боєприпасів і пального, а наступ моджахедів на позиції урядових сил посилювався. Тож виживання кабульського режиму цілком залежало від підтримки з боку Москви.

Філософію радянської політики щодо Афганістану після 15 лютого 1989 р. сконцентровано озвучив Е. А. Шеварнадзе в розмові з М. А. Гарєєвим перед відбуттям останнього до Кабула: «за будь-яку ціну зберегти дружній до нас Афганістан» (Гарєєв, М. А. 1996). Ставлення ж до СРСР після виведення ОКРВ визначалося в Афганістані, за словами Л. Тіміна, словом «Дай!» (Мосейчонок, І. & Криворучко, М. 2005, с. 318). Поєднання цих двох підходів на практиці означало забезпечення Афганістану всім необхідним.

Задля безперерійного доправлення вантажів із СРСР до Афганістану було організовано два шляхи постачання. Першим була «дорога життя» Хайратон — Кабул через перевал Саланг. Як писала «Правда», вже в березні 1989 р. 600 радянських водіїв-«добровольців» водили вантажівки з товарами до афганської столиці². Іншим став повітряний міст Ташкент — Кабул, який розпочав роботу в січні 1989 р. і яким щодня до афганської столиці прибувало 25–30 радянських літаків³. З Радянського Союзу, за словами журналіста І. Черняка, везли все — «від продовольства, пального і зброї до контейнерів з новенькими афганськими банкнотами і навіть ордени і медалі для урядової армії» (Черняк, І. А. 1990, с. 53). Проте найважливішими для виживання режиму в умовах громадянської війни були зброя та військова техніка, котрі в документах того часу фігурували як «спецмайно». Всі радянські поставки офіційно здійснювалися на пільгових умовах — за 25% вартості в кредит під 2% річних. Насправді ж зброю і техніку Кабул отримував безкоштовно, що лягало тягарем на економіку СРСР. Затратними були й самі доставки. Радянські пілоти отримували по 1,5 тис. руб. на місяць та по 200 дол. за кожен рейс. Один пілот у розмові з І. Черняком

¹ Див.: Правда. 26 апреля 1989 г. С. 4; Правда. 4 мая 1989 г. С. 5; Правда. 26 мая 1989 г. С. 5 та ін.

² Правда. 13 марта 1989 г. С. 4.

³ Красная звезда. 2 мая 1990 г. С. 4.

зауважив, що авіаційного пального за один рейс кожен літак спалював більше, ніж привозив до Афганістану (Черняк, І. А. 1990, с. 53–54).

Забезпечення Афганістану всім необхідним було не лише дорогим, але й небезпечним. Кабул регулярно зазнавав обстрілів, а траса Хайратон — Кабул постійно перебувала під загрозою атак моджахедів. «Красная звезда» писала, що під час ракетного обстрілу Кабульського аеродрому 27 березня 1990 р. постраждав радянський літак Іл-76. Загинули всі 9 членів екіпажу¹.

Питання поставок до Афганістану зброї і військової техніки постійно перебувало на порядку денному роботи вищих органів влади СРСР. 7 березня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило проект розпорядження Ради Міністрів про безоплатну поставку до Республіки Афганістан за поточний рік артилерійських боеприпасів і авіабомб². 12 березня Політбюро ухвалило передати Афганістану 24 літаки Су-22 і МіГ-21, 8 пускових установок (ПУ) ракет Р-17, 25 фугасних бойових частин до цих ракет, додатково виготовити для відправлення до Кабула 200 ракет Р-17 в неядерному оснащенні й 200 фугасних бойових частин до них, а також прискорити відправлення танків та іншої бойової техніки й озброєння³.

1 і 10 квітня на засіданнях Політбюро ЦК КПРС розглядали питання «Про надання додаткової військової допомоги Республіці Афганістан в квітні — травні 1989 р.»⁴, проте конкретні статті цієї допомоги встановити не вдалося.

19 травня 1989 р. ухвалили відправити в травні — червні поточного року 12 ракет-носіїв Р-300 і бойових частин до них; 1,5 тис. 200-мм реактивних снарядів до РСЗВ «Ураган»; по 1 тис. 100 мм. і 115 мм снарядів до танкової гармати; 100 комплектів пускових механізмів і 500 ракет до протитанкового комплексу «Метис»; 1 тис. комплектів парашутно-десантних систем ПДС-500. Окрім того, до Кабула мав бути доправлений зенітно-ракетний комплекс (ЗРК) «Стріла-2» з радянськими військовими фахівцями для навчання афганських розрахунків на місці, а в 720-му навчальному центрі Туркестанського військового округу (ТуркВО) афганські військові мали пройти навчання з їх експлуатації⁵.

10 липня ЦК КПРС постановив додатково надати Республіці Афганістан ТРК 9К52 («Луна-М»). Йшлося про ракетний дивізіон (2 наземні

¹ Красная звезда. 2 мая 1990 г. С. 3.

² Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 201.

³ Выписка из протокола № 149 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дополнительных мерах по оказанию срочной помощи Республике Афганистан». 12 марта 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/qUejhZA>

⁴ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 202.

⁵ Выписка из протокола № 159 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной помощи Республике Афганистан». 19 мая 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/IUejhID>

ПУ з відповідним обладнанням), а також про 2 резервні ПУ і 300 ракет з касетними бойовими частинами. Підготовку афганського особового складу дивізіону мав забезпечити той таки 720-й навчальний центр ТуркВО. Було також передбачено збільшити виробництво снарядів до РСЗВ «Смерч» для потреб РА та забезпечити підготовку афганських фахівців до її обслуговування¹.

22 липня 1989 р. Політбюро ухвалило до кінця поточного року додатково (до вже поставленого на 1,5 млрд. руб.) надати Афганістану спецмайна на загальну суму 2,6 млрд. руб. Йшлося про 2 ПУ ТРК Р-17-Э і 350 ракет до них, 30 танків, 4 БТР, 16 РСЗВ «Ураган», 30 мінометів, 615 гранатометів, 500 вогнететів, 15 зенітних установок, 11 тис. одиниць стрілецької зброї, 24 літаки та ін.²

Зауважимо, що особливу увагу як у Кабулі, так і в Москві приділяли безперебійним поставкам боєкомплектів до тактичних ракетних комплексів. Після виведення з Афганістану ОКРВ саме наявність такої зброї забезпечувала перевагу урядової афганської армії над розрізненими загонами моджахедів. Як звітував до ЦК КПРС Генеральний Штаб, у липні 1989 р. відвантажування ракет для ЗС Афганістану здійснювалося за графіком. Ракети доправлялися з заводу-виготовлювача в м. Новосибірськ на спеціально обладнані склади на аеродромі Кокайди в ТуркВО і далі до Афганістану. При цьому йшлося про постійне забезпечення 6–8 добової потреби ЗС РА в таких ракетах³.

На особисте прохання М. Наджибулли в кінці липня 1989 р. в Кабулі працювала група офіцерів і генералів Міністерства оборони СРСР. За підсумками їхньої роботи Політбюро ухвалило додатково надати Афганістану 4 ПУ Р-17-Э, 1 тис. вантажних автомобілів, 20 командирських розвідувальних машин БРМ-1К, 200 керованих ракет для протитанкових ракетних комплексів «Штурм» (до цього за межі СРСР не поставлялися — О.К.) і резервуарів для зберігання 5–7 тис. т паливно-мастильних матеріалів⁴. 3 серпня і 5 жовтня того самого року було схвалено додаткові поставки військової майна до РА без його конкретизації⁵.

¹ Постановеження ЦК КПСС о поставке Республике Афганистан тактического ракетного комплекса 9К52 («Луна-М»). 10 июля 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/sUejKii>

² Выписка из протокола № 163 заседания Политбюро ЦК КПСС «О дополнительной поставке специмущества Республике Афганистан». 22 июля 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/UUejZTQ>

³ Записка Генерального Штаба в ЦК т. Зайкову №312/1/0297 от 31.07.89. «Об обеспечении Афганистана военной техникой» // Советский архив, собран Владимиром Буковским. 9.2. Афганистан. (далі — Советский архив). URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm89-2.pdf>

⁴ Выписка из протокола № 164 заседания Политбюро ЦК КПСС «Об оказании дополнительной военной помощи Республике Афганистан». 5 августа 1989 г. // Архив НБУ. URL: <https://cutt.ly/TUekSi6>

⁵ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 207, 211.

Уряд Республіки Афганістан повністю залежав від цих поставок. На початку листопада 1989 р. М. Наджибулла в листі до М. С. Горбачова писав, що лише авіаційні, артилерійські та ракетні удари дають змогу стримувати супротивника. Тож він закликав збільшити авіаперевезення «повітряним мостом» до 30–35 рейсів на день, просив збільшити щоденні поставки ракет Р-300 до 10–12 одиниць, відновити неочікувано припинені поставки ракет до ТРК «Луна-М». Окремо Президент РА закликав Москву терміново допомогти у відновленні технічних ресурсів ВПС, які втратили 70 літаків і вертольотів. Окрім сприяння в ремонті авіатехніки, він просив надати РА ударні вертольоти Мі-35, а також літаки МіГ-29 і Су-27¹. В листі у відповідь радянський керівник повідомив, що до кінця року Афганістан отримає 500 ракет до Р-300, 100 ракет до «Луна-М» і літаки МіГ-29. Вертольоти Мі-35 будуть надані в першому кварталі 1990 р.²

Поставки озброєння і військової техніки тривали. 21 березня 1990 р. заступник Міністра оборони генерал М. А. Мойсєєв надіслав до ЦК КПРС листа, в якому обґрунтовував необхідність поставки до Афганістану 1990 р. військової техніки, засобів зв'язку та іншого спецмайна на загальну суму 1,8 млрд. руб.³ У переліку запланованих до поставок видів озброєння і техніки згадані 23 літаки МіГ-21 БИС, 2 МіГ-21 УМ, 24 Су-22М, 5 АН-12БП, 6 вертольотів Мі-35. Задля відновлення боєздатності авіаційної техніки планували поставити 8 авіадвигунів Р25-30 до літаків МіГ-21 БИС. Окрім того, звітувалося про вживання з радянського боку заходів для ремонту на території ТуркВО і перегону до РА 52 літаків афганських ВПС різних типів. Документ містив важливе застереження: Міністерство оборони СРСР не зможе надалі без шкоди для обороноздатності країни виділяти спецмайно зі своїх ресурсів без відповідної компенсації. Тому до прохання М. Наджибулли про додаткові поставки у 1990 р. 17 літаків (9 МіГ-21 БИС і 8 Су-22М) пропонувалося повернутися пізніше, після виконання запланованих поставок і розгляду можливих джерел фінансування додаткової допомоги Афганістану в 1990 р.⁴

Останній відомий нам факт передачі афганській стороні радянської бойової техніки датовано вереснем 1991 р. Тоді ВПС РА поповнилися 15 фронтовими бомбардувальниками Су-24МК (Жирохов, М. 2003, с. 42). Того ж міся-

¹ Letter From Afghan President Najibullah to CPSU General Secretary Michail Gorbachov (Excerpt). November 5, 1989 // Wilson Center. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117286>.

² Letter From CPSU General Secretary Michail Gorbachov to Afghan Government. December 11, 1989 // Wilson Center. URL: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/117289>

³ Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 220.

⁴ Об оказании помощи в восстановлении боеспособности авиационной техники и поставке средств связи. Записка Минобороны в ЦК т. Зайкову № 318/2/0354 от 01.03.90 // Советский архив. URL: <http://www.bukovsky-archives.net/pdfs/afgh/arm90-2.pdf>

ця СРСР і США уклали угоду про припинення поставок зброї сторонам конфлікту в Афганістані¹.

Це далеко не повний перелік військового майна, яке СРСР надав Афганістану за майже два роки. Загальні його обсяги (як і вартість) можна встановити лише приблизно. Лише оприлюднені вище цифри з рішень Політбюро дають у сумі близько 4 млрд. руб. за 1989 р. Проте в них фігурують лише найбільш вагомі «статті» поставок, тож реальні цифри могли бути більшими. Вартість поставленого спецмайна в 1990 р. українські вчені С. В. Червонопиский, А. А. Костиря і В. Г. Сіроштан оцінюють у близько 1 млрд. дол. (Червонопиский, С. В. & Костиря, А. А. & Сіроштан, В. Г. 2008, с. 234). Цитовані вище документи дозволяють їх уточнити до 1,8 млрд. руб. До цього можна додати свідчення Начальника Першого головного управління КДБ СРСР Л. В. Шебаршина про безоплатні поставки продовольства і нафтопродуктів у 1990 р. на загальну суму 120 млн. руб. (Шебаршин, Л. В. 1997, с. 53). Даних за 1991 р. відшукати не вдалося.

Ці поставки, що природно, не оприлюднювались, а в заявах радянських урядовців ішлося лише про підтримку законного афганського уряду в межах чинних домовленостей. Такі заяви завжди містили апеляції до «мільярдних витрат» з боку США на підтримку моджахедів². Але слід зауважити, що СРСР після виведення військ постачав до Афганістану високотехнологічне сучасне озброєння у великих обсягах. Відбувалося це на тлі суттєвого зменшення уваги Вашингтона до афганської проблеми. Обсяги американських поставок були набагато скромніші. Так, за 1984–1990 рр. США надали афганській опозиції озброєння на загальну суму 3 млрд. дол., з яких 2,1 млрд. припало на 1984–1988 рр. (Червонопиский, С. В. & Костиря, А. А. & Сіроштан, В. Г. 2008, с. 240). Тож на 1989–1990 рр. залишилося менше, аніж по 500 млн. дол. на рік. До того ж США та їхні союзники ніколи не постачали моджахедам реактивних систем залпового вогню, тактичних ракетних комплексів, надзвукових винищувачів чи ударних вертольотів.

Поставки складної військової техніки актуалізували проблему її ефективного використання. Оперувати сучасною високотехнологічною зброєю могли лише добре вишколені та підготовлені військовослужбовці. З цим в Афганістані й до виведення ОКРВ були серйозні проблеми. Радянські військовослужбовці доволі низько оцінювали бойові якості, дисциплінованість і надійність бійців афганської урядової армії, яких за колір однострою жартома називали «зеленими». Афганська війна була громадянською, тому чимало афганських вояків не бажали воювати проти своїх співгромадян, ще й за низьку оплату в умовах перманентних економічних труднощів.

¹ Правда. 14 сентября 1991 г. С. 6.

² Див. напр.: Правда. 24 марта 1989 г. С. 6.

Рівень дезертирства в урядовій армії завжди був високим. Після виведення радянських військ ситуація ще більше ускладнилася.

М. А. Гарєєв у середині 1989 р. окреслив коло головних проблем афганської армії, найголовнішою з яких був «людський фактор». На наявні танки, БМП, гармати та іншу бойову техніку бракувало особового складу, екіпажів, розрахунків. Укомплектованість багатьох підрозділів не перевищувала 20–30%. Через незадовільне технічне обслуговування і несвоєчасний ремонт від 30 до 50% зброї і техніки були несправними. Поганий морально-психологічний стан, низька бойова виучка афганських вояків, низький професійний рівень розвідки доповнювали цю невтішну картину (Гарєєв, М. А. 1996).

Одним із рішень цієї проблеми була підготовка особового складу ЗС РА в СРСР або ж з допомогою радянських фахівців на місцях, про що згадувалося в цитованих документах. Окрім ракетників, у радянських навчальних центрах готували й інших військових фахівців. Проте результативність такої підготовки залежала від багатьох чинників. Загальна криза кабульського режиму, кульмінацією якої став заколот Міністра оборони генерала Ш. Таная в березні 1990 р. (докладніше див.: Слинкин, М. Ф. 2001), позначалась і на стані армії. Генерал М. А. Гарєєв навів у спогадах кричущий випадок, який може стати ілюстрацією означеної тенденції. В навчальному центрі у Термезі (ТуркВО) три місяці готували афганських танкістів. Було витрачено чимало мотогодин, тонни боєприпасів, пального, проведено необхідні стрільби. Радянська сторона передала афганській 90 танків з повним оснащенням, які прийняли підготовлені екіпажі. Проте до Кабула з 370 танкістів бригади, яка навчалась у Термезі, прибуло тільки 127, решта розбіглися дорогою (Гарєєв, М. А. 1996). Л. Тімін навів інший приклад: з танкової бригади, дислокованої в районі Шибиргана, декілька танків разом з екіпажами були продані моджахедам (Мосейчонок, І. & Криворучко, М. 2005, с. 310). Тож радянську зброю використовувала й протилежна сторона конфлікту в Афганістані.

Іншим засобом підвищення боєздатності афганської урядової армії стало збереження й після виведення з РА ОКРВ інституту військових радників, який функціонував там з весни 1978 р. (Див.: Ковальков, О. Л. 2017). На офіційному рівні це всіляко замовчували. Наприклад, на початку вересня 1989 р. начальник управління інформацією МЗС СРСР В. П. Перфільєв заявив, що «жодних радянських радників в Афганістані немає»¹. Однак іще 15 квітня 1989 р. Політбюро ЦК КПРС схвалило пропозиції Ради Міністрів СРСР про встановлення підвищених посадових окладів, винагород і пільг радянським спеціалістам, які відряджаються до РА².

¹ Правда. 2 сентября 1989 г. С. 5.

² Архивы Кремля и Старой площади. Документы по «делу КПСС». Аннотированный справочник документов, представленных в Конституционный суд Российской Федерации по «делу КПСС». Новосибирск, 1995. С. 203.

Очоловав радницький корпус Головний військовий радник Верховного Головнокомандувача ЗС Республіки Афганістан М. А. Гарєєв. Цю посаду створили на особисте прохання М. Наджибулли, її не було до виведення військ. Військовим аташе СРСР в Афганістані у 1989–1991 рр. був полковник А. С. Чижиков. Головними військовими радниками почергово були генерал-полковник Б. П. Шеїн, генерал армії М. Ф. Грачов, генерал-лейтенант Б. С. Перфільєв. Представництво КДБ СРСР очолювали генерал-майори В. П. Зайцев і В. А. Рєвін. Головним радником по лінії МВС був генерал-лейтенант міліції Г. А. Алексєєв (Аблазов, В. И. 2012, с. 31–33).

Щодо кількості радянських радників та інших фахівців в Афганістані в 1989–1991 рр. наявні дані різняться. М. А. Гарєєв писав про 20–25 радників у всіх відомствах (Гарєєв, М. А. 1996). Тодішній Головнокомандувач Сухопутних сил генерал армії В. І. Варенніков говорив про цифру «в межах трьох десятків осіб» (Варенніков, В. И. 1989, с. 11). Журналіст А. Б. Грішнов писав про близько 150 радянських фахівців, не рахуючи десантників і зв'язківців, розміщених на території посольства (Грешнов, А. Б. 2006). І. Черняк, посилаючись на американські джерела, вважав, що в Афганістані працювало від 300 до 500 радників (Черняк, И. А. 1990, с. 54). На нашу думку, цифри, які озвучили генерали М. А. Гарєєв і В. І. Варенніков, є заниженими. Зважаючи на свідчення військового перекладача О. Каменєва, що у вересні 1991 р. апарат радників по лінії КДБ було скорочено з 120 до 20 осіб, а Головного військового радника — до 12 осіб (Каменєв, А. 2002, с. 18), кількість у 150 радників також видається замалою. Ми схильні вважати, що адекватнішими є дані А. Б. Грішнова.

Можна припустити, що окрім радників в Афганістані перебували власне радянські військові. А. Б. Грішнов, змальовуючи запеклі бої під Джелалабадом і Хостом, писав про «радянські Р-300, випущені вмілими руками наших ракетників», які «вдень і вночі крушили душманську волю до перемоги» (Грешнов, А. Б. 2006). Незрозуміло, чи тут ідеться про радників, чи про радянських «добровольців», адже регулярних військ в Афганістані на той час уже не було.

Радянські військові радники, як і раніше, координували діяльність усіх силових відомств Афганістану. Вони брали на себе відповідальність за бойове планування та дії підрозділів урядової армії в усіх більш-менш значущих битвах. У єдиній публікації в радянській офіційній пресі, присвяченій радникам після виведення з РА ОКРВ, наголошувалося, що «...новизна ситуації висуває такі завдання, які їм не доводилося вирішувати, поки в країні перебували радянські війська. А ці нові ситуації вимагають і відповідних рекомендацій, за якими афганське військове командування звертається до нас»¹. У цій статті згадані прізвища радника ГПУ генерал-лейтенанта В. І. Гнезділова, полковників Нікуліна, Руженка, Дудка².

¹ Красная звезда. 1 июня 1989 г. С. 3.

² Красная звезда. 1 июня 1989 г. С. 3.

Радянські військові радники працювали в Афганістані до кінця 1991 р. Після підписання вересневих домовленостей про припинення підтримки сторін конфлікту в Афганістані з боку СРСР і США інститут радництва було згорнуто. Хоча, за свідченням О. Каменєва, останні радники з уже колишньої держави залишили Кабул 20 квітня 1992 р. (Каменев, А. 2002, с. 20), за тиждень до того, як місто взяли загони Ахмад Шаха Масуда.

Отже, після виведення військ з Республіки Афганістан Радянський Союз і надалі підтримував режим М. Наджибулли в громадянській війні, лишаючись, таким чином, стороною конфлікту. Якщо в умовах присутності в Афганістані ОКРВ ця підтримка була насамперед військова, то в 1989–1991 рр. її головним наповненням стали поставки озброєння і військової техніки та збереження інституту військових радників. У розглядуваний період СРСР надавав Афганістану сучасну високотехнологічну зброю у великій кількості, чого не робив раніше, коли головний тягар бойових дій проти моджахедів брала на себе 40-ва армія. Військово-технічне забезпечення й апарат радників посилювали обороноздатність кабульського режиму і дали підстави спростувати прогнози, за якими після виведення радянських військ моджахеди мали завдати йому швидкої поразки.

Забезпечивши утримання при владі партії «Ватан» («Вітчизна», так з 1990 р. називалася Народно-демократична партія Афганістану), радянська військово-технічна її підтримка сприяла ескалації конфлікту в Афганістані, унеможливила політичне його врегулювання, надії на що породили Женевські домовленості 1988 р. Продовження громадянської війни з застосуванням з боку урядової армії потужної радянської зброї посилювало згубні демографічні й економічні наслідки афганської кризи. Про вагомість і ефективність радянської військово-технічної підтримки Афганістану свідчить те, що режим М. Наджибулли успішно протистояв наступу опозиції до припинення цієї допомоги в кінці 1991 р. Опинившись наодинці з моджахедами, він був повалений навесні 1992 р., переживши навіть північного покровителя.

Як видно з аналізованих документів, СРСР витрачав на підтримку афганського клієнта значні матеріальні ресурси. Їх можна розглядати як своєрідну компенсацію за збережені життя радянських військовослужбовців, які могли загинути в Афганістані за ці два роки за умови, що війська не було б виведено. Але для радянської економіки, котра переживала глибоку кризу, ця допомога була обтяжливою. Тож політика СРСР щодо Афганістану в 1989–1991 рр. за своєю філософією була продовженням «холодної війни», коли ідеологічні, доктринальні міркування брали гору над державними. Афганська політика СРСР, таким чином, стала одним із факторів кризи й розпаду СРСР, що має стати предметом окремого дослідження.

Варенников, В. И. 1989. Афганистан. Не по прогнозам оппозиции. *Новое время*. № 13. С. 10–13.

Гареев, М. А. 1996. *Моя последняя война (Афганистан без советских войск)*. Москва. [Online]: Available at: http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html

Грешнов, А. В. 2006. *Афганистан: заложники времени*. Москва. [Online]: Available at: <https://cutt.ly/qUeYcm1>

Громов, Б. В. 1994. *Ограниченный контингент*. Москва.

Егорычев, Н. Г. 2017. *Солдат. Политик. Дипломат. Воспоминания об очень разном*. Москва. [Online]: Available at: http://loveread.ec/view_global.php?id=59889

Зубок, В. М. 2011. *Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева*. Москва.

Жирохов, М. 2003. Когда ушли шурави. Авиация в Афганистане: 1989–2001 гг. *Авиастер*. № 6. С. 42–49.

Каменев, А. 2002. Закат апрельской революции. *Солдат удачи*, № 5. С. 16–20.

Князев, А. А. 2002. *История афганской войны 1990-х гг. и превращение Афганистана в источник угроз для Центральной Азии*. Бишкек.

Ковальков, О. Л. 2017. Інститут радянських радників у Демократичній республіці Афганістан. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Історія та археологія. Т. 25. № 1. С. 139–148.

Корниенко, Г. М. 1993. Как принималось решение о вводе советских войск в Афганистан и их выводе. *Новая и новейшая история*. № 3. С. 107–118.

Костыря, А. А. 2009. *Историография, источниковедение, библиография спецоперации СССР в Афганистане (1979–1989 гг.)*. Донецк.

Мосейчонок, І. & Криворучко, М. 2005. *Львів-Афган-Львів (1979–1989)*. Львів.

Полынов, М. Ф. 2015. *Внешняя политика Горбачева. 1985–1991 гг.* Москва.

Рубцов, Ю. В. 2009. Советский Союз в необъявленной войне в Афганистане (1979–1989 годы). *Новая и новейшая история*. № 1. С. 48–71.

Слинкин, М. Ф. 2001. Мятаж генерала Таная. *Азия и Африка сегодня*. № 8. С. 37–43.

Топорков, В. М. 2014. *Афганистан: советский фактор в истоках кризиса*. Чебоксары.

Христофоров, В. С. 2008. Трудный путь к Женевским соглашениям 1988 года по Афганистану. *Новая и новейшая история*. № 5. С. 23–48.

Червонопиский, С. В. & Костыря, А. А. & Сироштан, В. Г. 2008. *Военно-политическая спецоперация СССР в Афганистане (25 декабря 1979–15 февраля 1989 гг.)*. Киев.

Черняев, А. С. 1993. *Шесть лет с Горбачевым: По дневниковым записям*. Москва.

Черняк, И. А. 1990. *Неизвестная война*. Москва.

Шебаршин, Л. В. 1997. *Из жизни начальника разведки*. Москва.

Ablazov, V. I. 2012. *Afganskaja arena. Diplomaty i polkovodcy [Afghan Arena. Diplomats and Generals]*. Kiev. [In Russian].

Varennikov, V. I. 1989. Afghanistan. Ne po prognozam oppozicii [Afghanistan. Not According to the Forecasts of the Opposition]. *Novoe vremja*. № 13. S. 10–13. [In Russian].

Gareev, M. A. 1996. *Moja poslednjaja vojna (Afganistan bez sovetskih vojsk) [My Last War (Afghanistan without Soviet Troops)]*. Moskva. [Online]: Available at: http://militera.lib.ru/memo/russian/gareev_ma/index.html. [In Russian].

Greshnov, A. V. 2006. *Afganistan: zalozhniki vremeni [Afghanistan: Hostages of the Times]*. Moskva. [Online]: Available at: <https://cutt.ly/qUeYcm1>. [In Russian].

Gromov, B. V. 1994. *Ogranichennyj kontingent [Limited Contingent]*. Moskva. [in Russian].
 Egorychev, N. G. 2017. *Soldat. Politik. Diplomat. Vospominanija ob ochen' raznom [Soldier Politician. Diplomat. Memories of very Different Things]*. Moskva. [Online]: Available at: http://loveread.ec/view_global.php?id=59889. [in Russian].

Zubok, V. M. 2011. *Neudavshajasja imperija: Sovetskij Sojuz v holodnoj vojne ot Stalina do Gorbacheva [Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev]*. Moskva. [in Russian].

Zhirohov, M. 2003. Kogda ushli shuravi. Aviacija v Afganistane: 1989–2001 gg. [When the Shuravi Left. Aviation in Afghanistan: 1989–2001]. *Aviamaster*. № 6. S. 42–49. [In Russian].

Kamenev, A. 2002. Zakat aprel'skoj revoljucii [Sunset of the April Revolution]. *Soldat udachi*. № 5. S. 16–20. [in Russian].

Knjazev, A. A. 2002. *Istorija afganskoj vojny 1990-h gg. i prevrashhenie Afganistana v istochnik ugroz dlja Central'noj Azii [History of the Afghan War of the 1990's. and Turning Afghanistan into a Source of Threat to Central Asia]*. Bishkek. [in Russian].

Koval'kov, O. L. 2017. Instytut radianskykh radnykiv u Demokratychnii respubltisi Afhanistan [Institute of the Soviet Advisors in the Democratic Republic of Afghanistan]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu*. Serija: Istorija ta arkeholohija. T. 25. № 1. S. 139–148. [in Ukrainian].

Kornienko, G. M. 1993. Kak prinimalos' reshenie o vvide sovetskih vojsk v Afganistan i ih vyvode [How Was the Decision Made about the Entry of Soviet Troops into Afghanistan and their Withdrawal]. *Novaja i novejszaja istorija*. № 3. S. 107–118. [in Russian].

Kostyrja, A. A. 2009. *Istoriografija, istochnikovedenie, bibliografija specoperacii SSSR v Afganistane (1979–1989 gg.) [Historiography, Source Study, Bibliography of the Special Jperation of the USSR in Afghanistan (1979–1989)]*. Doneck. [in Russian].

Moseichonok, I. & Kryvoruchko, M. 2005. *Lviv-Afhan-Lviv (1979–1989) [Lviv-Afhan-Lviv (1979–1989)]*. Lviv. [in Ukrainian].

Polynov, M. F. 2015. *Vneshnjaja politika Gorbacheva. 1985–1991 gg. [Foreign Policy of Gorbachev. 1985–1991]*. Moskva. [in Russian].

Rubcov, Ju. V. 2009. Sovetskij Sojuz v neobjjavlennoj vojne v Afganistane (1979–1989 gody) [The Soviet Union in the Undeclared War in Afghanistan (1979–1989)]. *Novaja i novejszaja istorija*. № 1. S. 48–71. [in Russian].

Slinkin, M. F. 2001. Mjatezh generala Tanaja [The Rebellion of General Tanay]. *Azija i Afrika segodnja*. № 8. S. 37–43. [in Russian].

Toporkov, V. M. 2014. *Afganistan: sovetskij faktor v istokah krizisa [Afghanistan: the Soviet Factor at the Root of the Crisis]*. Cheboksary. [in Russian].

Hristoforov, V. S. 2008. Trudnyj put' k Zhenevskim soglashenijam 1988 goda po Afganistanu [The Difficult Path to the 1988 Geneva Agreements on Afghanistan]. *Novaja i novejszaja istorija*. № 23–48. [in Russian].

Chervonopiskij, S. V. & Kostyrja, A. A. & Siroshant, V. G. 2008. *Voенно-politicheskaja specoperacija SSSR v Afganistane (25 dekabrja 1979 — 15 fevralja 1989 gg.) [The Military-Political Special Operation of the USSR in Afghanistan (December 25, 1979 — February 15, 1989)]*. Kiev. [in Russian].

Chernjaev, A. S. 1993. *Shest' let s Gorbachevym: Po dnevnikovym zapisjam [Six Years with Gorbachev: By Diary Entries]*. Moskva. [in Russian].

Chernjak, I. A. 1990. *Neizvestnaja vojna [The Unknown War]*. Moskva. [in Russian].

Shebarshin, L. V. 1997. *Iz zhizni nachal'nika razvedki [From the Life of the Chief of Intelligence]*. Moskva. [in Russian].

УДК 373.5.091.64:75.056

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248570

І. В. Дворкін

ORCID 0000-0001-9190-8265

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

С. С. Телуха

ORCID 0000-0002-8712-4270

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

А. В. Харченко

ORCID 0000-0002-3314-5084

*Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

I. V. Dvorkin

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

S. S. Telukha

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

A. V. Kharchenko

National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ПІДРУЧНИКАХ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ДО ТА ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ

*The Memory Policy and History Textbooks in Ukraine:
before and after Euromaidan*

Події в Україні, пов'язані з Євромайданом та Революцією Гідності, помітно вплинули на гуманітарну сферу, призвели до дискусій навколо проблеми національної пам'яті, актуалізували обговорення явищ, особистостей, понять української історії. У статті простежено еволюцію резонансних тем української історії ХХ ст., представлених у шкільних підручниках з історії. Дослідницький підхід базується на розумінні того, що контекст суспільно-політичних процесів, зокрема інтелектуальних дискусій стосовно національної пам'яті, впливає на написання шкільних текстів з вітчизняної історії.

Ключові слова: освіта; суспільство; національна пам'ять; підручник; історія України.

The related to the Euromaidan and the Revolution of Dignity events in Ukraine have significantly influenced the humanitarian sphere which led to discussions

around the problem of national memory, they have increased the relevance of the Ukrainian history phenomena, personalities, and concepts discussion. The article represents the evolution of some resonant themes of the Ukrainian history in the twentieth century, which have been presented in school history books. In particular, it has been discussed such topics as the Holodomor, the Ukrainian Insurgent Army resistance movement, the Holocaust. The article is based on the analysis of Ukraine history textbooks, which contain various authors' reflections and perceptions on some historical events. Additionally, these textbooks have some information about Ukrainian socio-political processes, intellectual discussions, and history policy reflections. Researching of the modern Ukraine history textbooks content, structure, and visual design enabled the authors to systematize the major changes that occurred in the interpretation of core history events. The methodology of the article is based on the historiography and source analysis, including the content-analysis method of textbooks. The scientific originality is the analysis of the connection the school history course, which refers rather to the conservative sphere and social processes, and intellectual discussions in the country. The main idea of the article is the following: in the school textbooks, the presentations of some significant 20th cent. Ukrainian history themes have been changing under the influence of external socio-political events, including academic and public discussions about these topics. The rapidity of these changes forces us to reject the thesis about the conservatism of the humanitarian component of the secondary schools. The conclusions are the following: changes in Ukrainian school textbooks over the last decade are the impact of socio-political processes, public discussions, and academic research. In the school textbooks, the representations of such topics as the Holodomor, the national resistance movement, the Ukrainian Insurgent Army, and the World War II concept show the significant example of a multifaceted and multiperspective format. In recent years, we have observed a definitive interruption of the post-Soviet paradigm in the representations of the mentioned themes. There has been a tendency of changing the exclusive history model of teaching to an inclusive one, as well as the emergence of some new approaches on how to represent the core history topics. Moreover, new questioned issues of history have got a place and considered in the textbooks. Their representations show us a certain update in the teaching of Ukraine history.

Keywords: Education; Society; National Memory; School Textbooks; History of Ukraine.

Актуальність теми дослідження. На думку науковців, внутрішні конфлікти ХХІ ст. не лише формували ідентичність українців, але й впливали на сприйняття України у світі. Поза конкуренцією тут події Євромайдану та Революції Гідності. Інтелектуали та лідери думок, розділившись

в оцінках, погоджуються щодо серйозних змін у сприйнятті минулого/сучасного/майбутнього України після 2014 р. Сучасні дискусії про колективну пам'ять, історичні знання суспільства, історичну політику заповнили публічний простір.

Згідно з соціологічними дослідженнями, основним джерелом історичних знань для громадян сучасної України залишається шкільна освіта. В цій сфері важливу позицію зберігає вчитель, а головним інструментом навчального процесу є підручник. Тексти підручників віддзеркалюють наратив національної історії, що формувався від часів отримання незалежності.

Постановка проблеми. Підручник з історії залишається джерелом, з якого мільйони українських школярів щорічно дізнаються про певні явища/події/постаті історії своєї країни. Отримані знання про минуле формують їхнє уявлення про українське суспільство та впливають на визначення їхньої національної ідентичності.

Аналіз текстів шкільних підручників має враховувати такі контексти: суспільно-політичні дискусії в гуманітарній сфері до та після подій 2013–2014 рр.; громадську думку щодо тих чи інших тем/постатей/подій пов'язаних з національною історією.

Гіпотеза дослідження та наукова новизна. Події 2014 р. серйозно вплинули на гуманітарну сферу в Україні, фактично припинивши конкуренцію національного й пострадянського дискурсу. Останній, великою мірою внаслідок зовнішньої агресії, втратив багато прибічників і був витіснений на маргінес. На короткостроковій дистанції, від 2014 р., ситуація в українській гуманітарній та суспільній думці характеризується як більш консолідована стосовно демократичних цінностей та визнання багатокультурного минулого України. На нашу думку, зміни можна простежити не лише в сьогodнішніх дискусіях, наукових і публіцистичних текстах, але й у більш консервативній сфері — шкільній історичній освіті.

Для аналізу було обрано кілька ключових тем, висвітлених у підручниках: Голодомор; різні аспекти історії Другої Світової війни, зокрема Голокост. Вибір тем обумовлений їхньою важливістю в національній пам'яті, знання про них є в регіональному та сімейному вимірах історії, в різних генераціях/поколіннях українського суспільства. Дещо іронічно американський дослідник Патрік Гаттон називає історичною пам'яттю «офіційно визнану пам'ять, яку суспільство вирішило вшановувати» (Hutton, P. 1993, p. 9). В першу чергу, ми говоримо про спільний «канон» пам'ятання тих чи інших подій, явищ, постатей. А також про колективні практики вшанування, спільні ритуали, зокрема і практики їх описування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські дослідники вивчають шкільні підручники з різних ракурсів, аналізуючи візуальні матеріали (Іващенко, В. & Куліков, В. 2012b), або дотримання принципу толерантності

у текстах підручників (Івашенко, В. & Куліков, В. 2012а). Предметом дослідження є також зв'язок між академічною й дидактичною (шкільною) історією. Відома українська історикиня Наталя Яковенко пропонує чітко розділяти «дві історії». На її думку, шкільна історія має вирішувати саме освітні питання, враховуючи досягнення громадянського суспільства, ідеї мультикультуралізму, та, водночас, співвідноситися з українською версією історичної пам'яті та національної свідомості (Яковенко, Н. 2002).

Водночас студювання проблематики, пов'язаної з історичною пам'яттю, є актуальним для багатьох українських істориків. Загальні тенденції в дослідженні історичної пам'яті та історичної політики, зокрема співвідношення цих понять вивчає Георгій Касьянов (Касьянов, Г. 2016). Той самий автор приділяє увагу змінам історичної політики в Україні, посиленню інструменталізації у висвітленні тих чи інших тем, зокрема після Революції Гідності (Касьянов, Г. 2018). Українські історики досліджують зв'язок історичної пам'яті з соціальною функцією історії в сучасному світі (Зашкільняк, Л. 2009), взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності (Зерній, Ю. 2008), суспільне значення історії в сучасній Україні (Склокін, В. 2013; Стрик, Т. 2018).

Мета статті полягає у вирішенні низки дослідницьких питань. Основна мета статті: простежити еволюцію викладу в підручниках обраних для огляду тем. Це — геноциди на українських теренах: Голодомор, Голокост; загальне подання й окремі теми, присвячені Другій Світовій війні, зокрема український націоналістичний рух. У розвідці ми прагнули проаналізувати загальні тенденції у зміні термінології/хронології/візуального матеріалу, який використовували автори підручників; оцінити наявність інструменталізації у висвітленні тих чи інших тем.

Водночас, ми виділили додаткові питання, які допомагають контекстуалізувати ситуацію: по-перше, побіжно охарактеризувати суспільно-політичне тло, на якому формувався український національний наратив, представлений у текстах шкільних підручників; по-друге, представити загальну соціологію, яка б віддзеркалювала актуальність історичних дискусій в українському суспільстві після подій 2014 р.

Виклад основного матеріалу. За часів президентства Леоніда Кучми український історичний наратив був сумішшю національного та пострадянського. Після Помаранчевої революції 2004 р. національний наратив переважав, але регіональна (Схід і Південь України) присутність пострадянського зберігалася. Для президента Віктора Ющенка Голодомор був центральним елементом у конструюванні історичної пам'яті. За часів режиму Віктора Януковича відбувся певний розворот у бік пострадянського/російського дискурсу, втім, більшість українських інтелектуалів не сприйняли меседжів влади. В зазначених ситуаціях прив'язку до того чи іншого президента зроблено

лише для зручності, з залишенням за лаштунками суспільних, політичних, економічних, культурних сфер розвитку українського суспільства з 1991 р. (Касьянов, Г. 2018; Стриєк, Т. 2015, с. 16, 23–24).

З 2014 р. політичні події змінили ситуацію, зокрема в гуманітарній сфері. Падіння режиму Януковича, анексія Криму до складу Російської Федерації та підтримка з боку останньої сепаратистських утворень на Сході України консолідували прихильників національного нарративу й позбавили пострадянський більшість симпатиків. У цій ситуації одні інтелектуали радикалізувались — Оксана Забужко, Юрій Винничук, інші лишилися поміркованими — Андрій Портнов, Ярослав Грицак. Водночас публічна декларація прихильності до пострадянського/проросійського проекту стала майже неможливою в академічних дискусіях/текстах.

Поза академічним середовищем думки були більш поляризовані. Говорячи про те, як той чи інший історичний аспект сприймало українське суспільство, ми використали дані різних соціологічних проектів. Зокрема, базу даних проекту «Український регіоналізм: дослідницька платформа» створеного університетом Санкт-Галена¹. Дослідження було проведено за допомогою української соціологічної служби «Укрсоцінформ».

Прикладом актуалізації проблематики в суспільстві можуть бути «бої за історію» щодо календаря святкування. Український інститут національної пам'яті — орган, відповідальний за історичну політику², оголосив війну датам, які вважалися радянським спадком³. Приводом для запеклих дискусій стала подія Другої світової війни — День Перемоги (9 травня). Свято, яке з 1965 р. в СРСР було перетворено на справжній культ, що в путінській Росії отримав нове життя. Саме тези російської пропаганди стали найбільшою проблемою для сприйняття свята серед частини українського суспільства. Зокрема, сюжети про боротьбу «повстанців» на Сході України з «фашистським режимом» у Києві або про впливовість неонацистських організацій у громадському секторі сучасної України. Поза тим, для України, яка втратила мільйони громадян у війні з нацизмом ця дата є важливою. Для багатьох громадян пам'ять про війну є частиною сімейної історії. Кількість тих, хто святкує День Перемоги, становить 70%⁴.

Не меншим подразником для суспільства є обговорення тих чи інших історичних постатей. Певною мірою, це демонструє нам обмеженість історичної політики, яку проводить держава. Так, навіть серйозна активіза-

¹ Ukrainian Regionalism: a Research Platform. The site of the St. Gallen University of Switzerland. URL: <http://www.uaregio.org>

² Положення про Інститут. 2014. Сайт Інституту національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pro-institut/pravovi-zasady-diyalnosti>

³ Інтерв'ю з Володимиром В'ятровичем. 2017. Володимир В'ятрович: Радянський період — не тільки ковбаса по 2 рубля, але і мільйони вбитих. URL: <https://cutt.ly/7Y6ptSt>

⁴ Інтерв'ю з Володимиром В'ятровичем. 2017. Володимир В'ятрович: Радянський період — не тільки ковбаса по 2 рубля, але і мільйони вбитих. URL: <https://cutt.ly/7Y6ptSt>

ція в засудженні радянського періоду залишає серед трьох найважливіших історичних фігур в історії України ХХ ст. Й. Сталіна (до 25%) та В. Леніна (до 20%). С. Бандера посів лише 10-те місце, хоча його позитивна оцінка має тенденцію до зростання — з 12 до 17%¹.

Як же шкільні підручники реагували на означені перипетії, транслюючи історичні знання великій молодіжній аудиторії? 2019 р. відбувся перехід до нових освітніх програм. Вважаємо, що сучасні підручники з курсів «Історія України» та «Україна і світ» віддзеркалюють зміни в інтелектуальних та громадських рефлексіях щодо минулого, які відбулися після Євромайдану.

Відповідно до чинних освітніх програм, саме шкільний курс з історії України має найбільший потенціал для розвитку особистості, усвідомлення власної належності до української нації та європейської цивілізації, необхідності зберігати й збагачувати українську історичну та культурну традицію². Створення високоякісного підручника видається запорукою розбудови високоякісного освітнього процесу, бо саме підручник зберігає статус панівного засобу навчання (Камбалова, Я. 2008).

Автори багатьох підручників з історії України наголошують на таких принципах написання: цілісність, систематичність, гуманність, мультикультурність, опціональність, багатовимірність та рефлексивність.

Ми проаналізували тексти підручників, звернувши увагу на висвітлення найбільш дискусійних тем української історії ХХ ст. та простеживши, як у контексті суспільно-політичних змін змінювалися ті чи інші аспекти висвітлення історичних подій. У фокусі аналізу такі теми: Голодомор, націоналістичний рух опору, Голокост та інші події періоду Другої Світової війни.

Голодомор став чи не найважливішою подією українського історичного та політичного дискурсу, що віддзеркалилося в українських підручниках. Голодомор описано як жорстоку політику, котра призвела до пограбування села. Вказується на штучність цієї події, котра спричинила трагічні наслідки для подальшої історії України. Водночас у підручниках першої половини 2000-х термін «геноцид» ми не зустріли (Турченко, Г. 2003, с. 282–283). Після Помаранчевої революції тема Голодомору стала важливою частиною політики пам'яті. Так, висвітлюючи загальні події перебігу Голодомору, підручник цього часу констатує: «Це була трагедія народу, наслідки якої відчувалися багато десятиліть. Це — прямий наслідок злочинної політики геноциду проти українського народу» (Середницька, Г. 2006, с. 138–139). Тексти шкільних підручників щодо Голодомору дещо змінилися за часів Віктора Януковича. Його реалізатори історичної політики відкидали твер-

¹ Ukrainian Regionalism: a Research Platform. The site of the St. Gallen University of Switzerland. URL: <http://www.uaregio.org>

² Державні стандарти. 2018 // Сайт Міністерства освіти та науки України. URL: <https://cutt.ly/gY6aTsn>

дження про геноцид українців. Вони відмовилися від твердження про те, що голод мав національне забарвлення, на користь російської версії про спільну трагедію народів України, Росії, Білорусі й Казахстану (Мотиль, А. 2010). На сторінках підручника 2012 р., висвітлення подій Голодомору в Україні було зведено до тези про нестачу продуктів харчування та кризи хлібозаготівель. Короткий виклад подій містить поняття «голодомор», інформацію про замовчування цих подій, та твердження про «терор голодом за неякісну працю на державу». Але терміну «геноцид» ми не знаходимо. Текст позбавлений і свідчень очевидців, характерних для попередніх підручників (Пошетун, О. 2012, с. 221). Євромайдан учергове змінив підходи, оцінки та змістовне наповнення у висвітленні подій Голодомору. Фактично — це було повернення до концепції періоду президентства Віктора Ющенка. Автори підручників з перших речень теми переходять до розповіді про цілеспрямований терор голодом з боку радянської влади проти українців, «нищівний удар» по тих, хто перешкоджав політичним планам. Тобто нові підручники привертають увагу школярів до подій тоталітарної доби та геноциду. При цьому тексти супроводжуються фотографіями, наводяться цитати очевидців трагедії, що візуалізує та доповнює загальне тло теми (Мудрий, М. & Аркуша, О. 2018, с. 173–178).

Автори сучасних підручників дають чимало інформації для реконструкції більш повної картини тих часів. У тексті наводять факти, які підтверджують геноцидне споямування Голодомору, висвітлюють, як відбувався терор голодом, дають визначення термінів (Гісем, О. & Мартинюк, О. 2018, с. 140–141). Отже, поряд із очевидним політичним впливом на висвітлення теми, підходи авторів стали різноманітнішими.

Чи не найбільші зміни відбулись у інтерпретації подій Другої Світової війни. Самі назви параграфів, основний матеріал і різноманітні аспекти цієї комплексної проблеми суттєво трансформувалися. Запозичений іще з радянських часів термін «Велика Вітчизняна війна» довго залишався в українських підручниках. Повернувшись до них після незначної перерви 1995 р. (Портнов, А. 2013, с. 174), термін цілком вписався в новий національний наратив. Він значно рідше вживався в каденцію президента Віктора Ющенка, але 2011 р. знову з'явився у підручниках. Про широке використання терміна свідчать соціологічні дослідження. Так, 2011 р. за вживання «Великої Вітчизняної» висловлювалися понад 66% українців, водночас «Другій Світовій війні» віддали перевагу близько 29% (Портнов, А. 2013 с. 167). З 2014 р. перший із цих термінів почав суперечити новій державній парадигмі. 2017 р. цей термін зник з українського законодавства¹, а слідом за тим — з нових українських підручників.

¹ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту. 2015 // Сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12>

До 2011 р. підручники переважно спиралися на видозмінену радянську концепцію «Великої Вітчизняної війни» як спільної боротьби «радянського народу» за визволення Батьківщини. Український варіант цієї концепції змінив акцент на подвиги та страждання «звичайних людей» і прорахунки військового й державного керівництва під час війни (Портнов, А. 2013, с. 174). Протилежно до радянського нарративу було інтерпретовано діяльність українського націоналістичного руху. Для сприйняття інформації важливим є ілюстративний матеріал. Так, у підручнику 2012 р. (Пометун, О. & Гупан, Н. 2012, с. 5) відповідний параграф починається з ілюстрації радянських патріотичних плакатів і фотографій. Натомість перевидання цього підручника (Пометун, О. & Гупан, Н. 2018, с. 193) містить зображення новітнього українського плакату з червоними маками й гаслом «Пам'ятаємо. Перемагаємо 1939–1945», яке запровадив Інститут національної пам'яті. Якщо в першому випадку війна та перемога радше героїзується, то в другому робиться акцент на пам'яті про жертви.

Серед основних тем, пов'язаних з війною: радянсько-нацистський пакт про ненапад 1939 р.; включення частини українських земель до складу СРСР у 1939–1940 рр.; радянсько-нацистське військово-протистояння на території України; окупаційний режим; радянський і націоналістичний рух опору тощо. В новітніх підручниках ця схема майже не змінилася, проте додалися нові аспекти «старих» проблем і нові теми, що ігнорувались або залишались без оціночних суджень раніше. Надалі розглянемо їх у ретроспективі.

Радянсько-нацистський договір (Пакт Молотова-Ріббентропа) 1939 р. традиційно починає розділи про війну в більшості підручників. Договір оцінюється в цілому негативно. Разом з тим, можна зустріти висновки про те, що наслідком пакту стало єднання українських земель у складі однієї держави, хоч і тоталітарної (Пометун, О. 2012, с. 8). Автори сучасних підручників намагаються уникати подібних висновків. Натомість у наслідках з'явився широковживаний у сучасному законодавстві та публічному дискурсі термін «країна-агресор» (Пометун, О. & Гупан, Н. 2018, с. 196), який указує на Німеччину й СРСР. Відповідні параграфи містять інформацію та візуальні матеріали про співпрацю агресорів на початку війни. Зокрема, наводяться фотографії зі спільного радянсько-нацистського параду в Бресті. Також указується на зміну риторики радянської пропаганди, яка до цього виключно негативно ставилася до нацистської Німеччини (Власов, В. & Кульчицький, С. 2018, с. 244, 247). Сучасні підручники містять інформацію про етнічних українців, які перебували в польській армії 1939 р. та брали участь у бойових діях (Струкевич, О. 2018, с. 179, 180).

Радянізація приєднаних у 1939–1940 рр. територій висвітлюється по-різному. Вказується як на позитивні (подолання безробіття, українізація), так і на негативні (репресії й терор) аспекти цього процесу. Новіші підручники

акцентують саме на негативних аспектах. Наприклад, на тому, що в радянській «зоні окупації» Польщі (подібного означення приєднаних до СРСР українських територій у підручниках до 2011 р. немає), котра була вдвічі меншою за німецьку, до червня 1941 р. репресовано в 3–4 рази більше населення (Струкевич, О. 2018, с. 182). Цікавим вбачається відбір джерел, з якими пропонується ознайомитись учням. Наприклад, спогади цього періоду, в яких радянські військові та цивільні представлені у негативному образі: «У місто наїхало багато злих облич, на вулицях і в установах частіше стали лунати російські матюки, а простакуваті російські матрони, жінки офіцерів, мили яблука в унітазах і дивувалися, як воно гарно мие» (Сорочинська, Н. & Гісем, А. 2018, с. 197).

Висвітлення подій радянсько-нацистської війни зазвичай починалося з нападу Німеччини, опису невдалих бойових дій на першому етапі війни, мобілізації, з акцентом на патріотизмі та ентузіазмі громадян, евакуації на Схід підприємств тощо (Поментун, О. & Гупан, Н. 2012, с. 17–24). Новітні підручники звертаються до інших аспектів, зокрема злочинів комуністичного режиму на початку німецького вторгнення. Говориться про тактику «випаленої землі», масові репресії проти політичних в'язнів, переважно в Західній Україні. Вказується, що в роковини наймасовішого розстрілу, що відбувся 23 червня 1941 р. у Луцьку, вшановують пам'ять жертв, які загинули у в'язницях Західної України (Бурнейко, І. 2018, с. 224).

У новітніх підручниках значно більше уваги приділяється українському націоналістичному руху опору. Зокрема, підручник містить інформацію про Український центральний комітет у Кракові — легальну суспільно-громадську організацію, що діяла в окупованій Польщі. В підручнику представлено два погляди. За першою, діяльність організації трактується як прояв колабораціонізму, друга ж пропонує зауважити, що формально лояльна до німецької влади організація мала можливість зберегти українське населення від переслідувань (Гісем, А. 2018, с. 204). Діяльність ОУН презентується достатньо позитивно, водночас у деяких підручниках указується на заперечення демократії та вождизм, визнання принципу націократії (влади етнічної нації в державі), характерні для організації (Мудрий, М. & Аркуша, О. 2018, с. 226).

Автори підручників приділяють увагу такому непростому питанню історії Другої Світової війни, як колабораціонізм. Цьому присвячено цілі параграфи, де вказується на причини явища. Серед них виділяють страх за власне життя; кар'єризм; бажання помститися радянській владі; прагнення за допомогою Німеччини здобути незалежність України. У деяких підручниках надається перелік збройних формувань, які воювали на боці Німеччини на різних етапах війни. Зазначається, що для України однозначне ототожнення понять «колаборант» і «зрадник» є проблемним. Учням пропо-

нується самим відповісти на запитання: «Якою була для українців радянська влада напередодні війни? Кого “зраджували” українці?» (Сорочинська, Н. & Гісем, А. 2018, с. 219–220). На жаль, автори не завжди самі дають відповідь на це питання. Також висвітлюється діяльність органів самоврядування під німецькою окупацією. Вказується, що їхня діяльність зосереджувалася на створенні для цивільних елементарних умов для виживання, за умов коли окупаційна влада цими питаннями не цікавилася (Струкевич, О. 2018, с. 203).

Саме питання колаборації та її візуалізації в підручнику «Історія: Україна і світ», львівських авторів Мар'яна Мудрого та Олени Аркуші стали причиною жвавої дискусії. Ситуація дійшла до публічної кампанії проти авторів з боку регіональних політиків та представників окремих організацій. Депутати Львівської обласної ради звернулися до Міністерства освіти і науки України з вимогою відкликати тираж підручника. Причиною звернення став той факт, що в підпункті 33.4 «Національні військові формування в німецькій армії. Прояви колабораціонізму» з метою візуалізації було вміщено портрет Романа Шухевича, що начебто було нав'язуванням думки школярам, що останній був колаборантом (Киричук, О. 2018).

Інакше поставилися до ситуації представники академічного співтовариства. На думку багатьох істориків, цей підручник є вдалим прикладом інтегрованого курсу, який висвітлює історію України в європейському та світовому історичному процесі. 250 підписантів-науковців, громадських діячів, студентів висловили протест проти «упередженого шельмування» М. Мудрого і О. Аркуші у «Відкритому листі до академічної спільноти у справі кампанії проти авторів»¹.

Підручники початку 2000-х рр. зазвичай містять мінімум інформації про Голокост, не використовуючи власне цього терміну. Наводилися дані про вбитих євреїв на початку окупації, загальні дані про загиблих цивільних і військовополонених (Турченко, Г. 2001, с. 21). Авторів підручників наступного покоління — 2011–2012 рр. активніше зверталися до трагедії українських євреїв. Підручники використовують такі терміни як «Голокост» та «праведники світу» (Турченко, Г. 2011, с. 31), додаються відомості про гетто, розглядаються відмінності у політиці масових вбивств у різних зонах окупації (Струкевич, О. 2011, с. 36). Деякі підручники приділяють «остаточному вирішенню єврейського питання» значно більше уваги, розкриваючи причини Голокосту, його особливості в різних країнах, окремо зупиняючись на трагедії Бабиного Яру. Розглядається також опір у часи Голокосту, історії порятунку, зокрема дії митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького (Мудрий, М. & Аркуша, О. 2018, с. 247–252).

¹ Науковці стали на захист авторів підручника «Історія: Україна і світ» 2018. URL: <http://www.chytomo.com/naukovtsi-staly-na-zakhyst-avtoriv-pidruchnyka-istoriia-ukraina-i-svit/>

Щодо безпосередньо бойових дій на фронтах найбільші зміни можемо побачити в назві параграфів, присвячених 1943–1944 рр. У підручниках до середини 2000-х рр. домінував термін «визволення». Розділи найчастіше мали назву на кшталт «Визволення України від нацистських загарбників». Паралельно використовувався термін «вигнання» (Струкевич, О. 2011, с. 51). Значна увага приділялася героїзму й трагедії радянських воїнів, які загинули через непрофесійність найвищого командування, зокрема під час визволення Києва. Новітні підручники використовують термін «вигнання» під час опису бойових дій. Цей термін більш нейтральний, можливо, вказує на те, що на зміну нацистським окупантам на українські терени повернувся інший тоталітарний режим.

У сучасних підручниках приділяється більше уваги депортації кримських татар. Зокрема, вказується на необґрунтованість звинувачень у колаборації, заборону мешкати у Криму військовим — кримським татарам. Також зазначено, що Верховна Рада України визнала депортацію геноцидом (Гісем, О. 2018, с. 239). Підручники 2018 р. приділяють значно більше уваги злочинам комуністичного режиму. Так, читачі можуть дізнатися про масову мобілізацію молоді, що раніше лишалася на окупованій нацистами території, та створення піхотних підрозділів — «чорносвітників», яких одразу кидали в бій без належної підготовки, що призводило до масових жертв (Струкевич, О. 2018, с. 215).

Висновки. Національний наратив української історії постав на початку 1990-х рр. З початку 2000-х рр. він уже фактично не мав конкуренції, а після 2014 р. пострадянський наратив, що зберігав присутність на регіональному рівні та серед окремих інтелектуалів, остаточно втратив позиції. Результати соціологічних опитувань, проведених у 2015–2017 рр. свідчать про достатньо високу залученість українського суспільства до обговорення історичних тем. Ми бачимо, що громадська думка відкидає чи навпаки, захищає пам'ять про ті чи інші постаті/події. Ймовірно, це дає нам підстави говорити про певний запит суспільства на публічне обговорення драматичних моментів історії.

Як автори шкільних підручників реагували на дискусії у суспільстві й у професійному середовищі та наскільки їхні рефлексії віддзеркалились у текстах підручників? Ситуація різнилася відносно тієї чи іншої теми. Голодомор, як явище, був представлений у текстах підручників уже на початку 2000-х рр. Після подій 2004 р. явище описується в категорії геноциду. У висвітленні теми найбільше простежується інструменталізація. Так, зміни в історичній політиці за часів режиму Віктора Януковича майже не вплинули на академічне середовище, але призвели до корекції теми в підручниках. Проблематика Другої світової війни найповніше демонструє еволюцію вітчизняного підручника. Відбувся демонтаж радянського міфу «Великої

вітчизняної війни», зосередженого виключно навколо великих перемог і героїчних постатей. Тексти підручників пропонують учням масив інформації, різні погляди на ту чи іншу подію. Мабуть, найбільшого поступу досягнуто у представленні теми Голокосту, яка за ці роки стала обов'язковою в підручниках.

Досліджені зі шкільних підручників теми, на нашу думку, є підтвердженням подальшого становлення сучасного нарративу історії України. Стара радянська модель остаточно відійшла в минуле. З 2010-х рр. бачимо тенденцію до професійнішого підходу авторів підручників. Події висвітлюються з використанням сучасних академічних знань, з підходами, які вписують українську історію в контекст європейської. Інколи можна спостерігати гострі моменти конфронтації навколо певних тем, але, ймовірно, це — неминучі моменти, зумовлені чинною суспільно-політичною ситуацією.

- Бурнейко, І. 2018. *Підручник з історії України. 10 клас*. Київ.
- Власов, В. & Кульницький, С. 2018. *Історія України. Профільний рівень для 10 класу. Нова програма*. Київ.
- Гісем, О. 2018. *Історія: Україна та світ (інтегрований курс, рівень стандарту). Підручник для 10 класу загальноосвітніх закладів освіти*. Харків.
- Гісем, О. & Мартинюк, О. 2018. *Підручник з історії України (рівень стандарту), 10 клас. Нова програма*. Харків.
- Зашкільняк, Л. 2009. Історична пам'ять та соціальні функції історії в сучасному світі. *Україна — Європа — Світ. Міжнародний дайджест наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль. 156–159.
- Зерній, Ю. 2008. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. № 5 (32). С. 104–115.
- Іващенко, В. & Куліков, В. 2012а. Викладання історії в школі: на шляху до толерантності. Контент-аналіз підручників з історії України. *Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Вип. 10. С. 73–85.
- Іващенко, В. & Куліков, В. 2012б. Контент-аналіз зображень у підручниках з історії України для старших класів. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 11. С. 207–222.
- Камбалова, Я. 2008. *Сучасний підручник з історії: система досліджень та методичні вимоги*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/AUeTsns>
- Касьянов, Г. 2016. Історична пам'ять та історична політика: до проблеми термінології та генеалогії понять. *Український історичний журнал*. Вип. 118–137.
- Касьянов, Г. 2018. *Past continuous: історична політика 1980-х — 2000-х рр. Україна та сусіди*. Київ.
- Киричук, О. 2018. *Війна пам'яті: чому через підручник історії для 10 класу спалахнув скандал*. [Online]. Available at: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3383/196/127985/>
- Мотиль, А. 2010. *Знищуючи пам'ять про Голодомор, Україна знищує себе*. [Online]. Available at: <http://khpg.org/index.php?id=1286999798>
- Мудрий, М. & Аркуша, О. 2018. *Історія: Україна та світ 10 клас. Нова програма*. Київ.
- Пометун, О. 2012. *Історія України: підручник для 10 класу загальноосвітніх шкіл: рівень стандарту, академічний*. Київ.

Пометун, О. & Гупан, Н. 2018. *Історія України. Рівень профілю. 10. клас. Нова програма*. Київ.

Портнов, А. 2013. *Історії для домашнього використання. Нариси польсько-російсько-українського трикутника пам'яті*. Київ.

Савицький, Ю. 2018. Чому в польському Сеймі зайнялися темою «бандеризму»? *Радіо Свобода*. [Online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/29000831.html>

Середницька, Г. 2006. *Історія України. 10 клас*. Київ.

Склокін, В. 2013. Соціальна значимість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування. *Харківський історіографічний збірник*. Вип. 12. С. 24–44.

Сорочинська, Н. & Гісем, А. 2018. *Всесвітня історія. 10 клас*. Тернопіль.

Стриєк, Т. 2015. *Невловні категорії: нариси про гуманітаристику, історію і політику в сучасних Україні, Польщі та Росії*. Київ.

Стриєк, Т. та ін. 2018. *Історія, люди, події. Звіт про дослідження про пам'ять сучасних поляків та українців*. Варшава.

Струкевич, О. 2018. *Історія України (рівень стандарту) Підручник для 10 класу*. Київ.

Турченко, Ф. 2003. *Новітня історія України*. Ч. 1: 1914–1939. Київ.

Яковенко, Н. 2002. Одна Клію, дві історії. *Критика*. Вип. 12 (62). С. 12–14.

Hutton, P. 1993. *History as an Art of Memory*. Hanover and London.

Kasianov, G. 2015. How a War for the Past Becomes a War in the Present. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 16. № 1. P. 149–155.

Burnieko, I. 2018. *Pidruchny`k z istoriyi Ukrainy` dlya 10 klasu [Textbook on the History of Ukraine for 10 Class]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Vlasov, V. & Kulchytsky, S. 2018. *Istoriya Ukrainy`. Profil`ny`j riven` dlya 10 klasiv. Nova programa [History of Ukraine. Profile Level for 10 Class. New Program]* Kyiv. [in Ukrainian].

Gisem, O. 2018. *Istoriya: Ukrayina i svit (integrovany`j kurs, riven` standartu). Pidruchny`k dlya 10 klasu zakladiv zagal`noyi seredn`oyi osvity [History: Ukraine and the World (Integrated Course, Standard Level)]. Textbook for the 10th Class of General Educational Establishments*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Gisem, O. & Martinyuk, O. 2018. *Pidruchny`k z istoriyi Ukrainy` (riven` standartu).` 10 klas. Nova programa. [Ukrainian History Textbook (standard level). 10th class. New Program]*. Kharkiv. [in Ukrainian].

Zashkilnyak, L. 2009. *Istory`chna pam`yat` ta social`ni funkciyi istoriyi v suchasnomu sviti [Historical Memory and Social Functions of History in the Modern World]*. Ukrayina — Yevropa — Svit. *Mizhnarodny`j dajdzhest naukovy`x prac`*. Seriya: *Istoriya, mizhnarodni vidnosy`ny`*. Ternopil. S. 156–159. [in Ukrainian].

Zerniy, Yu. 2008. *Vzayemozv`yazok istory`chnoyi pam`yati ta nacional`noyi identy`chnosti. Polity`chny`j menezhment*. Vyp. 5 (32). S. 104–115. [in Ukrainian].

Ivashenko, V. & Kulikov, V. 2012. *Vy`kladannya istoriyi v shkoli: na shlyaxu do tolerantnosti. Kontent-analiz pidruchny`kiv z istoriyi Ukrainy [Statement of History in School: On the Road to Tolerance. Content Analysis of Improvisers on the History of UKRAINE]. Metody`chny`j visny`k istory`chnogo fakul`tetu Xarkivs`kogo nacional`nogo universy`tetu im. V. N. Karazina*. Vyp. 10. S. 73–85. [in Ukrainian].

Ivashenko, V. & Kulikov, V. 2012. *Kontent-analiz zobrazhen`u pidruchny`kax z istoriyi Ukrainy` dlya starshy`x klasiv [Content Analysis of Images in Textbooks on the History of Ukraine for Senior Classes]*. *Xarkivs`ky`j istoriografichny`j zbirny`k*. Vyp. 11. S. 207–222. [in Ukrainian].

Kambalova, Ya. 2008. *Suchasnyy pidruchny`k z istoriyi: systema naukovo-metodychnykh vymoh* [Modern Textbook on History: Research System and Methodical Requirements]. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/AUeTsns> [in Ukrainian].

Kasyanov, G. 2016. *Istory`chna pam`yat` ta istory`chna polity`ka: do problemy` terminologiyi ta genealogiyi ponyat` [Historical Memory and Historical Policy: the Problem of Terminology and Genealogy of Concepts]. Ukrayins`ky`j istory`chny`j zhurnal. Vyp. 2. S. 118–137. [in Ukrainian].*

Kasyanov, G. 2018. *Past continuous: istorychna polityka 1980-kh — 2000-kh rr. Ukraina ta susidy [Past Continuous: Historical Politics of the 1980's — 2000's Ukraine and its Neighbors]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Kirichuk, O. 2018. *Viyna pamyati: chomu spalakhnuv skandal cherez pidruchnyk z istoriyi dlya 10 klasu [War of Memory: why the Book of Scandal Broke Out Through the History Textbook for the 10th Class]. [Online]. Available at: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3383/196/127985/>. [in Ukrainian].*

Motyl, A. 2010. *Iy`ty rayuchy` pamyat` pro Golodomor, Ukrayina rujnyue sebe [Destroying the Memory of the Holodomor, Ukraine Destroys Itself]. [Online]. Available at: <http://khp.org/index.php?id=1286999798>. [in Ukrainian].*

Mudryi, M. & Arkusha, O. 2018. *Istoriya: Ukrayina i svit. 10 klas. Nova programa. [History: Ukraine and the World 10th Class. New Program]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Pometun, O. 2012. *Istoriya Ukrayiny: pidruchnyk dlya 10 klasu zahal`noosvitny navchal`nyy zaklad: riven` standartu, akademichnyy riven` [History of Ukraine: a Textbook for the 10th Class of Comprehensive Secondary Schools: Standard Level, Academic]. Kiev. [in Ukrainian].*

Pometun, O. & Gupan, N. 2018. *Istoriya Ukrayiny. Riven` standartu. Desyatty klas. Nova prohrama. [History of Ukraine. Profile Level. 10th Class. New Program]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Portnov, A. 2013. *Istoriyi dlya domashn`ogo vzhly`tku. Eseyi pro pol`s`ko-rosijs`ko-ukrayins`ky`j try`kutny`k pam`yati. [Stories for Home Use. Essays on the Polish-Russian-Ukrainian Triangle of Memory]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Savitsky, Yu. 2018. *Chomu v pol`s`komu Seymi raptom zaynyalysya temoyu «banderyzmu»? [Why in the Polish Sejm Suddenly Started the Topic of «Banderism»?]. Radio Svoboda. [Online]. Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/29000831.html>. [in Ukrainian].*

Serednitska, G. 2006. *Pidruchny`k z istoriyi Ukrayiny`. 10 klas. [History of Ukraine. 10th Class]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Sklokin, V. 2013. *Suspil`na nachushhist` istoriyi v suchasnij Ukrayini: deyaky popередni mirkuvannya [Social Significance of History in Modern Ukraine: Some Preliminary Considerations]. Xarkivs`ky`j istoriografichny`j zbirny`k. Vyp. 12. S. 24–44. [in Ukrainian].*

Sorochkynska, N. & Gísem, A. 2018. *Vsesvitnyia istoriya. 10 klas. [World History. 10th Class]. Ternopil. [in Ukrainian].*

Stryiek, T. 2015. *Nevlovni katehorií: narysy pro humanitarystyku, istoriiu i polityku v suchasnykh Ukraini, Polshchi ta Rosii [Elusive Categories: Essays on the Humanities, History and Politics in Modern Ukraine, Poland and Russia]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Stryiek, T. ta in. 2018. *Istoriia, ludy, podii. Zvit pro doslidzhennia pro pamiat` suchasnykh poliakiv ta ukraintsiv [History, People, Events. A Research Report on the Memory of Contemporary Poles and Ukrainians]. Varshava. [in Ukrainian].*

Strukevich, O. 2018. *Istoriya Ukrayiny (Riven` standartu) Pidruchny`k dlya 10 klasu [History of Ukraine (standard level) Textbook for 10th Class]. Kyiv. [in Ukrainian].*

Turchenko, F. 2003. *Novitnya istoriya Ukrayiny` [The Newest History of Ukraine]*. Ch. 1: 1914–1939. Kyiv. [in Ukrainian].

Yakovenko, N. 2002. *Odna Klio, dvi istoriyi [One Clio, Two Stories]*. *Krytyka*. Vyp. 12 (62). S. 12–14.

Hutton, P. 1993. *History as an Art of Memory*. Hanover and London.

Kasianov, G. 2015. How a War for the Past Becomes a War in the Present. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 16. № 1. P. 149–155.

УДК 27-523.4:341.384]:94(477)

DOI: 10.20535/2307-5244.53.2021.248571

Оксана Ворон

ORCID: 0000-0002-8313-8392

Рівненський державний гуманітарний університет

Олена Ворон

ORCID: 0000-0002-5418-5296

Рівненський державний гуманітарний університет

Oksana Voron

Rivne State University of the Humanities

Olena Voron

Rivne State University of the Humanities

ПРОБЛЕМА РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТОВИХ БУДІВЕЛЬ ТА МАЙНА РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

*The Problem of Restitution of Religious Buildings and Property
of the Roman and Catholic Church in Independent Ukraine*

У статті досліджується проблема повернення Римо-католицькій церкві культових будівель і майна в Україні, незаконно відчужених за наказами радянської влади. Визначено шляхи та механізми реституції. Окреслено основні результати та проблеми, пов'язані з її проведенням. Підкреслюється важливість вирішення цієї проблеми для гармонізації міжконфесійних і державно-церковних відносин.

Ключові слова: Римо-католицька церква, реституція, культова будівля, майно, державно-церковні відносини.

The article is devoted to the problem of returning of the religious buildings of the Roman and Catholic Church in Ukraine which was illegally alienated by the Soviet government. The goal of this article is to comprehensively analyze the

issue of restitution of the Roman and Catholic Churches' property in Ukraine. The task of this article is to identify the ways and the mechanisms according to which the religious buildings and property could be returned to the RCC in contemporary legal and political situation.

For the purpose of the study, a comparative-historical method was used, as well as the method of analysis, systematization and generalization. The results of restitution of religious buildings and property of the Roman and Catholic Church in Ukraine are outlined and analyzed. The author identified the problems that slow down the process of restitution, which negatively affect the harmonization of inter-denominational and state-church relations, and in some cases even make it impossible.

The author recognizes the positive changes in the relationships between the state and the church. Such changes can be illustrated with numerous cases of restituted buildings all over Ukraine. At the same time, the author also scrutinizes the unsuccessful cases, where the attempts to reclaim the religious property failed. The newly implemented legal norms often lack the effective mechanisms for their practical realization. The absence of the principles and the procedures of the religious property restitution leads to the disputes between religious organizations, which may escalate into acute opposition. Therefore, the process of religious property restitution must become the object of the thorough state policy, which, in turn, will promote the harmonious development of state-church relations.

Keywords: *Roman and Catholic Church, restitution, religious building, property, state-church relations.*

Подолання наслідків державної політики у сфері релігії і церкви та відновлення прав релігійних організацій щодо реквізованих на користь радянської влади культових будівель та майна є складним і тривалим. За 28 років незалежності нашої держави це питання лишається невирішеним. Необхідність вивчати проблему зумовлена передусім тим, що реституція займає вагомe місце в системі державно-церковних відносин, визначаючи, певною мірою, їхні пріоритети та вектори. Водночас повернення націоналізованої власності релігійних організацій тісно пов'язане з забезпеченням гармонійних міжконфесійних відносин. Спонукає до наукових розвідок і те, що проблема реституції культових будівель та майна РКЦ в Україні практично не висвітлена у сучасній історіографії. Здебільшого науковці зупинялися на законодавчому аспекті реституції церковного майна (Бондаренко, В. 2007; Новиченко, М. 2007), або ж вивчали цю проблему, не зосереджуючись на РКЦ (Сленський, В. 2002; Решетніков, Ю. 2013). Основу джерельної бази становлять періодика та офіційні інтернет-сайти РКЦ, заяви й інтерв'ю духовенства. Окрему увагу приділено статистичним даним фонду держмайна

України, звітам Мінкультури та законам України, дотичним до реституції церковної власності.

Методологія дослідження ґрунтується на загальних та спеціальних методах наукового пізнання у гуманітарних науках. Для наукового осмислення проблеми застосовано метод аналізу. В межах історичного підходу використано порівняльно-історичний метод. Конкретні результати наукового дослідження визначено за допомогою методів систематизації та узагальнення.

Метою статті є комплексний аналіз проблеми реституції власності, яку експропріювала в РКЦ радянська влада, на території України. Завдання — виявити шляхи та механізми повернення у власність РКЦ культових будівель і майна в сучасних умовах, з'ясувати основні проблеми, пов'язані з цим.

Робоча гіпотеза. Очевидно, можемо говорити про те, що реституція в Україні сьогодні проводиться не повною мірою і сама по собі не цілком відповідає самій сутності поняття. Попри ухвалення законопроектів щодо повернення відчуженого у релігійних організацій майна, наразі немає чітко розроблених механізмів їх реалізації, що значно ускладнює цей процес.

Початок розв'язання проблеми реституції культових будівель і майна було закладено 23 квітня 1991 р. прийняттям Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», одним із завдань якого стало подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви. Цим законом релігійним організаціям надавалося право «використовувати для своїх потреб культові будівлі і майно, які могли надаватись їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами»¹. Указ «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 4 березня 1992 р., зобов'язав Кабінет міністрів України визначити ті культові споруди — визначні пам'ятки архітектури, які можуть бути передані релігійним організаціям². На подолання цієї проблеми спрямовувався Указ президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р.³ Однак в Україні досі не ухвалено Закон про реституцію, що передбачає відновлення прав фізичних і юридичних осіб, нерухому власність яких було примусово відчужено на користь радянської влади.

Реституція церковного майна в незалежній Україні зосереджується переважно навколо двох проблем — передавання культового приміщення історич-

¹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-XII від 23 квітня 1991 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

² Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» № 125/92 від 4 березня 1992 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/125/92#Text>

³ Указ президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» № 279/2002, від 21 березня 2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002#Text>

ним (першим) власникам (часто експропрійована на користь атеїстично-го тоталітарного режиму власність одних релігійних організацій повертається або надається в користування іншим) та повернення культових будівель, що перебувають у користуванні державних установ чи закладів, передання яких потребує надання альтернативного приміщення.

Виняткової конфронтації повернення культового майна РКЦ набуває у межах Львівської архієпископії (Чернівецька, Івано-Франківська, Тернопільська, Львівська обл.), яка є конститутивною структурною одиницею римо-католиків України та налічує найбільшу кількість релігійних громад — 271 парафія¹. Особливо помітна ця проблема на Львівщині, де значну частину колишніх храмів РКЦ передано іншим релігійним організаціям. Саме тому римо-католики України в офіційних заявах неодноразово зауважували про відсутність державної підтримки у поверненні та відбудові храмів і церковних будинків. Так, у травні 1990 р. міська влада Львова ухвалила передати римо-католикам найбільший львівський храм св. Єлизавети. Однак 11 лютого 1991 р. голова облради В. Чорновіл скасував попередню постанову і передав храм греко-католикам (Сковира, М. 2005, с. 16). Не отримали позитивної відповіді на свої заяви й сестри-klarиски від Вічної Адорації, котрі намагалися повернутись до Львова. Їхній храм та монастир передали УАПЦ (Сковира, М. 2005, с. 17). Такі приклади непоодинокі, частина з них має об'єктивне пояснення й вагомі підстави. Проте цей спосіб вирішувати майнові проблеми часто призводить до міжконфесійних непорозумінь, закладаючи основу для конфліктів. Особливо актуальним питання є для УГКЦ та РКЦ, які практично з відродження релігійного життя у незалежній Україні мають проблеми з розподілом церковного майна.

На зневагу до інтересів і потреб римо-католиків, через передання УГКЦ храмів, що початково належали РКЦ, неодноразово вказував архієпископ М. Мокшицький. У інтерв'ю «TVR Polonia», серед іншого, він зауважив, що греко-католики «просто вкрали» храми РКЦ у Львові². Про несправедливу реституцію щодо римо-католицьких храмів в Україні заявляв глава українських римо-католиків і під час інших публічних виступів у Польщі. Загострення стосунків між РКЦ й УГКЦ настільки увиразнилося, що на них звернув додаткову увагу папа Франциск. 20 лютого 2015 р., у зверненні до єпископів обох обрядів, під час візиту «ad limina Apostolorum» до Ватикану, понтифік підкреслив: «Мені особисто прикро чути, що між вами існують непорозуміння та рани... Ви одне тіло... закликаю вас віднайти між собою спосіб прийняти один одного та великодушно підтримувати одні одних у ваших апостольських трудах»³.

¹ Львівська архієпископія РКЦ. URL: <http://www.rkc.lviv.ua/>

² Інтерв'ю архієпископа М. Мокшицького. URL: <https://cutt.ly/YY6ghis>

³ Промова Папи Франциска до єпископів України з візитом ad limina apostolorum. URL: <http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2015/02/20/uk-1124595>

Непорозуміння між РКЦ й УГКЦ на майновому підґрунті мали відлуння й у подальшому. Зокрема, під час доповіді в Люблінському католицькому університеті, що була опублікована 11 травня 2016 р. у виданні «*Gość Lubelski*», архієпископ М. Мокшицький зупинився на проблемі повернення культового майна в Україні, наголосивши, що греко-католики «незаконно перейняли римо-католицькі святині»¹. У жовтні 2017 р. глава римо-католиків України в інтерв'ю журналісту російського католицького сайту «Gaudete.ru» знову порушив проблему, як він зазначив, «узурпації греко-католиками римо-католицьких святинь». Йшлося про 23 сакральні споруди Львова, які, на думку архієпископа, нинішня українська влада незаконно віддала греко-католикам (Фатеев, М. 2017).

Інкони викликає проблеми й почергове богослужіння римо- та греко-католиків у храмах, на які вони претендують однаковою мірою. Хоча на 1 січня 2019 р. в почерговому користуванні РКЦ перебувало тільки 18 культових споруд, загострення міжконфесійних відносин на цьому ґрунті усе ж непоодинокі явище. Така ситуація, зокрема, склалась у березні 2019 р. між громадою РКЦ та УГКЦ щодо храму Стрітіння Господнього в м. Львів. Складність полягає ще й у тому, що в цей конфлікт опосередковано залучена третя сторона — ПЦУ. Частина колишньої греко-католицької громади, що опікується цим храмом, 3 березня 2019 р. вирішила перейти з підпорядкування УГКЦ до ПЦУ (30 січня 2019 р. цю парафію ліквідувала Львівська митрополія УГКЦ). Навіть з огляду на те, що Апостольський престол затвердив рішення Львівських митрополитів обох обрядів про канонічне повернення згаданого храму РКЦ, група вірян з колишньої громади УГКЦ цього рішення не прийняла. Не підтримали перехід громади разом із храмом і в ПЦУ. Конфлікт, породжений навколо цього храму, триває давно. Однак загострилася ситуація наприкінці 2018 р., коли римо-католицькій громаді та отцям домініканцям відмовили в доступі до храму (з 2002 р. в храмі відбувалося почергове богослужіння двох громад — УГКЦ та РКЦ)².

Окрему проблему становить повернення РКЦ культових будівель і майна, що перебувають у комунальній власності органів місцевого самоврядування, тож право розпоряджатися ними належить місцевим радам. У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. чітко прописано: «Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони перебувають, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішенням обласних, Київської та Севастопольської міських державних

¹ Grekokatolicy przejęli bezprawnie nasze świątynie. URL: <https://cutt.ly/SY6gmxb>

² В РКЦ прокоментували ситуацію навколо храму Стрітіння Господнього у Львові. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/

адміністрацій, а в Республіці Крим — Уряду Республіки Крим» (Ст. 17)¹. Тобто, так чи інакше, повернення експропрійованого в Церкві майна тісно пов'язане з готовністю місцевої влади вирішити це питання та, не менше, її лояльністю до тієї чи іншої релігійної організації, майном якої вона користується. Загалом, за даними Фонду держмайна, в Україні 316 храмів та інших церковних споруд, на які претендують релігійні громади, з них на 66 об'єктів — римо-католики (Новиченко, М. 2007, с. 69).

Проблема повернення РКЦ культового майна, що використовується не за призначенням, знову ж таки, найвиразніше проявляється в межах Львівської архідієцезії. Неодноразово її попередній ординарій М. Яворський звертався до голови Львівської облдержадміністрації з проханням повернути відчужене на користь радянської влади в РКЦ майно. В одному з прохань (від 26 липня 2002 р. № 270/02), адресованому голові Львівської облдержадміністрації М. Янківу, йшлося про безоплатне повернення у власність архідієцезії таких об'єктів: Будинку резиденції львівських митрополитів, костелу св. Марії Магдалини, парафіяльного будинку при костелі св. Антонія, парафіяльного будинку у Винниках. Ішлося й про повернення приміщень кафедральній парафії у Львові, а також повернення або рекомпенсацію майна жіночих згромаджень, які на той час діяли у Львові².

Численні звернення голови Конференції єпископів латинського обряду в Україні кардинала М. Яворського до влади мали позитивне вирішення. Прикладом зрушень можна вважати Постанову № 628 Кабінету Міністрів України (2 червня 2001 р.) про безоплатну передачу у власність Львівської митрополії РКЦ будинку колишньої резиденції львівських митрополитів, де тривалий час діяв Державний науково-дослідний інститут метрології, вимірювальних і кермових систем (Чавага, К. 2003, с. 3). Утім, проблема повернення культового майна РКЦ, що не використовується за призначенням, ще далека від вирішення. На 1 січня 2018 р. римо-католикам України передано у власність 315 культових споруд, з яких 134 є пам'ятками архітектури. 216 культових споруд перебуває в користуванні Церкви, з них 18 передано в почергове користування. Загалом забезпеченість культовими будівлями та приміщеннями РКЦ (на 1 січня 2018 р.) становить 79,3%³.

Ускладнює повернення незаконно відчуженого на користь радянської влади майна РКЦ те, що значна частина культових споруд використовується нині під соціально-культурні заклади та установи. Колишні сакральні споруди римо-католиків сьогодні функціонують як будинки органної та камер-

¹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-ХІІ від 23 квітня 1991 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

² Кардинал М. Яворський — голові Львівської облдержадміністрації п. М. Янківу. URL: <https://cutt.ly/eY6g2YE>

³ Звіт про забезпеченість церков і релігійних організацій України культовими будівлями і приміщеннями, пристосованими під молитовні станом на 1 січня 2018 р. URL: <https://cutt.ly/6Y6hsMc>

ної музики, музеї, державні архіви, науково-дослідні центри, кінотеатри. Наприклад, як органний зал використовується колишній храм РКЦ Марії Магдалини. Ця сакральна споруда XVII ст. уже понад 20 років є об'єктом особливої уваги римо-католиків Львова. На сьогодні, слід зауважити, спорудою користується і одна з парафій Львівської архідієцезії, яка прагне повернути її в свою власність (наразі ця справа перебуває у Європейському суді з прав людини). До вирішення справи неодноразово долучалось і найвище керівництво РКЦ. Архієпископ М. Мокшицький порушував це питання перед Апостольською столицею, обговорення велося навіть на рівні українсько-польських відносин. Поза тим, рішення Львівської мерії лишається незмінним. Під час зустрічі з римо-католиками міста заступник голови Львова з питань розвитку заявив: «...ремонтні роботи ведуться, органний зал розвивається. Я не бачу ніяких проблем щодо того, що він там би не мав бути»¹.

Позиція представників влади Львова щодо повернення таких об'єктів, підкреслимо, нічим не відрізняється від позиції чиновників у інших містах України, де є аналогічні ситуації. З одного боку, вони ніби не заперечують повернення сакральних споруд історичним власникам. З іншого боку — це ускладнюється пошуком будівлі для подальшого функціонування державної установи чи організації та, що не менш важливо, відсутністю належного прагнення реалізувати такий намір. Подібна ситуація склалась у м. Рівне, де місцева влада відмовляється повернути римо-католикам храм св. Антонія, що зараз використовується як органний зал. Ординарій Луцької дієцезії єпископ В. Скомаровський перманентно звертався з проханням повернути цю сакральну споруду, яка є пам'яткою архітектури, або хоча б дозволити проводити там почергове богослужіння. Прохання Луцької дієцезії комунальна комісія облради Рівненської обл. відхилила (у березні 2017 р.), посилаючись на відсутність для цього юридичних підстав. Проти передачі сакральної споруди і Рівненська ОДА. Натомість, директор Рівненської обласної філармонії запропонував РКЦ звернутися (для розв'язання їхньої проблеми) до Росії — як правонаступниці СРСР, за часів якої відібрали храм². Проте, як зауважив єпископ-ординарій Луцької дієцезії, римо-католики не мають наміру відмовлятися від цієї будівлі: «Зал органної музики розташований у чужому приміщенні... Ми не хочемо відібрати у когось те, що належить йому, ми лише повертаємо своє»³.

Поза тим згадані сакральні споруди отримують з місцевого бюджету інвестиції на їх відновлення чи часткову реконструкцію. Абсолютно іншу проблему становлять приміщення, які держава використовує, але натомість

¹ Чи віддадуть кесареви кесареви, а Богові Боже? Ситуація навколо храму Марії Магдалини у Львові. URL: <https://credo.pro/2019/03/231839>

² У Росії костел не проситимуть. URL: <https://rivnepost.rv.ua/news/u-rosii-kostel-ne-prositimut>

³ Ми лише повертаємо своє, — єпископ про ситуацію з храмом у Рівному. URL: <http://kmc.in.ua/інтерв-ю/108574-my-lyshe-berem-svoe>

не надає належного фінансування або ж виділені кошти використовуються не за цільовим призначенням, а без них подальше функціонування споруд стоїть під питанням. Найскладніша ситуація наразі склалася з костелом св. Миколая (м. Київ), що перебуває на балансі Міністерства культури України, розпорядником якого є Національний будинок органної та камерної музики. Хоча костел є пам'яткою архітектури, побудованою в неоготичному стилі на межі XIX–XX ст., останній ремонт там проводився понад 30 років тому, під час будівництва органної зали. Віряни РКЦ разом із духовенством постійно звертаються до відповідних державних органів з проханням передати їм храм, неодноразово римо-католики столиці виходили з молитовними акціями протесту, а найвище духовенство Києво-Житомирської дієцезії вказувало на те, що влада й бізнесові структури не дотримуються норм чинного законодавства¹.

Спроб повернути костел св. Миколая було декілька, окремі з них, нібито, вказували на швидке розв'язання питання на користь католиків латинського обряду. Однак усі обіцянки знайти відповідне приміщення (обов'язкова умова при передачі) для Будинку органної та камерної музики не отримали втілення. Загострилася ситуація 2019 р. Причиною занепокоєння римо-католицької парафії св. Миколая (від 4 січня 1992 р. вона отримали дозвіл на богослужіння всередині храму у вільний від концертів та репетицій час) та її активізації щодо повернення сакральної споруди стало посилене руйнування фасаду костелу. В травні 2019 р. з фронтона впав бетонний уламок (вагою близько 100 кг).

Неодноразово з проханням передати будівлю римо-католицькій громаді звертався ординарій Києво-Житомирської дієцезії В. Кривицький. На прес-конференції, присвяченій поверненню костелу парафіяльній спільноті, єпископ зазначив: «27 років нічого не робиться ані для його повернення, ані для порятунку будівлі. Якщо хтось має храм у власності, то він повинен відповідати за цю власність... А за всі ці роки для католицької спільноти виділено тільки місце у підвалі храму, поруч із туалетами... Нас примушують вдаватися до радикальних методів, але ми продовжуємо вірити у цивілізованість влади, яку обираємо»². За умови повернення костелу, РКЦ обіцяє самостійно (без підтримки держави) провести ремонт та повну реконструкцію храму і дозволити (допоки органний зал отримає нове приміщення) організувати в його стінах концерти органної музики.

Подібні непорозуміння з місцевою владою мали місце в Одесі. Неодноразово представники католицьких парафій міста організували акції протесту через недотримання домовленості між управлінням Одесько-Сім-

¹ Нова концепція державно-конфесійних відносин в Україні. Релігійна панорама. 2003. Вип. 12. С. 55.

² Звернення єпископа В. Кривицького. URL: <https://cutt.ly/7Y6hNeL>

феропольської дієцезії та Одеської обласної державної адміністрації про поетапне передання будівель РКЦ. Не змінилася ситуація й 2016 р. Так, 17 лютого близько 50 римо-католиків Одеси зібралися біля Одеської обласної державної адміністрації з вимогою повернути їм культове приміщення, що перейшло в підпорядкування держави за часів радянської влади. Йшлося про будівлю колишньої семінарії (м. Одеса, вул. Буніна, 23), яку закрили в 1920-х рр. Зараз там розташовано корпус Інституту зв'язку. Це приміщення, на думку представників римо-католицької громади Одеси, може бути незабаром приватизоване, і вони втратять шанс його повернути¹.

Набуло розголосу в Одесі й затяжне повернення у власність римо-католиків костелу св. Петра, що є пам'яткою архітектури в стилі італійського бароко. Рішення про передання римо-католикам згаданого костелу прийняли муніципальні збори ще 8 квітня 2011 р. Загальмувало процес те, що міськрада вирішила оформити повернення культового приміщення не як акт реституції, передбаченої Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», а як приватизацію нерухомості. Резонансу повернення костелу РКЦ набуло тоді, коли римо-католиків Одеси зобов'язали сплатити 100 тис. грн для Пенсійного фонду й нотаріусів. Однак кульмінацією стала вимога податківців, поставлена міськраді, сплатити 869 тис. грн податку на додану вартість. Міськрада, в свою чергу, переадресувала це зобов'язання римо-католицькій громаді, посилаючись на відсутність у бюджеті міста таких коштів². Вирішилося це питання лише в грудні 2015 р., коли Одеська міськрада скасувала власне рішення, за яким згадана будівля продавалася громаді за 1 грн, і оформила його відповідно до законодавства про реституцію³.

Досі невирішеним, через відсутність коштів для вивільнення культових приміщень, є питання повернення колишньої церковної власності в Житомирі та Житомирській обл. Маємо на увазі частину колишнього монастиря Кармелітів Босих у м. Бердичів, де розміщені художня й музична школи, а також дієцезіальну Курію РКЦ у м. Житомир, де функціонує обласний краєзнавчий музей. Загалом у Житомирській обл. вірянам повернуто понад 320 колишніх культових, адміністративних, житлових та інших споруд, що використовувалися не за призначенням⁴. Утім, в Україні здебільшого передаються ті костели чи церковні приміщення, які потребують капітального ремонту або взагалі йому не підлягають. Так було, наприклад, з костелом св. Олександра в Києві, котрий 1991 р. передався (в довготривалу оренду) римо-католикам у жахливому стані.

¹ Католики Одеси вимагають від влади повернути їхнє майно. URL: <http://catholicnews.org.ua/katoliki-odesi-vimagayut-povernuti-majno>

² Податкова вимагає у одеських католиків майже мільйон гривень за храм на Гаванній. URL: <http://dumskaya.net>

³ Католикам Одеси повернули храм. [Online]: <https://cutt.ly/QY6jlit>

⁴ Державно-церковні відносини на Житомирщині. URL: <http://www.zhitomir-region.gov.ua/index.php?mode=news&id=1793>

Без сумніву, ми не можемо не помічати тих позитивних зрушень, які зараз масо в форматі державно-церковних відносин. Однак внесені до законодавства положення у сфері релігії (особливо про повернення релігійним організаціям культового майна), на жаль, часто позбавлені дієвих механізмів реалізації або ж гальмуються через відсутність чіткого формулювання принципів, форм і порядку реституції майна релігійних організацій. Як наслідок, неврегульованість проблеми здатна породжувати майнові суперечки між релігійними організаціями, що мають тенденцію переростати в гостре протистояння. Необхідно враховувати й те, що розвиток і ефективне проведення культової та позакультової діяльності Церкви потребує належної матеріальної бази, зокрема культових споруд та іншої нерухомості. Тому, з очевидних причин, реституція церковної власності має залишатись об'єктом державної уваги, що, в свою чергу, сприятиме гармонійному розвитку державно-церковних відносин в Україні.

Бондаренко, В. 2007. Реституція церковної власності: причини сповільнення та альтернатива розвитку і завершення. *Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід*. Зб. наук. матер. Київ. С. 5–8.

Сленський, В. 2002. *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україну*. Київ.

Новиченко, М. 2007. Повернення церковного майна як пріоритет державної політики щодо релігії та церкви. *Пріоритети державної політики у галузі свободи совісті: шляхи реалізації*. Київ. С. 69–70.

Решетніков, Ю. 2013. Повернення колишнього церковного майна: український і зарубіжний досвід. *Ефективність державного управління*. Вип. 34. С. 82–85.

Сковира, М. 2005. Стосунки Держава-Церква на території Львівської архідієцезії латинського обряду після 1991 року. *Радість віри*. Вип. 8. С. 14–18.

Фатеев, М. 2017. *Митрополит М. Мокишцікий «Русская культура не чужда украинскому народу»*. [Online]. Available at: <http://gaudete.ru/mokrzycki>

Чавага, К. 2003. Для загального добра. *Парафіяльна газета*. Вип. 5. С. 3.

Bondarenko, V. 2007. Restytutsiia tserkovnoi vlasnosti: prychnyny spovilnennia ta alternatyva rozvytku i zavershennia [Restitution of Church Property: Causes of Slowdown and Alternative to Development and Completion]. *Restytutsiia tserkovnoho maina: mizhnarodnyi ta vitchyzniani dosvid*. Zb. nauk. mater. Kyiv. S. 5–8. [in Ukrainian].

Yelenskyi, V. 2002. *Relihiia pislia komunizmu. Relihiino-sotsialni zminy v protsesi transformatsii tsentralno- i skhidnoievropeiskyykh suspilstv: fokus na Ukrainu* [Religion after Communism. Religious and Social Changes in the Process of Transformation of Central and Eastern European Societies: Focus on Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].

Novychenko, M. 2007. *Povernennia tserkovnoho maina yak priorytet derzhavnoi polityky shchodo relihii ta tserkvy* [Return of Church Property as a Priority of State Policy on Religion and the Church]. Kyiv. S. 69–70. [in Ukrainian].

Reshetnikov, Yu. 2013. *Povernennia kolyshnoho tserkovnoho maina: ukrainskyi i zarubizhnyi dosvid* [Return of Former Church Property: Ukrainian and Foreign Experience]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnia*. Vyp. 34. S. 82–85. [in Ukrainian].

Skovyra, M. 2005. Stosunky Derzhava-Tserkva na terytorii Lvivskoi arkhidiitsetzii latynskoho obriadu pislia 1991 roku [State-Church Relations in the Territory of the Lviv Archdiocese of Latin Post-1991]. *Radist viry*. Vyp. 8. S. 14–18. [in Ukrainian].

Fateev, M. 2017. *Mytropolyt M. Mokshytskyi «Russkaia kultura ne chuzhda ukraynskomu narodu»* [Metropolitan M. Mokshytskyi *Russian Culture is no Stranger to the Ukrainian People*]. [Online]. Available at: <http://gaudete.ru/mokrzycki> [In Russian].

Chavaha, K. 2003. Dlia zahalnoho dobra [For the Common Good]. *Parafialna hazeta*. Vyp. 5. S. 3. [in Ukrainian].

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Асланлі Араз — проректор Академії Державного митного комітету Азербайджанської Республіки.

Бороденко Олена Анатоліївна — доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Вароді Наталія Федорівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці ІІ.

Ворон Оксана Петрівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії факультету історії, політології та міжнародних відносин Рівненського державного гуманітарного університету.

Ворон Олена Петрівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Рівненського державного гуманітарного університету.

Вронська Тамара Василівна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, викладач кафедри міжнародних відносин Воєнно-дипломатичної академії імені Євгенія Березняка.

Голик Роман Йосипович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України.

Городня Наталія Данилівна — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Горпинченко Інна Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Грузова Тетяна Сергіївна — доктор філософії з історії, асистент кафедри історії України історичного факультету Запорізького національного університету.

Гулай Василь Васильович — доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Інституту прикладної математики та фундаментальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Дворкін Ігор Володимирович — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки факультету соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Джафаров Назім — доктор філософії з політичних наук, старший викладач Азербайджанського державного економічного університету (UNEC).

Дудник Олена Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Жовта Ілона Іванівна — магістр історії, аспірантка кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Ігнатуша Олександр Миколайович — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України історичного факультету Запорізького національного університету.

Кобута Лариса Петрівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних інститутів та процесів факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Ковальков Олександр Леонідович — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії факультету історії, бізнес-освіти та права Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка; докторант кафедри Нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Коцур Галина Георгіївна — доктор історичних наук, доцент кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кравчук Олександр Миколайович — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Крокош Павло Казимирович — доктор гуманітарних наук в галузі історії, ад'юнкт інституту історії Папського Університету Іоанна Павла II в Кракові.

Кузьмінець Наталя Петрівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України історичного факультету Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Курбан Вефа — професор-доктор, завідувач кафедри соціальних і політичних відносин у турецькому світі Інституту досліджень турецького світу Університету Еге.

Левітас Фелікс Львович — доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України, завідувач кафедри історичної та громадянської освіти Київського університету імені Бориса Грінченка.

Лихолат Алла Олександрівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Лясковська Світлана Петрівна — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України.

Максимець Віра Євгенівна — кандидат політичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри міжнародної інформації Інституту прикладної математики та фундаментальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Малюта Ольга Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри україністики Національного медичного університету імені О. О. Богомольця.

Мандрик-Мельничук Марія Вікторівна — доктор історичних наук, професор кафедри соціальної медицини та організації охорони здоров'я медичного факультету № 3 Буковинського державного медичного університету.

Надтока Геннадій Михайлович — доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського університету імені Бориса Грінченка.

Нефьодов Дмитро Валерійович — доктор історичних наук, в. о. доцента кафедри історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Орлевич Ірина Василівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України; науковий співробітник Інституту релігієзнавства — філії Львівського музею історії релігії.

Перегуда Євген Вікторович — доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук і права факультету урбаністики та просторового планування Київського національного університету будівництва і архітектури.

Пилипенко Олександр Євгенійович — доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін інженерно-технічного інституту Національного університету харчових технологій.

Райківський Ігор Ярославович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України і методики викладання історії факультету історії, політології і міжнародних відносин ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Рамазанов Шаміль Шахович — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Сітарчук Роман Анатолійович — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка.

Тарнавський Ігор Станіславович — доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,

Телуха Світлана Степанівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки факультету соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Харченко Артем Вікторович — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки факультету соціально-гуманітарних технологій Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Чумаченко Ольга Анатоліївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки гуманітарного факультету економіко-гуманітарного інституту Національного університету «Запорізька політехніка».

Шауренко Анна Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання історичного факультету Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aslanlı Araz — vice rektor, Academy of State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan.

Borodenko Olena — doctor of historical sciences, docent, associate professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Geography, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Váradi Natalia — candidate of historical sciences, docent, associate professor of the Department of History and Social Sciences, Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

Voron Oksana — candidate of historical sciences, docent, associate professor of the Department of Philosophy, Faculty of History, Political Science and Foreign Relations, Rivne State University of the Humanities.

Voron Olena — — candidate of historical sciences, docent, associate professor of the Department of World History, Faculty of History, Political Science and Foreign Relations, Rivne State University of the Humanities.

Vronska Tamara — doctor of historical sciences, senior researcher, lecturer of the Department of Foreign Relations, Military Diplomatic Academy named after Yevheniy Bereznyak.

Holyk Roman — doctor of historical sciences, senior researcher, senior researcher of the Department of Modern History of Ukraine Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Gorodnia Natalia — doctor of historical sciences, associate professor, professor of the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Horpyuchenko Inna — candidate of historical sciences, associate professor of the Department of World History, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Hruzova Tetiana — PHD in history, assistant of the Department of History of Ukraine, Faculty of History, Zaporizhzhia National University.

Gulay Vasyl — doctor of political sciences, professor, head of the Department of International Information, Applied Mathematics and Fundamental Sciences Institute, Lviv Polytechnic National University.

Dvorkin Ihor — candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Ukraine Studies, Culture Studies and Science History, Faculty of Social and Humanitarian Technologies, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute».

Jafarov Nazim — PhD in political sciences, senior instructor, Azerbaijan State University of Economics (UNEC).

Dudnyk Olena — candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

Zhovta Ilona — master of history, PHD student of the Department of history, Faculty of sociology and law, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute».

Ihnatusha Oleksandr — doctor of historical sciences, professor, professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History, Zaporizhzhia National University.

Kobuta Larysa — candidate of historical sciences, associate professor of the Department of Political Institutes and Processes, Faculty of History, Political Science and International Relations, Public Higher Education Institution «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University».

Koval'kov Oleksandr — candidate of historical sciences, docent, associate professor of the Department of World History, Faculty of History, Business Education and Law, V. Vynnychenko Central Ukraine State Pedagogical University; doctoral student of the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kotsur Halyna — Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archival Studies and Special Branches of Historical Science, Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Kravchuk Oleksandr — candidate of historical sciences, docent, associate professor of the Department of World History, Faculty of History, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University.

Krokosh Pawel — doctor of humanities in history, adjunct of the Institute of History, The Pontifical University of John Paul II in Krakow.

Kuzminets Natalia — candidate of historical sciences, docent, associate professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubinskyi State Pedagogical University.

Kurban Vefa — professor doctor, head of the Department of Social, Economic and Political Relations in Turkish World, Turkish World Studies Institute, Ege University.

Levitas Feliks — doctor of historical sciences, full professor, honoured worker of Ukrainian culture, head at the Department of the Methodology of the Social and Humanitarian Education, Borys Grinchenko Kyiv University.

Lykholat Alla — candidate of historical sciences, docent, associate professor of the Department of history, Faculty of sociology and law, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute».

Liaskovska Svitlana — doctor of historical sciences, docent, professor of the Department of Theory and History of State and Law, National Academy of Security Service of Ukraine.

Maksymets Vira — candidate of political sciences, associate professor, deputy head of the Department of International Information, Applied Mathematics and Fundamental Sciences Institute, Lviv Polytechnic National University.

Maliuta Olga — doctor of historical sciences, docent, professor of the Department of Ukrainian Studies, O. Bogomolets National Medical University.

Mandryk-Melnychuk Mariia — doctor of historical sciences, professor of the Department of Social Medicine and Public Health Service Organization, Medical Faculty № 3, Bukovinian State Medical University.

Nadtoka Hennadii — doctor of historical sciences, professor of the Department of World History, Faculty of History and Philosophy, Borys Grinchenko Kyiv University.

Nefyodov Dmytro — doctor of historical sciences, acting associate professor of the Department of History, V. O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv.

Orlevych Iryna — candidate of historical sciences, senior researcher, senior researcher of the Department of Modern History of Ukraine Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine; researcher of the Institute of Religious Studies — a branch of Lviv Museum of the History of Religion.

Pereguda Yevgen — doctor of political sciences, professor, head of the Department of Political Sciences and Law, Faculty of Urban and Spatial Planning, Kyiv National University of Construction and Architecture

Pylypenko Oleksandr — doctor of historical sciences, professor, professor of the Department of Department of Humanitarian Disciplines, Engineering and Technical Institute, National University of Food Technologies.

Raikivskyi Ihor — doctor of historical sciences, professor, head of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Faculty of Histo-

ry, Political Science and International Relations, Public Higher Education Institution «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University».

Ramazanov Shamil — candidate of historical sciences, docent, associate professor of the Department of history, Faculty of sociology and law, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute».

Sitarchuk Roman — doctor of historical sciences, professor, professor of the Department of History of Ukraine, Faculty of History and Geography, Poltava V. G. Korolenko National Pedagogical University.

Tarnavskyy Ihor — doctor of historical sciences, professor, professor of the Department of history, Faculty of sociology and law, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute».

Telukha Svitlana — candidate of historical sciences, associate professor of the of the Department of Ukraine Studies, Culture Studies and Science History, Faculty of Social and Humanitarian Technologies, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute».

Kharchenko Artem — candidate of historical sciences, associate professor of the of the Department of Ukraine Studies, Culture Studies and Science History, Faculty of Social and Humanitarian Technologies, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute».

Chumachenko Olha — candidate of historical sciences, associate professor of the Chair of Ukrainian Studies and Language Training of Foreign Citizens, Humanities Department, Institute of Economics and Humanities, National University «Zaporizhzhia Polytechnic».

Shaurenko Anna — candidate of historical sciences, associate professor of the Department of World History and Teaching Methods, Faculty of History, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

Наукове видання

**СТОРІНКИ ІСТОРІЇ:
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ**
Випуск 53

УДК 5-7763-275-8

С 81

Сторінки історії: збірник наукових праць. Випуск 53.

С 81 К. : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», 2021. — 388 с.

До збірника увійшли наукові розвідки, присвячені малодослідженим проблемам громадсько-політичного, соціально-економічного, культурного і релігійного життя українського народу. Розрахований на викладачів і студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто цікавиться історією України.

ISSN 2307-5244

Затверджено до друку Вченою Радою Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Протокол № 10 від 13.12.2021 р.
